TESAM
III. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

Yerelden Küresele:
TÜRKİYE - TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİNİN DÜNÜ, BUGÜNÜ VE YARINI

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI

BAĞLARBAŞI KONGRE MERKEZİ
11-12 EKİM 2018 İSTANBUL / TÜRKİYE

EDİTÖR
Dr. Ögr. Üyesi Burak Hamza ERYİGİT
Marmara Üniversitesi

ONUR KURULU
M. İlyas BOZKURT, **TESAM**
Prof. Dr. Hasan KÖNİ, **İstanbul Kültür Üniversitesi**
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL**, İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM**, Dokuz Eylül Üniversitesi**
Prof. Dr. Alparaslan CEYLAN**, Atatürk Üniversitesi**

TESAM
III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi
"Yerelden Küresele:
Türkiye – Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını"
11-12 Ekim 2018 Bağlarbaşı Kongre Merkezi, İstanbul

TESAM Kitapları
Kongre Bildiri Kitabı
ISBN: 978-605-82651-2-7
© TESAM (Ekonomik Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi), 2018
1. Baskı, Aralık 2018, viii + 484 sh.

Her hakkı saklıdır. Bu kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre **TESAM** (Ekonomik Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi)'ın önceden iznini almaksızın elektronik, mekanik, fotokopi veya herhangi bir sistemle basılamaz, çoğaltılamaz ve bilgisayar ortamında tutulamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Bu kitapta yer alan tüm yazıların etik, dil, bilim ve hukuki açıdan sorumluluğu yazarlarına aittir.

Editör: Burak Hamza ERYİGİT
Sayfa Tasarımı: Revizyon Medya
Kapak Tasarımı: Mesut NAMLIKAYA
Basım ve Cilt: Renkvizyon Matbaacılık

İletişim
Tel : +90 (224) 256 72 00 | Fax : +90 (224) 252 86 40
Üçevler Mahallesi, Burçak Sokak No:6 Nilüfer/ BURSA
www.tesam.org.tr | tesamcongress@gmail.com

TESAM Akademi Dergisi İletişim
www.tesamakademi.com | tesamakademi@gmail.com

DÜZENLEME KURULU		
Prof. Dr. Recep BOZDOĞAN		*Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Cengiz TOMAR		*Marmara Üniversitesi*
Doç. Dr. İmam Bakır KANLI		*Marmara Üniversitesi*
Doç. Dr. Rüveyda KIZILBOĞA ÖZASLAN		*Marmara Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Arzu AL		*Marmara Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Burak Hamza ERYİĞİT		*Marmara Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Meral BALCI		*Marmara Üniversitesi*
Yıldırım DENİZ		*TESAM*
Muhammet AYDOĞAN		*TESAM*

BİLİM KURULU		
Ahmet ÖZKİRAZ	TR	*Gaziosmanpaşa Üniversitesi*
Akın BİNGÖL	TR	*Kafkas Üniversitesi*
Alparslan CEYLAN	TR	*Atatürk Üniversitesi*
Arzu AL	TR	*Marmara Üniversitesi*
Ayşe Nur MORKOÇ	TR	*Trakya Üniversitesi*
Barış ÖZDAL	TR	*Uludağ Üniversitesi*
Burak Hamza ERYİĞİT	TR	*Marmara Üniversitesi*
Cengiz TOMAR	TR	*Marmara Üniversitesi*
Ferhat PİRİNÇÇİ	TR	*Uludağ Üniversitesi*
Geydarova Gulchin ANSEROVNA	KZ	*Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi*
Hamza AL	TR	*Sakarya Üniversitesi*
Hamza ATEŞ	TR	*İstanbul Medeniyet Üniversitesi*
Hasan KÖNİ	TR	*İstanbul Kültür Üniversitesi*
Haydar ÇAKMAK	TR	*Gazi Üniversitesi*
Fırat PURTAŞ	TR	*Gazi Üniversitesi*
Fikri PALA	TR	*Uludağ Üniversitesi*
Gökhan KALMIŞ	TR	*Mustafa Kemal Üniversitesi*
Hasan ONAT	TR	*Ankara Üniversitesi*
Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL	TR	*Gazi Üniversitesi*
İbrahim ÜNGÖR	TR	*Erzincan Üniversitesi*
İlhami DURMUŞ	TR	*Gazi Üniversitesi*
İlsur NAFİKOV	RU	*Kazan Federal Üniversitesi*
İlyas TOPSAKAL	TR	*İstanbul Üniversitesi*
İmam Bakır KANLI	TR	*Marmara Üniversitesi*
Kemalettin KUZUCU	TR	*Marmara Üniversitesi*
Kerim HACIZADE	IR	*Erdebil Üniversitesi*
Lyudmila ŞERSTOVA	RU	*Tomsk Devlet Üniversitesi*
Mayrambek OROZOBAYEV	KG	*Ardahan Üniversitesi*
Mehmet Seyfettin EROL	TR	*Gazi Üniversitesi*
Mehmet YÜCE	TR	*Uludağ Üniversitesi*

Mefail HIZLI	TR	*Uludağ Üniversitesi*
Meral BALCI	TR	*Marmara Üniversitesi*
Murat ŞENTÜRK	TR	*İstanbul Üniversitesi*
Musa EKEN	TR	*Sakarya Üniversitesi*
Mustafa KARAGEÇİ	TR	*Kafkas Üniversitesi*
Mustafa YILDIRIM	TR	*Dokuz Eylül Üniversitesi*
Müşfika Nazan ARSLANEL	TR	*Gaziosmanpaşa Üniversitesi*
Nezahat CEYLAN	TR	*Atatürk Üniversitesi*
Nina PETROVİCİ	MD	*Ardahan Üniversitesi*
Nurgül Moldalieva OROZOBAYEV	KG	*Ardahan Üniversitesi*
Oktay TANRISEVER	TR	*Ortadoğu Teknik Üniversitesi*
Oktay ÖZGÜL	TR	*Atatürk Üniversitesi*
Önder KUTLU	TR	*Necmettin Erbakan Üniversitesi*
Recep BOZDOĞAN	TR	*Marmara Üniversitesi*
R. Kutay KARACA	TR	*Nişantaşı Üniversitesi*
Rinat NABİEV	RU	*Kazan Federal Üniversitesi*
Rüveyda KIZILBOĞA ÖZASLAN	TR	*Marmara Üniversitesi*
Sefer AŞUROV	AZ	*Azerbaycan Milli İlimler Akademisi*
Sema AY	TR	*Uludağ Üniversitesi*
Tamilla ALİYEVA	GE	*Ardahan Üniversitesi*
Tayyar ARI	TR	*Uludağ Üniversitesi*
Tuncay ÖĞÜN	TR	*Muğla Üniversitesi*
Veli BAHŞALİYEV	AZ	*Azerbaycan Milli İlimler Akademisi*
Yavuz GÜNAŞDI	TR	*Atatürk Üniversitesi*
Yüksel DEMİRKAYA	TR	*Marmara Üniversitesi*
Yevgeniya KUZMİNA	RU	*Novosibirsk Bilimler Akademisi*
Zeki SEVEROĞLU	TR	*Marmara Üniversitesi*

SEKRETARYA		
Aydın AKPINAR		*Marmara Üniversitesi*
Fatih SEÇKİN		*TESAM*
M. Yiğit UZ		*TESAM*
Neslihan KILIÇ		*TESAM*
Utku KARAAĞAÇ		*TESAM*
Y. Alper GÜLLÜ		*TESAM*

İÇİNDEKİLER

Kültürler Arası Rekabet ve Milletleşme Süreci Bağlamında Türk Cumhuriyetlerinin Temel Meseleleri **15**

The Fundamental Issues of Turkic Republics in the context of Cross-Cultural Competition and Process of Nationalization

Abulfez SÜLEYMANOV

2023 Yolunda Türkiye – Türki Cumhuriyetler İlişkilerinde Siyasal Birliktelik ve Kalkınma Açısından Stratejik Temel Fırsatlar ve Zorluklar **31**

Strategic Basic Opportunities and Challenges in Terms of Political Unity and Development in Turkey – Turk Republics Relations on the Way to 2023

Arzu AL

Ömer ÇAKIR

Türk Dünyası Edebiyatında Çevre Ve Kent Kültürü Ögeleri **65**

Nature and Urban Culture Items in Turkish World Literature

Azize Serap TUNÇER

Türk Dünyası Avrasya'da Güç Merkezi Oluşturabilir Mi? **91**

Can the Turkish World Create a Power Center in Eurasia?

Barış Hüseyin DOSTER

Sivil Toplum Kuruluşları'nın Azerbaycan'da Gelişimi

Development of Civil Society Organizations in Azerbaijan **103**

Burak Hamza ERYİĞİT

İbrahim RUSTAMLİ

Azerbaycan'da Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetimler: Yapısal, İşlevsel ve Karşılaştırmalı Analiz **115**

Public Administration and Local Governments in Azerbaijan: Structural, Functional and Comparative Analysis

Bekir PARLAK

Atatürk'ün Türk Dünyasının Meselelerine Bakışı **145**
Atatürk's Perspective on Turkish World Issues
Cezmi ERASLAN

Türk Başkentlerindeki Yönetsel Sistemin ve Kültürel Yapının Analizi **165**
The Management System and the Cultural Structure in the Turkish Capitals
Elif KARAKURT TOSUN

Türk Siyasî Düşüncesinde Meşruiyet Kaynağı Olarak Mâturîdîlik **193**
Maturidite as a Constitutionalism Source in Turkish Political Thought
Gülbeyaz KARAKUŞ

Akdeniz İçin Birlik ve Türkiye'nin Rolü **215**
Turkey's Role in the Union for Medıterranean
Haydar ÇAKMAK

Türksoy ve Türk Dünyası Halk Edebiyatı **225**
TÜRKSOY and Turkish World Folklore
İbrahim GÜMÜŞ

Kafkasya'da Büyük Güçlerin Nüfuz Mücadelesi ve Türkiye **237**
The Struggle of Great Powers in Caucasus and Turkey
İbrahim TELLİOĞLU

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Dönemin Parametreleri **247**
The Parameters of New Era in Turkey - Turkic Republics' Relations
Kamer KASIM

Bilge Kağan'a Ait Yarlığın Unvanı ve Onun Türk Vesikaları Tarihindeki Yeri **265**

The Foundation of the Name of Bilge Paper and the Place of His Turkish Vesicas

Kasımcan SADIKOV

Yabancı Sermaye Girişi ve Dış Ticaret Açısından Türk Cumhuriyetlerinin Sektörel Değerlendirilmesi **275**

Sectoral Evaluation of Turkish Republics of Foreign Investment and Foreign Trade

Kutluk Kağan SÜMER

Türk Dünyasının Teolojik Kimliği Üzerine -Kültür-Teoloji İlişkileri Bağlamında Bir Tartışma- **307**

On the Theological Identity of the Turkish World- A Discussion in the Context of Cultural-Theological Relations-

Mehmet EVKURAN

Avrasya'nın Değişen Jeopolitiğinde Türk Dünyası ve Türkiye: Nasıl Bir Gelecek? **323**

What Kind of a Future for the Turkish World and Turkey in the Ever-Changing Geopolitics of Eurasia

Mehmet Seyfettin EROL

Sınır Ötesi Operasyonların Politik Ekonomisi: Fırat Kalkanı Harekâtı Örneği **341**

Political Economy of Cross-Border Operations: Example of Operation Euphrates Shield

Meral BALCI

Ceren Ece GÖCEN

Kutb'un Hüsrev ü Şirin Mesnevisinin Dilindeki Türkçe Kelimelerin Leksik-Semantik Grupları **353**

The Lexical-Semantic Groups of the Turkic Words of the Kutb's poem "Husrau ua Shirin"

Murat SABIR

Kültürsüz Müslümanlık **365**

Uncultivated Islamism

Mustafa YILDIRIM

Soğuk Savaş'ın Ardından Türkiye – Eski Sovyet Türk Cumhuriyetleri İlişkileri **375**

Turkey and Former Soviet Turkish Republics Relations After the End of the Cold War

Muzaffer Ercan YILMAZ

Gagauz Türklerinin Tarihi İle Kültür Mirasları Balkan Yarımadası'nda, Bucak'ta Ve Diğer Yerlerde **393**

The History of Gagauz Turks and Cultural Heritage in the Balkan Peninsula, Bucak and other Places

Olga RADOVA

Türk Dünyasını Birleştiren Unsurlar **423**

Elements of Combining the Turkish World

Sıddık KORKMAZ

Nuclear Adventure of Kazakhstan **441**

Kazakistan'ın Nükleer Macerası

Şafak OĞUZ

Türk Cumhuriyetlerinde İşbirliği ve Ayrışmalar **461**

The Cooperation and Disintegration Disputes İn The Turkish Republics

Yeşim DEMİR

SUNUŞ

1980'lerden günümüze yaşanan küreselleşme dalgası tarihte hiç görülmemiş bir değişim hızını beraberinde getirmiştir. Yaşanılan zaman dilimi, değişimin kendisinin bile değiştiğini göstermektedir. Bu değişime ayak uyduramayan ya da bu değişimi yönetemeyen toplumlar tarih sahnesinden tarih sayfalarına doğru çekilmeye başlamıştır. Bahsi geçen değişimin yakalanması ve yönetilebilir kılınması için siyasal, iktisadi, yönetsel, askeri, kültürel ve teknolojik gelişmelerin gerisinde kalmamak büyük önem arz etmektedir. Dünyada siyasal, iktisadi, yönetsel, askeri, kültürel ve teknolojik gelişmeler ne kadar farklılaşırsa farklılaşsın; birlikte hareket edebilme kabiliyeti yüksek olan devlet ve toplumların bahsi geçen süreci yönetebilme kabiliyeti diğerlerine göre daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda birlikte hareket edebilme kabiliyeti yüksek devlet ve toplumların dünyayı yöneten büyük devletler olduğu da gözden kaçmamaktadır. Burada hemen şu soru gündeme gelmektedir; birlikte hareket edebilen devlet ve toplumların ortak özellikleri nelerdir?

Gerek Amerika Birleşik Devletleri, gerek Rusya, gerek Avrupa Birliği ve gerekse Çin Halk Cumhuriyeti geniş coğrafyalarda ortak hareket edebilme ve güç birliği yapabilme kabiliyetini gösteren ulus üstü bölgesel yapılardır. Devletlerin ve toplumların birlikte hareket edebilmesi; siyasi, kültürel, yönetsel, iktisadi ve toplumsal birçok nedene bağlıdır. Kimi birliktelikler İbn Haldun'un bahsettiği gibi nesep bağı üzerinden gerçekleşirken, kimi birliktelikler ise ortak kültür, tarih ve siyasi geçmiş üzerinden şekillenmektedir. Bu durumda Türkiye, tarihin kendisine yüklediği misyon ve vizyona bağlı olarak hangi adımları atmalıdır; sorusu gündeme gelmektedir. Bu sorunun cevabını yerli yerince verebilmek için bilimsel alanda yapılacak çalışmalar büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda bahsi geçen sorunun cevabını esaslı bir şekilde verebilmek için TESAM ile Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ortaklığında 11-13 Ekim 2018 tarihlerinde İstanbul Bağlarbaşı Kongre Merkezi'nde "Yerelden Küresele: Türkiye-Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını" adlı bir kongre düzenlenmiştir.

Söz konusu kongreye dünya üzerinde Türk toplumun yaşadığı çok geniş coğrafyalardan alanında uzman bilim insanları katılmıştır. Bu bilim insanları Türkiye ve Türk Dünyası açısından siyasal sistemler, hükümet sistemleri, kamu yönetimi yapılanması, demokratik gelişim ve yönetişim, ortak değerler, sanat, dil, tarih, inanç, eğitim, iktisadi sorunlar ve çözüm önerileri, ortak güvenlik stratejileri ve benzeri başlıklar altında sunumlar

gerçekleştirmişlerdir.

Bahsi geçen sunumların ortaya koyduğu sonuçları bu alanda çalışan uzman, bilim insanı, siyasetçi ve teknokratların bilgisine sunabilmek için bu bildiri kitabı hazırlanmıştır. Kitap, gerçekten sebebi ve nesebi illiyet bağı bulunan Türk Toplumunun ortak siyasi, yönetsel, kültürel, tarihi ve iktisadi derinliğine ışık tutacak ve küresel gelişmeler ekseninde geleceğine yön verebilecek bilgiler içermektedir.

Bu bağlamda, özellikle son dönemde dünyada doğruluk ve adaletten ziyade güçlüden yana tavır koyan Ortadoğu toplumlarının Türkiye'nin yanında saf tutabilmesi için, Türkiye'nin nesebi ve sebebi ortaklığı bulunan Türk Devletleri ile daha güçlü ilişkiler geliştirmesi temennisi *ile …*

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Burak Hamza ERYİGİT

TAM METİNLER

FULL TEXT

KÜLTÜRLER ARASI REKABET VE MİLLETLEŞME SÜRECİ BAĞLAMINDA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TEMEL MESELELERİ

Abulfez SÜLEYMANOV[1]

Öz

Bağımsızlığı takiben, Türk Cumhuriyetlerinde milletleşme süreci bir devlet politikası olarak yürürlüğe konmuştur. Milletleşme politikasının temel amacı, Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra ortaya çıkan kimlik ve ideoloji boşluğunu doldurmak, milli birliği ve homojenliği sağlamaktı. Milli devlet dilinin gelişimi**,** milli tarih yazımı, devletin sembollerinde milli öğelerin kullanılması, Sovyet döneminde değiştirilen yer adlarının aslına uygun bir şekilde iade edilmesi, Sovyet döneminde idam edilen aydınların fikri mirasının canlandırılması, şehirlerde inşa edilen yeni binaların mimarisinde milli öğelere ağırlık verilmesi, eğitim ve diğer propaganda araçlarıyla milli değerlerin yeniden canlandırılmaya çalışılması bu sürecin somut örneklerini oluşturmaktadır. Fakat bu süreç hiç de kolay işlememektedir. Nitekim inşa halindeki milli kimlik süreci, üç temel sebepten dolayı, farklı kültürlerin etkisine açıktır. Birincisi, bölge coğrafi olarak farklı kültürlerin kesişim noktasında yer almaktadır. Bu süreç içerisinde vuku bulan kültürler arası rekabet, Orta Asya'daki güç mücadelesinin göz ardı edilemeyecek bir boyutudur. İkincisi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, bölgenin bir çok ülkesinde bir kimlik krizi ve kültürel boşluk doğmuştur ve böylece farklı kültürlerin etkisine açık hale gelmiştir. Son olarak da günümüzde küreselleşme, özellikle de hızla gelişen ve sınır tanımayan iletişim teknolojileri sayesinde, kültürler arası iletişimi ve etkileşimi artırmaktadır. Bunun sonucunda nüfusun yaygın bir biçimde yabancı kültür akımlarının tek yönlü bir etkisine maruz kaldığı gözlenmektedir. Bu bağlamda, insanların beğeni ve ilgi alanlarının, özellikle son yıllarda, ciddi bir değişim ve dönüşüm sürecinden geçtiği, bu sürecin Batı kültürü referanslı yeni adet ve alışkanlıklar doğurduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, Kültürler Arası Rekabet, Milletleşme Süreci

1 Prof.Dr., Üsküdar Üniversitesi İnsan veToplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü. e-mail: abulfaz.suleymanov@uskudar.edu.tr

The Fundamental Issues of Turkic Republics in the context of Cross-Cultural Competition and Process of Nationalization

Abstract

The process of nationalization, following independence, was put into practice as a state policy in Turkic Republics. The major aim of the nationalization policy was to fill the gap of identity and ideology that emerged after the collapse of the Soviet Union and to provide the national solidarity and homogeneity. The development of the national state language, national historiography, the use of national components in state symbols, the restitution of the names of places that were changed during the Soviet Era, the revival of the intellectual legacy of the intellectuals who were put to death in the Soviet Era, the focus on the national elements in new buildings in cities, and the effort to regenerate national values by means of education and other propaganda tools constitute the concrete examples of this process. However, this is not an easy-working process at all. Indeed, the process of the making of national identity is open to influences from different cultures due to three main reasons. Firstly, the region is located at an intersection point among different cultures in terms of geography. The cross-cultural competition occurring within this process is a non-negligible aspect of the power struggle in Central Asia. Secondly, an identity crisis and a cultural gap have risen in many countries of this region after the collapse of the Soviet Union, and thus there emerged openness to influences from several different cultures. Lastly, globalization in our day, especially by way of the fast-growing and boundless communication technologies enhance cross-cultural communication and interaction. As a result, it is observed that the population has been largely subjected to a one-way influence from foreign cultural trends. In this regard, it is possible to say that the tastes and interests of people have undergone a critical change and transformation process, and it has brought about new and Western sort of traditions and habits.

Keywords: Turkic Republics, Cross-Cultural Competition, Process of Nationalization

Giriş

Sovyet dönemi, farklı kültürlerin ve farklı etnik yapıların ortak bir üst kimlikte birleştirilmeye çalışıldığı, alt kimliklere yönelik zaman zaman artan veya azalan oranda dolaylı ya da dolaysız asimilasyon politikalarının uygulandığı**,** Rusçanın ortak dil olarak kabul edilip tek tip "Sovyet" toplumu yaratılma yolunda mesafe katedildiği bir süreç olarak tarihin kayıtlarında yerini almıştır. Bu dönemde sistemli bir dil ve kimlik planlanmasına dayalı politikalar Türkistan halklarının tarihle organik bağlarını kopma noktasına getirmiştir. Kültürel ve etnik açıdan birbirinden pek de farklı olmayan toplumlar coğrafyaya dayalı farklı kimlik telakkisiyle parça parça edilmiş, bunların her birine Kiril temelli farklı alfabeler uydurulmuş, bu suretle yarım kimlikli, yarım ve kozmopolit kültürlü ayrı milletler 'yaratma' yoluna gidilmiştir.[2]Bu sebeple 1991 yılında gerçekleşen bağımsızlıktan sonraki süreçte Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, bir taraftan devletlerini inşa ederlerken bir taraftan da kimliklerini yeniden inşa etmek politikasını yürürlüğe koymuştur. Bu politikanın temel amaçları, Sovyet kimliğinden kopmak, ulusu bir arada tutacak aidiyet duygusunu yaratmak,[3] milli birliği ve homojenliği sağlamak, yeni kurulan devlete bir meşruiyet zemini temin etmek ve uluslararası sisteme adapte olmaktır.[4] Milli devlet dilinin gelişimi, milli tarih yazımı, devleti temsil eden temel semboller olan bayrak, milli marş ve armaların tarihi temeller ekseninde değiştirilmesi, eğitim ve diğer propaganda aracıyla milli değerlerin yeniden canlandırılmaya çalışılması bu sürecin somut örneklerini oluşturmaktadır. Ayrıca tüm okullarda ulusal dillerin öğrenilmesi zorunluluğu getirilmiştir ki, bu uygulamaların sonucunda bu ülkelerde ulusal dillerini bilenlerin sayısı gitgide artmaktadır.[5]

Bu ülkelerdeki milliyetçilik, "halka dayalı" ve "resmi" milliyetçiliğin bir karışımı şeklinde tezahür etmektedir. Bu yüzden bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerdeki milletleşme sürecinde, Anderson'un teorik yaklaşımı ile milliyetçiliğin halka dayalı, tabii ve samimi boyutunun yanı sıra, resmi devlet politikası haline gelmiş, ideolojik propagandaya

2 Unan, F., "Milletleşme Sürecinde Dil ve Bugünkü Kırgızistan", *Türk Yurdu*, 33 (Ağustos 1999), s. 35

3 Turan, A., "Orta Asyada Dönüşüm", http://www.bilgesam.org/incele/1059/-orta-asya%E2%80%99da-donusum/#.W--lj9czbIU

4 Süleymanlı, E., *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006. S.315

5 Erler, B., "Bağımsızlık Sonrası Orta Asya'da Milliyetçilik" Stratejik Öngörü, Sayı 11, 2007, ss.133-139

dönüşmüş halini de görmek mümkündür.[6]

Fakat bu süreç hiç de kolay işlememektedir. Nitekim inşa halindeki milli kimlik süreci, üç temel sebepten dolayı, değişik kültürlerin etkisine açıktır. Birincisi, bölge coğrafi olarak Rus, Batı, Çin ve İslam kültürlerinin kesişim noktasında yer almaktadır. Bu bağlamda güçlü kültürlerle yan yana yaşayan ve önemli geçiş güzergâhları üzerinde bulunan Türk Dünyası'nın, jeopolitik konumu bir taraftan kültürel dinamizm için önemli bir fırsat oluştururken, bir taraftan da güçlü kültürlerle yakınlığı sebebiyle kültürel yozlaşma ve erime gibi önemli bir tehdidi de içinde barındırmaktadır. Enerji rezervleri ile zengin olan bu jeopolitik coğrafyada dünyanın birçok devletinin çıkarları çatışmaktadır ve ciddi ölçüde nüfuz kurma mücadelesi verilmektedir. İkincisi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, bölgenin birçok ülkesinde bir kimlik krizi ve kültürel boşluk doğmuştur ve böylece değişik kültürlerin etkisine açık hale gelmiştir.[7] Kısacası, değişik kültürler, Türk Cumhuriyetlerindeki milli kimliğin inşasında farklı seviyelerde etkiye sahiptirler.

Bu çalışmada bu etkinin boyutu irdelenerek çalışmanın hacim ve niteliği ölçüsünde Türk Cumhuriyetlerinde milli kimlik inşasındaki kültürlerarası rekabetin etkisi ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Batı'nın Kültür Kanalları Yoluyla Yayılma Siyaseti

Orta Asya Türk halkları daha ziyade Ruslar aracılığıyla Batı kültürüyle tanışmışlardır. Ruslar, Osmanlılara göre batılılaşmaya bir asır önce XVII. yüzyılda başlamışlar; Sovyetler Birliği döneminde ise, dönemin politika yapıcıları Batı kültürünü Marksist süzgeçten geçirerek alternatif bir sistem inşasına girişmişlerdir.

1991'den sonraki süreçte yeniden bölgeye nüfuz eden Batı kültürü, küreselleşme rüzgarını arkasına alarak bölge genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Günümüzdeki konumuyla küreselleşmenin kültürel boyutu, bu süreci hızlandıran iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak, Batı kültürünün "küresel kültür" adıyla gelişmekte olan ülke kültürlerini yoğun bir şekilde etkisi altına almasını; bazı ülkelerde, baskın (dominant) kültür konumuna geçip ulusal kültürleri aşındırmayı, hatta

6 Kuru, A. T. "Devlet Politikaları ve Kültürler Arası Rekabet Işığında Orta Asya'da Milletleşme Sürecine Bir Örnek: Türkmenistan", *Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları, Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite,* (editörler: Dr. Ertan Efegil, Dr. Pınar Akçalı) Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2003, s.172.

7 A.g.e.

milli kültürlerin giderek "yerel kültür"[8]haline gelmesini sağlamıştır. Bu süreçte, kapitalist değerlerle örtüşen kültüre sahip Batı toplumları ve yaşam biçimleri kutsanırken, Batı'ya ait olmayan yaşam biçimleri ve değerleri ise "ilkel", "öteki" ve "geleneksel" kavramları doğrultusunda tanımlanmışlardır.[9]

Batı kültürü, Türk Cumhuriyetlerinde sınırlı, fakat yükselen bir etkiye sahiptir. İletişim kanallarının yaygınlaşmasıyla birlikte Batı kültürü ve yaşam tarzı ile tanışan bölge halkı özellikle giyim ve davranış biçimlerinde gözle görülür bir değişime yönelmiştir. Eğlence ve tüketim ilişkisi sayesinde Batılı markaların hızla yaygınlaşması, bu markaların adeta bir prestij ve statü göstergesi haline dönüşmesi bu sürecin açık göstergesidir. Öte yandan ülke yöneticileri, Batı'nın bu kültürel faaliyetlerini uluslararası sisteme uyum için bir vesile olarak görmekte ve büyük oranda desteklemektedirler.

Batı kültürünün bölgede en belirgin etkisi, İngilizcenin, uluslararası dil olarak yaygınlık alanını genişletmesidir. Resmi televizyon kanalları bile, İngilizce haber programları yayınlamaktadır. İngilizce, aynı zamanda, iş dünyasında ve eğitim alanında kullanılmaktadır. Nitekim Türk Cumhuriyetlerinde İngilizce eğitim veren kolejler, üniversitelerde bölümler açılmakta ve bu yeni açılan eğitim kurumları halk nezdinde büyük itibar görmektedir.

İngilizceye artan ilginin yanı sıra, Amerikan müzik ve sinema sektörü de, bölge ülkelerinde artan bir talep görmektedir; bu konuda Amerikan sektörü, Türk ve Rus müzik ve film sanayi ile rekabet halindedir.

Amerika, Almanya, Fransa başta olmak üzere Batılı ülkelerin Uluslararası Eğitim Konseyi, öğrenci ve öğretmenler için, 1992'den bu yana, değişim programları düzenlemektedir. Türk Cumhuriyetlerinin 1993'den beri yetişmiş insan gücü ihtiyacını karşılamak için de destekledikleri Batılı ülkelerde kendi gençlerinin yükseköğrenim görmelerini de kapsayan değişik eğitim projeleri bu doğrultuda önemli etki gücünü sahiptir. Fransız ve Alman eğitim ve kültür merkezleri de, dil kursları, kütüphane hizmetleri ve öğrenci değişim programları ile faaliyet halindedir.

Türk Cumhuriyetlerinde milli kültüre tehdit oluşturan en önemli

8 Tuna, K. "Küresel mi, Yerel mi: Neler Oluyor Bize?",*Sosyoloji Dergisi,* 2003, Dizi, 3, S. 4.
9 Mahiroğullar, A. "Küreselleşmenin Kültürel Değerler Üzerine Etkisi", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi; Sayı 50 (2005): (2005-2/2006-1)Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş'a Armağan Özel Sayısı

unsurlardan biri de bölgede büyük güç merkezlerinin açık ve dolaylı yardımlarıyla yürütülen misyonerlik faaliyetleridir. Büyük çoğunluğu Müslüman olan bu bölgelerde Komünizm döneminde oluşan dini bilgi eksikliğini fırsat bilen misyonerler ve bazı dini akımlar, insanları kendi emelleri doğrultusunda kullanabilmek niyetiyle yoğun faaliyete başlamışlardır. Bu misyoner faaliyetlerinden bazıları Protestanlık ve buna bağlı ekollerden Presbiteryenler, Vaftizciler, Katolikler, Evangelistler, Diyalog Misyonerleri ve Moon Teşkilatı, Adventistler, Yehova Şahitleridir. Ancak bazı Hıristiyan gruplar misyonerlik kavramının taşıdığı olumsuz manadan sakınmak için kendi faaliyetlerini *"proselitzm"* adını verebilmektedirler. Ayrıca misyonerlerin açmış oldukları ve misyonerlik amaçları doğrultusunda faaliyet gösteren okullar, hastaneler, dil ve uzmanlık merkezleri bu faaliyetlerin dışındadır. [10]

Rus Kültürel Etkinliğin Sürmesi

Türkistan ve Kafkasya Türkleri hem Çarlık Rusya zamanında hem de Sovyet döneminde belirli bir şekilde "ortak çatı" olarak görülen Rus dili ve kültürünün etkisinde kalmışlardır.

Özellikle 1930'lu yıllarla birlikte Rus okulları ve Rusçanın kullanımı Sovyetler Birliği sınırları içerisinde her alanda yaygınlaşmıştır. Orta Asya'da açılan Rus okulları, yerli halkın çocuklarıyla ilgili gelecek kaygısından dolayı, kısa sürede popüler hale gelmiştir. Her geçen yıl yerel dillere rağbet azalmış Rusçaya olan ilgi ise artmıştır.[11] Rusça tüm Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi şimdiki Orta Asya'da da üstün bir konum kazanmış, üst kademelerde herhangi bir görev alabilmek için çok iyi derecede Rusça bilmek bir zorunluk halini almıştır.[12]Böylece Rus kültürü, Sovyet döneminde zirveye çıkan etkisini bugünkü Türk Cumhuriyetleri üzerinde de önemli bir düzeyde devam ettirmektedir. Bağımsızlık sonrasında, yerel Türk lehçeleri milli devlet dili olarak güçleniyor olsa da, Rusça halen bürokrasi, üniversiteler, hukuk ve günlük hayatta kullanılmakta, haftalık resmi haber bülteni yerel dillerin yanı sıra Rusça olarak da yayınlanmaktadır. Ayrıca Türk cumhuriyetlerinden Kırgızistan ve Kazakistan Rusçayı resmi dil olarak kabul etmiş bulunmakta; Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan ise uluslararası iletişim dillerinden biri olarak kullanmaya devam etmektedirler.

10 Keleş, B., "Türkiye Cumhuriyeti İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İlişkiler Ve 2023 Hedefleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 222 , Haziran 2016, s.150

11 Çalışkan, B., "Orta Asya Raporu: Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetleri", http://insamer.com/tr/orta-asya-raporu-donusum-surecinde-turk-cumhuriyetleri_1743.html

12 Özcan, S., *.Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar*, İstanbul: Küre Yayınları, 2005, s. 14-15

Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde, Rus kültürünün en önemli kaynağı, bu devletlerde Rusça eğitim veren okullardır. Bu okulların sayısı, yerel Türk lehçelerinde eğitim veren okullara oranla az olmasına rağmen, büyük şehirlerde yer almaları etkilerini artırmaktadır. Oysa bağımsızlığının ilk yıllarında Rusçanın kullanım alanları çok sınırlı olup, Rusça eğitim veren okulların sayısı azalmıştı. Ancak sonraki yıllarda bu alanda bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle Türk Cumhuriyetleriyle Rusya ile yapılan stratejik işbirliği antlaşmalarına göre, Rus dilinin kullanım alanları genişletilmiş ve Moskova Devlet Üniversitesi'nin fakülteleri bölge ülklerinde açılmıştır.[13] Rus kültürünün bir diğer etki kaynağı ise, ülke içinde Rusça yayın yapan televizyon kanallarıdır. Öte yandan, şu an orta yaşta olanlar, özellikle siyasi elit, Sovyet döneminde eğitim aldıkları için, Rus kültüründen etkilenmiş durumdadırlar. Ayrıca Türk Cumhuriyetlerden gençlerin önemli bir kısmı yine Rusya Federasyonu üniversitelerinde eğitim almağa devam etmektedirler. Bu yüzden Rusça, uluslararası dil olarak, kullanılma özelliğini, halen İngilizceyle paylaşmaktadır. Rusça karşısında bir kompleks daha bulunmaktadır: bu coğrafyada ilmin, teknolojinin ve modernlik namına tüm değerlerin Rusça kanalıyla geldiğine inanılması, medeni dünya ile iletişime geçmenin yolunun Rusça kanalıyla geçtiği şeklinde bir ön kabuldür.[14]

Öte yandan bu cumhuriyetlerde Çarlık Rusya'sı ve Sovyet döneminde yerleştirilen Rus nüfusun varlığı Rus kültürel etkisini devam ettiren bir diğer önemli unsurdur. Örneğin, Kazakistan'da nüfusun %35'lik ve Kırgızistan'da %20'lik Rus nüfusu, Rusçanın ikinci resmi dil olarak kabul edilmesi ve eğitim dili olarak kullanılmasında önemli gerekçelerden biri olarak telakki edilmiştir. Rusya'da çalışmak zorunda kalan Orta Asya ve Kafkasya kökenli işçiler ise bu bağın diğer uçundaki organik boyutunu oluşturuyor.

Türk Cumhuriyetleri Rus kültürel etkisini azaltmak için, kademeli bir politika yürütmektedir. Rus kültürünün etkisi, devletlerin resmi milliyetçi politikaları ve diğer kültürlerin rekabeti sayesinde giderek azalmaktadır. Bu bağlamda özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye'nin de destek ve teklifiyle Latin alfabesine geçme konusunda önemli adımlar atılmıştır.[15]Azerbaycan, Şubat 1992'de Latin

13 Kamalov , İ, Rusya'nın Orta Asya Politikaları /; Editör: Murat Yılmaz - Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2011, s.58

14 Unan, F. a.g.m, s. 35.

15 Çalışkan,B. "Türk Cumhuriyetlerinin Alfabe Mücadelesi ve Kazakistan'ın Harf Devrimi Kararı"http://insamer.com/tr/turk-cumhuriyetlerinin-alfabe-mucadelesi-ve-kazakistanin-harf-devrimi-karari_652.html

alfabesine geçerken, Türkmen Parlamentosu 12 Nisan 1993'te 2000 yılına kadar kademeli olarak Latin alfabesine geçme kararı almış ve bunu gerçekleştirmiştir. Özbekistan ise Eylül 1993'te Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Bugün bu üç Türk cumhuriyeti de geçiş sürecini tamamlamış ve "Otuz Dört Harfli Çerçeve Türk Alfabesinden farklı birkaç harf dışında Latin esaslı alfabeyi tüm alanlarda kullanmaya başlamıştır.[16]

Son yıllarda Kazakistan alfabe değişikliği konusunda önemli bir adım atmıştır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 12 Nisan'da resmî internet sitesinde yayımlanan "Oryantasyon: Geleceğin Manevi Canlanması" isimli makalesinde, Kazakistan hükümetine 2017 yılı sonuna kadar Kazak Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş için hazırlanma talimatı vermiştir. 2017 yılının sonu itibarıyla bilim adamları ve akil insanlarla yapılacak toplantıların ardından tek standartta Latin alfabesi esasında yeni bir Kazak alfabesinin hazırlanması gerektiğini dile getiren Nazarbayev, 2018'de ortaokul kitaplarının Latin alfabesi ile yayınlanması gerektiğini belirtmiştir. Latin alfabesine geçişin ilk döneminde hem Kiril hem Latin alfabesi kullanılması planlanırken, 2025 yılına kadar bütün kitaplar, dergi ve resmî belgeler Latin alfabesi ile yayınlanmaya çalışılacaktır. Uzmanlar alfabe değişikliğinin Türk Cumhuriyetleri siyasetinin bağımsızlığı açısından da çok önemli bir husus olduğunun altını çizmektedirler.[17]

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Eğitim- Kültür Politikaları

1991'den sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni sürecin ardından Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını ilk tanıyan devlet olarak kültürel ve tarihsel bağları bulunan bu ülkelerle kısa zaman içerisinde ekonomiden turizme, sosyal güvenlikten hukuk alanına kadar çok geniş bir yelpaze içinde ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu süreçte Türkiye, Türk Cumhuriyetleri açısından dünyaya uyum sağlamak bağlamında önemli bir model olarak ön plana çıkmıştır.

Devletlerarasında kısa zamanda gelişen işbirlikleri, toplumların birbirlerini tanıması yolunda da önemli bir etken olmuştur. Zira bu dönemde gerek Türkiye toplumu gerekse diğer Türk Cumhuriyeti toplumlarının yaşam biçimleri, kültür, eğitim ve din alanındaki etkileşimler

16 Özkan, İ. "Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetlerinde Eğitim ve Sosyal Değişme", ATO-Türk Ocağı Yayınları, 2007, s. 93-94.
17 Çalışkan, a.g.m.

artmış ve bu doğrultuda yeni işbirliği girişimleri başlatılmıştır. Yaşam biçimlerini dolayısıyla kültürü etkileyen bütün siyasi ve ekonomik gelişmeler, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki kültürel ilişkiler üzerinde önemli rol oynamaktadır.[18]

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri arasındaki kültürel ilişkilerde en fazla üzerinde durulan hususlardan biri dil konusu olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere uzun yıllar süren Sovyet rejiminin etkisi ve dildeki farklılaştırma politikaları bu toplumlar arasındaki dil benzerliklerini olumsuz yönde etkilemiştir. Yeni dönemde Türkiye, Türk dünyasının kullanabileceği ortak bir alfabe konusunda yapılan çalışmalarda önemli bir rol üstlenmiş ve bu süreç ülkelerin milli kimlik ve kültür polikalarının geliştirilmesinde hayati öneme haizdir. Ayrıca Türk Cumhuriyetleri arasında iletişimi kolaylaştıracak ortak Türkçe oluşturma yönünde akademik düzeyde çabalar 1990'lı yıllardan bu yana devam etmektedir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerini geliştiren önemli alanlardan birisi eğitim alanıdır. Bu konuda yapılan önemli çalışmalardan birisi Türkiye "Büyük Öğrenci Projesi" (BÖP) olmaktadır. Proje kapsamında, Türk Cumhuriyetlerinden ya da başka ülkelerde yaşayan akraba topluluklardan gelen öğrencilere Türkiye'deki üniversite kapıları açılmıştır. Öncelikle Türkçe Öğrenim Merkezlerinde (TÖMER) Türkçeyi öğrenen bu öğrenciler, daha sonra lisans veya lisansüstü eğitim görecekleri üniversitelere yerleştirilmişlerdir. 1991-2017 yılları arasında devlet burslusu ve ya kendi özel olanaklarıyla Türkiye'de öğrenim gören ve sayıları on binli rakamlarla ifade edilen mezun bulunmaktadır. Bu öğrenciler aldıkları eğitimin yanı sıra Türkiye'deki kültürel yaşamı deneyimleyerek ve kendi kültürlerinin temsilcileri olarak toplumlar arasındaki kültürleşme sürecine katkıda bulunmaktadırlar.[19] Öğrencilerin eğitimlerini tamamlayıp ülkelerine dönmelerinden sonra da bu kültürel etkileşim sürdürülmektedir. [20] Ayrıca Türkiye tarafından Kazakistan'ın Türkistan kentinde kurulan Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak

18 Bilis, P., Bilis,A., Sydygalieva, Meerim "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Kültürel İlişkilerinde Televizyon Dizileri Faktörü: Kırgızistan Örneği" Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2018 Cilt: 7 Sayı: 1, s. 408

19 Suleymanov A. "Büyük Öğrenci Projesi'nin İstihdam Bağlamında Değerlendirilmesi", Uluslarası İpek Yolunun Yükselişi ve Türk Dünyası Bilgi Şöleni Konferansın Bildirileri, Yükselen İpek Yolu 1. CİLT, Türk Yurdu Yayınları Yayın No: 107 Ankara - Ekim 2016 s.159

20 Özkan, İ."Türk Cumhuriyetlerinde Dil, Eğitim, Kültür Alanındaki Değişme ve İşbirliği Çabaları", *Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri,* Derleyen: Hatice Doğan. Ankara, 2007, s.95-98

Üniversitesi, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te kurulan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ve ortaokul-lise düzeyinde diğer eğitim kurumları Türkiye'nin bölgedeki kültürel etkisini arttırmaktadır.

Din alanında da Türkiye'nin etkisi Türk Cumhuriyetleri'nde hissedilmektedir. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Türk cumhuriyetleri'nde bir dizi camı inşa ettirerek bu camilerin din görevlilerini atadı ve dini yayınlar gönderdi. Ayrıca Türk cumhuriyetlerinden öğrenciler Türkiye'ye dinî eğitim almak için geldiler. Bu öğrencilerin eğitimi Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nca finanse edildi. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı, Türk Kızılayı ve Türkiye merkezli çeşitli sivil toplum kuruluşları bugüne değin bölge ülkelerinde kurban bağışları, toplu sünnet meresimleri gibi faaliyetler gerçekleştirmektedirler.

Sinema filmleri ve Türkiye'nin son yıllardaki önemli kültürel ihraç kalemlerinden biri olan televizyon dizileri her ne kadar Türk kültürünü yanlış tanıttıkları şeklinde itirazlara sebep olsa da[21] bölgede Türkiye'nin tanınırlığına önemli katkıda bulunmaktadırlar. Olayların gerçekçiliğinin yanı sıra kültürel yakınlıkta dizilere olan rağbeti arttırmaktadır.[22] Ülkelerin kendi kanallarında altyazılı ve ya dublajlı yayınlanan her kesimden insanın merakla takip ettiği bu diziler bir yandan da Türkiye Türkçesine ilginin artmasına neden oluyor. Özellikle Türkiye Türkçesini dizilerden ve Türk yapımı veya Türkçe dublajlı çocuk çizgi filmlerinden öğrenen çocuk ve gençlerin sayı bir hayli yüksek.

Öte yandan Türk medya kanallarının uluslararası yayınları Türk Cumhuriyetleri ile kültürel alanda ilişkilerin kurulmasında önemli bir unsurdur. TRT burada öncü bir rol oynamıştır. İlk dönemlerde TRT-İnt kanalı aracıyla bölge ülkelerine yayın yapılması hedeflenmiştir. Türkiye ile söz konusu Cumhuriyetler arasında ülkelerin birbirlerini daha yakından tanımalarını sağlamak ve her alanda iş birliğini teşvik etmek amacıyla 27 Nisan 1992 tarihinde TRT-Avrasya yayınlarını başlatmıştır. 21 Mart 2009'da yayın hayatına başlayan TRT- AVAZ ise Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında bir düşünce birliği kurmayı amaçlayan yayınlar yapmaktadır. Kanalda Azerbaycan Türkçesi, Kırgızca, Kazakça, Türkmence ve Özbekçe yayınlar yapılmaktadır. Kanalın yayın hedefleri arasında ortak

21 Bkz. Süleymanov, A. "Diziler "Türkiye'yi yanlış tanıtıyor", Yeni Şafak, 08 Aralık 2012, https://www.yenisafak.com/yerel/diziler-turkiyeyi-yanlis-tanitiyor-433377

22 Sancak, İ., ''Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Kamu Diplomasisi Faaliyetlerinde Turizmin Rolü**"**KSBD, İlkbahar 2018, Y. 10, C. 10, S. 18, s. 344

bir dil oluşturarak iletişimin geliştirilmesi vardır.[23]

Dindaş İslam Ülkelerinin Kültürel Etkisi

Sistemin Sovyetleştirme politikaları karşısında Türk topluluklarını bir arada tutan en önemli etkenlerden biri olarak İslam dini karşımıza çıkmaktadır. Bağımsızlık sonrasında da İslam dini birleştirici bir unsur, bireysel ve cemaat kimliği açısından siyasal bir araca dönüşmüştür.[24] Nitekim, bağımsızlık dönemiyle birlikte ulusal kimliklerin oluşturulma sürecinde ulusal sınırlar içindeki halkların barış içinde birlikte yaşaması için İslam'ın birleştici ve bütünleştirici yönü öne çıkarılmış ve Müslüman ülkelerle ilişkiler geliştirilmiştir. Müslüman ülkelerle ilişkiler kurulmasının ardından bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde özellikle Orta Doğu kökenli (Suudi Arabistan, İran ve d.) yeni kültür akımlarının etkisinin arttığı gözlenmektedir. Bu ülkelere bağlı sivil toplum kuruluşları bölgede insani yardım faaliyetleri, cami ve mescit inşası, toplu sünnet merasimleri, din eğitimi ve dini yayınlar sahalarında çalışmalar yürüterek ve kültür merkezleri inşa ederek kendi kültürlerini yaymaya çalışmaktadır. Özellikle bölge ülkelerinden birçok öğrencinin Suudi Arabistan'da ve İran'da dini eğitim görmesi nedeniyle Vehhabi/Selefi görüşler ve Kafkasya Türkleri arasında geleneksel mezhep inancının da tesiri ile Şiiliğin artan etkisi gözlenmektedir. Bu bağlamda bölgede din ve özellikle mezhep merkezli bir rekabetin vuku bulduğu görülmektedir.

Aslında din ve millet ilişkisindeki benzer sorunlar, Lale devrinden itibaren Batılılaşma sürecine girmiş olan Türkiye'de de görülmüştür. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikirleri arasında tercihte bulunmakla başlayan bu problemler[25], aynı zamanda bu akımların her birinin içinde de farklı farklı yorumların doğmasına yol açmıştır. Mesela Türk milliyetçiliği içindeki Turancı, Anadolucu, Atatürkçü ve Türk-İslam Sentezcisi adlarıyla tanınan görüşler[26] Türklere coğrafî bölge olarak farklı alanları işaret ettiği gibi, aşırı laiklikten 'Türk Müslümanlığı' adı altında mezhep ve tarikat

23 Mayadağlı, E., "Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya Bölgesi ile Olan İlişkilerinin "Türk Kimliği" Üzerinden Değerlendirilmesi", 2017 https://www.academia.edu/33781165/T%C3%BCrkiye_nin_Orta_Asya_ve_Kafkasya_B%C3%B6lgesi_ile_Olan_%C4%B0li%C5%9Fkilerinin_T%C3%BCrk_Kimli%C4%9Fi_%C3%9Czerinden_De%C4%9Ferlendirilmesi

24 Turan,A., a.g.m.

25 Dayı, H., *Batı'dan İthal Milliyetçilik ve Ötekileştirdikleri.* 3. Baskı, Akis Kitap Yayınları, İstanbul,2013.

26 Dayı, H. , *Batı'dan İthal Milliyetçiliğin Dinle Kavgası.* 2. Baskı, Akis Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

tercihlerinde bulunmaya kadar varmıştır.

Sonuç

Günümüzde kültürlerarası iletişimi ve etkileşimi artırıcı güce haiz küreselleşme süreci içerisinde vuku bulan kültürlerarası rekabet, Orta Asya'daki güç mücadelesinin göz ardı edilemeyecek bir boyutudur ve en az bölgenin petrol ve doğalgaz zenginlikleri üzerine süren yeni "Büyük Oyun" kadar önemlidir.[27]Kültürel rekabet, üç sebepten ötürü, yabancı devletlerin aktörlüğü ile sınırlı değildir. Birincisi, rekabetteki bazı öğeler, güçlü iç dinamiklere sahiptirler. Mesela Rus dili ve kültürü Türk Cumhuriyetlerinin kendi devlet okullarında okutulmaktadır. İslam ise bölge ülkelerinde asırlardır hâkim olan bir dindir. İkinci olarak, bazı devletler de, birden çok manevi değerin etkisinde, rol oynamaktadırlar. Mesela, Türkiye, hem Türk kültürünün, hem de İslam'ın Türk Cumhuriyetlerinde etkili olmasında önemli rol oynamaktadır. Son olarak da, bazı kültürler devlet-dışı sivil toplum örgütleri aracıyla Türk Cumhuriyetlerinde etkili olmaktadırlar.

Tarih boyunca büyük medeniyetlerin buluştuğu stratejik öneme sahip bir coğrafyada yaşayan Türk Cumhuriyetlerinin konumu, jeo-kültürel açıdan da Batı'yı da Doğu'yu da içine alan geniş bir coğrafyada çekim merkezi olabilme potansiyeli barındırmaktadır. Sovyet döneminde yukarıda bahsedilen gelişmelerin, Türk Cumhuriyetlerinin kültür ve kimlik yapısında oluşturduğu büyük tahribata rağmen, kimlikleri koruma, ortak kimlikler etrafında birliktelikler oluşturma ve kültürel çoğulculuk, bundan sonra da ülkeler için prestij sağlayan değerler olmaya devam edecektir. Doğusuyla batısıyla Türk Dünyası'na düşen de, ortak, tarihî mirasla organik bağlarını koparmadan dün olduğu gibi, bundan sonra da kültürlerini evrensel, prestij değerler etrafında geliştirerek kimliklerini yaşatmaya devam etmeleridir. Bu açıdan gelecek onlara önemli fırsatlar sunmaktadır. Kültürel değerleri korumak kadar onu geliştirmek ve sürekliliği sağlayarak değişmek de önemlidir.

Kaynakça / References

Çalışkan, Burak. "Türk Cumhuriyetlerinin Alfabe Mücadelesi ve Kazakistan'ın Harf Devrimi Kararı"http://insamer.com/tr/turk-cumhuriyetlerinin-alfabe-mucadelesi-ve-kazakistanin-harf-devrimi-karari_652.html

Çalışkan, Burak. "Orta Asya Raporu: Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetleri", http://insamer.com/tr/orta-asya-raporu-donusum-surecinde-turk-

27 Kuru, Ahmet T. ag.m. s.75.

cumhuriyetleri_1743.html

Dayı, Hüseyin: *Batı'dan İthal Milliyetçiliğin Dinle Kavgası,* 2. Baskı, Akis Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

Dayı, Hüseyin. *Batı'dan İthal Milliyetçilik ve Ötekileştirdikleri*, 3. Baskı, Akis Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

Erler, Bayır. "Bağımsızlık Sonrası Orta Asya'da Milliyetçilik", Stratejik Öngörü, Sayı 11, 2007, ss.133-139.

Kamalov, İlyas. Rusya'nın Orta Asya Politikaları /; Editör: Murat Yılmaz - Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2011

Kuru, Ahmet T. "Devlet Politikaları ve Kültürler Arası Rekabet Işığında Orta Asya'da Milletleşme Sürecine Bir Örnek: Türkmenistan", *Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları, Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite,*(editörler: Dr. Ertan Efegil, Dr. Pınar Akçalı) Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2003.

Mahiroğullar, Adnan. " Küreselleşmenin Kültürel Değerler Üzerine Etkisi", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi; Sayı 50 (2005): (2005-2/2006-1)Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş'a Armağan Özel Sayısı.

Mayadağlı, Emre, "Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya Bölgesi ile Olan İlişkilerinin "Türk Kimliği" Üzerinden Değerlendirilmesi", 2017 https://www.academia.edu/33781165/T%C3%BCrkiye_nin_Orta_Asya_ve_Kafkasya_B%C3%B6lgesi_ile_Olan_%C4%B0li%C5%9Fkilerinin_T%C3%BCrk_Kimli%C4%9Fi_%C3%9Czerinden_De%C4%9Ferlendirilmesi

Özkan, İsa. "Türk Cumhuriyetlerinde Dil, Eğitim, Kültür Alanındaki Değişme ve İşbirliği Çabaları", *Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri,* Derleyen: Hatice Doğan. Ankara, 2007.

Pınar, Bilis, Ali Emre Bilis, Sydygalieva, Meerim. "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Kültürel İlişkilerinde Televizyon Dizileri Faktörü: Kırgızistan Örneği" MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2018 Cilt: 7 Sayı: 1, s. 408.

Keleş, Bahattin, **"**Türkiye Cumhuriyeti İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İlişkiler Ve 2023 Hedefleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 222 , Haziran 2016, s.150

Sancak, İrfan. "Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Kamu Diplomasisi Faaliyetlerinde Turizmin Rolü**"**KSBD, İlkbahar 2018, Y. 10, C. 10, S. 18, s. 344.

Sevinç A. Özcan .*Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar*, İstanbul: Küre Yayınları, 2005, s. 14-15.

Süleymanlı, Ebulfez (Süleymanov, Abulfez). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006. S.315.

Süleymanov, Abulfez. "Diziler "Türkiye'yi yanlış tanıtıyor", Yeni Şafak, 08 Aralık 2012, https://www.yenisafak.com/yerel/diziler-turkiyeyi-yanlis-tanitiyor-433377

Suleymanov, Abulfez "Büyük Öğrenci Projesi'nin İstihdam Bağlamında Değerlendirilmesi", Uluslarası İpek Yolunun Yükselişi ve Türk Dünyası Bilgi Şöleni Konferansın Bildirileri, Yükselen İpek Yolu 1. CİLT, Türk Yurdu Yayınları Yayın No: 107 Ankara - Ekim 2016 s.158-169

Tuna, Korkut. "Küresel mi, Yerel mi: Neler Oluyor Bize?", *Sosyoloji Dergisi*, Dizi, 3, S. 4 (2003).

Turan, Aslıhan "Orta Asyada Dönüşüm",

http://www.bilgesam.org/incele/1059/-orta-asya%E2%80%99da-donusum/#.W--lj9czbIU

Unan, Fahri. "Milletleşme Sürecinde Dil Ve Bugünkü Kırgızistan", *Türk Yurdu*, **33** (Ağustos 1999), s. 35.

2023 YOLUNDA TÜRKİYE – TÜRKİ CUMHURİYETLER İLİŞKİLERİNDE SİYASAL BİRLİKTELİK VE KALKINMA AÇISINDAN STRATEJİK TEMEL FIRSATLAR VE ZORLUKLAR

***Arzu AL*[1]**
***Ömer ÇAKIR*[2]**

Öz

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte uluslararası sistemin siyasal, ekonomik, kültürel vb. unsurlarında değişimlerin gerçekleşmeye başlamasıyla dünyada yeni bir düzene geçilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kafkaslar ve Orta Asya'da bağımsızlıklarını ilan eden Türki Cumhuriyetler, bu yeni düzende uluslararası sistemde küresel ve bölgesel güçteki ülkeler için büyük bir önem kazanmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti, hem bulunduğu coğrafi konum hem de siyasal - kültürel tarihi ile birlikte bu bölgedeki ülkelerle ayrı bir ilişkiye sahiptir. Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin Stratejik 2023 vizyonu hedeflerine ulaşabilme hususunda Türk Cumhuriyetleri ile işbirliği sağlamada stratejik temel fırsatları ve zorlukları belirlemektir. Çalışmanın ilk kısmında Türk Cumhuriyetleri, siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan incelenmektedir. İkinci kısımda Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan siyasal ve ekonomik ilişkilerindeki temel fırsatlar ve zorluklar belirlenmekte ve değerlendirilmektedir. Sonuç kısmında ise genel bir durum değerlenmesi yapılıp belli önerilere yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, Kalkınma, İşbirliği, Türk Dünyası

1 Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: arzu.al@marmara.edu.tr
2 Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: cakirtm53@hotmail.com

Strategic Basic Opportunities and Challenges in Terms of Political Unity and Development in Turkey – Turk Republics Relations on the Way to 2023

Abstract

With the end of the Cold War, the political, economic, cultural, etc. elements of the international system began to take place and a new order has begun in the world. After the collapse of the Soviet Union, the Turkic Republics, which declared their independence in the Caucasus and Central Asia, in this new order, they have gained a great importance for the global and regional countries in the international system. Turkey is a separate relationship with the countries in this region owing to its the geographical location and political-culturel history of the Republic of Turkey. The aim of this study is about to reach the strategic 2023 vision of Turkey's targets that is to determine the strategic basic opportunities and challenges in providing strategic cooperation with the Turkish Republics. In the first part of the study, Turkic Republics are examined politically, culturally and economically. In the second part, basic opportunities and challenges are identified and evaluated in Turkey's political and economic relations with the regional countries. In the conclusion part, a general situation is evaluated and some suggestions are given.

Keywords: Turkey, Turkic Republics, Development, Collaboration, Turkish World

Giriş

1980'li yılların sonuna doğru uluslararası sistemde siyasal, ekonomik ve kültürel unsurların değişmesiyle birlikte iki kutuplu düzenden yeni bir dünya düzenine geçilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya bölgesi, yeni uluslararası sistemin stratejik bölgelerinden birisi olmuştur. 1990'lı yılların başında bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri, bu yeni düzende küresel ve bölgesel güçteki ülkeler için büyük bir önem kazanmışlardır. Küresel ve bölgesel güçler kendi tanımlamaları ve anlamlandırmalarıyla birlikte bu bölgeye yönelik birçok politika gerçekleştirmiştir.

21.yy.'ın ilk çeyrek asrında uluslararası sistemin Doğu'ya doğru yöneliminin artması sonucunda tüm ülkeler bölgeye yönelik stratejilerini ve politikalarını yeniden hazırlayarak bölgede etkin bir konumda bulunmayı arzulamaktadır. Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke olan Türkiye, siyasal, ekonomik ve kültürel tarihiyle birlikte bu bölgede diğer ülkelere nazaran Türk Cumhuriyetleri ile daha ayrı bir ilişki bağı kurmuş bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin belirlemiş olduğu 2023 hedeflerine ulaşabilme yolunda Türk Cumhuriyetleri ile işbirliğini gerçekleştirmede stratejik temel fırsatları ve zorlukları belirlemektir. Çalışmanın ilk bölümünde siyasal, ekonomik ve kültürel olmak üzere çeşitli açılardan Türk Cumhuriyetleri incelendikten sonra ikinci bölümde Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkileri ele alınmaktadır. Sonuç bölümünde de genel bir durum değerlenmesi yapılıp belli önerilere yer verilmiştir.

Türk Cumhuriyetleri'nin Siyasal, Ekonomik ve Kültürel Özellikleri

Dünya haritasına baktığımızda bir ucu Türkiye'ye diğer bir ucu ise Çin'e kadar uzayan geniş bir coğrafyaya sahip olan Türk Cumhuriyetleri'ni siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan incelediğimizde birbirlerine benzer yönleri olduğu gibi her birinin kendine has özelliklerinin de bulunduğu görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra uzun yıllar SSCB'nin baskısı altında kalmasından dolayı ilk yılları sancılı geçmiştir. 2000'li yıllardan itibaren siyasal ve ekonomik açıdan gelişmeler gösteren Türk Cumhuriyetleri, uluslararası sistemde dikkat çeken ülkeler haline gelmiştir. Bu bölümde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ülkelerinin siyasal, ekonomik ve nüfus yapıları ele alınmaktadır.

Azerbaycan

Türk Cumhuriyetleri içerisinde Kafkasya'da tek ülke olan Azerbaycan'da Meclis, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlık kararı almış ve yaklaşık iki ay sonra 18 Ekim'de bu karar yürürlüğe girmiştir. 1995 yılında yapılan referandum sonucunda kabul edilen anayasaya göre ülkenin yönetim şekli cumhuriyettir. Başkanlık sistemiyle yönetilen Azerbaycan'ın başında 2003 yılından itibaren yöneten İlham ALİYEV bulunmaktadır. Bu yıl Nisan ayında düzenlenen Cumhurbaşkanlığı seçimini kazanarak Aliyev, dört kez üst üste seçilme başarısını göstermiştir[3]. Ülkenin 125 milletvekilinden oluşan Azerbaycan Millet Meclisi'ne baktığımızda ise Yeni Azerbaycan Partisi'nin ağır üstünlüğü görülmektedir. 1 Kasım 2015 tarihinde yapılan son parlamento seçiminde Yeni Azerbaycan Partisi'nden 70 vekil, Vatandaş Dayanışma Partisi'nden 2 vekil, diğer muhalif partilerden 12 milletvekili ve 43 bağımsız aday meclise girmiştir.[4] Ülkede büyük ve küçük ölçekli olmak üzere 30'a yakın parti bulunmaktadır.

2018 yılı verilerine göre yaklaşık 9,5 milyon nüfusu olan Azerbaycan'ın yüzde 70.2'sini 15-64 yaş grubu oluşturmaktadır. Ülkede çalışabilir kesim, toplam nüfusun yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Kentsel – kırsal nüfus kıyaslaması yapıldığında da iki kesimin oranlarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Ülkenin etnik yapısına bakıldığında Azerbaycanlıların toplam nüfusun yüzde 90'ını oluşturduğu görülmektedir. Ülkedeki başlıca diğer etnik azınlıklar Lezginler (%2,2), Ruslar (% 1,8) ve Ermeniler (% 1,5)'dir.

Azerbaycan ekonomisine baktığımızda son on yıl içerisinde (2016 yılı hariç) sürekli büyümekte olan bir ülke ekonomisi karşımıza çıkmaktadır. Bu yıl da büyüme oranının yüzde 2.03 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. Bu büyüme oranıyla birlikte GSYİH'nin 45.483 milyon dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir.[5] Ülke ekonomisinde enerji

3 Hürriyet Gazetesi, (2018, 11 Nisan), Azerbaycan'da Seçim Günü… Aliyev 4. Kez, http://www.hurriyet.com.tr/dunya/azerbaycanda-secim-gunu-aliyev-4-kez-40802127 (E.T.: 03.11.2018)

4 Dünya Bülteni, (2015, 6 Kasım), Azerbaycan'da Aliyev Hanedanlığının Seçim Oyunu, https://www.dunyabulteni.net/dubam/azerbaycanda-aliyev-hanedanliginin-secim-oyunu-h345250.html (E.T.: 03.11.2018)

5 Ticaret Bakanlığı, Ülke Profili: Azerbaycan, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan?_adf.ctrl-state=6eukbuluo_43&_afrLoop=4921935190187766&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=tziuydqr9#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dtziuydqr9%26_afrLoop%3D4921935190187766%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D6euk-

kaynaklarının payı çok yüksek orana tekabül etmektedir. Ülke yönetimi diğer sektörlerin ekonomideki paylarını artırmak amacıyla çeşitli politikalar gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki 2014 yılının ülkede 'Sanayi Yılı' ilan edilmesidir. Bu uygulamayla birlikte ülke sanayisinin yeniden canlanması ve gelişmesi amaçlanmıştır. Bir başka uygulama ise belirli bir uzmanların oluşturduğu komisyonlar tarafından hazırlanan sektörel stratejik planlardır. Bu planlar 2016 yılında Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından onaylanmıştır. Son dönemlerde enerji dışı sektörler gelişme gösterse de halen istenilen düzeye ulaşılamamıştır.[6]

Kazakistan

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilan eden ülkeler içerisinde en fazla yüz ölçümüne sahip ikinci ülke olan Kazakistan, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. 1995 yılında kabul edilen ikinci anayasa'ya göre Kazakistan Cumhuriyeti demokratik, laik bir hukuk devleti olarak tanımlanmaktadır. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasından bu yana yürütmenin başında Nursultan NAZARBAYEV bulunmaktadır. 2007 yılında Anayasada yapılan değişiklikle birlikte Kazakistan'ın en önemli siyasi ismi olan Nazarbayev için özel bir madde konulmuştur. Bu özel madde ile en fazla iki dönem seçilebilme kısıtlaması kaldırılarak Nazarbayev'e süresiz seçilebilme hakkı verilmiştir. Ülkenin yasama organı Meclis ve Senato'dan oluşmaktadır. Senato 47 üyeden oluşmaktadır. Bunların 15 üyesini Cumhurbaşkanı seçerken geriye kalan üyeleri yerel meclisler seçmektedir. Yasama organının diğer kanadını oluşturan Meclis ise 107 üyeden oluşmaktadır. 98 milletvekili siyasal partilerin aday listelerinden seçimle belirlenirken, 9 milletvekili ise Kazakistan Halklar Asamblesi tarafından seçilmektedir. 20 Mart 2016'da gerçekleşen son seçimde Nur Otan Partisi % 82,15, Ak Jol Partisi % 7,18 ve Komünist Halk Partisi %7,14 oy alarak barajı geçmişlerdir. Bu üç partinin bulunduğu mecliste Başbakan Karim MASSİMOV'un kurduğu hükümet,

buluo_47 (E.T.: 03.11.2018)

6 Ticaret Bakanlığı, Azerbaycan Genel Ekonomik Durum, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-159556&contentTitle=Genel%20Ekonomik%20Durum&_afrLoop=4930103607974208&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=bojf6v2ct_48#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D4930103607974208%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-159556%26contentTitle%3DGenel%2BEkonomik%2BDurum%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dbojf6v2ct_52 (E.T.: 03.11.2018)

meclisin güvenoyunu alıp görevine devam etmiştir.[7] [8]

2018 yılı sonunda nüfusunun 18 milyon 463 bine ulaşması beklenen Kazakistan, genç bir nüfusa sahiptir. 60 yaş ve üstü grubu, ülke nüfusunun onda birine tekabül etmektedir. Kazakistan ile ilgili önemli bir başka unsur göç olayıdır. Bağımsızlığını ilan etmesinden sonraki ilk on yılda aşırı bir şekilde dışarıya göç veren Kazakistan, son yıllarda başta komşu ülkeleri ve Çin olmak üzere göç almaktadır. Az oranda olmakla birlikte birçok etnik unsur barındırmaktadır. Ülke nüfusunun yüzde 65'ini Kazaklar oluşturmaktadır. Ülkede Kazaklardan sonra en fazla nüfusa sahip etnik yapı ise Ruslar(%21,8)'dır.

Kazakistan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri içinde Rusya'dan sonra en yüksek kişi başı GSYİH'e sahip ülkedir. 2018 tahminlerine göre kişi başı GSYİH'si 9.709 dolar olan Kazakistan ekonomisinin bu yıl yüzde 3.16 büyüme gerçekleştirmesi beklenmektedir. Ülke ekonomisinde öne çıkan sektör petrol sektörüdür. Kazakistan'da sınai üretiminin yarısından çoğunu petrol oluşturmaktadır. Petrolden sonra öne çıkan sektörler ise metal işleme ve çelik üretimidir. Kazakistan yönetimi bu sektörlerden elde ettiği gelirleri diğer sektörlere yatırım yaparak diğer sektörlerin ekonomideki payını artırmayı hedeflemektedir.

Kazakistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde yabancı yatırımların en fazla yapıldığı ülke konumundadır. Bu bölgedeki doğrudan yabancı yatırımların en az yüzde 80'ini Kazakistan'a yapılmıştır. Bu yatırımlarda öne çıkan sektör hidrokarbondur. Hidrokarbon sektörü, ülke ekonomisinde yüksek katma değer yaratmaktadır. Ülke yönetiminin hazırladığı '2030 Stratejisi', Kazakistan ekonomisinin güçlü bir yapıya ulaşmasını sağlayacaktır.

Kırgızistan

Orta Asya'nın kuzeydoğusunda yer alan Kırgızistan, bağımsızlığını 31 Ağustos 1991 tarihinde ilan etmiştir. Kırgızistan, hükümet sistemi

7 Ticaret Bakanlığı, Kazakistan Genel Bilgiler, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160332&contentTitle=Genel+Bilgiler&_adf.ctrl-state=5sb3wn4rn_28&_afrLoop=5003425316308762&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=4v3mrti4d#!%40%40%3F_afrWindowId%3D4v3mrti4d%26_afrLoop%3D5003425316308762%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160332%26contentTitle%3DGenel%2BBilgiler%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D5sb3wn4rn_36 (E.T.: 04.11.2018)

8 MFA, Kazakistan Siyasi Görünümü, http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (E.T.: 04.11.2018)

açısından bakıldığında diğer Türk Cumhuriyetleri'nden ayrılmaktadır. Bağımsızlığının ilanından 2010 yılına kadar ülke, başkanlık sistemiyle yönetilmiştir. 2010 yılının Nisan ayında çıkan halk hareketlerinin sonucunda ülke yönetiminde değişiklikler gerçekleşmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Bakiyev görevden uzaklaştırıldıktan sonra onun yerine muhalefet lideri Otunbayeva geçmiştir. Otunbayeva'nın öncülüğünde hazırlanan anayasanın 7 Haziran 2010 tarihinde kabul edilmesiyle parlamenter sisteme geçilmiştir. [9]

Kırgızistan'ın Cumhurbaşkanlık makamında, geçen yıl 15 Ekim'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde geçerli sayılan oyların yüzde 54'ünü alan Sooronbay CEENBEKOV bulunmaktadır.[10] Ülkenin başbakanı ise Sosyal Demokrat Parti, Kırgızistan Partisi ve Bir Bol Partisi ve Cumhuriyet-Atayurt Partisi'nin oluşturduğu koalisyonun hükümet kurması için ortak aday gösterdikleri Muhammedkalıy ABILGAZİYEV'dir. Abılgaziyev, bu yıl Nisan ayında başbakan olmuştur.[11] Ülkenin yasama organına baktığımızda ise 120 milletvekilinden oluşan Kırgızistan parlamentosunda altı parti bulunmaktadır. Bunlar; Sosyal Demokrat Partisi, Cumhuriyet Ata Curt Partisi, Kırgızistan Partisi, Önügü (İlerleme) Partisi Bir Bol (Birlik) Partisi ve Sosyalist Ata Meken (Ata vatan) Partisi'dir. Mecliste üstün çoğunluğa sahip olan bir parti bulunmamaktadır.[12]

Genç bir nüfusa sahip olan Kırgızistan'ın nüfusu 6 milyon 389 bindir. Ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 65'i 15 – 64 yaş grubundan oluşmaktadır.[13] Kırgızistan'ın etnik yapısına bakıldığında nüfusun yüzde 72'sinin Kırgızların olduğu görülmektedir. Kırgızlardan sonra öne çıkan etnik yapılar ise Özbekler (14,6) ve Ruslar(6,4)'dır.

7.588 milyon dolarlık bir GSYİH'si olan Kırgızistan ekonomisinin bu yıl

9 MFA, Kırgızistan Siyasi Görünümü, http://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (E.T.: 04.11.2018)

10 MFA, Kırgızistan Siyasi Görünümü, http://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (E.T.: 04.11.2018)

11 Akşam Gazetesi, (2018, 20 Nisan), Kırgızistan'ın Yeni Başbakanı Abılgaziyev Oldu, https://www.aksam.com.tr/dunya/kirgizistanin-yeni-basbakani-abilgaziyev-oldu/haber-728092 (E.T.: 04.11.2018)

12 Timetürk, (2015, 05 Ekim), Kırgızistan'daki Milletvekili Seçimleri, https://www.timeturk.com/kirgizistan-daki-milletvekili-secimleri/haber-67654 (E.T.: 04.11.2018)

13 Ticaret Bakanlığı,(2018), Ülkeler Profili: Kırgızistan, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/K%C4%B1rg%C4%B1zistan?_afrLoop=5074067162637508&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=bguj119xt_18#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5074067162637508%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dbguj119xt_22 (E.T.: 04.11.2018)

yüzde 3.34 oranında büyümesi beklenmektedir. Bu büyümeyle ülkede kişi başı GSYİH 1.188 dolar olması öngörülmektedir.[14] Ülke ekonomisinde 2017 yılı içerisindeki sektörel dağılımına bakıldığında birinci sırada hizmet sektörünün olduğu görülmektedir. Hizmet sektörü, Kırgızistan ekonomisinde yüzde 53'lük bir paya sahip bulunmaktadır. İkinci sırada yüzde 32.5'lik bir payla sanayi sektörü yer almaktadır. Tarım sektörü ise ekonomide yüzde 14.3'lük bir paya sahip olmaktadır.[15]

Özbekistan

Orta Asya'nın merkezinde yer alan Özbekistan, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Ülkenin hükümet şekli başkanlık sistemidir. Bağımsızlığından 2016 yılına kadar ülkenin yönetiminde İslam KARİMOV bulunmuştur. Karimov'un ölmesinden sonra 4 Aralık 2016 tarihinde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Şevket Mirziyoyev kazanmış ve Cumhurbaşkanlık görevine gelmiştir.[16] Özbekistan'ın yasama organına baktığımızda ikili bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri yasama meclisi diğeri senatodur. Yasama meclisi 120 milletvekilinden oluşmaktadır ve beş yılda bir seçimler yenilenmektedir. Yasama organının diğer kanadı olan senato ise 100 üyeden oluşmaktadır. Senato'nun on altı üyesini Cumhurbaşkanı seçmekte olup, geriye kalan seksen dört senatörü ise yerel meclisler seçmektedir.[17]

Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri içerisinde en fazla nüfusa sahip olan Özbekistan'ın toplam nüfusu 32 milyon 513 bindir.[18] Ülkenin nüfusu, bu bölgedeki diğer Türk Cumhuriyetleri'nin nüfuslarının toplamına yakındır. 2050 yılına gelindiğinde Özbekistan nüfusunun 45-50 milyona ulaşması

14 Ticaret Bakanlığı, (2018), Ülkeler Profili: Kırgızistan, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/K%C4%B1rg%C4%B1zistan?_afrLoop=5074067162637508&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=bguj119xt_18#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5074067162637508%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dbguj119xt_22 (E.T.: 04.11.2018)

15 Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), (2018) Kırgız Bülteni.

16 MFA, (2018), Özbekistan Siyasi Görünümü, http://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (E.T.: 05.11.2018)

17 Abbas Karaağaçlı, Özbekistan'ın Siyasal Sistemi,http://www.bilgesam.org/incele/186/-ozbekistan%E2%80%99in-siyasal-sistemi/#.W-ICctUzbIU (E.T.: 05.11.2018)

18 Ticaret Bakanlığı, (2018), Ülkeler Profili: Özbekistan, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan?_adf.ctrl-state=bm65rq69d_1&_afrLoop=5092750277537244&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=fafwxvlc8#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dfafwxvlc8%26_afrLoop%3D5092750277537244%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dbm65rq69d_5 (E.T.: 05.11.2018)

öngörülmektedir. Genç bir nüfusu olan Özbekistan'ın yüzde 56'sı 25 yaş altındadır.[19] Ülkenin etnik yapısını ele aldığımızda nüfusun yüzde sekseni Özbeklerdir. Özbeklerden sonra öne çıkan üç etnik ise Ruslar (%5,5), Tacikler (%5) ve Kazaklar(%3)'dır.

Özbekistan'ın siyasal ve nüfus yapısını inceledikten sonra ekonomik yapısına geçtiğimizde ülkenin dışa kapalı ve merkeziyetçi bir ekonomiye sahip olduğu görülmektedir. Bu özelliği sebebiyle bölgede ve dünyada gerçekleşen olaylardan daha geç ve dolaylı etkilenmektedir. Yaklaşık 40 milyon dolar GSYİH'si olan Özbekistan'ın bu yıl yüzde 5 dolaylarında büyüme gerçekleştirmesi beklenmektedir. Bunun yanında kişi başı GSYİH'nin 1.238 dolar olması öngörülmektedir.[20]

Özbekistan yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülke konumundadır. Önemli düzeyde doğal gaz, petrol ve altın madenleri bulunmaktadır. Dünyada altın üretiminde 7. sırada yer almaktadır. Bu özelliğinin yanında Özbekistan, Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri içerisinde en iyi sulu tarımın yapıldığı ülke konumundadır. Ülkenin toprakları su ve iklim bakımından her çeşit tarım ürününün yetiştirilmesine uygundur. Özbekistan pamuk üretiminde tüm ülkeler arasında 3. sırada bulunmaktadır.[21]

Türkmenistan

Orta Asya'nın güneyinde yer alan Türkmenistan devleti, bağımsızlığını 27 Ekim 1991 tarihinde kazanmıştır. Bağımsızlığının dördüncü yılında Türkmenistan adına önemli bir gelişme gerçekleşmiştir. Bu önemli gelişme, BM Genel Kurulu'nda alınan kararla Türkmenistan'a 'Daimi Tarafsız Ülke'

19 Ticaret Bakanlığı, (2018), Özbekistan Genel Bilgiler, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan/html-viewer-ulkeler?-contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160706&contentTitle=Genel+Bilgiler&_adf.ctrl-state=bm65rq69d_90&_afrLoop=5092752765795729&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=rjsf0hqji#!%40%40%3F_afrWindowId%3Drjsf0hqji%26_afrLoop%3D5092752765795729%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160706%26contentTitle%3DGenel%2BBilgiler%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dbm65rq69d_98 (E.T.: 05.11.2018)

20 Ticaret Bakanlığı, (2018), Ülkeler Profili: Özbekistan, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan?_adf.ctrl-state=60hki7tif_1&_afrLoop=5103560453202186&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=15golbakrm#!%40%40%3F_afrWindowId%3D15golbakrm%26_afrLoop%3D5103560453202186%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D60hki7tif_5 (E.T.: 05.11.2018)

21 http://www.bilgesam.org/incele/186/-ozbekistan%E2%80%99in-siyasal-sistemi/#.W-ICctUzbIU

statüsünün tanınmış olmasıdır. Türkmenistan'da tarafsızlık statüsü, devletin en temel ilkelerinden biri olmakta ve ülke yönetimi tarafsızlık ilkesinin zedeleneceğini düşündüğü uygulamalardan kaçınmaktadır.

Başkanlık sistemiyle yönetilen Türkmenistan'ın devlet başkanı Gurbangulu BERDİMUHAMMEDOV'dur. Geçen yıl 12 Şubat'ta yapılan sekiz adayın yarıştığı devlet başkanı seçiminde Berdimuhammedov, geçerli oyların yüzde 97,69'unu almıştır. 2016 yılında anayasada yapılan değişiklik ile devlet başkanlığı görev süresi yedi yıl olmuştur.[22] Ülkenin yasama organı Türkmen Meclisi 125 milletvekilinden oluşmaktadır. Beş yılda bir olan parlamento seçimi en son geçtiğimiz mart ayında gerçekleşmiştir. Ülkede ikinci kez yapılan çok partili seçimlere Sanayici ve Girişimciler Partisi, Agrar Partisi ile Demokrat Parti katılmıştır.[23]

Bağımsız Devletler Topluluğu içinde yüz ölçümü bakımından en büyük dördüncü ülke olan Türkmenistan'ın nüfusu 5 milyon 770 bindir. Türkmenistan diğer ülkelere nazaran nüfus yoğunluğu düşük bir ülkedir. Türkmenistan devleti genç bir nüfusa sahiptir. Ülke nüfusunun yüzde 28,9'u 0-14 yaş, yüzde 66,9'u 15-64 yaş arasında, yüzde 4,3'ü ise 65 yaş üzerindedir.[24] Ülkenin etnik yapısına bakıldığında nüfusun yüzde 85'inin Türkmenlerden oluştuğu görülmektedir. Ülkede Türkmenlerden sonra sırasıyla Özbekler (%5) ve Ruslar (%4) çoğunluk oluşturmaktadır.[25]

Türkmenistan devleti, zengin enerji kaynakları ve tarım alanları ile öne çıkan ülkelerden biridir. Ülkede fazla miktarda doğal gaz ve petrol kaynakları bulunmaktadır. Ülkenin tarım sektörünü incelediğimizde ise pamuk ön plana çıkmaktadır. Ülkedeki tarım alanlarının yarısından çoğunda pamuk ekimi gerçekleşmektedir. Dünyanın dokuzuncu en büyük

22 NTV, (2017, 13 Şubat), Türkmenistan'da Berdimuhammedov Yeniden Başkan Seçildi, https://www.ntv.com.tr/dunya/turkmenistanda-berdimuhammedov-yeniden-baskan-secildi,zIRnpUqOXkiqB0r5DYUeeg (E.T.: 05.11.2018)

23 Memleket E-Gazete, (2018, 25 Mart), Türkmenistan'daki Parlamento Seçimleri, http://www.memleket.com.tr/turkmenistandaki-parlamento-secimleri-1357937h.htm (E.T.: 05.11.2018)

24 Ticaret Bakanlığı, (2018), Türkmenistan Genel Bilgiler, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160950&contentTitle=Genel%20Bilgiler&_afrLoop=5173819279292811&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=sdgw588ow&_adf.ctrl-state=16zi2gz3ap_154#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dsdgw588ow%26_afrLoop%3D5173819279292811%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160950%26contentTitle%3DGenel%2BBilgiler%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D16zi2gz3ap_158 (E.T.: 05.11.2018)

25 MFA, (2018), Türkmenistan Siyasi Görünümü, http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-kunyesi.tr.mfa (E.T.: 05.11.2018)

pamuk üreticisi konumunda olan Türkmenistan, yıllık 1 milyon ton civarında pamuk üretimini gerçekleştirmektedir.

Türkmenistan'ın GSYİH'si 42 milyon 353 bin dolardır. Bu yıl yüzde 6.19'luk bir büyüme ile ülkenin kişi başı GSYİH'si 7 bin 341 dolar olması beklenmektedir.[26] Ülke yönetimi hazırladığı stratejik planlar ile birlikte kalkınmayı hızlandırmayı amaçlamaktadır. Ekonomide devletin hakimiyetinden daha çok pazar odaklı bir ekonomik sisteme geçiş için reformlar gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Türkmenistan ekonomisinde öne çıkan bir başka unsur ise özelleştirme programıdır. 2013 yılında faaliyete geçen özelleştirme programı, kamudaki enerji sektörü haricindeki varlıkların 2020 senesine kadar yüzde yetmişinin satışının gerçekleşmesini hedeflemektedir. Ülkede enerji sektörü, ormancılık, su kaynakları ve havacılık alanlarında devlet hisselerinin satışına izin verilmemektedir.[27]

Türkiye – Türk Cumhuriyetleri İlişkileri

Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülkedir. Türkiye, ortak tarih ve kültürel değerlere sahip olduğu bu ülkelerle siyasal, ekonomik ve kültürel başta olmak üzere birçok alanda işbirliği içerisinde bulunarak ilişkilerini daima sıcak tutmayı amaçlamıştır. Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik oluşturduğu stratejik plan ve programlar ile her zaman bu ülkelerin en önemli ortaklarından biri olmuştur. Bu bölümde Türkiye'nin ekonomi (ticaret) ağırlıklı olmak üzere Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile olan ikili ilişkileri ele alınmaktadır. Aynı zamanda bu bölümde Türkiye'nin bu ülkeler ile olan ikili ilişkilerindeki temel fırsatlar ve zorluklar belirlenmekte ve değerlendirilmektedir.

26 Ticaret Bakanlığı, (2018), Ülkeler Profili: Türkmenistan, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan?_afrLoop=5173788091100976&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=13sais5vmc&_adf.ctrl-state=16zi2gz3ap_18#!%40%40%3F_afrWindowId%3D13sais5vmc%26_afrLoop%3D5173788091100976%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D16zi2gz3ap_22 (E.T.: 05.11.2018)

27 Ticaret Bakanlığı, (2018), Türkmenistan Genel Ekonomik Durum, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160957&contentTitle=-Genel%20Ekonomik%20Durum&_afrLoop=5180795996416850&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=cg72ze91_156#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5180795996416850%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160957%26contentTitle%3DGenel%2BEkonomik%2BDurum%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dcg72ze91_160 (E.T.: 05.11.2018)

Türkiye – Azerbaycan İlişkileri

Türkiye ve Azerbaycan ülkelerinin ikili ilişkileri çok boyutlu olduğu gibi aynı zamanda stratejik düzeyde bulunmaktadır. Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı Aliyev'in birbirleri ile olan samimi ilişkileri iki ülkenin işbirliklerine yansımaktadır. Karşılıklı üst düzey ziyaretlerde verilen dostluk ve birlik mesajları iki ülke arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkilerinin gelişmeye devam edeceğinin büyük bir göstergesidir.

Türkiye – Azerbaycan iki ülke arasındaki dış ticaret seyrine geçmeden önce Azerbaycan'ın dış ticaret politikasına bakıldığında en önemli unsurun enerji olduğu görülmektedir. Azerbaycan devletinin gerçekleştirdiği ihracatın yüzde 90'ını petrol ve doğal gaz oluşturmaktadır. Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde de enerji ön plana çıkmaktadır. Türkiye gaz ihtiyacının yüzde 20'sini Azerbaycan'dan karşılamaktadır. Azerbaycan'da bulunan petrol üretimi – dağıtımı boru hatlarından biri Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattıdır. Toplam ithalatının yüzde 20 – 25'i enerji ithalatı olan Türkiye için bu boru hattı büyük bir önem arz etmektedir. Türkiye bu boru hattıyla hem enerji güvenliğini sağlamakta hem de Batı ülkelerine enerji sevkiyatı ile ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır. TANAP, BTE (Bakü-Tiflis-Erzurum) vb. enerji projeleriyle birlikte iki ülke arasındaki stratejik işbirliği artmaktadır.

Türkiye - Azerbaycan dış ticaret değerleri, Azerbaycan'ın bağımsızlığından 2013 yılına kadar her yıl genellikle artarken; 2013 yılı sonrasında 2017 yılına kadar bir düşüş gerçekleşmiştir. Geçen yılın ilk altı ayı ile bu yılın ilk altı ayını kıyasladığımızda ihracat ve ithalatın arttığı görülmektedir. Geçen yıl düzenlenen Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi toplantısında imzalanan altı anlaşma ile iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi gelecek yıllarda yüksek oranda artış potansiyeline sahiptir. Azerbaycan'ın 2017 dış ticaret verilerinde ülke ithalatının 7 milyar 619 milyon dolar olduğu bilinmektedir. Türkiye, Azerbaycan ithalatının ülke sıralamasında Rusya'nın ardından ikinci sırada bulunmaktadır.[28] Türkiye, bu alanda Rusya ile yarışırken zorlanmaktadır. Çünkü Rusya, Azerbaycan'a gümrüksüz mal

28 Ticaret Bakanlığı, (2018), Azerbaycan Dış Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-159559&contentTitle=D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret&_afrLoop=5256281155663956&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=c7zxnchml_21#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5256281155663956%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-159559%26contentTitle%3DD%25C4%25B1%25C5%259F%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dc7zxnchml_25 (E.T.: 06.11.2018)

ihraç etmesiyle büyük bir avantaj elde etmektedir. Türkiye'ye uygulanan yüksek gümrük vergisi oranının düşürülmesi hususunda Azerbaycan temsilcileriyle ile birlikte bir çalışmanın yapılması gerekmektedir.[29]

Tablo 1.

Türkiye – Azerbaycan Dış Ticaret Değerleri (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim
2013	2.961	334	3.294
2014	2.876	291	3.167
2015	1.899	232	2.131
2016	1.286	278	1.564
2017	1.358	351	1.709
2017 (Ocak-Temmuz)	747	212	959
2018 (Ocak – Temmuz)	853	240	1.092

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 2.

Azerbaycan Dış Ticareti (2017) (Milyon Dolar)

İhracat	İthalat	Hacim
16.524	7.619	24.413

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

29 Ticaret Bakanlığı, (2018), Azerbaycan: Türkiye ile Ticaret https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-159561&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5248949625721639&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=1bljmgc2dx_819#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5248949625721639%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-159561%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D1bljmgc2dx_823 (E.T.: 06.11.2018)

Tablo 3.

Azerbaycan İthalatında Ülke Sıralaması (2017)

Ülkeler	Payları (%)
Rusya	25.4
Türkiye	17.8
Çin	5.1
ABD	4.7

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Azerbaycan ülke yönetimi, petrol dışındaki diğer sektörlerin gelişmesini ve bu sektörlerin ekonomideki paylarını artırmayı amaçlamaktadır. Petrol ve doğal gazdan elde edilecek gelirlerin diğer sektörlerin yatırımlarında kullanılması planlanmaktadır. Tarım, hayvancılık, yol, su, enerji nakil hatları, sağlık hizmetleri ve çevre sağlığı sektörleri Azerbaycan yönetimi tarafından öncelik tanınan yatırım alanları olarak belirlenmiştir. Türk iş adamları ve girişimcileri iyi bir planlama sonucunda bu belirlenen öncelikli alanlara yatırımlar gerçekleştirerek bu fırsattan faydalanmalıdır.[30]

Azerbaycan devletinin kalkınmasında ve ülkeye yapılacak dış yatırımların gerçekleşmesinde karşılaşılan sorunlardan birisi de ülkede serbest piyasa ekonomi mantığının gelişmemiş olmasıdır. Ülke ekonomisinde tekelci iktisadi yaklaşımların olduğu görülmektedir. Türk iş adamları son yıllarda müteahhitlik alanında bu sorunla karşılaşmaktadır. Bugüne kadar birçok projeyi başarıyla tamamlamış olan Türk müteahhit firmaları son dönemlerde ihaleler kazanamamaktadır. Azerbaycan'da yerli firmaların tecrübe kazanması ve tekelci yapının varlığı Türk firmalarını olumsuz etkilemiştir. Türk firmalarının iş alma olasılıklarını artırabilmek için ülkenin yerli firmaları ile işbirliği içerisinde bulunmaları gerekmektedir.[31]

30 Ticaret Bakanlığı, (2018), Azerbaycan Doğrudan Yabancı Yatırımlar, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-159558&contentTitle=Do%C4%9Frudan%20Yabanc%C4%B1%20Yat%C4%B1r%C4%B1mlar&_afrLoop=5249639988653439&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=1bljmgc2dx_840#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5249639988653439%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-159558%26contentTitle%3DDo%25C4%259Frudan%2BYabanc%25C4%25B1%2BYat%25C4%25B1r%25C4%25B1mlar%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D1bljmgc2dx_844 (E.T.: 06.11.2018)

31 Ticaret Bakanlığı, (2018), Azerbaycan: Türkiye ile Ticaret, https://eb.ticaret.gov.

Azerbaycan'da tüketici davranışlarına göre çeşitli tüketici gruplar ve sınıflandırmalar bulunmaktadır. Tüketicileri alt, orta ve üst sınıf diye üç gruba ayıracak olursak Türk girişimcilerinin üst sınıfa odaklanması daha sağlıklı olacaktır. 'Yeni Azeriler' olarak da tanımlanan bu üst sınıfın çok yüksek fiyatlı ürünleri aşırı bir şekilde tüketmeleri dikkat çekmektedir. Bu üst sınıf içinde bulunan tüketicilere hitap edecek ürünler ve hizmetler sunup sonrasında markalaşmaya gitmek ülkeye yapılacak Türk ihracatının artmasına büyük katkıda bulunacaktır.[32]

Türkiye- Kazakistan İlişkileri

Türkiye'nin Orta Asya coğrafyasındaki en önemli siyasi ve ekonomik ortaklarından biri Kazakistan'dır. İki ülkenin ilişkileri ve işbirliği karşılıklı üst düzey ziyaretler ve çok sayıda yapılan anlaşma ile birlikte gelişmiştir. Siyasal ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinde iki devletin cumhurbaşkanlarının katkısı da fazladır. Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'da Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in heykeli açılmıştır. Kırşehir ilinde ise bir caddeye Nazarbayev'in ismi verilmiştir. Kazakistan'ın başkenti Astana'da ise Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Atatürk'ün anıtı bulunmaktadır. Bunların hepsi, iki ülkenin sıcak ve samimi ilişkilere sahip olduğunu göstermektedir.[33]

Türkiye – Kazakistan ilişkileri 2009 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaretinde imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması ile Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra

---

tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-159561&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5248949625721639&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=1bljmgc2dx_819#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5248949625721639%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-159561%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D1bljmgc2dx_823 (E.T.: 06.11.2018)

32 Ticaret Bakanlığı, (2018), Azerbaycan Pazar ile İlgili Bilgiler, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-159562&contentTitle=Pazar%20ile%20%C4%B0lgili%20Bilgiler&_afrLoop=5260835498705990&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=c7zxnchml_62#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5260835498705990%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-159562%26contentTitle%3DPazar%2Bile%2B%25C4%25B0lgili%2BBilgiler%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dc7zxnchml_66 (E.T.: 06.11.2018)

33 Tüymebayev C. , (2013), Kazakistan-Türkiye: Kardeşlik ilişkilerinden Stratejik Partnerliğe, http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=121&lang=TR (E.T.: 06.11.2018)

ilk defa stratejik bir boyuta taşınmıştır. Bunun devamında 2012 yılının Mayıs ayında Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, o dönem başbakan sıfatıyla Kazakistan'a yaptığı resmi ziyarette Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulmuştur ve sonrasında o yıl içinde Ekim ayında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin ilk toplantısı yapılmıştır. Konseyin ikinci toplantısı Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 2015 yılında Kazakistan'a yaptığı ziyareti esnasında gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı ile iki ülkenin stratejik birlikteliğinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.[34]

Türkiye – Kazakistan dış ticaret değerlerine baktığımızda Türkiye aleyhine bir durumla karşılaşılmaktadır. Son beş yıl içinde Türkiye'nin Kazakistan'a yaptığı ihracat rakamlarında düşüş görülmektedir. Geçen yılın ilk yarısı ile bu yılın ilk yarısını kıyasladığımızda Kazakistan'a ihracatımızın yine düşmekte olduğu görülmektedir. Bunun tersine son üç yıldır Kazakistan ithalat rakamlarımız artış göstermektedir.[35] 2017 yılında Kazakistan'ın ithalatı 29.3 milyar dolardır. Türkiye'nin Kazakistan'ın toplam ithalatındaki payı yüzde 2.5'tur. Türkiye bu payı ile Kazakistan'a ithalat yapan ülkeler sıralamasında yedinci sırada bulunmaktadır.[36] Kazakistan'a en fazla yatırım yapan ülkelerden biri olan Türkiye için bu göstergeler hoş karşılanmayacak niteliktedir.

34 MFA, (2018), Türkiye – Kazakistan Siyasi İlişkileri, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_.tr.mfa (E.T.: 06.11.2018)

35 Ticaret Bakanlığı, (2018), Kazakistan: Türkiye ile Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160336&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5264978294211953&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=c7zxnchml_816#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5264978294211953%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160336%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dc7zxnchml_820 (E.T.: 06.11.2018)

36 Ticaret Bakanlığı, (2018), Kazakistan Dış Ticareti, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160334&contentTitle=D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret&_afrLoop=5264512699270408&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=c7zxnchml_753#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5264512699270408%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160334%26contentTitle%3DD%25C4%25B1%25C5%259F%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dc7zxnchml_757 (E.T.: 06.11.2018)

Tablo 4.

Türkiye – Kazakistan Dış Ticaret Değerleri (Bin Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim
2013	1.039.382	3.106.139	4.145.521
2014	977.487	2.453.438	3.430.925
2015	750.027	1.389.643	2.139.670
2016	623.715	1.334.646	1.958.361
2017	746.244	1.677.932	2.424.177
2017 (Ocak -Temmuz)	442.419	903.055	1.345.474
2018 (Ocak – Temmuz)	416.489	1.175.436	1.592.425

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 5.

Kazakistan Dış Ticareti (2017) (Milyar Dolar)

İhracat	İthalat	Hacim
48.3	29.3	77.6

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 6.

Kazakistan İthalatında Ülkeler Sıralaması (2017)

Ülkeler	Payları (%)
Rusya	39.1
Çin	16.0
Almanya	5.1
ABD	4.3
Türkiye (7.)	2.5

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Türkiye – Kazakistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin ilk toplantısında "Yeni Sinerji - Ortak Ekonomi Programı" kabul edilmiştir. Bu programla birlikte ekonomik, kültürel, bilimsel ve teknik işbirliğinin

artırılması, yeni alanlarda işbirliğinin başlatılması, tarafların kamu ve özel sektörleri arasındaki iletişimin kuvvetlendirilmesi ve öncelikli sektörlerde yatırım programlarının gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Geçen yıl iki ülke arasında Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı' 2017-2020 Eylem Planı protokolü imzalandı. Bu protokol, ticaret hacmi 590 milyon dolar olan 26 yatırım projesini içermektedir.[37] Geçtiğimiz Eylül ayında Kazakistan'da bu program yeniden düzenlenerek 2018 -2020 Eylem Planı uygulamaya konulmuştur.[38]

Kazakistan'da 1996 yılında uygulamaya konulan bir kanunla birlikte Serbest (Özel Ekonomik) Bölgelerin alt yapısı oluşturulmuştur. Özel ekonomik bölgeler en fazla 10 yıllığına kurulabilmektedir. Bu bölgelerde yabancı şirketler ile Kazak şirketler eşit haklara sahip olmaktadır. Kazakistan'da oluşturulan her bir serbest bölge, özel bir sektörün gelişimi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bölgelerde yer alan şirketler kurumlar vergisi, mülkiyet (toprak) vergisi ve KDV (ithalat işlemlerinde) gibi çeşitli vergilerden 10 sene süre ile muaf tutulmaktadır. Bunun yanında yatırımcılar için gümrük ödemelerinde önemli ayrıcalıklar ve muafiyetler tanınmaktadır.[39] Türk girişimcilerin sektör analizi yaptıktan sonra özel ekonomik bölgelere yatırım yapması ile bu fırsatlardan yararlanması Türkiye'nin ihracatına büyük katkı sağlayacaktır.

Kazakistan'da Türk iş adamlarının ve girişimcilerin karşılaştığı belli zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan ilki bürokrasinin fazla olmasıdır. Rekabetin yoğun olduğu bir alanda bürokrasiye takılıp zaman kaybına uğramak büyük bir kayıp olmaktadır. Çünkü zaman kaybının bir sonraki evresi hem kazanç kaybına hem de maliyet artışına neden olmaktadır. Bundan dolayı resmi işlemler hususunda iyileştirmeler yapılması

37 Sabah Gazetesi, (2017,10 Eylül), Kazakistan'la 26 Ortak Proje, https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2017/09/10/kazakistanla-26-ortak-proje (E.T.: 06.11.2018)

38 Kazakistan.KZ, (2018, 13 Eylül), Nazarbayev Türk İşadamlarını Kazakistan'a Davet Etti, http://www.kazakistan.kz/nazarbayev-turk-isadamlarini-kazakistana-davet-etti/ (E.T.: 06.11.2018)

39 Ticaret Bakanlığı, (2018), Kazakistan: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160333&contentTitle=Do%C4%9Frudan%20Yabanc%C4%B1%20Yat%C4%B1r%C4%B1mlar&_afrLoop=5274338453130123&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=c7zxnchml_868#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5274338453130123%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160333%26contentTitle%3DDo%25C4%259Frudan%2BYabanc%25C4%25B1%2BYat%25C4%25B1r%25C4%25B1mlar%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dc7zxnchml_872 (E.T.: 06.11.2018)

gerekmektedir.

Türk iş adamlarının ve girişimcilerin karşılaştığı bir başka sorun ise Kazakistan'da yasal altyapının henüz tamamlanmış olmaması ve mevzuatlarda sık sık değişiklikler yapılmasıdır. Türk şirketleri belli bir fizibilite ve kaynak oluşturma çalışmaları sonrasında yatırımlarını gerçekleştirmektedir. Mevzuatta yapılan bir değişiklik ile oluşan yeni durumda Türk şirketleri mağdur durumda kalabilmektedir. Mali açıdan büyük sorunlarla karşı karşıya kalabilme ihtimalleri bulunmaktadır.

Kazakistan'da karşılaşılan üçüncü sorun ise taşımacılık sorunudur. İki ülke arasındaki mesafenin fazla olması büyük bir maliyet oluşturmaktadır. Karayolları ve demiryolları hatlarının iyileştirilmesi gerekmektedir. Bakü – Tiflis – Kars demiryolu hattına entegre edilebilecek bir hat hem taşımacılık maliyetlerinin azalmasını sağlayacak hem de zaman kazancı sağlayacaktır.

Kırgızistan

Türkiye – Kırgızistan arasındaki siyasi, ekonomik, kültürel, askeri vb. çeşitli alanlardaki ilişkiler, stratejik ortaklık düzeyinde bulunmaktadır. İki ülke arasında stratejik ortaklığı oluşturan temel belgeler bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1997 senesinde imzalanan "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması"dır. İkinci temel belge 1999 yılında yayımlanan "Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla" bildirisidir. Üçüncüsü ise 2011 yılında imzalanan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) kurulmasına ilişkin ortak açıklamadır.

İki ülke arasındaki siyasi ilişkiler iyi bir seviyededir. Türkiye Cumhuriyeti, Kırgızistan'ın demokratikleşme sürecini önemli bulmaktadır. Bu sürecin başından itibaren siyasal her alanda Kırgızistan'ı destekleyici bir davranış içerisinde yer almaktadır. Kırgızistan'ın siyasal istikrarı ve kalkınması, bölgedeki diğer ülkeler için de önem arz etmektedir.

Türkiye – Kırgızistan dış ticaret seyrini incelediğimizde karşımıza Türkiye'nin lehine olan bir tablo çıkmaktadır. Kırgızistan'ın ithalatı 2017 yılında 4 milyar 481 milyon dolardır. Türkiye, Kırgızistan ithalatında ülkeler sıralamasında dördüncü sırada yer almaktadır. Kırgızistan, Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üye ülkelerden biridir. Bundan dolayı Rusya ve Kazakistan, belli alanlarda avantaj sahibi olmaktadır. Kırgızistan'ın, sınır komşu ülkesi olan Çin ile iyi düzeyde ekonomik ilişkisi bulunmaktadır. Türkiye'nin Kırgızistan ithalatında ülke sıralamasının mevcut şartlarda

yakın zaman içerisinde değişmesi mümkün gözükmemektedir. Türkiye'nin hedefi Kırgızistan'ın toplam ithalatındaki payını artırmak olmalıdır.

Tablo 7.

Türkiye – Kırgızistan Dış Ticaret Değerleri (Bin Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim
2013	388.336	36.964	425.300
2014	421.431	65.648	487.079
2015	294.702	76.858	371.560
2016	308.933	101.067	410.000
2017	343.600	143.794	487.394
2017(Ocak – Temmuz)	142.849	53.556	196.405
2018 (Ocak – Temmuz)	153.601	30.047	183.648

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 8.

Kırgızistan Dış Ticareti (2017) (Milyon Dolar)

İhracat	İthalat	Hacim
1.791	4.481	6.272

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 9.

Kırgızistan İthalatında Ülkeler Sıralaması (2017)

Ülkeler	Payları (%)
Çin	43.5
Rusya	24.7
Kazakistan	9.4
Türkiye	4.8
ABD	3.9

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Geçtiğimiz Eylül ayında iki ülke arasında Kırgızistan'da Türkiye – Kırgızistan İş Forumu gerçekleştirildi. Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanı Ruhsar PEKCAN ve Kırgızistan Ekonomi Bakanı Oleg PANKRATOV'un başkanlığında üç işbirliği anlaşması imzalandı. Bu anlaşmalar ile iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler iyi bir düzeyde gelişme gösterecektir.[40]

Türk iş adamlarının ve girişimcilerinin Kırgızistan'da karşılaştığı bazı sorunlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki taşımacılık maliyetidir. Taşımacılık maliyetinin azaltılması ile oluşacak kârın yatırıma dönüştürülmesinin ihracata büyük etkisi olacaktır. Ulaşım hatlarının iyileştirilmesi ve ulaşım araçlarının çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Taşımacılıkta bir diğer sorun ise nakliye ve geçiş ücretlerinin fazla olması ve bunun yanında gümrüklerde yaşanabilen gayrı resmi ödemelerdir. Türkiye – Kırgızistan ülkeleri arasındaki karayolu taşıma ücreti yaklaşık 12 bin dolardır.[41] Bu alanda iyileştirmelerin yapılması Türk firmalarının maliyetlerini büyük bir oranda azaltacaktır. Kırgızistan ülkesinde bir başka sorun ise vergi denetlemelerinden sorumlu birimlerin çokluğu ve kontrol amaçlı ziyaretlerin sıklığıdır. Bu sorun, Türk şirketleri için hem maliyet artışına hem de zaman kaybına yol açmaktadır. Bu hususta yeni düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.[42]

---

40 Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), (2018), Kırgızistan ile Ticari İşbirliği Güçleniyor, http://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-kirgizistan-ile-ticari-is-birligi-gucleniyor (E.T.: 06.11.2018)

41 Ticaret Bakanlığı, (2018), Kırgızistan: Pazar ile İlgili Bilgiler, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/K%C4%B1rg%C4%B1zistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160355&contentTitle=Pazar%20ile%20%C4%B0lgili%20Bilgiler&_afrLoop=5320005311755721&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=o729j7jd&_adf.ctrl-state=184na365ee_213#!%40%40%3F_afrWindowId%3Do729j7jd%26_afrLoop%3D5320005311755721%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160355%26contentTitle%3DPazar%2Bile%2B%25C4%25B0lgili%2BBilgiler%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D184na365ee_217 (E.T.: 06.11.2018)

42 Ticaret Bakanlığı, (2018), Kırgızistan: Türkiye ile Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/K%C4%B1rg%C4%B1zistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160354&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5318272985869663&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=184na365ee_171#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5318272985869663%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160354%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D184na365ee_175 (E.T.: 06.11.2018)

Özbekistan

Özbekistan, sahip olduğu nüfusu, kadim tarihi ve zengin kültürü ile Türkiye için bölgedeki önemli ülkelerden birisidir. İki ülke arasındaki siyasal ilişkilere bakıldığında Özbekistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarından 2010'lu yıllara kadar inişli çıkışlı olduğu görülmektedir. Farklı iki dönemde 1993 ve 2003 yıllarında Özbek muhalif lideri Muhammed Salih'in Türkiye'de bulunması, 1999'da Kerimov'a yönelik olduğu belirtilen suikast girişiminde iddiaya göre ekip üyelerinin içinde bir Türk'ün olması ve 2005 yılında Özbekistan ülkesinde yaşanan Andican Katliamı'nda Türkiye'nin BM'de Kerimov yönetimini eleştiren rapora imza atması ve kınaması iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.2014 yılında Kış Olimpiyat Oyunları'nın düzenlendiği Rusya'nın Soçi şehrinde o dönem başbakan olan Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Özbek Cumhurbaşkanı Kerimov bir araya gelerek görüşme yapmışlardır. Bu görüşme sonrasında iki ülke ilişkilerinde yeni bir döneme başlanmış bulunulmaktadır. [43] 2016 yılında Kerimov'un ölümünden sonra Cumhurbaşkanlık makamına gelen Mirziyoyev gelmiştir. Son iki yılda iki ülke liderinin karşılıklı ziyaretleriyle birlikte ikili ilişkiler hızlı bir şekilde gelişmiş bulunmaktadır. 2017 yılında düzenlenen Türk – Özbek İş Forumu'nda çeşitli alanlarda 26 anlaşma imzalanmıştır.[44] Geçtiğimiz Mayıs ayında ise iki ülke yönetimi bir araya gelerek 25 anlaşma daha imzalamıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan imza töreni sonrasında önümüzde yıllarda iki ülke arasındaki ticaret hacminin 5 milyar dolara ulaşmasını hedeflediklerini belirtmiştir.[45]Bundan sonraki süreçte iki ülkenin isteği ikili ilişkilerin hızlı bir şekilde geliştirilmesidir.

Türkiye – Özbekistan arasındaki dış ticaret değerlerine baktığımızda karşımıza çıkan tablonun Türkiye'nin aleyhine olduğu görülmektedir. Son dönemde Türkiye'nin Özbekistan'a yaptığı ihracatın artmasıyla birlikte ticarette denge noktasına yaklaşma söz konusudur. Geçen yılın ilk altı ayı ile bu yılın ilk altı ayını karşılaştırdığımızda ihracatta yüzde 50'lik bir artış olduğu görülmektedir. Geçen yıla göre iki ülke arasındaki ticaret hacminde ise yaklaşık yüzde 33'lük bir artış gerçekleşmiştir.[46] Son yıllarda

43 Aljazeera Türk, (2016, 1 Eylül), Özbekistan'la İnişli- Çıkışlı İlişkiler, http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler (E.T.: 06.11.2018)

44 Anadolu Ajansı, (2018, 12 Şubat) Türkiye-Özbekistan İlişkileri Güçleniyor, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872 (E.T.: 06.11.2018)

45 Milliyet Gazetesi, (2018, 1 Mayıs), Özbekistan ile 25 Anlaşmaya İmza, http://www.milliyet.com.tr/ozbekistan-ile-25-anlasmaya-imza-siyaset-2659529/ (E.T.: 06.11.2018)

46 Ticaret Bakanlığı, (2018), Özbekistan: Türkiye ile Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160704&contentTitle=T%-

iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinin ülkeler arasındaki ticarete hızlı bir şekilde yansıdığı gözlemlenmektedir. Özbekistan ülkesinin ithalatı 2017 yılında 11.4 milyar dolardır. Özbekistan'a ithalat yapan ülkelerin sıralamasında Türkiye, yüzde 5.8'lik payı ile beşinci sırada yer almaktadır.[47] Önümüzdeki beş yıl içinde Türkiye'nin Özbekistan'ın toplam ithalatındaki payının iyi bir orana yükselmesi beklenmektedir.

Tablo 10.

Türkiye – Özbekistan Dış Ticaret Değerleri (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim
2013	562,5	815,4	1.377,9
2014	603,0	780,7	1.383,7
2015	488,6	711,6	1.200,1
2016	533,0	709,3	1.242,3
2017	680,1	823,3	1.503,4
2017 (Ocak – Temmuz)	353,4	426,9	780.3
2018 (Ocak – Temmuz)	530,7	506,7	1.037,4

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5320280489609347&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=184na365ee_382#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5320280489609347%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160704%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D184na365ee_386 (E.T.: 06.11.2018)

47 Ticaret Bakanlığı, (2018), Özbekistan Dış Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160702&contentTitle=D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret&_afrLoop=5324459103043045&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=184na365ee_466#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5324459103043045%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160702%26contentTitle%3DD%25C4%25B1%25C5%259F%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D184na365ee_470 (E.T.: 06.11.2018)

Tablo 11.

Özbekistan Dış Ticareti (2017) (Milyar Dolar)

İhracat	İthalat	Hacim
8.5	11.4	19.9

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 12.

Özbekistan İthalatında Ülke Sıralaması

Ülkeler	Payları (%)
Çin	22
Rusya	22
Kazakistan	10
Güney Kore	10
Türkiye	5.8

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Türkiye'nin Özbekistan ile olan ekonomik ilişkilerinin gelişmesi hususunda çeşitli fırsatlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki Özbekistan'da bulunan Serbest (Özel Ekonomik) Bölgeler'dir. Bu bölgeler şirketlere vergi muafiyetleri, özel gümrük rejimi vb. avantajlar sunmaktadır. Bu bölgeye yatırımda bulunmak isteyen yabancı şirketlere azami otuz sene faaliyet gerçekleştirme izni verilmektedir. Yatırım yapan yabancı şirketlere arazi vergisi, varlık vergisi, gelir vergisi gibi çeşitli vergilerde vergi istisnaları uygulanmaktadır. Bu vergi istisnalarının süresi bölgede yatırım yapacak şirketlerin yatırım tutarlarına göre farklılık göstermektedir. Yatırım miktarı 3 - 10 milyon euro olan şirkete 7 yıl, 10- 30 milyon euro ise 10 yıl ve 30 milyon eurodan fazla ise 15 yıl süreyle uygulanmaktadır.[48] Türk iş adamları ve girişimcilerinin, iyi bir fizibilite çalışması sonucunda

48 Ticaret Bakanlığı, (2018), Özbekistan Doğrudan Yabancı Yatırımlar, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160707&contentTitle=Do%C4%9Frudan%20Yabanc%C4%B1%20Yat%C4%B1r%C4%B1mlar&_afrLoop=5320450866946217&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=184na365ee_445#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5320450866946217%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160707%26contentTitle%3DDo%25C4%259Frudan%2BYabanc%25C4%25B1%2BYat%25C4%25B1r%25C4%25B1mlar%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D184na365ee_449 (E.T.: 06.11.2018)

bu bölgelere yatırımlarını gerçekleştirerek iyi kazanç elde etmeleri mümkündür.

Türk iş adamları ve girişimciler için bir başka fırsat ise Ziraat Bank Uzbekistan'dır. Özbekistan'da yabancı sermayeli Utbank ile kurmuş olduğu ortaklık ile 1993 yılından bu yana faaliyette bulunan Ziraat Bankası 2018 yılı başında Utbank'ın hisselerinin tamamını satın almıştır. Bununla birlikte Özbekistan ülkesinin %100 yabancı sermayeli ilk bankası olmuştur. Satın alma işleminin ardından bankanın ismi Ziraat Bank Uzbekistan olarak değiştirilmiştir.[49] Bu bankanın varlığı Türk şirketleri için büyük önem arz etmektedir. Finansman temininde ve para transfer işlemlerinde hem zaman kaybı yaşanmayacak hem de maliyette bir azalma söz konusu olacaktır.

Özbekistan'da fırsatlar olduğu gibi Türk şirketlerin karşılaştığı zorluklar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki kamunun etkinliğidir. Bu sorun özellikle müteahhitlik işlerinde görülmektedir. Son yıllarda Özbek inşaat firmalarının öne çıktığı ve kamunun etkin olduğu ihalelerde bu yerel firmaların daha şanslı oldukları gözlemlenmektedir. Bu durum Türk şirketlerinin bu iş alanından alacağı payın düşmesine yol açmaktadır. Bu sorunun oluşmasına Özbek ekonomisinin yapısal sorunları da sebep olmaktadır. Türk yetkililerin bu konuyu Özbek yönetime ileterek çözüm yolu oluşturmaları gerekmektedir. Türk iş adamlarının ve girişimcilerin karşılaştığı bir başka zorluk ise vize ve çalışma izni alma ve yenileme problemidir. Özbekistan'a gitmeyi planlayan Türk vatandaşları (30 günlük vize muafiyeti ve diplomatik pasaportlar hariç) vize almak zorundadır. Vize alabilmek için Özbekistan'dan bir davetiyenin temin edilmiş olması gerekmektedir. Ülkede çalışan veya bir üretim faaliyetinde bulunan bir şirketin sahibi olan her Türk vatandaşının, çalışma iznine sahip olsa dahi her üç ay veya altı ayda bir vizesini yeniletme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durum, çalışan vatandaşlarımız ve yatırımcılarımız için hem ek maliyet oluşturmakta hem de güvensizlik ortamı yaratmaktadır. Bunun yanı sıra, vize ve çalışma izni yenileme işlemlerinde pasaportların geçici bir süre

49 Ticaret Bakanlığı, Özbekistan Doğrudan Yabancı Yatırımlar, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160707&contentTitle=Do%C4%9Frudan%20Yabanc%C4%B1%20Yat%C4%B1r%C4%B1mlar&_afrLoop=5328216554237789&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=184na365ee_497#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5328216554237789%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160707%26contentTitle%3DDo%25C4%259Frudan%2BYabanc%25C4%25B1%2BYat%25C4%25B1r%25C4%25B1mlar%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D184na365ee_501 (E.T.: 06.11.2018)

Özbek makamlarında bekletilmesi de iş seyahatlerinde zaman kaybına ve dolayısı ile maliyete de yol açmaktadır. Bu konuda yapılacak iyileştirmeler ile ikili ilişkilerde büyük bir yol alınacağı mutlaktır.[50]

Türkmenistan

Türkiye – Türkmenistan ülke ilişkileri, "Bir Millet, İki Devlet" temelinde stratejik işbirliğine dayanmaktadır. Türkmenler tarafından "kemik kardeşliği" olarak adlandırılan bu birlik ve beraberlik siyasi, ekonomik ve kültürel vb. çeşitli alanlarda işbirliğine olumlu yansımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, Türkmenistan'ın tarafsızlık ilkesine önem vermekte ve bu hususta Türkmenistan'ı desteklemektedir.[51]

İki devlet arasındaki ticaret değerlerine baktığımızda 2014 yılından sonra her yıl ticaret hacminin daraldığı görülmektedir. Geçen yılın ilk yarısı ile bu yılın ilk yarısını karşılaştırdığımızda Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatında yüzde 50'den fazla düşüş gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.[52] Siyasal ve kültürel alandaki iyi ilişkilerin aksine ekonomik ilişkilerde istenilen bir durum gözükmemektedir. Türkmenistan'ın ithalatında ülke sıralamasına baktığımızda Türkiye yüzde 28.4'lük sahip olduğu iyi bir pay ile birinci sırada bulunmaktadır[53]. Bu payına yüksek paya bakıldığında

50 Ticaret Bakanlığı, (2018), Özbekistan: Türkiye ile Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160704&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5320280489609347&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=184na365ee_382#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5320280489609347%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160704%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D184na365ee_386 (E.T.: 06.11.2018)

51 MFA, (2018), Türkiye - Türkmenistan Siyasi İlişkileri, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa (E.T.: 06.11.2018)

52 Ticaret Bakanlığı, (2018), Özbekistan: Türkiye ile Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160954&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5340073583059308&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=r3ojaqxqt&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_137#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dr3ojaqxqt%26_afrLoop%3D5340073583059308%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160954%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj95d8wxyo_141 (E.T.: 06.11.2018)

53 Ticaret Bakanlığı, (2018), Özbekistan Dış Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160952&contentTitle=D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret&_afrLoop=5341193011758023&_afrWindowMode=0&_afrWindowI-

Türkiye'nin, Türkmenistan ekonomisi için en önemli ülke olduğu görülmektedir.

Tablo 13.

Türkiye – Türkmenistan Dış Ticaret Değerleri (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim
2013	1.957,5	653,8	2.611,3
2014	2.231,2	623,3	2.854,6
2015	1.857,8	557,4	2.415,2
2016	1.241,5	422,5	1.664,0
2017	1.038,7	403,6	1.442,2
2017	701,5	294,4	995,9
2018	280,7	194,4	475,1

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 14.

Türkmenistan Dış Ticareti (2017) (Milyar Dolar)

İhracat	İthalat	Hacim
7.7	3.6	11.3

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 15

Türkmenistan İthalatında Ülke Sıralaması

Ülkeler	Payları (%)
Türkiye	28.4
Almanya	11.8
Çin	10.2
Rusya	9.5
ABD	7.8

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

d=null&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_185#!%40%40%3F_afrWindowId%3D-null%26_afrLoop%3D5341193011758023%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160952%26contentTitle%3DD%25C4%25B1%25C5%259F%2B-Ticaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj95d8wxyo_189 (E.T.: 06.11.2018)

Türkmenistan'ın ekonomi politikalarını ele aldığımızda devletin Sosyal ve Ekonomik Dönüşüm planı ve Özelleştirme planı ön plana çıkmaktadır. Türk şirketleri bu planlara uyumlu projeler hazırlayarak Türkmenistan yönetimi tarafından sunulan fırsatları değerlendirmelidir. Son dönemde gelişen Çin – Türkmenistan ilişkileri göz önüne alınmalıdır. Türkmenistan bu enerji ticareti ilişkisinden elde ettiği gelirleri diğer sektörlere yatırmayı hedeflemektedir. Türk firmaları aktif bir plan ve uygulama ile kendilerine fırsatlar oluşturup bu yatırımlarda öncü olmaya çalışmalıdır.

Türkmenistan'da Türk iş adamları ve girişimcilerinin karşılaştığı zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan ilki vize ve çalışma izinlerinde karşılaşılan güçlüklerdir. Bu sorun diğer ülkelerde de değinildiği gibi hem ek maliyetin oluşmasına hem de zaman kaybına neden olmaktadır. İkinci sorun yeterli hukuki mevzuat ve mahkeme sürecinin olmamasıdır. Türkmenistan'da faaliyet gösteren iş adamlarının veya çalışanların herhangi hukuki bir problem yaşamaları halinde haklarını koruyacak düzgün bir hukuki işleyiş bulunmamaktadır. Türkmenistan'da karşılaşılan üçüncü sorun ülkedeki bankacılık sisteminin yetersiz olmasıdır. Türkmenistan'a para transferlerinin denetimin sıkı olması ve bu süreçten kaynaklanan nedenlerle Türk şirketlerinin işlemlerinde gecikmeler yaşanmaktadır. Bu sorun her zaman yaşanmasa da Türkmen yetkililer tarafından bu sorunun dikkate alınması gerekmektedir. Son sorun ise bazı sektörlerde işlerini tamamlayan Türk şirketlerinin hak edişlerini alamamasıdır. Bu sorunun varlığı Türk yatırımcıları başta olmak üzere yabancı yatırımcıların Türkmenistan'a olan güvenlerinin azalmasına yol açmaktadır. [54]

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda sahip olduğu bilgi birikimi ve tecrübesinin, ülkenin Türk Cumhuriyetleri ile olan ikili ilişkilerindeki stratejik ortaklıklara ve yüksek düzey işbirliklerine büyük katkısı olduğu görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri bu bilgi birikimi ve tecrübesini Türk Cumhuriyetleri ile paylaşarak bu ülkelerin her alanda kalkınmasına yardımcı olmaktadır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri'nin, ikili ilişkilerin her alanda olmak üzere hızlı bir şekilde gelişmesi için

54 Ticaret Bakanlığı, (2018), Türkmenistan: Türkiye ile Ticaret, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160954&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afrLoop=5340073583059308&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=r3ojaqxqt&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_137#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dr3ojaqxqt%26_afrLoop%3D5340073583059308%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160954%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj95d8wxyo_141 (06.11.2018)

büyük istek ve çaba içerisinde olduğu görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti bu yıl Haziran ayında yeni hükümet sistemine geçmiştir. Bu yeni sisteme uyum sürecinde yapısal reformlar gerçekleştirilirken Türkiye'nin nitelik ve zihinsel açıdan da değişmesi gerekmektedir. Türkiye'nin hem zihinsel hem de yapısal sistem dönüşümünü iyi ve hızlı bir şekilde tamamlaması, hem kendisinin hem de Türk Cumhuriyetleri'nin kalkınmasında çok büyük önem arz etmektedir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ilişkileri son yıllarda her alanda iyi bir şekilde gelişmektedir. Bu gelişmelerden sonra bazı kesimler tarafından bölgesel bir ekonomik birlik kurularak ortak bir ekonomik pazarın oluşturulması fikri ortaya atılmıştır. Bugünkü mevcut uluslararası ve bölgesel şartlara göre Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri için bu fikrin yakın zamanda hayata geçirilmesi doğru değildir. İkili ilişkiler gelişmekte olmasına rağmen 2024'ten önce bu bölgesel ekonomik birlik kurulmamalıdır. Bölgesel bir ekonomik birlik kurulmadan önce altyapısı oluşturulmalıdır. Bu altyapı oluşumunda ilk önce kültürel birlik gerçekleştirilmelidir. Son yıllarda gerçekleştirilen etkinliklerin ve kültürel oluşumların, kültürel birliğin gelişimine katkısı büyüktür. Altyapı oluşturmada ikinci aşama ise siyasal alanda bir birlikteliktir. Bölgede ve uluslararası alanda gerçekleşecek olaylara karşı ortak bir bilinç ve davranış kazanılmalıdır. Bu ortak bilinç ve davranış kazanıldıktan sonra kültürel ve siyasal açıdan istikrar sağlanmalıdır. Siyasal alanda istikrar elde edildikten sonra siyasal, ekonomik ve kültürel birliğin sağlandığı uluslar üstü bir Türk birliği kurulmalıdır. Türk birliğinin kurulması ile uluslararası sistemde Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri iyi bir güce ulaşmış olacaktır.

Kaynakça / References

Akengin, H. (2017). Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 4(1), 1-11.

Aljazeera Türk. (2016, 1 Eylül). Özbekistan'la İnişli- Çıkışlı İlişkiler. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler

Anadolu Ajansı. (2018, 12 Şubat). Türkiye-Özbekistan İlişkileri Güçleniyor. Erişim Tarihi:06.11.2018, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-

iliskileri-gucleniyor/1060872

Akşam Gazetesi. (2018, 20 Nisan). Kırgızistan'ın Yeni Başbakanı Abılgaziyev Oldu. Erişim Tarihi: 04.11.2018, https://www.aksam.com.tr/dunya/kirgizistanin-yeni-basbakani-abilgaziyev-oldu/haber-728092

Davutoğlu, A. (2001). Stratejik Derinlik. (105. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK). (2018). Kırgızistan ile Ticari İşbirliği Güçleniyor. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-kirgizistan-ile-ticari-is-birligi-gucleniyor

Dünya Bülteni. (2015, 6 Kasım), Azerbaycan'da Aliyev Hanedanlığının Seçim Oyunu. Erişim Tarihi: 03.11.2018, https://www.dunyabulteni.net/dubam/azerbaycanda-aliyev-hanedanliginin-secim-oyunu-h345250.html

Hürriyet Gazetesi. (2018, 11 Nisan). Azerbaycan'da Seçim Günü… Aliyev 4. Kez. Erişim Tarihi: 03.11.2018, http://www.hurriyet.com.tr/dunya/azerbaycanda-secim-gunu-aliyev-4-kez-40802127

Karaağaçlı, A. (2012, 17 Ocak). Özbekistan'ın Siyasal Sistemi. Erişim Tarihi: 05.11.2018), http://www.bilgesam.org/incele/186/-ozbekistan%E2%80%99in-siyasal-sistemi/#.W-ICctUzbIU

Kazakistan.KZ. (2018, 13 Eylül). Nazarbayev Türk İşadamlarını Kazakistan'a Davet Etti. Erişim Tarihi: 06.11.2018 http://www.kazakistan.kz/nazarbayev-turk-isadamlarini-kazakistana-davet-etti/

Keleş, B. (2016). Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İlişkiler ve 2023 Hedefleri. Türk Dünyası Araştırmaları, 222, 131-152.

Memleket E-Gazete. (2018, 25 Mart). Türkmenistan'daki Parlamento Seçimleri. Erişim Tarihi: 05.11.2018, http://www.memleket.com.tr/turkmenistandaki-parlamento-secimleri-1357937h.htm

Milliyet Gazetesi. (2018, 1 Mayıs). Özbekistan ile 25 Anlaşmaya İmza. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://www.milliyet.com.tr/ozbekistan-ile-25-anlasmaya-imza-siyaset-2659529/

NTV. (2017, 13 Şubat). Türkmenistan'da Berdimuhammedov Yeniden Başkan Seçildi. Erişim Tarihi: 05.11.2018, https://www.ntv.com.tr/dunya/turkmenistanda-berdimuhammedov-yeniden-baskan-secildi,zIRnpUqOXkiqB0r5DYUeeg

Sabah Gazetesi. (2017,10 Eylül). Kazakistan'la 26 Ortak Proje. Erişim Tarihi: 06.11.2018, https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2017/09/10/kazakistanla-

26-ortak-proje

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2018). Azerbaycan. Erişim Tarihi: 04.11.2018, http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?7cdbd5c3-9b43-4567-a752-415d887bf8b3

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2018). Kazakistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?1e80d0ed-4933-4bbd-bd4b-7aa02fb37f35

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2018). Kırgızistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?eb08b92b-5e48-48e6-a590-cb5c63238f73

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2018). Özbekistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?18ad8fdd-f8ff-42c8-9c6e-3f2995847f8e

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2018). Türkmenistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?d8f4d5c9-3975-41c6-8a32-6dde0fec75f2

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2018). Azerbaycan. Erişim Tarihi: 06.11.2018 https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan?_afrLoop=5355315441179305&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_813#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5355315441179305%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj95d8wxyo_817

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2018). Kazakistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018 https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan?_afrLoop=5355290664921401&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_704#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5355290664921401%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj95d8wxyo_708

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2018). Kırgızistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018 https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/K%C4%B1rg%C4%B1zistan?_afrLoop=5355260884739773&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_599#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5355260884739773%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj95d8wxyo_603

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2018). Özbekistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan?_afrLoop=5355224189298855&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_506#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5355224189298855%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.

ctrl-state%3Dj95d8wxyo_510

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2018). Türkmenistan. Erişim Tarihi: 06.11.2018, https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan?_afrLoop=5355069518225071&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrl-state=j95d8wxyo_397#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D5355069518225071%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dj95d8wxyo_401

Timetürk. (2015, 05 Ekim). Kırgızistan'daki Milletvekili Seçimleri. Erişim Tarihi: 04.11.2018 https://www.timeturk.com/kirgizistan-daki-milletvekili-secimleri/haber-67654

Tüymebayev C. (2013). Kazakistan-Türkiye: Kardeşlik ilişkilerinden Stratejik Partnerliğe. Erişim Tarihi: 06.11.2018, http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=121&lang=TR

TÜRK DÜNYASI EDEBİYATINDA ÇEVRE VE KENT KÜLTÜRÜ ÖGELERİ

Azize Serap TUNÇER[1]

Öz

Bu çalışmada, Türk Dünyası'nı anlatan ünlü edebi eserler üzerinden, o toplumların kent ve kır kültürü, çevre ve doğa yaklaşımları değerlendirilmekte; böylece edebiyatın kentbilime katkılarının bir boyutunun açığa çıkarılması amaçlanmaktadır. Çalışmada Kazak kültürü, Tolstoy'un 1852'de yazdığı, "Kazaklar" isimli eseri odağında ele alınmakta; yazarın, Kazakların birkaç kolundan biri olan Terek Kazakları'nı anlattığı eserde, doğa ve çevre yaklaşımları irdelenmektedir. Eserin ana teması, aristokratik kent kültürü ile kır kültürünün karşılaştırılmasıdır. Kırgız kültürü ise bu kültürü en iyi anlatan yazarlardan biri olan ve ülkemizde de çok sevilen Aytmatov'un eserlerinden izlenmektedir. Yazar, doğa ve insanı ayrılmaz bir şekilde bütünleştirdiği bu eserlerinde, Kırgız kültüründeki "doğaya saygı-doğayla bütünleşme" temaları ile günümüz "Derin Ekoloji" akımının "Gaia" felsefesine çok yakın görüşler ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazak kültürü, Kırgız Kültürü, Kent, Doğa, Derin Ekoloji.

1 Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. e-mail: serap@seraptuncer.com

Bu çalışma, yazarın, 20-23 Mart 2018 tarihlerinde İKSAD tarafından Antalya'da gerçekleştirilen "Uluslararası Kültür ve Medeniyet Zirvesi"'nde sunmuş olduğu bildirilerin genişletilmiş halidir.

Nature and Urban Culture Factors in Turkish World

Summary

This study examines the urban and rural cultures of the Turkish world, their approaches to environment and nature by looking at famous literary works; hence aiming to highlight the contributions of literature to urbanology and city sciences. The study considers Khazakh culture from Tolstoy's 1852 book "The Cossacks" in which the author describes one of the many arms of the Khazakh cultures, the Terek Kazakhs, and examines their views of the environment and nature. The main theme of the work involves the comparison of aristocratic urban culture to the rural culture. Kirghiz culture is similarly seen from one of the best tellers of their story Aytmatov, who is also well liked in our country. In the work in which he merges nature and human as an inseparable whole, the author presents very similar themes as from the "respect of nature-becoming one with nature" of the Kirghiz culture and the modern "Deep Ecology" and "Gaia" philosophies.

Keywords: Khazakh Culture, Kirghiz Culture, City, Nature, Deep Ecology

Giriş

Türk Dünyası, göçmen ve savaşçı bir tarihsel arka planı olan bir topluluk olarak kültüründe "doğa-kent-çevre" olgularına özel bir yer vermekte, savaşçı karakterini doğanın hırçın yanları ile kolayca buluşturabilmektedir. Bu olgu, bahse konu coğrafyanın en bilinen özelliğini oluşturmakta ve doğal olarak o kültürün edebiyatında da bu arka plan layıkıyle yerini almaktadır. Ancak o kültürün en yetkin temsilcileri olan iki büyük edebiyatçının eserleri incelendiğinde; bu savaşçı doğayı en parlak şekilde anlatırken, savaşın acı yönlerine de muhteşem vurgularla eleştirel bir ayna tutmakta oldukları görülmektedir. İnsan ve toplum karakterinin en sert şekilde sınandığı bu olgu, anılan yazarların kaleminde müthiş bir edebi duyarlıkla da eleştirilmektedir. İşte bu çelişkileri bir arada irdeleme yetenekleri nedeniyle edebiyatçılarımız hem tarihe derin bir saygı ile şapka çıkarmakta hem de insanlığa savaşın ve vahşi doğanın kötü yanlarını görmeleri için bilgece bir edebi bakış açısı da sunmaktadırlar.

Kazak Edebiyatında Kent ve Çevre Ögeleri

Kazak Kültüründe Çevre

Tolstoy'un Kazaklar isimli bu romanında, ana tema kentten kıra kaçış ve uyum çabasıdır. Bu çabada kent yaşamının roman kahramanını iten yönleri, aynı zamanda kır yaşamının da çekiciliğini oluşturmaktadır. Buradaki temel itici ve çekici faktör doğallıktır. Yazara göre, kent yaşamının doğallığını yitirmiş, hesaplı abartısı ne kadar iticiyse, kır kültürünün hem yaşam ortamının hem de insan ilişkilerinin doğallığı o denli çekicidir.

Romanda kaçılan kent Moskova'dır. Kente dair çok kısa tutulan anlatıdan, dönemin lüks yaşam tarzının sürdürüldüğü kente dair verilen bazı ipuçlarından; o tarihlerde sokakların "sokak fenerleri" ile aydınlatıldığını; onların da gecenin ileri saatlerinde söndüğünü; sokaklarda faytonlardan gelen tekerlek gıcırtılarının duyulduğunu ve uzun mesafe yolculuklar için kızakların kullanıldığını anlıyoruz[2]. Ancak romanın ana karakteri kent yaşamının yapmacıklığından, abartısından sıkılmakta ve daha "doğal" olduğunu düşündüğü bir Kazak kasabasına yerleşmek için kentli dostlarına veda etmektedir.

Doğayla Uyumlu Yaşam

Duygulu veda sonrasında, kahramanın yerleştiği yerin hem doğasıyla

2 Lev Tolstoy, *Kazaklar,* çev. Leyla Soykut. (İstanbul: Güven Yayınevi, 1971), 27-32.

hem de insan motifi ile daha "doğal" bir ortam sunduğunu düşünen kahramanın görüşlerini aktaran yazar, "Terskaya bölgesi"nden söz ederken, "bu bölgede hem halk, hem de etraftaki tabiat birbirine benzer"[3] diyerek doğa ile bütünleşen insanları anlatmaya başlar. Kuşkusuz bu benzerlik aralarındaki "uyum"dan kaynaklanır. Doğa kanunu aslında insanların da kanunudur. Bunu şöyle dile getirir:

"Burada insanlar tabiata uyarak yaşıyorlar. Ölüyorlar, doğuyorlar, birleşiyorlar, gene doğuyorlar, savaşıyorlar, içki içiyorlar, yemek yiyorlar, seviniyorlar, sonra gene ölüyorlar! Tabiatın güneş için, bitkiler için, hayvanlar, otlar, ağaçlar için koyduğu kanunlar neyse insanlar da o kanunlara hiçbir değişiklik yapmadan, aynı şartlar içinde, uyuyorlar. Onların başka hiçbir kanunu yok"[4]

Yazara göre, kasabanın konumunu anlatan tüm noktalar, doğal kaynaklar ile şekillenmiştir.

"Kazaklarda Dağlıların oturduğu yerleri birbirinden ayıran Terek'in, daima bulanık, hızlı akan sularının burada genişleyerek, durgunlaştığı; sığ kıyılara yığdığı kumlarla ...yüz yıllık meşeleriyle, kökleri çürüyen çınarlarıyla, yeni filiz veren fidanlarıyla pek yüksek olmayan kıyıyı oya oya daha sarp bir hale getirmesi" aktarılırken;

"Sağ yakada Ruslarla barış içinde yaşayan, yine de zaman zaman huzursuzluk içinde kaynayan Müslüman köyleri varken; sol kıyıda Kazak köylerinin sıralandığı"[5] belirtilir.

Öyküde daha sonra kentte bulunan ne faytonlardan, ne sokak lambalarından bir daha söz edilmeyecektir; çünkü bu insani üretimler yerine ya doğrudan at kullanımı ya da mevsime göre yıldızlı gökyüzü veya karanlık gece hakimiyeti görülecektir.

Öyle ki taraflar arasındaki saldırılar bile doğanın mevsimsel değişimine bağlı olarak gerçekleşmektedir.

"Kazaklar her an Tatar bölgesinden gelebilecek bir Abrek [Çeçen] baskını bekliyorlardı, çünkü özellikle mayıs ayında Terek'in kıyısındaki orman bir insanın yaya olarak geçmesine *imkan vermeyecek kadar gürleştiği, ırmak da yer yer enine arabayla geçilebilecek kadar sığlaştığı zaman böyle*

3 Lev Tolstoy, a.g.e., 50.
4 Lev Tolstoy, a.g.e., 212.
5 Lev Tolstoy, a.g.e., 50.

baskınlar sık sık olurdu"[6] diye tarif etmektedir.

Doğal Yaşamın Olumlu Etkileri:

Yazar, doğal yaşam ortamını anlatırken, bunun orada yaşayan insanlara yansımasını da son derece olumlu bir perspektiften çizmekte; onları daha yakışıklı, güçlü ve özgür kılan bu koşulların olumlu etkisini de vurgulamaktadır.

Çünkü doğayla böylesine iç içe yaşayan kır insanın özellikleri, kentlinin hem yaşam tarzını hem de bizatihi fiziksel benliğini sorgulamasına ve sonuçtan duyduğu hoşnutsuzlukla üzülmesine neden olmaktadır.

"Böyle düşündüğü içindir ki, burada insanları kendisiyle kıyasladığı vakit onlar, çok daha yakışıklı, çok daha kuvvetli, özgür görünüyorlardı. Onlara baktıkça kendisinden utanıyor, yaşadığı hayattan ötürü üzüntü duyuyordu"[7] denilmektedir.

Ama onlarla birlikte yaşama çabasında, roman kahramanı, kendisine güç ya da şaşırtıcı gelen birçok şeyden zamanla zevk almayı öğrenir. "Böcek"lerle ilgili duygularını anlattığı bölümde, yaşadığı bu duygusal geçiş şöyle anlatılır:

"Bu milyarlarca böcek kendilerini o vahşi, o acayip denilecek kadar zengin çeşitli bitki alemine, ormanı dolduran o hayvan, kuş okyanusuna, bu koyu, karanlık yeşilliğe, bu kokulu, bu sıcak havaya, bu bulanık sularla dolu hendeklere, heryere sokulan, durup dururken herhangi bir yerde, aşağı doğru sarkmış yaprakların altında şırıldayan Terek ırmağına öylesine atılıyorlardı ki, daha önce Olenin'e kötü, dayanılmaz gibi görünen şey, şimdi, tersine, ona zevk veriyordu"[8].

Kazak Kültüründe Yerleşim ve Diğer Unsurlar

Yazar, Kazakların sadece doğal çevre ortamlarını anlatmamakta; aynı zamanda kültürlerini yansıtan yapılı çevrelerini ve diğer kültürel özelliklerini de yansıtmaktadır.

Kazak Kültüründe Yerleşim:

Eserde, Kazak yerleşimlerinin konumsal özellikleri, çok genel bir

6 Lev Tolstoy, a.g.e., 64.
7 Lev Tolstoy, a.g.e., 212-213.
8 Lev Tolstoy, a.g.e., 165.

perspektifle ve diğer tüm toplumların konumlarıyla da ilişkilendirilerek adeta önümüze bir haritada işaretlenmişcesine gösterilmektedir.

Yazar bu konumları şöyle aktarmaktadır:

"Yol boyunca da Kazakların bulunduğu mevziler sıralanmıştı. Bunların arasında da kulelerde nöbetçiler vardı. Kazaklara ait toprak sadece yüz metre genişliğinde daracık, ormanlık, verimli bir araziden ibaretti. Bu toprakların kuzeyinde Nogay, ya da Mozdok bozkırlarının kumluk arazisi uzanıp gidiyor, daha kuzeyde, kimbilir nerede Türkmen, Astrahan, Kırgız- Kasay bozkırlarıyla birleşiyordu. Terek'in güneyinde Büyük Çeçen, Koçkalıkov tepeleri, Kara Dağlar, adı bilinmeyen bir dağ daha vardı. Onların da gerisinde karlı tepeler görünüyordu en sonunda"[9].

İşte bu topraklarda yaşayan "Dağlı Kazaklar" şöyle tarif edilmektedir:

"Bu verimli ormanlık, bitki bakımından oldukça zengin daracık topraklarda Starover denilen çok eski çağlardan beri savaşçı, yakışıklı, zengin bir Rus halkı yaşıyordu Bunlara Dağlı Kazaklar da denilirdi"[10].

Bu Dağlı Kazaklar'ın yapılı yaşam alanları nasıldı diye baktığımızda; yazar, evleri yine tüm detayları ile gözümüzün önünde çizer:

"Kazakların evleri dört bir yanda bulunan ayaklar üzerindedir, hemen hemen yerden bir arşından biraz daha fazla yukarıdadır. Damları gayet düzgün bir şekilde sazla kaplıdır, saçakları yüksekçedir. Bütün evler belki yeni değildir ama, hiç eğilmemiş, tertemiz, kapıları çeşit çeşit süslenmiş evlerdir. Yan yana yapışmış hissini vermezler: geniş caddelerin, yan sokakların iki yanına gözü okşayacak şekilde, hiç sıkışmadan serbestçe sıralanmışlardır. Birçok evlerin aydınlık, geniş pencerelerinin önünde, küçük bostanların beri yanında evlerden de yüksek olan koyu yeşil selvi ağaçları, açık renk yapraklarıyla beyaz çiçekli, kokulu akasyalar, hemen yanlarında alaycı alaycı parlayan sarı ayçiçekleri, sarmaşıklar, asmalar göze çarpar. Geniş meydanda Kazakların en çok sevdiği şeyleri satan üç *dükkan* görülür: içki, kabak çiçeği, talaş ve çörek satan dükkanlar. Daha ileride de yüksek bir duvarla çevrilmiş, sıra *sıra yaşlı selvilerin arkasında bütün evlerden daha uzun, daha yüksek olan bir ev görünür. Bu pencereleri kepenkli ev birlik komutanının evidir"*[11].

Görüldüğü gibi evlerin konumları "serbest" olarak verilmekte;

9 Lev Tolstoy, a.g.e., 51.
10 Lev Tolstoy, a.g.e., 51.
11 Lev Tolstoy, a.g.e., 55.

caddeler, meydanlar hatta evlerin pencereleri için de hep "geniş" sıfatı kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra tüm yapılı alan mutlaka doğal yeşil ile çevrili olarak anlatılmakta;

"küçük bostanlar, evlerden de yüksek olan koyu yeşil selvi ağaçları, açık renk yapraklarıyla beyaz çiçekli, kokulu akasyalar, sarı ayçiçekleri, sarmaşıklar, asmalar" da yaşam alanları olan evleri çepeçevre sarmaktadır.

Kazak Kültürünün Temel Özellikleri:

Peki yerleşim özellikleri dışında Kazaklar nasıl insanlar olarak anlatılmaktadır? Yazara göre,

"çok, çok eskiden bu Dağlı Kazakların ataları, Starover'ler Rusya'dan kaçmış, Terek'in beri yanında Büyük Çeçen denilen ormanlık dağların ilkinde, Çeçenlerin arasında yerleşmişlerdi. Çeçenler'le *yan yana yaşaya yaşaya onlara akraba olmuş, onların geleneklerini almış, dağlıların yaşayışını benimsemişlerdi. Yalnız, yine de eski Rusçayı bütün saflığıyla, onu hiç bozmadan kullanmaya devam etmiş, eski dinlerini de bırakmamışlardı"*[12].

Kültürün temel göstergelerinden biri olan giyim alışkanlıklarına gelince:

"Kazağın giyimi son derece gösterişlidir, bu bakımdan Çerkezlere benzer. En iyi silahlar dağlılardan alınır, en iyi atlar da yine onlardan ya satın alınır, ya da çalınır. Genç bir Kazak tatarca bilmeyi bir marifet sayar, keyifli zamanlarında kardeşiyle bile tatarca konuşur. Buna rağmen, dünyanın bu ücra köşesine fırlatılıp atılmış hissini veren, etrafı yarı vahşi Müslüman kabileleriyle, Rus askerleriyle çevrilmiş olan bu bir avuç Hıristiyan halk kendini medeniyetin en yüksek seviyesine ulaşmış sayar. Onun gözünde Kazak'tan başkası insan değildir"[13].

Öyle ki,

"bir Kazak için Rus köylüsü yabani, kaba, adi bir varlıktır. Onu da sadece köylere uğrayan seyyar satıcıların, küçük Rusya'dan gelen, Kazakların "yersiz-yurtsuz" dedikleri göçmenlerin şahsında tanıyıp görmüştür"[14].

Roman, "Kazak kadını"nın genel özelliklerini ve bu kültürde kadının yerini de şöyle aktarmaktadır:

12 Lev Tolstoy, a.g.e., 51.
13 Lev Tolstoy, a.g.e., 52.
14 Lev Tolstoy, a.g.e., 52

"Kazak, kadına kendi rahatını sağlayan bir varlık olarak bakar. Kızların eğlenmesine göz yumar ama evli kadını genç yaşından ta ihtiyarlığına kadar kendi keyfi için çalıştırır; tıpkı doğu ülkelerinin erkekleri gibi kadının daima söz dinlemesini ister, ondan devamlı bir çalışma bekler. Böyle bir anlayış yüzünden kadın hem ruh bakımından, h*em de vücutça gayet iyi gelişir;* görünüşte erkeğe boyun eğme*kle beraber, doğuda olduğu gibi ev idaresinde batılı kadından çok daha büyük bir rol oynar. Toplum hayatından uzaklaşmış olması, daima erkeklere has ağır bir işte çalışması ona ev hayatında çok daha büyük bir önem, çok daha büyük bir kuvvet vermiştir. Yabancıların yanında karısına tatlı bir iki lakırdı etmeyi, şakalaşmayı bile ayıp sayan Kazak, onunla evinde baş başa kalınca, daima kadının üstünlüğünü elinde olmayarak hisseder. Bütün ev, üstelik evde ne varsa, istinasız her şey kadının çalışması, özeni sayesinde elde edilmiştir. Kazak, çalışmanın kendisi için ayıp bir şey olduğuna, ancak bir Nogay işçisine, ya da kadına yakışır bir şey olduğuna kanidir"*[15].

Bu bölümlere bakıldığında, erkeğin yaşamını asıl olarak ev dışındaki dünyada kurduğunu ama kadının da eve dair tüm ağır işleri yüklenmekle karakter oluşumunun güçlendiğini anlamaktayız. Çalışma ise "eve dair" bir çaba olup; tamamen "askeri güç" üzerine kurulu erkek yaşamının iktidarının gerisinde kalmaktadır. Bu ikincillik hali, evde değişmekte; kadın emeğiyle kurulan evde, kadının hakimiyeti ortaya çıkmaktadır. Yazar burada, Kazak kadınının ev içinde değişen rolünü ve özel alanda doğulu bir kadına benzemesini özel olarak vurgulamakta; kültürel farklara karşın, "güç" kullanımında kadın ikincilliğinin evrenselliğinin altını çizmektedir.

Kır Kent Çelişkisi

Buraya kadar genel kültürel özellikleri ile verilen Kazakların yaşamı, Tolstoy'un roman kahramanı için başlangıçta son derece çekici bir ortam olmasına karşın; onların arasına yerleşip bir süre yaşadığında ve talihsiz bir aşka da yakalandığında işlerin seyri değişir. Nitekim Tolstoy burada yaptığı kültürel sorgulamada, beklendiği gibi sadece "kent kötü-kır iyi" temasına sarılmamakta, aksine son derece çarpıcı şekilde "kır kültüründe" de var olan kimi yapmacıklık ve abartılara işaret etmektedir.

Kır Yaşamının "Doğallık"larına İlişkin Sorgulama:

Askerlik yetenekleri, saldırgan yaşam tarzları, içkiye olan düşkünlükleri, sert kadın-erkek ilişkileri ile kırın bu "doğal" görünen unsurları, onu

15 Lev Tolstoy, a.g.e., 53.

şaşırtırlar. Tüm çabasına karşın, diğer toplumla bütünleşememesi ve hep yalnız olması karşısında ona acıdıklarını da bilmektedir.

Örneğin dönüş günü,

"tıpkı Moskova'dan ayrıldığı sırada olduğu gibi kapıda yine yüklü bir troyka durduğunu; yalnız bu sefer kendi varlığıyla hesaplaşmada bulunmadığını; oradayken düşündüklerinin, yaptıklarının saçma şeyler olduğunu, gerçek hayatla hiçbir ilgisinin olmadığını düşünmediğini" ifade eder. Üstelik "artık yeni bir hayata başlayacağını" düşünerek de kendini avutmamaktadır.

Özetle deneyiminden pişmanlık duymamakta; geri dönüşüne ilişkin de bir heyecan yaşamamaktadır; ancak kendini bu şekilde sakince akışa bırakması, kır yaşamında edindiği deneyim sayesinde, kırın gerçek dünyasıyla yüzleşmesi suretiyle yaşadığı bir olgunluk ve anlamışlık halidir.

Orada edindiği tek arkadaşı yaşlı avcı Yeroşka bile ona veda ederken üzüntüsünü belirten sözlerinin arasında, onunla "kunak" (dost) olduklarını anımsatarak, veda hediyesi olarak "filintası"nı istemeyi ihmal etmez. Araba biraz ilerledikten sonra sevdiği kız Maryanka ile Yeroşka amcanın konuştuklarını görür ve ikisinin de kendi işlerinden konuştuklarını ve onu artık düşünmediklerini anlar.

Kent Yaşamına Karşı Eleştirelliğin Kentli Kökeni:

Burada "kentten doğal ortama kaçış" ülküsü verilirken, Horkheimer tarafından da vurgulanan, "kent yaşamını eleştiren düşünürlerin aslında o kültürün ürünü oldukları ve eleştirilerinin de ancak bu kültürle yoğrulmuş olmaları sayesinde mümkün olabildiği" yorumu doğrulanmış görünmektedir. Çünkü kent yaşamının yozlaşmış yanlarını görmek ve buna radikal bir direniş göstermek duygusu, bireyci bir davranış olup; kent uygarlığının bilinciyle yoğrulmuş şekilde gerçekleştirilebilmektedir.

Horkheimer bu durumu, doğrudan Tolstoy'un kentli bilincine bağlayarak şöyle açıklar:

"Bireyin talihi, hep kentsel toplumun gelişmesine bağlı olmuştur. Kent sakinleri, bireylerdir. Kent yaşamını eleştiren Rousseau ve Tolstoy gibi büyük bireycilerin kökleri kentsel geleneklerde yatar. Ormanlara kaçmayı öneren Thoreau, bir köylü değil, Yunan polisi üzerine çalışan bir öğrencidir. Bu insanlarda uygarlığa duyulan bireyci tepkiyi besleyen şey, yine o

uygarlığın meyveleridir. Bireyselliğin kendi ekonomik ve toplumsal varoluş koşullarıyla olan çatışması... bireyselliğin bugünkü bunalımının belirtisidir; bu bunalım da, Batı tarihinde 25 yüzyıl boyunca geçerli olan, geleneksel kent kavramının çöküşünü yansıtmaktadır."[16]

Horkheimer'ın ın Tolstoy ile birlikte andığı Thoureau'nun "ormanlara kaçma" önerisi yalnızca kent yaşam alanı yerine doğal yaşamı seçme önerisi değil; aynı zamanda kentsel iktidarın dayattığı diğer iktidar yollarını da bir tür reddediştir. Nitekim siyasal katılımda iktidar ilişkilerinin oluşumuna eleştirel bir bakış açısıyla iktidarın nüfuz edemeyeceği şiddet-dışı bir pratik varoluş alanını işaret eden Thoureau, bunun adını: "yönetime boyun eymeyiş", "kişinin boyun eymezliği" veya yaygın tabiriyle "sivil itaatsizliği" kurgulamıştır. Bu düşüncede kentsel merkezin alanını aşıp doğaya dönebilmek özgürleştirici bir yönelim olarak olumlanmaktadır.[17]

Özetle Tolstoy bu eserde, Kazak yaşamının doğal yönlerine ne denli vurgu yapsa da o toplumun değerlerini benimsemek için ne denli uğraşsa da son tahlilde kır kültürünün doğal bir parçası olmadığını anlamakta ve kente dönüşten başka çıkar yol bulamamaktadır. Dönüşü ise bir hüzün ya da başarısızlık veya yenilgi gibi almamakta, bir deneyim zenginliği olarak karşılamaktadır.

Kırgız Edebiyatında Doğa - İnsan İlişkilerinin Günümüz Çevre Etiği Perspektifinden İrdelenmesi (Aytmatov Öyküleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme)

Türk Dünyası'nın önemli unsurlarından biri olan Kırgız kültürünü en iyi anlatan yazarlardan biri ülkemizde de çok sevilen Aytmatov'dur. Döneminin en etkileyici kalemlerinden olan yazar, doğa ve insanı ayrılmaz bir şekilde bütünleştirdiği bu eserlerinde, günümüz çevre etiği düşünürlerinin temel savlarını adeta tek tek ele alarak işler. Esas itibariyle şaman geleneklere dayanan bu kültürde, doğanın kutsal bir yere sahip olması son derece doğaldır. Bütün öyküleri dikkate alındığında Aytmatov, Kırgız kültüründeki bu "doğaya saygı-doğayla bütünleşme" temaları ile günümüz "Derin Ekoloji" akımının "Gaia" felsefesine çok yakın görüşler ileri sürmektedir. Çalışmanın bu bölümü, yazarın kaleminden yansıyan Kırgız kültüründeki "doğa" temasının, günümüz çevre etiği yaklaşımları ile benzerliklerini ele almaktadır.

16 Max Horkheimer, *Akıl tutulması.* çev., Orhan Koçak. (İstanbul: Metis Yayınları, 1986), 167-168.

17 Hanry David Thoureau, and Mohandas K. Gandhi, *Sivil* İtaatsizlik Ve Pasif Direniş, çev., H. Arslan-F. Ünsal,. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Çevre Etiği Yaklaşımı

Çevre Etiği Yaklaşımın Kökenleri:

Biraz zorlama bir yaklaşımla çevre etiğinin kökenleri Antik Yunan felsefecilerine kadar götürülebilir. Çevresel hareketin yeni sayılabilir bir akım olduğu düşüncesiyle bu yargıya karşı çıkılabilirse de, insanın "doğayı" gözönüne alarak, "doğaya uygun" yaşaması düşüncesi, insanlığın ilk dönemlerinden itibaren ifadesini bulmaktadır. Gerekçeleri de aşağı yukarı aynıdır. "Aşırı zenginlikten kaçınma, doğal olana yaklaşma ve doğaya uymayan bir davranışla başka insanlara zarar vermekten korunma" gibi[18].

Aristoteles, yeryüzündeki yetkin olmayan varlıkların bir hiyerarşik düzen içinde bulunduklarını belirtir. Hiyerarşinin en altında cansız varlıklar yer alır; bunlar bir ruha sahip değildir. Ruhları olan canlı varlıklar ise, aşağıdan yukarıya doğru üç aşamada sıralanırlar: a)Bitkisel varlıklar, b)Hayvansal varlıklar, c)İnsansal varlıklar olarak sıralanır[19]

Bu görüş, "insanmerkezci" bakış açısını temsil eder. Çevre, insanı merkeze alan ve onun dışında kalan bir unsur olarak tanımlanmakta ise "insan merkezci" bir değer kuramından hareket ediliyor demektir. Tersine "çevre" biyosferi ya da canlı organizmaları ifade ediyorsa o takdirde, "çevre merkezci" bir değer kuramı sözkonusudur. İnsanmerkezcilik insanı başkalarına olan yararından bağımsız olarak, kendi başına ve kendiliğinden değerli tek varlık olarak görür… Eğer çevre, yani insan dışındaki varlıklar korunacaksa, bu ancak insanların iyiliği, gelecek kuşakların refahı içindir. Gerek dinsel, gerekse laik ahlak anlayışlarının büyük çoğunluğu insanmerkezcidir.

"Kaynak korumacılığı (conservation) ve insan refahı ekolojisi (human welfare ecology) çevreci hareketler içinde insan merkezci bakış açısının tipik örnekleri olarak görülebilir" [20]*.*

Etik yaklaşımın ahlaki tavır dolayımıyla dinsel özü bulunması da doğaldır. 13. yüzyılda Thomas Aquinas Hristiyanlık dinbilimini, Aristoteles'in

18 Azize Serap Tunçer (Fırat), "Çevre Etiği Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek". *AÜ SBF Dergisi*, 58/3, (2003): 105-144.

19 Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*. (Ankara: İmge Kitabevi, 1994), *307-309, 372.*

20 Halil Ünder, "Çevre Ahlakı: İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik". *Adakentliyim* 97/2, Yıl.3, S.10, (1997): *83.*

bilimi ve etiğiyle birleştirmeye çalışmıştır.

"Aquinas, Aristoteles'in bilimsel ve etik erekbilimini, doğada ilahi bir planın yürürlükte olduğu biçiminde yorumlamıştır. Aristoteles'in düşünce sisteminde keşfedilen doğanın yasaları, dinsel bir dünya görüşüyle birleştirildiği zaman, doğal dünyayı yaratan tarafından kurulmuş yasalar durumuna gelmektedirler"[21]

Bu görüşün merkezinde de insan yer alır.

Ekolojik bulguları çevre etiğine ilk uygulayan kişi olan Aldo Leopold (1887-1948) ise ölümünden bir yıl sonra basılan "Sand County Almanac" adlı kitabının bir bölümünü oluşturan "çevre etiği" adlı uzun makalesinde, batı kültüründe biri kişiler, diğeri ise kişi ile toplum arasında olmak üzere, iki çeşit etik düzeni olduğunu ancak üçüncü bir etik düzenine gerek olduğunu ileri sürmüş ve çevre etiğinin, klasik etik düzeninin sınırları genişletilerek toprak, su, bitki ve hayvanları kısacası bütün çevreyi içine alması gerektiğini belirtmiştir[22]

Yeni bir etik yaklaşım gereğini vurgulayan, Bentham'dan mülhem "genişletilmiş etik düzeni" çerçevesinde ilerleyen "Hayvan Hakları Hareketi"; Peter Singer'ın, "zevk ve acı gibi duyarlık yeteneğine" ilişkin vurgusu; Robin Attfield'ın bu ölçütü de genişleterek, "her canlı organizma"dan söz etmesi; Tom Regan'ın, Singer'in etik alanını daraltarak, sadece "soyut düşünebilen canlılar" kategorisini ileri sürmesine karşın; R.D.Gurtherie ve John Passmore John Passmore gibi yeni etik arayışlarına olumlu bir gelişme olarak bakmayan bilim adamları ve filozoflar da düşünüldüğünde[23], bu konuda geniş bir tartışma alanı bulunmaktadır. Leopold'un "yerküre ahlakı" diye adlandırılan ve David Hume'a ve Adam Smith'e kadar uzanan, Darvin'den geçen görüşüne paralel olarak, doğanın aktörleriyle bir "doğal sözleşme" önerisi de geliştirilmektedir[24].

---

21 Joseph R. Des Jardıns, Çevre *Etiği (*Çevre *Felsefesine Giriş)*. Çev., Ruşen Keleş,. (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 70.

22 Sargun Tont, Çevre ve Etik, *Bilim ve teknik*. 343. Ankara: TUBİTAK Yayınları, (1996): 19.

23 Sargun Tont, a.g.e., 21 ve Halil Ünder, a.g.e., 85.

24 Server Tanilli, **İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor.** (İstanbul: Adam Yayın, 2000): 30.

Derin Ekoloji:

Etik yaklaşımlar arasında en önemli hareketlerden biri de "derin ekoloji" konsepti olmuştur. Çevremerkezci görüş içerisinde felsefi bakımdan en gelişmiş akımdır. Derin Ekoloji adının ve hareketinin temel ilkelerini Norveçli filozof ve doğacı Arne Naess ortaya koyar. 1973'de yazdığı bir makalesinin adı, "Sığ ve Derin: Uzun Vadeli Ekoloji Hareketi: Bir Özet"tir. Derin ekolojistler ilkelerini saptarken, kapitalizm öncesi kentleşmemiş toplumların "antik hakikatler"inden, Avrupa romantizminden, Leopold'un toprak etiğinden, Taoculuk, Budizm gibi dinlerden, Amerikan kızılderili kültüründen yararlanırlar.

Bu hareketin sözcülerine göre, Newton, Galileo ve Descartes'ın "mekanistik felsefe"leri bugün yerini, kainatı evrimsel bir süreç olarak kabul eden "organizmik görüş" e bırakmıştır"[25]

"Gaia yaklaşımı" adı verilen bu anlayış, eski Yunanlıların olduğu kadar, dünyanın dört bir tarafında yaşayan yerli halkın, binlerce yıldır sezileriyle bildiklerinin, James Lavelock tarafından devrimsel bir bilim varsayımı olarak ortaya atılmasıyla yeniden açığa çıkmıştır.

"Gaia Yunancada, Yerana'nın veya Yer Tanrıçası'nın adıydı. Gaia varsayımı düşüncesinde, dünyamız rastgele biraraya gelmiş yaşam biçimleri topluluğu olarak değil, kendi kendini idare eden koskoca bir organizma olarak görülmektedir... Lovelock 1979'da "Gaia: Yerküredeki Yaşama Yeni Bir Bakış" kitabını yayınladığında, bilimsel çevreler ve kamuoyu karıştı. İkinci kitap "Gaia Çağı" 1988'de yayınlandı ve bilimsel önermeler yanında dini yorumları da içerdi."[26] *"Naes'den sonra derin ekoloji* düşüncesine en çok katkı sağlayanlar, ABD'li bilim adamları *Devall ve Sessions olmuştur"*[27]

Sonuç olarak, "hem ekonomik gereksinim hem de Taocu bir gereksinim sonucu seçilen sade yaşamın, insanı üstün bir bilinçlenmeye götürebileceği"[28] iddiasını benimseyerek, hareketin geleceğine dair iyimser görüş geliştirenler, "gelecek yıllarda, ...klasik çevre korumacılığının

25 Ralph Metzner, Ekoloji Çağı. Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji*. (İzmir: Ege Yayınları, 1994): 27.

26 Ross Evan West, "Yeranamız Gaia-James Lovelock ve Gezegen Birliği Görüşü". *Derin Ekoloji*, Der.Günseli Tamkoç, (İzmir: Ege Yayınları, 1994): 113-120.

27 Göksel Demirer ve ark. "Marksist Ekoloji Anlayışı Üzerine". *Marksizm ve Ekoloji*. (Ankara: Öteki Yayınları, 2000): 116.

28 Duane Elgin, "Evren ve Ekoloji". Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji.* (İzmir: Ege Yayınları, 1994): 76.

yerini derin ekoloji akımlarının alacağını"[29] düşünmektedirler.

Aytmatov Eserlerinde Çevre Ögeleri

Yukarıda da değinildiği üzere, Şaman kökeninden gelen Kırgız kültürünün yansıdığı eserlerinde Aytmatov çevre etiği söylemlerinin tüm vurgularına yer verir. Hemen tüm eserlerde yaratıcı bir doğa unsuru vardır. Bu bazen gök, bazen toprak, bazen bir hayvan (geyik ya da keçi) şeklindedir.

"Toprak Ana"da, savaşın eşi ve üç çocuğunu aldığı bir ananın, doğayı simgeleyen "Toprak Ana" ile dertleşmesi ve her iki ananın, insanlığın savaş tutkularının yarattığı acıyı paylaşmaları teması işlenir. "Yıldırım Sesli Manascı"da yine doğa her şeyin üzerinde kabul edilmektedir ve "her şeyin kaynağı, kökeni olan bir çeşit Tanrı" olduğu vurgulanır. "Beyaz Gemi"de, bu kez "insanlar birbirlerini öldürmesin diye hepsinin anası olan" güçlü bir canlı olarak, "Boynuzlu Ana Geyik" seçilir; ancak bu güçlü zarif varlığın, sonunda yine insanların vahşi iştahlarının kurbanı oluşu anlatılarak, insani öldürme güdüsünün engellenemezliği gerçeği sergilenir.

Tüm öykülerinde çok çarpıcı olay örgüleri kullanan yazarın, "Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek" öyküsü ise karaların ve denizlerin karşıtlığını yaratan "Dişi Ördek Lura" ile başlayıp; genç avcının şaman töreni ile denize açılmasını takiben doğaya teslim oluşlarını anlatan son derece etkili bir varoluş felsefesi kurgusuna sahiptir.

Yazar aynı zamanda "Toprak Ana"da, Stalin'in Kooperatif Yasası'nı[30]; "Gülsarı"da Kolhoz sistemini[31] eleştirir.

Tanrı Doğa:

Aytmatov'un Kırgız kültürünün Şaman kökenlerine dair en öne çıkan anlatımlarındaki "Tanrı Doğa" olgusu, derin ekoloji yaklaşımının "organizmik varlığı Gaia"ya son derece uyumlu bir anlayıştır.

"Gaia varsayımı düşüncesinde dünya, rastgele biraraya gelmiş yaşam biçimleri topluluğu olarak değil, kendi kendini idare eden koskoca bir

29 Mehmet Ali Özer, "Ekolojik Harekette Yol Ayrımı: Yeşiller ve Derin Ekoloji". *Yerel Yönetim ve Denetim*. 6/9. Ankara, (2001): 45.

30 Aytmatov, Cengiz. *Toprak Ana, Devegözü*, Çev., Altan Alganer. (İstanbul: Bahar Matbaası, 1980b): 68-69.

31 Cengiz Aytmatov, *Gülsarı, Yüzyüze*. çev., Seçkin Cılızoğlu. (İstanbul: Yeni Dünya Yayınları, 1980a): 41-42, 122-126.

organizma olarak görülmektedir[32]

Kuşkusuz bu benzerlik, derin ekolojinin doğayı bir bütün olarak almasına karşın; Aytmatov'un, doğanın toprak, gök, su ya da bir hayvan türü gibi parçalarını yaratıcı unsur kabul etmesi ile derinden farklılık göstermektedir. Ancak "yaşayan bir varlık" olarak alınan tüm dünyanın bilinçli özü, "biyolojik bir düzen" içinde olduğundan, doğayı insanın üzerinde ve hatta insanı yaratıcı özellikle donatması açısından da iki görüş paralellik taşımaktadır.

Aşağıda örnekleri verileceği üzere, hemen tüm öykülerde yaratıcı güç mutlaka doğanın bir parçasıdır ve "Toprak Ana"da da Gök yerine Toprak yaratıcı işlevi devralır. Ancak bu öyküde kendisine edilen dualardan toprağın yaratıcı rolü anlaşılmakta ise de yaratılış süreci ya da öyküsüne ilişkin bir değini bulunmamaktadır. Aytmatov'un toprağa verdiği bu önem, Aldo Leopold'un "üçüncü bir etik düzen" talebindeki toprağın rolü olgusunu çağrıştırmaktadır.

Leopold'a göre, "klasik etik düzeninin sınırlarının genişletilerek toprak, su, bitki ve hayvanları kısacası bütün çevreyi içine alması" gerekmektedir. " Bu yeni etiğin en ilginç yönü cansız doğanın unsurlarına, özellikle toprağa büyük önem vermesidir"[33].

Gök Tanrı: "Yıldırım Sesli Manascı"da "her şeyin kaynağı, kökeni olan Gök Tanrı"nın varlığı şöyle vurgulanmaktadır:

"kalplerde duyulduğu gibi gözle bakınca da görülen bu geniş alanlar dünyası, içinde yaşadıkları ve bağımlı oldukları bu alem, çok güçlü bir Varlıktı, var olan her şeyin kaynağı, kökeniydi. Bir çeşit Tengri (Tanrı) ya da onun yeryüzündeki biçimiydi"[34].

Boynuzlu Ana-Geyik: "Beyaz Gemi"de ise Tanrı Boynuzlu Ana Geyik'tir. Bu "ilk ana", "Kırgız Soyunun Son Çocukları"nı "ana yurt"larına yerleştiren güçtür. İronik öyküde, Boynuzlu Ana-Geyik, iki yavrusunu öldüren çocukları ölümden kurtararak, onları yavruları yerine büyütmek, onlara ana olmak ister. Gaia sözcüğünün Yunancada, "Yerana" anlamına gelmesi de "yaratıcı ana" figürünün kullanımındaki benzerliği göstermektedir.

32 Ross Evan West, a.g.e., 113-120.

33 Sargun Tont, "Çevre ve Etik", *Bilim ve Teknik*. 343. (Ankara: TUBİTAK Yayınları, 1996): 19.

34 Cengiz Aytmatov, *Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*. çev., Refik Özdek, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1990): 12.

Ancak çocukları kurban edecek olan Çopur Topal Yaşlı Kadın, Ana-Geyiğe " iyi düşündün mü sen?" diye gülüp şöyle uyaracaktır: "Onlar insan soyudur. Büyüyecek ve gene senin yavrularını öldürecekler." Ana-Geyik, kendisi onlara ana olacağı, onlarında da yavruları olacağı için kendi kardeşlerini öldüremeyeceklerini" söylediğinde; kadın uyarısını daha da vurgulayacak ve şöyle diyecektir: "Oh, böyle deme Ana-Geyik. Sen tanımazsın insanları… sadece ormanın hayvanına değil onlar birbirlerine de acımazlar"[35]. Burada insanın "kötü ve karanlık acımasız" yönüne yapılan bu vurgu elbette önemlidir.

Öykünün sonunda yaşlı kadın uyarısında haklı çıkacak ve insanlar önce kutsal bildikleri geyikleri, daha sonra "yeryüzünde herkesten üstün olmak, ün ve şanlarını bütün dünyaya yaymak ve sözde, şanlı atalarının Boynuzlu Ana-Geyik soyundan geldiğini herkes bilsin diye babalarının türbesine maral boynuzlarını asmak düşüncesi ile geyikleri öldürdüklerinde diğer insanların da aynı yolu izlemeleri üzerine geyik neslini tüketecekler ve Ana-Geyik son kalan marallarını alarak başka diyarlara göç edecektir"[36]. İnsanların ilk anaları Boynuzlu Ana-Geyikten bu yana akraba olmalarına ve bu anaları tarafından kendilerine "kişilerin hem yüzüne karşı hem de ardından dostluk vasiyet edilmiş" olmasına karşın, insanlar bu vasiyeti yerine getirememişlerdir. Burada "bir türü yok edecek kadar avlanma" olgusu da açıkça eleştirilmektedir.

Dişi Ördek Lura: "Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek" ise başlı başına doğanın güçlü, güzel ve kimi zaman insafsız haşmetine adanmış son derece etkili ve sarsıcı bir öyküdür. Bu öyküde ise Dişi Ördek Lura toprağı ve insanı yaratan güç olarak anılır. Öyküye göre,

"o ördek olmasaydı, kara ile deniz birbirine karşı, birbirine düşman olmayacaktı. Çünkü ta başlangıçta, başlangıçların başında, doğada kara diye bir şey yoktu, bir evlek toprak bile yoktu. Her yer sularla kaplıydı… Lura, çoğalacağı, yuvasını yapabileceği sudan başka hiçbir yer bulamayınca; " suların üzerine kondu, göğsünden yolduğu tüylerle bir yuva yaptı kendisine. Dünyada toprak, işte bu yüzden yuvadan oluştu… Yavaş yavaş çeşitli yaratıklar çıktı ortaya. Bu yaratıklardan biri olan insan, hepsine üstün geldi… kara ve deniz hayvanlarını avladı. Beslendi ve çoğaldı… Deniz, karanın meydana gelmesine çok kızdı ve o günden beri sakinleşmedi"[37].

35 Cengiz Aytmatov, *Beyaz Gemi*. çev., Ertuğrul Erdem. (Ankara: Ekim Yayınevi, 1970): 64.

36 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 66-73.

37 Cengiz Aytmatov, (*Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*): 78-79.

Doğanın Gücünü Kabul ve Dilek-Dua-Yakarı İletme:

Eserlerde doğanın gücünü gösteren bir diğer kanıt, dua ve dileklerin bu güce yöneltilmesidir.

Savaşta Başarı Duası: "Yıldırım Sesli Manascı"da Gök Tanrı'ya ulaştırması için yakarısını kutsal "Isık Göl"e yapar ve Oyratlara karşı Kırgızları koruması için, "ne yüksek ne de alçak olan bir sesle" şöyle yakarır:

*"Ey Isık-Göl, yeryüzünün gökyüzüne bakan yüzü! Sana sesleniyorum ey suları buz tutan göl! Ey kutsal ebedi varlık! Kadere hükmeden Kök Tengri (Gök Tanrı) gözünü köpeklerine çevirdiği zaman, duamı ona ulaştırasın diye, sana sesleniyorum! "Ey Tengri, şu korkulu felaket günlerinde düşmanımız Oyratlara karşı dayanma gücü ver bize. Bu atalar yurdunun, dağların verdikleri ile yaşayan, hayvanlarını orada otlatıp besleyen Kırgızlar'ı koru! Oyrat atları toprağımızı ciğnemesin, ocağımızı söndürmesin. Savaşta bizi zafere ulaşt*ır![38]

Av Başarısı İçin Dua: "Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek" öyküsünde ise bir "şaman oymağı"nın, denize ilk kez açılacak genç bir avcı için avın başarıyla sonuçlanması üzerine gerçekleştirilecek tören şöyle anlatılır:

"Denize işte böyle açıldılar. Ama, şansları yardım eder, avları bol olursa, dönüşleri de pek farklı olacaktı. O zaman büyük bir törenle karşılayacaklardı çocuğu. Genç avcı için şenlik düzenlenecek, denizin cömertliğini öven şarkılar söylenecekti. Onun cesur ve güçlü avcılara sunmak için sonsuz derinliklerde balıkları ve öteki deniz hayvanlarını ürettiğini anlatan şarkılar olacaktı bunlar. Yine bu şarkılarla, hepsinin anası olan ve onları yeryüzüne salan Deniz Kızı için övgüler söylenecekti. Akağaç dallarından yapılan tokmaklar kütükten oyulmuş davulları gümbür gümbür dövecek, dans edenlerin ortasında şaman oymağın en bilge kişisi 'Toprak' ve 'Su' ile konuşacak, onlara oymağın yeni avcısı Kirisk'i anlatacaktı. Eve, Şaman Toprak ve Su'ya Kirisk'ten söz ederek ona daima cömert davranmalarını isteyecekti. Büyüler yapacak, dualar okuyacak, Kirisk'in karadan ve denizde şansının açık getirdiği avları küçükler, yaşlılar arasında eşit olarak paylaştıran büyük bir avcı olması dileğinde bulunacaktı.[39]

38 Cengiz Aytmatov, (*Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*): 12-13.

39 Cengiz Aytmatov, (*Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*): 84.

Çocuğun Geleceği İçin Dua: Yine "Yıldırım Sesli Manascı" eserinde, bu kez Anne, çocuğunun geleceği için göl kenarına gelerek Gök Tanrıya şöyle yakarır:

"ak sütüm adına sana yalvarıyorum ey Tengri! Buraya, sana yeryüzündeki gözüm olan kutsal gölün kıyısına sana yakarmak için geldik: Ey kadere hükmeden Kök Tengri, ...eğer yurtçu olamazsa, ağabeyi Koyçuman gibi bir Manasçı, Manas ozanı olmak istiyor. Bari ondan bunu esirgeme. Ona, ataların güzel konuşma, güzel anlatma yeteneğini ver. Bu yetenek onda köklü bir ağaç gibi gelişsin ve sonra bu yeteneği, bu geleneği çocuklarına, torunlarına aktarsın. Bu yetenek kuşaktan kuşağa ulaşsın. Kırgızlar Kırgız olalı beri var olan Manas'ı iyi öğrenmesi, unutmaması için ona güç ve cesaret ver"[40].

Mutluluk İçin Dua: "Toprak Ana"da bu kez bu yaratıcı anaya yakarılır:

"O zaman isteklerimin olmasını yürekten dileyerek bir insana seslenir gibi seslendim Toprak Ana'ya: -Ey, Toprak, bizleri bağrında taşıyorsun. Bizlere mutluluk vermedikten sonra nerde kaldı senin analığın, ne diye geldik bu dünyaya? Ey, Toprak, çocuklarınızız biz senin; bize mutluluk ver, bizleri mutlu kıl![41]

İnsanın Savaşçı Yapısı Nedeniyle Doğadan Özür Dilemek***:*** Buraya kadar verilen örneklerden doğanın sadece "kutsallık" atfedildiği için saygı gördüğü şeklinde bir yanlış anlamaya yol açmamak gerekmektedir. Aksine, doğadaki diğer canlı ve cansız varlıklar, her açıdan önemsenmekte ve özellikle insanın kötü yönleri, savaşçı doğası, öldürme ve eziyet etmeye dönük eğilimi hem eleştirilir, hem şikayet konusu edilir hem de bu tür kötü özellikleri olmayan canlılardan özür dilenmesi için bir insani olumsuzluktur. Aytmatov eserlerinde bu yakınılar, kimi zaman da "doğadan özür dilemek" şeklini alır.

Kuşlardan Özür Dilemek: "Yıldırım Sesli Manascı"da, savaştan sonra insanların yaptıkları için, "göçmen kuşlar"dan özür dilenir:

"Bizi affedin göçmen kuşlar! Yaptıklarımız için bizi affedin! Yapacaklarımız için de affedin bizi. İnsanların niçin böyle yaratıldıklarını ben size

40 Cengiz Aytmatov, (*Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*): 14-15.

41 Cengiz Aytmatov, *Toprak Ana, Devegözü*, Çev., Altan Alganer. (İstanbul: Bahar Matbaası, 1980b): 13.

anlatamam ve sizde anlayamazsınız. Yer yüzünde nice nice insanların niçin öldürüldüğünü, daha nice insanların niçin öldürüleceğini anlayamazsınız… Siz, saf, tertemiz gökyüzünde, yoluna devam eden kuşlar, Allah aşkına affedin bizi, affedin…"[42]

Barışçıl Karıncalardan Utanmak: "Toprak Ana"da ise doğadan "özür" olgusu yerine "utanç" duygusu vardır. İnsanın "savaş çıkarma" vahşetine karşın, kendi savaş bilmeden kendi halinde çalışan karıncalara hem imrenen hem de onların karşısında "insanlığından utanan" bir karakter anlatılır:

"Bir ara dizi dizi giden karıncalara takıldı gözlerim. Onlar da çalışıyorlar, yuvalarına çer çöp taşıyorlardı. Fakat yanlarında kendileri kadar, belki kendilerinden daha çalışkan, dertli bir insanın oturduğuna aldırdıkları bile yoktu. Bu küçücük yaratıklara imrendim o anda. Acı-tasa bilmeden işlerini yapıyorlardı. Savaş olmasa karıncaları kıskanır mıydım hiç? Bir insan olarak utandım bundan."[43]

Doğayı İnsanileştirmek:

Aytmatov anlatısındaki son ele alınması gereken husus, Kırgız kültürünün doğanın tüm elemanlarına saygıyı içermesidir. Burada da doğrudan bir kutsallık atfetmeden doğanın her parçasına, insana gösterilen saygının gösterilmesi; doğanın insani değerlerle tanımlanması sözkonusudur. Her ne kadar, doğal olgulara değer atfetmenin kökeninde de dini etik yaklaşımın bulunduğu belirtilebilirse de buradaki örneklerde, hayvana, taşa, toprağa saygının daha farklı bir kategori oluşturduğu; dini bir talep, dua, dilek belirtmeden doğanın korunmasının öne alındığı söylenmelidir.

Çevre etiği yaklaşımının bu konudaki genel kabulüne göre,

"doğal dünyayı iyiliğin ve iyiliksever Tanrı'nın eseri olarak gören her dinsel yaklaşım, doğal dünyayı kendi başına iyi sayma eğilimindedir." İncil'den buna örnek verilebileceği gibi diğer kutsal inançlarda da bu anlayış vardır. "Dinsel etikten alınan ikinci bir sava göre, insanlar kendilerini insanlık kültür ve uygarlığından soyutladıkları zaman, Tanrıya yaklaşmış olurlar. Himalaya dağlarının en yüksek yerlerinde yaşayan Budhist "keşiş"lerden eski Hristiyan çilecilerine, 19. yüzyıl romantiklerine, Yerli Amerikan pratiklerine ve John Muir'in bir sekoya korusunu katedral olarak betimlemesine varıncaya değin, pek çok yaklaşım insan toplumundan

42 Cengiz Aytmatov, (*Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*): 21.

43 Cengiz Aytmatov, (*Toprak Ana, Devegözü): 32.*

uzaklaşmanın Tanrı'ya yaklaşmak olduğunu varsaymıştır"[44]

Boz Keçi: Aytmatov öykülerinde bu konuda verilebilecek çok örnek bulunmaktadır. Yukarıda değinilen örneklerden Boynuzlu Ana-Geyik ve Dişi Ördek Lura hayvan karakterlerinin insani özelliklerle donatıldıkları ve konuştukları örneklerdir. Ama doğrudan Tanrısallık iması yapılmadan, bir hayvan olarak değeri vurgulanan karakterlerden ilk örnek Gülsarı'daki Boz Keçi karakteridir. Öykü bilindik bir temayı, "insanın vahşiliği nedeniyle bir türün yok edilmesine karşı" geliştirilmiş bir anlatıyı son derece etkili bir örnekle sunmaktadır.

Buna göre, "çok eski zamanlarda yaşlı bir adamın, genç, yiğit bir avcı olan oğlunun… keskin ve ölümcül nişancılığından hiçbir canlının kendini kurtaramadığı; çevre dağlardaki bütün av hayvanlarını öldürdüğü; gebe demeden, yavru demeden, acımadan vurduğu; tüm keçilerin anası Boz Keçi'nin sürüsünü de kırıp geçirdiği; geriye sadece kocamış Boz Keçi'yle kocamış Boz Tekenin kaldığı; yeniden soylarını türetebilsinler diye Boz Keçinin genç avcıya yalvarmasına ve Boz Teke'nin canını bağışlamasını dilemesine karşın avcının Boz Teke'yi tek atışta vurması" anlatılmaktadır.

Ancak insanın doğayı katletmesi karşısında, doğanın bir gün mutlaka insandan insafsız bir şekilde intikamını alacağı anlayışı bu öyküde sarsıcı bir sonla desteklenmektedir. Nitekim Boz Teke'yi öldürdükten sonra Boz Keçi'nin peşine düşen avcı, onu uzun süre yakalayamamış. Günler geceler süren takip sonunda avcı tüfeğini kaldırıp atmış, üstü başı paralanmış; Boz Keçi'nin, kendisini dik kayalara sürüklediğini fark etmemiş. Sonunda kendini bulduğu uçurumdan ne aşağı inilebilirmiş, ne yukarı çıkılabilirmiş ve Boz Keçi'nin beddualeri çerçevesinde onu bulan babasının, durumunun umutsuzluğunu görmesi karşısında onu vurması için yalvarması ile babasının kurşunu ile ölmüştür[45].

Öykünün sonunda çocuğunu kendi eliyle öldürmek zorunda kalan babanın ağıdı; birçok hayvan neslini yok etmiş olan insanlığa yöneltilmiş etik bir soru ile konuyu bağlamaktadır:

"Sana elimle kıydım, oğlum Karagül

…Avcılık sanatını, oğlum Karagül

44 Joseph R. Des Jardıns, Çevre *Etiği (Çevre Felsefesine Giriş)*. çev., Ruşen Keleş,. (Ankara: İmge Kitabevi, 2006): 93.

45 Cengiz Aytmatov, *Gülsarı, Yüzyüze*. çev. Seçkin Cılızoğlu. (İstanbul: Yeni Dünya Yayınları, 1980a): 200-203.

Neden öğrettim sana, oğlum Karagül

Neden öldürdün, oğlum Karagül

Tüm hayvanları, tüm canlıları, oğlum Karagül

Neden tükettin, oğlum Karagül

Yaşayıp çoğalacak olanları, oğlum Karagül"[46].

Gülsarı: Boz Keçi meselinin yer aldığı Gülsarı öyküsünün asıl karakteri olan Gülsarı adındaki at ise en az Boz Keçi öyküsü kadar etkili bir doğa güzellemesinin baş kahramanıdır. Bu mükemmel yapıya sahip güçlü at ile kendini özdeşleştiren atın sahibi Tanabay ise bir insanmış gibi bağlandığı, dostu bildiği atının yaşlanmasına paralel şekilde yaşlanarak, güçten düşer ve aynı yazgıyı paylaşırlar. Bu "yükseliş ve düşüş" periyodu, aynı zamanda Sovyet modelinin yükseliş ve çöküş öyküsünün de metaforu gibi kullanılmaktadır.

Gençken tüm Kırgız gençlerinin gözdesi olan at, zamanla insanların onu "eyerden ve yoldan başka bir şey düşünmesin diye içini söndürmeleri" sonucunda sadece "koşmak için yaşamak" noktasına gelir; topluma ve insana olan inancını yitiren Tanabay da sadece yaşamak için büyük mücadele vermeye devam eder.

Taşlar, Çalılar ve Diğerleri: Son olarak değinilmesi gereken Beyaz Gemi öyküsü ise bir çocuğun insanın yıkıcılığı karşısında doğanın çaresizliğini görmesi; dahası doğanın taşları, çalıları ve diğer varlıkları ile dostluk kurması, onlarla söyleşmesini anlatır. Beyaz gemi ise bir gün onu buralardan alarak daha iyi bir geleceğe götürecek olan kurtarıcı gücü simgeler.

Doğayla bu dostluğu ağaç sevgisinde gözlenmekte ve "ağaçlar geceleyin çok korkar ormanda… gizlenecek bir yerleri yoktur onların. Ben giderdim ormana, korkmaması için her ağacın tek tek gövdesine dokunurdum" sözleriyle ağaca yüklenen insani duyguda sergilenmektedir[47].

"Çalıcıkların üstünden atlayarak ve eğer atlayacak gibi değilse kayacıkların çevresini dolaşarak" hızlıca geçerken, "oysa onların küsebileceği; hatta kötülük bile edebileceklerini" düşünmesi de dikkate alındığında çocuğun ağaçların ve çalıların canlı olduklarını bildiği için böyle davrandığı

46 Cengiz Aytmatov, (*Gülsarı, Yüzyüze*): 203.
47 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 48.

düşünülebilirse de cansız taşlar konusunda da aynı tavrını koruduğu görülmektedir. Öyküde, "göğsü toprağa giren kızıl kambur granite" verdiği ad olan "yatan deve"nin yanından geçerken "ben sonra döneceğim demesi"nde ve "çoğu kez devesinin hörgücünü okşamadan geçmediği" gibi "sahibiymiş gibi hörgücüne vurmasında bu duygu anlatılmaktadır.[48]

Çocuğun çok sevdiği dedesine yapılan aşağılama ve kutsal bildiği Ana-Geyik'in öldürülmesinden duyduğu büyük acıyı paylaştığı dostları da "işte kıyıda onun çok sevdiği bu taşlar: "Tank", "Kurt", "Eyer", "Yatan Deve". olmuş ve çocuk, "yatan deve"nin kamburuna dayanarak hüngür hüngür ağlamış"tır[49]. Bu sahnenin hemen sonrasında çocuk ırmağa düşecek ve ölümü seçecektir.

Aytmatov'un bu öyküsünde vurgulanan "taşlar"ın insanlaştırılması çabasını, doğa duyarlığı yerine "çocuk duygusallığı/hayalperestliği" olarak anlamak gerekip gerekmediği şeklindeki bir sorgulamaya verilecek yanıt ise çok açıktır. Yazar burada bir "çocuk bakış açısı" sergilese de öykünün diğer ögeleri, doğa duyarlığını son derece açık şekilde sergilemektedir. Nitekim doğanın korunması yaklaşımı öykünün bir yerinde açıkça şöyle dile getirilmektedir:

"Bizim yanımıza bilginler bile geldi. İkisi de pantolonlu iki kadın ve bir ihtiyar bir de genç bir delikanlı. Bu delikanlı onlarda okuyormuş. Bütün bir ay kaldılar. Ot, yaprak ve dal topladılar. Bize San-Taş gibi ormanların dünyada az kaldığını söylediler. Giderek hemen hemen hiç kalmadığı da söylenebilirmiş. Ve bunun için ormandaki her ağacı korumalı.[50]

Sonuç

Türk Dünyası Edebiyatı'nda "çevre ve kent kültürü ögeleri"ni irdelediğimiz bu çalışmada, Türk Dünyası'nın en temel iki kültürü olan Kazak ve Kırgız kültürü iki büyük yazarın eserleri üzerinden ele alınmıştır.

Tolstoy, Terek Kazaklarını anlattığı eserinde, Kazakların doğa ile iç içe yaşamına, bu yaşamın kültürlerine sinmiş doğallığa yaptığı katkıyı vurgular. Bugün dünya toplumlarının yaşadığı, kentleşmenin çevreyi, kırsal alanı ve değerlerini yok etmesi anlayışının, bu kültürün tarihsel köklerinde bulunmadığına dikkat çeker.

Ancak yine de aristokratik kent kültürü ile kır kültürünün

48 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 7.
49 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 106-107.
50 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 50.

karşılaştırılmasından; kent kültüründeki yapmacıklık ve abartılara yöneltilen eleştiriden; kentli gözüyle "kır kültüründe" de var olan kimi yapmacıklık ve abartılar da payına düşeni alır. Sonuç mesajı ise "kentten doğal ortama kaçış" ülküsünün kültürel bağlamları içerisinde düşünmek gerektiğidir. Edebiyat tarihinin bu dikkat çekici çalışmasında, "doğal yaşam kültürü" açısından tarihsel geleneklerden alınacak dersleri ve çevreyle uyumun önemini vurgulayan çok değerli bir sosyolojik tahlil de yapılmaktadır.

Aytmatov ise Kırgız kültürünü en iyi anlatan yazarlardan biri olarak, ele alınan bu öykülerinde, bu kültürün tarihsel köklerinde var olan doğa ve insanın ayrılmaz bir bütün oldukları felsefesini; doğanın çeşitli ögeleriyle bir Tanrı korumacılığı ve cömertliği ile insana olanak sunmasını; buna karşın insani yok etme tavrı, savaş ve öldürme alışkanlıkları ile bu himayeyi yeterince değerlendiremediğini anlatmaktadır.

Yazarın bu bakış açısıyla kurguladığı felsefesi, günümüz çevre etiği düşünürlerinin temel savlarını adeta tek tek ele alarak işler. Bugünün çevre bilinci ve özellikle Derin Ekoloji ve "Gaia" felsefesi yaklaşımları kapsamında, anlatının son derece değerli mesajlar verdiği gözlemlenir. Bu anlamda edebiyatın toplumbilimine yaptığı çarpıcı bir katkı olarak okumak olanaklıdır.

Kaynakça / References

Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Kent Devletinden İmparatorluğa*. Ankara: İmge Kitabevi, 1994.

Alatlı, Alev *Aydınlanma Değil Merhamet (Gogol'un* İzinde *1. kitap)*. (5.Basım). İstanbul: Everest Yayınları, 2004.

Aytmatov, Cengiz *Beyaz Gemi*. Çev., Ertuğrul Erdem. Ankara: Ekim Yayınevi, 1970.

Aytmatov, Cengiz. *Gülsarı, Yüzyüze*. Çev., Çev. Seçkin Cılızoğlu. İstanbul: Yeni Dünya Yayınları, 1980a.

Aytmatov, Cengiz. *Toprak Ana, Devegözü*, Çev., Altan Alganer. İstanbul: Bahar Matbaası, 1980b.

Aytmatov, Cengiz *Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*. Çev., Refik Özdek, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1990.

Camus, Albert. *Denemeler ve Bir Alman Dosta Mektuplar*. Çev., Sebahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol. (11. Baskı). İstanbul: Say Yayınları, 1998.

Demirer, Göksel ve ark. Marksist ekoloji anlayışı üzerine. *Marksizm ve ekoloji*. Ankara: Öteki Yayınları, 2000.

Elgin, Duane "Evren ve Ekoloji". Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji.* İzmir: Ege Yayınları, 1994.

Fındlay, Ronald ve O'Rourke, Kevin H. *Güç ve Refah (İkinci Binyılda Ticaret, Savaş Ve Dünya Ekonomisi),* Çev., A. Ataseven. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.

Horkheimer, Max *Akıl tutulması.* Çev., Orhan Koçak. İstanbul: Metis Yayınları, 1986.

İlhan, Atilla *Hangi Edebiyat*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2002.

Jardıns, Joseph R.. Des Çevre etiği (Çevre *Felsefesine Giriş)*. Çev., Ruşen Keleş,. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Maurois, Andre *Adanmış Toprak*, Şaheser Romanlar, Çev., Adnan Cemgil, İstanbul: Güven Yayınları, 1973.

Metzner, Ralph. Ekoloji Çağı. Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji*. İzmir: Ege Yayınları, 1994.

Özer, Mehmet Ali. "Ekolojik Harekette Yol Ayrımı: Yeşiller ve Derin Ekoloji". *Yerel Yönetim ve Denetim*. 6/9. Ankara, 2001.

Tanilli, Server. *İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor.* İstanbul: Adam Yayın, 2000.

Thoureau, Hanry David and Gandhi, Mohandas K. *Sivil* İtaatsizlik Ve Pasif Direniş, Çev., H. Arslan-F. Ünsal,. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Tolstoy, Lev *Kazaklar*. Çev., Leyla Soykut,. İstanbul: Güven Yayınevi, 1971.

Tont, Sargun. "Çevre ve Etik", *Bilim ve teknik*. 343. Ankara: TUBİTAK Yayınları, 1996.

Tunçer (Fırat), Azize Serap. Çevre Etiği Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek. *AÜ SBF Dergisi*, 58/3, (2003): 105-144.

Ünder, Halil. Çevre *Felsefesi*. Ankara: Doruk Yayınevi, 1996.

Ünder, Halil. "Çevre Ahlakı: İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik". Adakentliyim 97/2, Yıl.3, S.10, 1997.

West, Ross Evan, "Yeranamız Gaia-James Lovelock ve Gezegen Birliği Görüşü". *Derin Ekoloji*, Der.Günseli Tamkoç, İzmir: Ege Yayınları, 1994.

TÜRK DÜNYASI AVRASYA'DA GÜÇ MERKEZİ OLUŞTURABİLİR Mİ?

Barış Hüseyin DOSTER[1]

Öz

Avrasya coğrafyası, gerek jeopolitik, gerek stratejik, gerek ekonomik açıdan dünyanın en önemli bölgesidir. Son yıllarda dünya siyasetinin ağırlık merkezi de batıdan doğuya, Atlantik'ten Avrasya'ya kaymaktadır. Avrasya coğrafyası özelinde de Türk Cumhuriyetleri'nin, Türk Dünyası'nın özel, önemli, özgün bir konumu vardır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanan ülkelerden beşi Türk Cumhuriyeti'dir. Bunlardan Azerbaycan, önemli bir Kafkasya ülkesidir. Diğer dört Türk Cumhuriyeti, yani Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ise Orta Asya ülkeleridir. Aynı zamanda bir Avrasya ülkesi olan ve Türk Dünyası'nın en güçlü, köklü ve büyük devleti olarak öne çıkan Türkiye'nin Orta Asya'yla, Türkistan coğrafyasıyla olan tarihsel, kültürel, toplumsal bağları dikkate alındığında, Türk Dünyası'nın Avrasya'da etkili olmak, ağırlık merkezi oluşturmak için geniş olanaklara sahip olduğu görülür. Ancak bunun için öncelikle Türk Cumhuriyetleri'nin güçlü biçimde birlik oluşturmaları, sürdürülebilir işbirliği modelleri geliştirmeleri, temel bazı konularda ortak tavır almaları gerekir. Bu kapsamda, bünyelerinde kalabalık Müslüman ve Türk nüfus barındıran Rusya ve Çin'in, bölgeyle yakından ilgilenen İran'ın, bölgeye yönelik projeleri bilinen ABD'nin, Türkiye ve Türk Dünyası'na ilişkin politikalarını da hesaba katmak zorunludur. Türkiye eğer bu konuda öncülük yapabilecek, inisiyatif alabilecek adımlar atabilir; kısa, orta, uzun vadeli stratejiler geliştirebilir, kapsamlı ve gerçekçi bir Avrasya stratejisi ortaya koyabilirse, bundan hem Türkiye hem de Türk Dünyası kazançlı çıkar.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk Dünyası, Avrasya, İşbirliği, Enerji

1 Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü. e-mail: dosterb@hotmail.com.

Can the Turkish World Create a Power Center in Eurasia?

Abstract

Eurasian geography is the geopolitical, strategic and economically most important region in the world. In recent years the centre of the world politics has shifted from the West to the East, from the Atlantic to the Eurasia. The Turkic Republics and the Turkic World have a very special, important and unique position in the Eurasian geography. Five of the countries that have gained their independence along with the disintegration of the USSR, are the Turkic Republics.

Azerbaijan is an important country in Caucasia. The other four Turkic Republics Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan are the Central Asian countries. Turkey is also a country in Eurasia and the most powerful, the oldest state in the Turkic World. Turkey also has strong historical, social, cultural ties with those countries. When looking at these, it can be seen that the Turkic World has wide possibilities in order to be the effective in Eurasia and to create a centre of gravity. For this, first of all, the Turkic Republics should form a strong union, to develop sustainable cooperation models, at least to achieve common attitudes on certain issues in this context.

Keywords: Turkey, Turkic World, Eurasia, Cooperation, Energy

Giriş

Türk Dünyası kavramı; tarihsel, siyasal, toplumsal, kültürel, coğrafi, etnolojik boyutlarıyla çok eski dönemlere uzanır. Türk adının, Türk Milleti'nin isminin geçtiği ilk Türkçe metin olan Orhun Kitabeleri'nden başka, yazılı belgeler açısından en azından 1300 yıllık bir tarihi vardır Türk Dünyası'nın. Yazılı dönem öncesi de hesaba katılırsa bu tarih, 5 bin yıl geriye götürülür. Türk Dünyası'nda, ortak dil ve alfabe çabaları da, kabaca 150 yıllık geçmişe sahiptir. Yakutlar, Latin alfabesine geçen ilk Türk toplumudur. 1917 – 1933 arasında Latin alfabesini kullanmışlardır. Azerbaycan'da Bakü'de 1926'da toplanan Birinci Türkoloji Kongresi'nden hemen sonra, 1927'de Latin Alfabesine geçilmiştir. Türkiye ise 1 Kasım 1928'de, Harf İnkılabı ile birlikte Latin harflerini benimsemiştir. Bakü'deki bu kongreden uzun yıllar sonra, 1991 yılında İstanbul'da Türk Dünyası'ndan dilbilimciler bir kez daha toplanmışlardır. Bu toplantılar 1992 ve 1993 yıllarında da yapılmış, toplantılara katılan dilbilimciler 34 harfli ortak alfabe üzerinde fikir birliğine varmışlardır. Ancak bu konuda ülkeler arasında henüz bütünlük sağlanabilmiş değildir.

Türk Dünyası, siyasi açıdan çok eski bir kavram olsa da, özellikle ve sıklıkla Soğuk Savaş sonrasında kullanılır olmuştur. 1989 – 1991 yılları arasında SSCB'nin dağılması, Doğu Bloku'nun tarihe karışması, Varşova Paktı'nın yıkılması ve Berlin Duvarı'nın çökmesiyle birlikte, Orta Asya'da bağımsızlıklarını kazanan dört cumhuriyet (Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan), Kafkasya'da bir cumhuriyet (Azerbaycan), Türkiye ve KKTC ile birlikte Türk Dünyası'nı oluşturan ülkeler olarak anılmaya başlamıştır. Eklemek gerekir ki, 85 federal birimden oluşan, 100'den fazla dil ve lehçe konuşulan Rusya Federasyonu'nun nüfusu 145 milyondur. Ülkede 160 farklı etnik grup yaşamaktadır. Nüfusun yüzde 80'ini oluşturan Rusların ardından en kalabalık grup, nüfusun yüzde 9'unu oluşturan çeşitli Türk topluluklarıdır. Rusya'da 37 Türk topluluğu yaşamaktadır.

Türkiye ve KKTC dahil olmak üzere Türk Cumhuriyetleri'nde yaşayan nüfus toplamı 200 milyon dolayındadır. Fakat hemen belirtmek gerekir ki bu nüfus tamamen türdeş değildir. Türk Cumhuriyetleri'nde, başka etnik köken, halk ve milletlerden yurttaşlar da yaşamaktadır. Misal; nüfusu 18.5 milyona varan, yüzölçümü 2.725 milyon kilometrekareyi bulan, bu açıdan dünyanın 9. büyük ülkesi olan Kazakistan'ın nüfusunun kabaca yüzde 40'ı Hristiyan'dır. Etnik bakımdan Kazakların oranı yüzde 58.9, Rusların oranı ise yüzde 25.9'dur. Nüfusun yüzde 15.2'si ise Ukraynalı, Özbek, Uygur, Tatar ve Almanlardan oluşmaktadır. Keza nüfusu 6.2 milyon, yüzölçümü ise 200 bin kilometrekare Kırgızistan'da da nüfusun yüzde 20'si Ortodoks'tur. Etnik dağılım ise şöyledir: Yüzde 65 Kırgız,

yüzde 13.6 Özbek, yüzde 12.5 Rus. Nüfusu 5.8 milyon, yüzölçümü 490 bin kilometrekare olan Türkmenistan nüfusunun yüzde 85'i Türkmen, yüzde 5'i Özbek, yüzde 5'i Rus'tur. 32.3 milyon nüfusu olan, yüzölçümü 447 bin kilometrekareye ulaşan Özbekistan'da da nüfusun yüzde 80'i Özbek, yüzde 5'i Rus'tur. 10 milyonu nüfusu ve 87 bin kilometrekare yüzölçümü olan Azerbaycan'da ise Hristiyan ve Rus oranı, diğer dört cumhuriyete kıyasla göreli daha düşüktür.

Türk Dünyası ve Güç Dengeleri

SSCB'nin dağıldığı dönem, Türkiye'nin önüne fırsat sunsa da, Türkiye bundan tam olarak yararlanamamıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Türkiye'nin bu gelişmeye hazırlıksız yakalanması, bilgi eksikliği, devlet kapasitesinin yetersizliği, Rusya ve İran'la giriştiği rekabet, ABD'nin bölgesel hesaplarında rol almak gibi yanlış bir yolu tercih etmesi ilk akla gelenler arasındadır. Örneğin; SSCB'den bağımsızlığını kazanan beş Türk Cumhuriyeti'nin başkentlerinde Türk büyükelçiliklerine, şehrin en güzel, en gözde mekânları, binaları tahsis edildiği halde, Türkiye'ye yönelik bu ilgi, saygı, sevgi ve duygusal bağlılık sürekli kılınamamıştır. O nedenle tam da o yıllarda Türkiye'ye üniversite eğitimi için gelen 10 bin gencin (her Türk Cumhuriyeti ikişer bin öğrenci yollamıştı) yüzde 75'i, diploma almadan ülkelerine dönmüştür.

İlerleyen yıllarda Türkiye, daha dikkatli adımlar atmış, daha gerçekçi sözler vermiş ise de ne Türk iş dünyasının yatırım ve ticaret kapasitesi ne de Türkiye'nin gücü yeterli olmuştur. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Türk Dilli Devlet ve Topluluklar Zirveleri, TİKA, TÜRKSOY, Türk Keneşi, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi de (TÜRKPA) tüm iyi niyetli çabalara rağmen, kurumsal yetersizlik, mali kaynak eksikliği, eşgüdüm noksanlığı, sürekli ve düzenli, yani istikrarlı adımlar atmaktan yoksunluk nedeniyle, umulan etkiyi yaratamamıştır. Bu durum elbette Türkiye'nin gücünden bağımsız değildir. Zira Türkiye'nin devlet kapasitesinin, güç unsurlarının (siyasi, iktisadi, askeri ve yumuşak güç), kamu diplomasisi faaliyetlerinin kapasitesi sınırlıdır.

Dahası Türkiye'de Türk Dünyası'na ilişkin yaklaşımlar arasındaki uyumsuzluk, hem Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne ilişkin politikasını olumsuz etkilemekte, hem de Türk Dünyası'nın bir ağırlık merkezi oluşturmasını güçleştirmektedir. Şöyle ki; Türkiye'de Türk Dünyası'na ilişkin olarak üç yaklaşım öne çıkmaktadır. Birincisi, Türk Dünyası'na ideolojik olarak yaklaşan, Türkçü bakış açısıdır. İkincisi, Türk Dünyası'na kültürel, tarihsel, duygusal düzlemde odaklanan düşüncedir. Üçüncüsü ise Türk Dünyası'nın ekonomik, jeopolitik ve stratejik önemine dikkat çeken yaklaşımdır. Fakat asıl belirleyici olan, bu bakış açılarından bağımsız

olarak, Türk Dünyası'nı oluşturan ülkelerin devlet kapasitesi, farklı çıkar, öncelik ve tehdit algıları, kendi aralarında yaşadıkları sorunlardır. Bu konuda birkaç örnek verilebilir.

Misal; Türkiye'nin doğalgaz tedarikinde Türkmenistan'da çıkan doğalgazı tercih etmemesi, iki ülke arasında soğukluk yaratmıştır. Soğuk Savaş sonrasında Türkmenistan; önce kurucu lideri Saparmurat Türkmenbaşı'nın kendi milli kimliğini Türk Dünyası içinde öne çıkarmaya çabalaması nedeniyle, ardından iktidara gelen Gurbanguli Berdimuhammedov döneminde Türkmenistan'ın Birleşmiş Milletler'den aktif tarafsızlık statüsü alması nedeniyle, ülke, bölgesel ve Türk Dünyası'na ilişkin ittifaklara mesafelidir. Dünyanın en büyük 10 pamuk üreticisinden biri olan Türkmenistan'ın Çin'le özellikle enerji odaklı işbirliği hızla gelişmektedir.

Misal; Özbekistan'ın Taşkent, Buhara, Semerkant gibi Türk tarihi ve kimliği açısından çok önemli şehirlere sahip olması; tarihsel olarak Emir Timur geleneğini öne çıkarması; kendini Türk Dünyası içinde özel, özgün, önemli konumda görmesi, Türkiye'ye mesafeli tavır almasına neden olmuştur. Orta Asya'nın tam ortasında olan ve bölgedeki tüm ülkelerle sınırı bulunan Özbekistan'daki rejim muhaliflerine ve köktendinci akımların liderlerine Türkiye'de kucak açılması da, iki ülke arasındaki soğukluğun diğer nedenidir. Özbekistan'da değişen iktidara koşut olarak ilişkilerde bir yumuşama görülse de, halen istenilen düzeyde değildir.

Misal; Kazakistan nüfusu içindeki Rusların ve Ukraynalıların oranının yüksekliği, bu açıdan da Rusya'yla olan yakın bağları, Türkiye'ye karşı soğuk bir tutum almasının önemli nedenlerinden biri olmuştur. Petrol, doğalgaz, uranyum gibi enerji kaynakları açısından zengindir. Politik açıdan ise istikrarlı bir ülkedir. 1990 yılından bu yana aralıksız olarak cumhurbaşkanlığı yapan Nursultan Nazarbayev dikkatli, dengeleri gözeten bir devlet adamıdır. Yaşı ve deneyimi nedeniyle "Türk dünyasının aksakalı" olarak da bilinir. Kazakistan, hem coğrafi konumu, hem ekonomik ilişkileri nedeniyle özellikle Rusya ve Çin ile dengeleri gözetmekte, zengin enerji kaynakları sebebiyle de Batı'nın ilgisini çekmektedir.

Kazakistan, Orta Asya'nın en önemli ekonomisi, en çok yabancı yatırım çeken ülkesidir. Avrasya düşüncesini Türk Dünyası'nda ilk dile getiren liderlerden biri Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev olmuştur. 2009'da Türk Keneşi fikrini ortaya atan da odur. Keza hem Rusya nezdindeki itibarının, hem Türk Dünyası'ndaki ağırlığının verdiği özgüvenle, Rusya lideri Putin'e Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği'ne alınmasını da önermiştir. Türkiye'nin 2015 yılında Rus uçağını düşürmesi sonrasında gerilen ilişkilerin yumuşaması için Nazarbayev arabuluculuk

yaptığı gibi, Suriye meselesinde Rusya, Türkiye ve İran'ı biraraya getiren süreç de Kazakistan'ın başkenti Astana'da başlamıştır, "Astana Süreci" diye anılmaktadır. Son yıllarda Türkiye – Kazakistan ilişkileri gelişmektedir. Türkiye, bu ülkede en çok yatırımı olan 4. ülkedir.

Misal; Türkiye'nin en güçlü, en yakın bağlara sahip olduğu Azerbaycan'la bile, gerek bu ülkedeki başarısız darbe girişimine Türkiye'den bazı siyasilerin verdiği destek, gerekse Türkiye'nin Ermenistan açılımı nedeniyle sorun yaşanmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Azerbaycan'daki itibarı zayıfladığı gibi, Azerbaycan adeta Türkiye eliyle Rusya'ya daha da fazla itilmiştir. Üstelik Azerbaycan, Türkiye'nin önemli enerji tedarikçilerinden biridir. Enerji ihracatının payı, toplam ihracat içinde yüzde 90'ı bulan, yabancı yatırımlar içinde enerji sektörüne yapılan yatırım oranı yüzde 85'e ulaşan Azerbaycan, Türkiye'nin doğalgaz ihtiyacının kabaca beşte birini karşılamaktadır.

Misal; Türkiye'nin en sorunsuz ilişkilere sahip olduğu Orta Asya Türk Cumhuriyeti Kırgızistan'la bile ilişkiler, 2010 yılına dek düşük düzeyli olmuştur. 2010 sonrasında Kırgızistan'da iktidarın değişmesine koşut olarak ilişkiler gelişmeye başlamış, karşılıklı olarak vizeler kaldırılmış, Türkiye'nin 2015'te Rus uçağını düşürmesiyle yeniden zayıflamıştır. Eklemek gerekir ki, Türk Dünyası'ndaki etkisi çok sınırlı olan Kırgızistan'la Türkiye'nin ekonomik ilişkileri de düşük düzeydedir.

Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri'nin, birbirlerinden çok başka ülkelerle ticaret yapması, ekonomik işbirliği içinde olması, Rus etkisine açık konumları, bölgede etkisi yüksek olan iki büyük güç yani Rusya ve Çin arasındaki dengeleri gözetmek durumunda olmaları, Türk Dünyası'nın daha yakın ilişkilere sahip olmasını güçleştirdiği gibi, Türkiye'nin de elini zayıflatmaktadır. Kaldı ki, siyasi açıdan olmasa bile, ekonomik açıdan rakip konumda olan Türk Cumhuriyetleri arasında zaman zaman gerilim de yaşanmaktadır. Örneğin; ikisi de Hazar Denizi'ne sahildar ve enerji zengini ülkeler olan Azerbaycan ve Türkmenistan arasında, Hazar Denizi'nin petrol yataklarının paylaşımı konusunda 2001, 2009 ve 2012 yıllarında gerilim yaşanmıştır.

Zamanla, özellikle de 2000 yılı sonrasında, hem Rusya Federasyonu'nun, Vladimir Putin dönemiyle birlikte, yakın çevresinden başlayarak hızla toparlanması ve bu kapsamda Türk Cumhuriyetleri üzerindeki etkisini de artırması, hem de Türk Cumhuriyetleri'nin kendi aralarında görülen anlaşmazlıklar, Türkiye tarafından daha çok anlaşılmıştır. Rusya, kendisinden başka hiçbir gücün Orta Asya'da, Kafkasya'da etkili olmasını istemediğinden, yakın çevre politikasını da, bölge politikasını da buna göre şekillendirdiğinden bölgedeki ülkelerin birbiriyle gerilim içinde

olmasından da memnundur. Mevcut sorunların devamı, çözümünün engellenmesi veya Rusya tarafından çözülmesi, Moskova'nın nüfuzunu daha da pekiştirmektedir. Ekonomide en güçlü olduğu alanlar enerji ihracatı, nükleer santral yapabilme yeteneği ve silah sanayisi olan Rusya'ya rağmen, Türkiye'nin Orta Asya'da öne çıkması da, Türk Cumhuriyetleri arasında bir ortak pazar kurulması da mümkün değildir. Türkiye'nin buna öncülük edecek ekonomik, endüstriyel gücü olmadığı gibi, Türk Cumhuriyetleri'nde de bu yönde ortak bir irade yoktur.

Avrasya ve Avrasyacılık

Avrasya; Avrupa ile Asya'yı kapsayan coğrafi bölgenin ortak adıdır. 53 milyon kilometrekare büyüklüğündedir ve dünya nüfusunun kabaca yüzde 60'ını barındırmaktadır. Avrasyacı düşünce ise bu coğrafyanın kendine has tarihsel, kültürel, toplumsal kimliğine, birikimine, derinliğine, özgül ağırlığına vurgu yapar. Coğrafyayı, coğrafyanın yarattığı tarihi, kültürü, siyaseti önemser. Kimlik tanımını ona dayandırır. Bu yönüyle jeopolitikle yakından ilgilidir. Günümüzde ABD başta olmak üzere Batı emperyalizminin bölgeye yönelik müdahalelerine karşıdır. Avrasya ülkeleri arasında yakın işbirliğini savunur. Çok kutuplu dünya düzeninden yanadır.

Avrasyacılık terimini dünyada ilk kullanan Alman coğrafyacı Alexander von Humboldt, Rusçada ise V. İ Lamanski'dir. Başlangıçta salt coğrafi yönü dikkat çekmiştir. Zamanla, 19. yüzyıl sonlarında yaşanan kimlik bunalımına koşut olarak, Rusya'da felsefi, ideolojik bir akım olarak gelişmiştir. Rus ve Türk aydınlar arasında yayılmıştır. Aydınlanmacıdır, çağdaşlaşma yanlısıdır, dayanışmacıdır. Liberal ve bireyci değildir. Batıcılığa, Batının sömürüsüne, baskısına karşıdır. Batının dayattığı ve evrensel olduğunu öne sürdüğü gelişme şemalarına karşı çıkar. Tarihsel gelişmeyi sadece zaman açısından değil, aynı zamanda mekân açısından da değerlendirir. Tarihe ve topluma toptancı, dışlayıcı ve tek tipleştirici bakmamak, her toplumun ve her kültürün kendi birikimini, deneyimini, geleneğini, dinamiklerini, kendi nesnel koşulları içinde anlamaya çalışmak gerektiğini savunur.

Avrasya coğrafyası ve Avrasyacılık söz konusu olduğunda, ilk akla gelen ülke Rusya, ilk akla gelen düşünürler de Rusya'daki Avrasyacı düşünürlerdir. Rusya'daki Avrasyacı hareketi bilmek, Türk Dünyası açısından da ayrıca önemlidir. Çünkü hem coğrafi yakınlık, hem tarihsel ilişkiler, hem siyasi rekabet, hem de kültürel etkileşim nedeniyle, Rusya'daki Avrasyacı düşüncenin şekillenmesinde Türklerin özel bir önemi vardır.

Rusya'da Avrasyacılık düşüncesi, bir yandan büyük coğrafyasında yaşadığı yalnızlık, bir yandan da tarihsel ve siyasal olarak, İngiliz emperyalizmine

karşıtlıkla gelişmiştir. Avrasyacılığı, ayrıca Slav kültürü, Rusya'daki devlet yönetimi, siyaset felsefesi ve Ortodoks Kilisesi derinden etkilemiştir. 19. yüzyılda Orta Asya'da, Rusya ile İngiltere arasında yaşanan çetin rekabetin (Büyük Oyun) sonucunda, Rusya'nın devre dışı kalması da, Rusları derinden sarsmıştır. Sonrasında Rusya'nın savaşta Japonya'ya yenilmesi, 1917'de yaşanan Ekim Devrimi, Birinci Cihan Harbi'nden çekilmesi, Rusya'da derin toplumsal ve siyasal izler bırakmıştır. Rusya'da Avrasyacılık akımı, tarihsel olarak iki aşamalıdır: İlki, 1920'lerin başında olgunlaşan "Klasik Avrasyacılık" ve ikincisi 1980'lerin ikinci yarısında gelişen "Yeni Avrasyacılık".

Rusya'daki Avrasyacılara göre; hem coğrafi, hem kültürel açıdan iki tipik Avrasya ülkesi vardır: Rusya ve Türkiye. İkisinde de güç, liderlik, karizma, devlet, ordu, merkezi otorite, lidere itaat, otoriteye sadakat önemlidir. İkisinin de toplumsal ve kültürel değerleri, siyasal yapıları, tarihsel gelişme şemaları Batı toplumlarınınkilerle benzeşmez. Batılıların, Rusya ve Türkiye'yi, Avrupa'da toprakları olduğu halde, Avrupalı saymaması yersiz değildir. Rusya ve Türkiye'de de halkın büyük bölümü, kendini Avrupa uygarlığının, Avrupa kültürünün parçası olarak görmez. Klasik Avrasyacılık akımının kurucusu N. S. Trubetskov'dur. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, Avrupa'ya başlayan ilk Rus göçüyle ortaya çıkan akım, 1920'lerde Avrupalılaşmaya, Avrupa sömürgeciliğine karşı gelişmiştir. Rusya'yı, Avrasya'nın, bir başka anlatımla eski dünyanın merkezine yerleştirir. Bir ucunda Avrupa, diğer ucunda Asya vardır. Anadolu, İran, Hindistan, Çin, Japonya bu kapsamda ele alınır. Rusya ise ne Avrupa'dır, ne Asya'dır. Kendine özel bir coğrafyadır. Kendine özgü bir dünyadır. Rusların sadece Slav kimliği ile tanımlanamayacağını, Slav kimliğinden ibaret olmadığını, başta Müslümanlar ve Türkler olmak üzere, Slav olmayan toplumlarla da güçlü ilişkileri olduğunu savunan Avrasyacılara göre; geniş ve zorlu coğrafya, sert iklim koşulları, düşük nüfus yoğunluğu nedeniyle, Avrasya'da insanların yaşayabilmek için, birlikte hareket etmesi, dayanışma içinde olması gerekir. Bunu başaran devlet ve uygarlıklar tarihe geçmiştir: İskitler, Moğollar, Hunlar gibi… O nedenle Avrasya'da ortaklaşma, birlik, kardeşlik duyguları öne çıkar, herhangi bir ırkın veya kavmin üstünlüğü değil.

Rusya lideri Putin, günümüzdeki Avrasyacı çevrelerle (ki başta Aleksandr Dugin olmak üzere bir kısmı kendini "Yeni Avrasyacı" olarak niteler), yakın temas halindedir. Akılcı, gerçekçi ve faydacı bir devlet adamı olan Putin, jeopolitiğe önem veren, Batı'ya eleştirel bakan bu düşünce akımının stratejik ve jeopolitik önermelerinden de yararlanmaktadır. Putin de, Yeni Avrasyacılar da, Rusya'nın geçmişteki tüm tarihsel, siyasal, toplumsal, ideolojik birikimini ve mirasını sahiplenirler. Gerek çarlık dönemini, gerek Sovyetler Birliği dönemini, dünya siyasetindeki güçlü konumları

nedeniyle saygıyla anarlar.

Avrasya'da Güç Merkezi Olmanın Koşulları

Avrasya güçlerinin dünya ölçeğinde politik ve ekonomik ağırlığı artmakta, dünyada güç dengeleri batıdan doğuya, Atlantik'ten Avrasya'ya kaymaktadır. 2025 yılında Avrasya blokunun toplam üretimi Atlantik blokunu geçecektir. Halen Rusya, Çin, Hindistan ve İran'dan oluşan Avrasya'nın büyük güçleri, küresel hâsılanın yüzde 31'ini üretmektedir. Küresel dış ticaretteki payları ise yüzde 25'tir.

Avrasya'da hamle yapabilmek, ittifak kurabilmek, hele de güç merkezi oluşturabilmek için, öncelikle Rusya'nın hassasiyetlerini gözetmek, Rusya'yı ikna etmek gerekir. Aksi halde hem başarılı olmak mümkün değildir, hem de Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Rusya'nın baskısına maruz bırakılırlar. Dahası, Rusya'nın kendi hayat sahası, yaşam alanı olarak gördüğü bu coğrafyada, yeniden kendi liderliği altında bir yapı kurmak için yoğun çaba gösterdiği de bilinmektedir. Keza Çin de ekonomik gücü, yatırım kapasitesi ve yardım kabiliyetiyle Orta Asya'da nüfuzunu pekiştirmektedir. Rusya ve Çin'in öncülük ettikleri Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), hem son olarak Pakistan ve Hindistan'ı üye yaparak üye sayısını, etkinlik alanını artırmıştır hem de kurumsallaşmaya devam etmektedir. Rusya'nın, güvenlik öncelikleriyle, Çin'in ise ekonomik önceliklerle yaklaştığı ŞİÖ'nün pek çok yorumcu tarafından "Avrasya'nın NATO'su" olarak nitelendiği de unutulmamalıdır.

Avrasya'da güç merkezi oluşturmak için yapılması gerekenlerden biri de, bölge ülkelerini tüm yönleriyle, çok iyi tanımak, aralarındaki işbirliği ve rekabet alanlarını, gerilim konularını çok iyi bilmektir. Anımsatmak gerekir ki, SSCB döneminde Moskova; birliği oluşturan cumhuriyetlerin ekonomilerini ve endüstrilerini birbirlerine sıkıca bağlı olarak yapılandırmıştır. O nedenle SSCB dağıldıktan, birliği oluşturan ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, bu iktisadi bağların koparılması hem zaman almış hem de bir takım gerilimlere neden olmuştur. Bu yüzden, Avrasya'ya yönelik atılacak adımlarda bu gerçeklerin gözetilmesi gerekir.

Rusya lideri Putin, SSCB dağıldıktan sonra kurulan Bağımsız Devlet Topluluğu'nun fazla etkili, işlevsel, cazip olmadığını gördüğünden, savunma ve güvenlik alanında Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Beyaz Rusya, Ermenistan) ve iktisadi alanda Avrasya Ekonomik Birliği (Rusya, Belarus, Kazakistan, Ermenistan, Kırgızistan) gibi oluşumlara öncülük etmiştir. Bu sayede hem Bağımsız Devletler Topluluğu üyelerinin bir kısmıyla ilişkilerini daha da

derinleştirip, yoğunlaştırmaya hem de iktisadi bağları güçlendirmeye çalışmıştır. Avrasya Ekonomik Birliği üyesi ülkeler arasında malların, hizmetlerin ve emeğin serbest dolaşımının sağlanması, üye ülkelerin enerji, tarım, sanayi ve ulaşım politikalarında birlikte, ortak projeler geliştirmesi amaçlanmıştır. Bu birliğe ilişkin olarak bazı uzmanlar, Rusya'nın SSCB'yi yeni bir ad ve yapı içinde canlandırmaya çalıştığını savunurken, bazıları da bu birliğin, Asya kıtasında, Avrupa Birliği'ni örnek alan ekonomik ve siyasi bir ittifak olduğunu belirtmişlerdir.

Türkiye'nin Avrasya'da etkili olması için bütüncül, kapsamlı, sürekli ve istikrarlı bir politika izlemesi gerekir. Bu konuda batı adına değil, Türkiye nam ve hesabına adım atmak kadar, Rusya ve Çin'in hassasiyetlerini gözetmek, Türk Cumhuriyetleri'ni bu iki büyük güce karşı zor durumda bırakacak siyasetlerden özellikle kaçınmak zorunludur. Söylemlerin ve vaatlerin büyüklüğünün, bunları hayata geçirecek güç olmadıkça etkisiz olduğu, daha vahimi mevcut itibarı daha da azalttığı dikkate alındığında, geçmiş hatalardan ders çıkarılmalıdır. Bakü – Tiflis – Ceyhan petrol boru hattı, Bakü – Tiflis – Erzurum doğalgaz boru hattı, Bakü – Tiflis – Kars demiryolu gibi projeler pek çok açıdan önemli olmakla birlikte, bu alanlarda daha atılacak çok adım vardır.

Avrasya'da güç merkezi olmak için dikkate alınması gereken ülkelerden biri de ABD'dir. Çünkü ABD hem kendi çıkarları açısından hem de en büyük rakibi olan Çin'in gelişmesini engellemek için, Avrasya'da etkili olmaya çalışmaktadır. Çin'in enerjide dışa bağımlı olması, en büyük enerji tedarikçileri arasında da Ortadoğu ve Avrasya'nın öne çıkması nedeniyle, ABD bu bölgelerde konumunu pekiştirmek istemektedir. Orta Asya, Hazar Havzası ve Sibirya'nın Çin'in enerji temini açısından önemi dikkate alındığında, ABD'nin buralardaki hamlelerinin hem Rusya'ya hem de Çin'e yönelik olduğu anlaşılır. ABD Karadeniz'de, Kafkasya'da, Hazar Havzası'nda, Baltık Denizi'nde, Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da ise hem doğrudan, hem de NATO vasıtasıyla nüfuzunu artırmaya ve Rusya'yı çevrelemeye çalışmaktadır.

Sonuç

Rusya da, Çin de, ABD de şu yalın gerçeğin farkındadır: Avrasya'da güçlü olmak için Ortadoğu'da etkili olmak, Ortadoğu'da güçlü olmak için Avrasya'da etkili olmak gerekir. Her üç ülke de hesaplarını buna göre yapmaktadır.

Türk Dünyası açısından bakıldığında ise şu kesindir: Türkiye olmadan, Türkiye inisiyatif almadan, Türkiye öncülük etmeden, Türk Dünyası'nın Avrasya'da güç merkezi oluşturması mümkün değildir. Kaldı ki bu da yetmez. Dünya ve bölge dengelerinin uygun olması, bölge ülkelerinin,

rekabet içinde olunan ülkelerin de buna rıza göstermesi gerekir. Bu konuda Rusya, Çin, ABD ve İran'ın tavrı özellikle önemlidir.

Şurası açıktır; Türkiye'nin tarihsel birikimi, coğrafi konumu, iktisadi ilişkileri, enerji bağımlılığı, kültür havzası, ittifak ilişkileri, jeopolitik önemi ve stratejik değeri, tek yönlü, tek boyutlu, tek merkezli bir dış politika izlemesine engeldir. Üç yanı denizlerle çevrili bir yarımada olan Türkiye; hem Akdenizli hem Karadenizli, hem doğulu hem batılı, hem Asyalı hem Avrupalı, hem Balkan, hem Kafkas hem Ortadoğulu özelliklere sahiptir. Bu zenginlik, bu çeşitlilik Türkiye'nin mutfağına, musikisine yansıdığı gibi, dış politikasına da yansımak durumundadır. Mesele dünyanın batıdan doğuya kayan güç dengesini de gözeterek, bu uyumu içeren bir dış politika izlemektir. Ne var ki politik, diplomatik, ekonomik iddialar ile devlet kapasitesi arasındaki ahengi, gerçekler ile niyetler arasındaki uyumu da gözetmek zorunludur. Bu başarılamazsa, hedefe de ulaşılamaz. Tersine ciddi tehditlerle karşılaşılır.

Sonuç olarak Türk Dünyası'nın Avrasya'da güç merkezi oluşturabilmesi için, öncelikle Türk Cumhuriyetleri arasında her alanda ilişkilerin geliştirilmesi ve derinleştirilmesi, gerekli stratejilerin saptanması, öncelikle ve özellikle de Rusya ve Çin'le ilişkilerin dikkate alınması gerekir.

Kaynakça / References

Aleksandr Dugin, İnsanlığın Ön Cephesi Avrasya, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.

Aleksandr Dugin, Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım, Küre Yayınları, İstanbul, 2003.

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.

Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013, ed: Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını, Ankara, 2015.

Volkan Özdemir, Rusya'nın Kodları, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2018.

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI'NIN AZERBAYCAN'DA GELİŞİMİ

Burak Hamza ERYİĞİT[1]
İbrahim RUSTAMLİ[2]

Öz

Dünyada son dönemde siyasal, yönetsel, sosyolojik ve teknolojik gelişmeler ekseninde, sivil toplum kuruluşları ön plana çıkmaya başlamış ve kamusal görevlere merkezi yönetim ve yerel yönetimler ile birlikte ortak olmaya başlamıştır. Günümüzde Rusya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne, Birleşik Krallık'tan Güney Afrika Cumhuriyeti'ne, Çin Halk Cumhuriyeti'nden Fransa'ya, Avustralya'dan Brezilya'ya kadar ulusal ve uluslararası sorunların çözülmesinde, insani yardım projelerinin gerçekleştirilmesinde sivil toplum kuruluşları çok aktif rol almaya başlamıştır.

Küreselleşmeye paralel sivil toplum kuruluşları tüm ülkelerde aynı düzeyde aktif faaliyette bulunmadığı söylenmektedir. Yaşanılan dönemde bilim insanlarını düşündüren en önemli sorulardan biri de, Sivil Toplum Kuruluşları'nın birçok ülkelerde neden zayıf kaldığıdır. Bu çalışma; stratejik, politik, kültürel, ekonomik vb. alanlarda çok önemli devletlerden biri olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde sivil toplum kuruluşlarının gelişmesi üzerine yapılmıştır. Yapılan incelemede ilk olarak sivil toplum kuruluşlarının tutunması ve gelişmesine ilişkin bilgiler aktarılmış, daha sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nde faaliyette bulunan Sivil Toplum Kuruluşları araştırılmış, Sivil Toplum Kuruluşları sisteminin değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nde sivil toplumun gelişmesini yavaşlatan nedenler göz önünde bulundurularak etkin ve sürdürülebilir sivil toplumun gelişimine yönelik öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sivil Toplum Kuruluşları, Sivil Toplum Örgütleri, Azerbaycan'da STK'lar, STK'lar, sivil toplumun gelişimi, dernekler, vakıflar, cemiyetler, birlikler, teşkilatlar

---

1 Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yerel Yönetimler Bölümü. e-mail: burakhamzaster@gmail.com

2 Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. e-mail: rustamli694@gmail.com

Bu çalışma Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetişim ve Sivil Toplum Tezsiz Yüksek Programı'nda İbrahim RUSTAMLİ tarafından yazılan bitirme tezinden geliştirilerek derlenmiştir.

Development of Civil Society Organizations in Azerbaijan

Abstract

In the recent period, in the axis of political, managerial, sociological and technological developments, non-governmental organizations have started to come to the fore and started to be partner with the government to public services. In the world, from Russia to the United States of America, from the United Kingdom to the Republic of South Africa, from the People's Republic of China to France, from Australia to Brazil, first of all, Non-Governmental Organizations, which play a role in solving national and international problems and realizing humanitarian projects, are active today.

In the globalizing world, Civil Society Organizations are said to have not been active at the same level in all countries. One of the most important questions that think scientists in the period we are living in is why Civil Society Organizations have developed weakly in many countries. The working is based on the development of Civil Society Organizations in the Republic of Azerbaijan that one of the most important states in strategic, political, cultural and economic fields. In the project, information on the creation and development of Civil Society Organizations was first reported, then the Civil Society Organizations operating in the Republic of Azerbaijan were researched and the Civil Society Organizations system was evaluated. The results of assessment and recommendations and proposals were made to be consistent, sustainable development, effective and weaknesses in the opinion of the working project.

Keywords: Civil Society Organizations, Non-Governmental Organizations, NGOs in the Azerbaijan, NGOs, the development of civil society, associations, foundations, societies, unions, organizations.

Giriş

Dünyada uluslararası sorunlar çözülerek, belli sorunların ortadan kalkmasıyla yeni ülkelerin, yeni devletlerin meydana geldiğini, zamanla bazı birliklerin çöküşü ile diğer devletlerin de onlardan bağımsızlığını aldığı gözlenmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından günümüze sivil toplum kuruluşlarının varlığından ve daha da özgürleştiğinden söz etmek mümkün hale gelmiştir.

Tabii ki, Azerbaycan'da Sivil Toplum Kuruluşları'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991'deki bağımsızlığı ile söz konusu hale geldiğini söylemek haksızlık olur. 18. yüzyılın sonları 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da sivil toplum örgütlerinin tarihsel açıdan varlığından söz etmek mümkündür. Ne var ki 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 1920 yılında Sovyetler Birliği'ne dahil olması, 1920-1990 yıllları arasında Azerbaycan'da Sivil Toplum Kuruluşları için durgunluk dönemine yol açtığı söylenebilir.

Sivil Toplum Kuruluşları'nın dünyada önemli hale geldiği zaman dilimi 20. Yüzyıl ikinci yarısı olarak ifade edilebilir. Azerbaycan'da ise bu dönem ilk önce 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası ve sonrasında uygulamaya giren diğer mevzuat ile gelişme göstermiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız olarak yeniden kurulmasının ardından bugünkü anlamdaki gelişiminin hukuksal-sosyo-ekonomik tabanı oluşmaya başlamıştır.

Azerbaycan'da halen faaliyet yürüten önemli sivil toplum kuruluşları Kafkasya'nın en büyük vakfı olan Dünya üzerinde projeler yürüten Haydar Aliyev Vakfı, çevreyle ilgili geniş faaliyetlerde bulunan İDEA Derneği ve Azerbaycan'da öğrenci gençlerle birlikte çalışarak büyük kapsamda çalışmalar yürüten Azerbaycan Öğrenci Gençler Teşkilatları Birliği şeklinde sayılabilir. Ayrıca uluslararası sivil toplum kuruluşları kategorisinde Azerbaycan Kızılay Derneği ve Azerbaycan Avrupa Hareketi isimleri ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışmada bu kuruluşlar dışında Azerbaycan'da halen güçlü bir sivil toplum kurgusunun yeşerememesinin nedenleri üzerinde durulmuş ve ortaya çıkan sorunlar ekseninde çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır.

Azerbaycan'da Sivil Toplumun Gelişimi

30 Ağustos 1991 yılında Azerbaycan Ali Meclisi'nin olağanüstü toplantısında uzun süren konuşmalardan sonra "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet bağımsızlığını yeniden kazanmasıyla ilgili" deklarasyon meclisde yeterli oy alarak kabul edilmiştir. Bunulada Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'nin varlığına son verilerek bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra, sivil toplum kuruluşları daha elverişli koşullarda gelişme fırsatı elde etti. 1995 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası kabul edildi. Anayasa, hem devlet hem de sivil toplum için önemli bir tarihi belge haline gelmiştir. Aslında, modern ve uluslararası standartlara dayalı kurulan ve faaliyet gösteren STK'lar, ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığının ardından, çoğunlukla 1995 yılında Anayasanın kabul edilmesinden sonra oluşturulmuştur.[3]

2000 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Sivil Toplum Kuruluşları Yasası (Dernekler ve Vakıflar) kabul edilmiş ve Ulusal STK Platformu, Ulusal STK Forumu (USF) bu yasa ile kurulmuştur. Azerbaycan'da gönüllülüğün oluşturulması ve örgütlü hareket edebilmesi için Hükümet, STK'lar ve uzmanların çabaları güçlendirildi, bu da Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında STK'lara Devlet Desteği Konseyi'nin oluşturulması ile sonuçlandı.[4]

Avrasya'da Sosyal Hareket ve Yenilenme Girişimi (İSAR) - Azerbaycan, Avrasya Vakfı, Açık Toplum Enstitüsü Yardım Vakfı (ACİYF-Azerbaycan), Counterpart İnternational ve diğerleri gibi uluslararası kuruluşlar profesyonel sosyal hizmetler sunan yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası STK'ları kurmak için çabalarını birleştirdiler. Onlar tarafından oluşturulan sivil toplum örgütleri, bugünün Azerbaycan toplumunda üçüncü sektör olarak temsil edilebiliyorlar.

Şu anda, STK'lar ülkede gerçekleştirilen büyük projelere katkı vermekle ülkenin siyasi ve sosyo-ekonomik hayatında aktif rol oynuyorlar, buraya Maden Endüstrilerinde Şeffaflık Girişimi aracılığıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma için Devlet Programında bulunma da dahildir.[5]

3 Gadimova Nazrin, (12 November 2013), "Azerbaijan celebrates Constitution Day", Azernews.

4 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında STK'lara Devlet Desteği Konseyi'nin oluşturulması, http://www.cssn.gov.az/news.php?id=1998&lang=az.

5 Zeyno Baran, ''The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey", "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West", — "The Central Asia-Caucasus Institute", Silk Road Studies Program, 2005, p. 106.

2011 yılı Haziran ayına olan verilere göre yaklaşık 2.700 STK resmi tescil edilmiş, buna rağmen, bunlardan yaklaşık 1.200 STK aktif faaliyetde değildir. STK'ların büyük bir kısmı Bakü'de faaliyet göstermektedir. Kent merkezlerinin dışındaki STK'lar çok aktif faaliyetde bulunamıyorlar. Kırsal bölgelerde bulunan STK'lar daha az hizmetler sunmaktalar ve finansman ile ilgili hayli kısıtlamaları vardır. Genel olarak, STK'lar Azerbaycan'ın hukuki ve sosyo ekonomik gelişimine katılıyor.[6] STK'lar öncelikle ülkedeki sivil toplumun şekillendirilmesi, demokratik ve hukuk devletinin kurulması, Azerbaycan'ın küresel meselelere entegrasyonu, insan haklarının, sosyo-ekonomik ve ulusal-manevi değerlerin korunması, mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sorunlarının çözülmesine yardımcı olmaktadır. STK'lar ayrıca Azerbaycan'ın dünya birliğine entegrasyonunu, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün rehabilitasyonu ve egemenliğini destekliyorlar.

Belli alanlarda gelişmeler çok hızlı olsa da, STK sektörü halen zorluklarla karşı karşıyadır. STK'ların çoğunluğu uluslararası donörler ve bağışçılar tarafından finanse edilmektedir; buna rağmen çoğu STK kendi finansman kaynaklarını değiştirmek ve geliştirmek için ciddi çaba harcamaktadır. 2007 yılında kurulan STK'lara Devlet Desteği Konseyi, uluslararası en iyi uygulamaları benimsemek ve farklı ortak tabanlı ve önemli teknik destek almak için uluslararası kuruluşlarla işbirliği yaparak çalışmaktadır. Faaliyetinin 2008-2011 yıllarında Konsey yarışma bazında yaklaşık 600 STK'ya toplamda bildirilen 10 milyon ABD doları civarı tutarında hibe yardımı ayırmıştır. STK'lara devlet desteğinin öncelikli alanları arasında sağlığın korunması, gençlerin gelişimi, eğitim, kırsal kalkınma ve kırsal alanlarda gelişme, mülteciler ve ülke içinde yerlerinden edilmiş kişiler için destek yer almaktadır.[7]

Kayıtlı STK'larla birlikte Azerbaycan'da kayıta alınmamış STK'lar da faaliyet göstermektedir. Bu kayıt dışı olan STK'ların çoğu kırsal alanlarda yer almaktadır. Onların kayıtsız olmalarının temel nedenlerinden biri bilgi tabanlarının zayıf olmasıdır. Mali ve teknik desteğin yetersizliği Azerbaycan'ın kırsal alanlarında özellikle önemli olan bu sektörü giderek zayıflatmıştır. Kırsal bölgelerde bulunan STK'ların maliye desteğine ihtiyacı var, fakat bundan daha da önemlisi onların kurumsal gelişmede yardıma ihtiyacı olmasıdır. Kırsal alanda bulunan STK'lar, finansmana sınırlı erişimin ve genel zayıf yönetişim uygulamaları sonucu olarak

6 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının 2011-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat, http://cssn.gov.az/documents/2011-ci%20ilin%20Hesabat%C4%B1n%C4%B1%20Y%C3%9CKL%C6%8F.pdf.
7 QHT Layihələri, http://www.cssn.gov.az/news.php?id=1928&lang=az.

durgunluk durumundadır. Bu nedenle, kırsal bölgelerde bulunan STK'lar kendi toplulukları için daha fazla gerekli olan sosyal, eğitim ve savunma hizmetlerini sağlayamamaktadır. Bu da gelecekteki kırsal alandaki STK'ların bölgesel gelişmesini kökünden zayıflatıyor.

Azerbaycan'da Sivil Toplum Kuruluşlarının Hukuki Altyapısı ve Gelişimi

2000 yılında Sivil Toplum Kuruluşları (STK'lar) (dernekler ve vakıflar) hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu ile Sivil Toplum Kuruluşları ve Hükümet arasındaki ilişkilerde yeni aşama başlamıştır. Kanunda STK'ların haklarının devlet kurumları tarafından korunması öngörülüyor. Kanunda ayrıca devlet kurumları tarafından STK'lara maddi ve diğer yardımlar da dikkate alınmaktadır.[8]

Son dönemlerde Azerbaycan'da STK'ların faaliyetinin geliştirilmesi için çeşitli yasal düzenlemeler kabul edilmiştir. Bunlar arasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşları'na Devlet desteği konseptinin onaylanmasına dair Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 27 Temmuz 2007 tarihli (2288 sayılı Kararname) kararı özellikle çok önemlidir. Bu Kararname ve ilgili konsept, STK'lar doğrultusunda ilişkilerin değişmesi ve sivil toplum üzerindeki yeni siyasi ve hukuki koşulların belirlenmesi için temel oluşturmuştur. Azerbaycan devlet kurumları genellikle, genel planlama ve yönlendirme belgelerini düzenliyor ki, bu da konsept belgelerinin içeriğini geliştirmiştir.

Azerbaycan'da STK sektörünün faaliyetlerine devlet güvencesini sağlayan temel yasa, 1995 yılında kabul edilen ülke Anayasası'dır. Serbest birleşmek özgürlüğünü içeren Anayasa'nın 58. maddesi herkesin başkalarıyla birleşmek, herkesin istenilen örgütü, ayrıca siyasi parti, sendika, dernek, vakıf ve diğer toplumsal örgütleri kurma veya mevcut örgüte girme hakkını tespit etmekle birlikte bu birliklerin serbest faaliyetine tam güvence vermektedir.

1998 yılında, "Hibeler hakkında" Kanunun kabul edilmesi, sivil toplum örgütlerinin temel mali-finansman kaynağının ve genel olarak bağışçı-kabul eden ilişkilerinin düzenlenmesinde büyük bir önem taşımaktadır. Kanunun 1. maddesi STK'ların doğrudan meşgul olduğu ve finansman için öncelik olarak kabul edilen alanları – "insani yardım, sosyal ve çevresel, sosyal amaçlı tesislerin ve altyapının yenilenmesi üzere çalışmaları,

8 Qeyri-Hökumət Təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, http://e-qanun.gov.az/framework/511.

eğitim, sağlık, kültür, hukuksal tavsiye, bilişim, yayıncılık ve spor alanları programları, bilim, araştırma ve tasarım programlarını, devlet ve toplum için önem arz eden diğer yönleri yasama seviyesinde ayrıca tespit etmiştir.[9]

2000 yılında kabul edilen "Sivil Toplum Kuruluşları (dernekler ve vakıflar) hakkında" Kanun ise sivil toplum örgütlerine ait birçok meselelere açıklık getirmiştir. Bu kanun STK'ların kurulmasından başlayarak, onların hükumet yetkilileri ile ilişkilerine kadar, meydana gelebilecek bir çok sorunları çözmeye çalışmaktadır. Kanun ayrıca, sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri, yeniden örgütlenmesi, kapatılması kurallarını ve yönetilmesinin temel ilkelerini düzenlemektedir.

Kanunun 2. maddesinde "dernek" ve "vakıf" kavramlarından söz edilmektedir ve bu kuruluşlara yönelik tanım yapmaktadır: "Dernek - tahsis belgelerinde belirlenen amaçlarla genel çıkarlar temelinde birleşmiş bir kaç gerçek veya tüzel kişinin inisiyatifi ile kurulan gönüllü, kendini yöneten, kendi faaliyetinin temel amacı gibi gelir elde etmeyi nezerde tutmayan ve elde edilen geliri kendi üyeleri arasında dağıtmayan bir sivil toplum kuruluşudur. Vakıf - üyeleri olmayan, bir veya daha fazla gerçek veya tüzel kişinin gönüllü mülkiyet hakları temelinde kurulmuş ve sosyal, hayırsever, kültürel, eğitimsel veya diğer sosyal yararlı amaçları taşıyan bir sivil toplum örgütüdür."

Azerbaycan'da Sivil Toplumun Güçlü ve Zayıf Yanları

Son yıllarda Azerbaycan'da, kendilerini yönetmek ve kendi işlerini yapılı düzenlemek yeteneğine sahip olan STK'ların sayısı artmıştır. STK'ların çoğu kendi iç yönetiminde yapısal değişiklikler yapmış ve uluslararası öncül deneyimleri kabul etmiştir. Önceden bu kuruluşlar verici gönüllülerin talepleri tarafından yönetiliyordu. STK'ların çoğu, tam olarak tanımlanmış hedeflere odaklanmakta ve bazıları ise, hibeleri kazanmak için temel odaklarının ötesinde faaliyetlerde bulunmaya devam etmektedir.

Bazı STK'ların yöneticileri stratejik yönetim ile ilgili gerekli eğitimi almadığından ve sadece kısa vadeli faaliyetler için plan kurabildiklerinden, STK'lar halen stratejik plan ile yönetilme konusunda zayıflıklar taşımaktadır.

9 Qrant haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, http://www.e-qanun.az/framework/3527.

STK'ların çoğu temel büro ekipmanlarına sürekli erişimine sahiptirler, buna rağmen, köylerde bulunan kuruluşlar bu konuda halen zorluklarla karşı karşıyadır. Çoğu STK, raporlama yeteneklerini geliştirmiştir. Artık web siteleri ve sık sık yapılan toplumsal sunumlar aracılığıyla kendi programları hakkında geniş bilgi sağlamaktadırlar. Fakat birkaç STK kendi mali beyanlarını kamuoyuna açıklamaktadır.

Gönüllüler STK faaliyetlerinde sürekli kullanılmaktadır ve yaygın olarak istihdam edilmektedir. Az sayıda STK daimi kadro istihdam etme imkanına sahiptir. STK'ların çoğu kendi mevcut projeleri ve hibelerle doğrudan talepleri temelinde çalışanları işe alıyor. Uzun vadeli donör desteğini sağlamış bazı STK'lar personel cirosunu azaltır. Fakat hala yüksek maaş ve kariyer gelişimi imkanlarına göre uluslararası kuruluşlarda, büyükelçiliklerde veya özel şirketlerde çalışmak için işten ayrılan çalışanlarla sorunlar yaşamaktadırlar.

2013 yılında hükümet "Sivil Toplum Kuruluşları (dernekler ve vakıflar) hakkında" Kanuna değişiklikler yapmıştır. Kanunun 24-1.4. maddesine göre nakit olarak yapılan bağış sivil toplum örgütünün banka hesabına transfer yolu ile aktarılmaktadır. Tüzüğüne göre başlıca amacı yardım etmek olan sivil toplum örgütü iki yüz manata dek bağışı peşin şekilde alabilmektedir. Fakat burada da daha önce gerekli ilişkileri Adalet Bakanlığı ile kurmuş ve kayıtlı olan STK'lar üzerinden hareket edilmektedir. Bu sınırlama ve yasaklamalara rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kayda alınmayan birkaç STK faaliyetlerini devam ettirmektedir. Burada çözüm yolu bulmak için, kanuna değişikler yapılmalı ve STK'ların bağışları ne türde isterlerse öyle almaları öngörülmelidir. Bu durumun gerçekleşmesi ile hükümet; STK'ların önündeki engelleri kanun marifeti ile açmalı, ayrıca onlardan daha şeffaf ve hesapverebilir olmasını talep edecek düzenlemeleri hayata geçirmelidir. edebilme imkanına kavuşabilir.

Mevzuattaki son değişikliklere göre, uluslararası STK'lar Azerbaycan'da kayıt yaptırdıkları takdirde, Dışişleri Bakanlığı ile de bir anlaşma imzalaması gerekmektedir. Bu, herhangi bir sivil toplum organizasyonunun hükümetle işbirliği yapmaması durumunda sözleşmenin uzatılmadığı veya anlaşmanın hükümet tarafından tek taraflı olarak ihlal edildiği anlamına gelebilmektedir. Kanunda var olan bu düzenleme uluslararası normlara aykırıdır. Hükumetin uluslararası STK'ları da, ulusal STK'lar gibi kayıta alınmasını temin etmesi öngörülmektedir. Böyle olduğunda uluslararası STK'ların kayıt altına alınmasının siyasi karar alma meselesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti yasalarında belirtildiği üzere STK'ların

siyaset yapma yasağı ile çelişkisi ortadan kalkmış olacaktır.

Şu anda ülkede 2000'e yakın kayıta alınmayan STK'nın varolduğu düşünülmektedir. STK'ların kayıt altına alınmaması bir çok sorunu beraberinde getirmekte ve bir matlaşma oluşturmaktadır. Fakat burada asıl sorun devletin STK'ları tescil sürecini gereği gibi yürütmemesinden kaynaklanmaktadır. STK'nın devlet tarafından tescil edilmemesi kimi STK'lar bir takım donör kuruluşlara hibe için başvuru yapabilmektedir. Bu kuruluşlar hibe için gerekli olan süreci banka üzerinden kurgulamak istemektedir. Fakat hükümetin STK'yı kayıt altına almadığı görüldüğünde hibe işleminden vaz geçebileceği gibi bu işlemi nakit olarak da gerçekleştirebilmektedir. Böylece kamusal toplumsal fayda sunabilecek bir ekonomik katkıdan vaz geçilmiş olabileceği gibi bundan vazgeçilmeyip gerekli ödeme yapılması halinde devletin kontrol gücü zayıflamaktadır. Bu alanda, hükümetin STK'ları kayıt altına alması için gerekli yönetsel, hukuki, siyasi ve sosyolojik çalışmaları yapılması gerekmektedir. Bunun sağlanması halinde özellikle yabancı kuruluşlardan gelecek kaynakların hükümet tarafından etkin kontrolü sağlanmış ve güvenliğe yönelik endişelerin giderilmesi mümkün hale gelebilecektir.

Azerbaycan'da ticari organizasyonlar için kayıt işlemleri bir servisten üç gün içinde halledilebilmesine rağmen STK'lar için müracaat ve kayıt işlemleri en iyi ihtimalle bir buçuk aya yakın sürmektedir. İlave inceleme gerekli görülmesi halinde bu süre iki buçuk aya çıkabilmektedir. Iş günleri üzerinden yapılacak değerlendirmede aslında bir STK'nın kuruluş süreci 3 ila 4 ay gibi bir süreye tekabül edebilmektedir. Bu meselede ise STK'ların da bir masa aracılığı ile ve daha kısa zamanda kayıt altına alınması ve burada bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanılması etkin, verimli ve kaliteli hizmet sunumunu kolaylaştıracağı söylenebilir.

Her yıl yaklaşık 150'ye yakın STK, devlet tarafından kayıt altına alınmaktadır. Fakat yeni kurulan bu kuruluşların isimleri, tüzükleri, kuruluş gerekçeleri, ikametgah ve iletişim bilgileri hakkında hiç bir bilgi alınamamaktadır. Bu konuda daha şeffaf bir yönetsel yapının oluşturulabilmesi için Adalet Bakanlığı'nın kamuoyuna açıklama yapması düşünülmektedir. Kayıt altına alınan STK'lar ile ilgili kamuoyuna açıklama yapılması hükümet dışı tüm tarafların bu kuruluşlarla daha çok ilgilenmesini sağlayabilir.

Azerbaycan'da STK'lar her çeyrekte vergi, sosyal güvenlik ve istatistik kurumlarına rapor verme zorunluluğu bulunmtaktadır. Aynı zamanda yılın sonunda bu kurumlara yıllık raporlar ve ek olarak Maliye

Bakanlığı'na da yıllık raporlar verilmektedir. Bu sürecin zor bir süreç olması ve STK'ların güçlerini temel hedeflerine değil, raporlama işlerine daha çok kullanması onların çok az faaliyet yapmasına sebep olmaktadır. Hükümet STK'ları şeffaf ve hesapverebilir olmasını sağlamak istiyorsa; bu kuruluşların raporlarını belli periyodlarla halka ve kamuoyuna sunmasını desteklemelidir. Böyle bir yönelim olması durumunda sivil toplumun kendisi de hangi STK'ların düzgün ve şeffaf çalıştığına doğru karar verecektir.

Ayrıca her bir hibe sözleşmesi noter olarak onaylatılmalı ve kayıt için sunulmalıdır. Hibe sözleşmesinin tercümesi ve noter onaylanması için önemli miktarda para harcanmaktadır. Hibelerin kayıda alınması için Adalet Bakanlığı bünyesinde yer alan notere tasdik işlemleri için yapılan ödemeler Kayıt Alma Bürosu'da Adalet Bakanlığı uhdesinde yer aldığı için gereksiz görülmektedir. Bu kapsamda tek masada noter ve kayda alma işlemlerinin yürütülmesi az maliyetle toplumsal faydaya yönelik daha fazla kaynağın kullanılmasını sağlayabilir.

Yıllık mali tabloların zamanında teslim edilmemesi veya hibe sözleşmesinin tescil edilmeden faaliyet yapılması halinde, STK'lar 2.500 manat ile 8.000 manat arasında para cezasına çarptırılabilmektedir. Bu durum yine STK'ların zaman ve enerjilerinin çoğunu raporlama işlemine ayırmasını zorunlu kılmaktadır. Böyle olduğunda ise STK'ların faaliyetlerini yürütmeye dönük idari, mali, teknik, insan kaynağı azalmakta ve verimsiz kuruluşlar haline dönmeleri sorunu ortaya çıkmaktadır. Hükümet raporların teslim edilmesini STK'ların insiyatifine bırakarak onların daha verimli çalışmasını teminedebilir ve onların bu tabloları sivil topluma açıklamasına imkan sunabilir. Böylece kuruluşların verimli çalışacağı ve hızla gelişeceği düşünülebilmektedir.

Azerbaycan'da yerel STK'ların uluslararası STK'larla işbirliğinin çok zayıf olması görülmektedir. Ülkede devlet tesciline alınmış yaklaşık 4000 STK'dan, 500-600 STK aktif faaliyetde bulunmaktadır. Onların da çok az bir hissesi uluslararası ortaklarla çalışmaktadır. Bu meselede ise aşamalı olarak somut konularda uluslararası kuruluşlar, kamu kurumları ve yerel Sivil Toplum Kuruluşları arasında forumlar, toplantılar yapılması ile uluslararası ve yerel STK'ların işbirliğinin genişletilmesi için pratik adımlar atılması, uluslararası kuruluşlarla devlet kurumlarının doğrudan ilişki kurmasının sağlanması, yükümlülüklerin yerine getirilmesinde ortaya çıkan sorunların diyalog yoluyla çözümlenmesi halinde olumlu sonuçlar alınabileceği söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada Azerbaycan'da sivil toplum örgütlerinin gelişimini yavaşlatan siyasi, iktisadi, hukuki, yönetsel gerekçeler ayrı ayrı değerlendirmeye çalışılmıştır. Sosyalist devlet kurgusundan çok yakın bir dönemde uzaklaşarak demokratik bir sistem kurgulamaya çalışan Azerbaycan'da, demokratik gelişmenin seyri ile orantılı bir sivil toplum olgusundan bahsetmek mümkündür. Demokratik açıdan katılımcı ve oydaşmacı demokratik kültürün geliştiği toplumlarda hiç şüphesiz sivil toplum da, bu gelişmeye paralel bir vücut bulmaktadır. Azerbaycan'ın demokrasi tecrübesinin çok yeni olması ve demokratik sisteminde yaşadığı sorunlar yanında yönetsel sistemde etkinlik ve verimliliği esas alan bir takım düzenlemeleri yapmamış olması; ayrıca güvenlikçi politikalar ekseninde sivil toplumun kurulmasına yönelik ortaya koyulan güvenlikçi politikaların varlığı nedeni ile bu alandaki gelişimin cılız kaldığı ifade edilebilir. Yine mali açıdan var olan yükümlülükler de sivil toplum olgusunu zayıflatmaktadır.

Siyasal açıdan demokratik değerlerin içselleştirilmesi, yönetsel açıdan yeni kamu yönetimi başta olmak üzere farklı yönetsel yaklaşımların ortaya koyduğu realitelerden faydalanarak yönetimin reforme edilmesi, etkililik ve etkinliğin sağlanabilmesine yönelik e devlet uygulamalarının harekete geçirilmesi ve güvenlikçi politikaların yumuşatılarak bürokrasi üreten uygulamalardan vaz geçilmesinin sağlanması ile Azerbaycan'da güçlenen sivil toplumdan bahsedebilmek mümkün hale gelebilecektir.

Kaynakça / References

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında STK'lara Devlet Desteği Konseyi'nin oluşturulması, http://www.cssn.gov.az/news.php?id=1998&lang=az.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının 2011-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat, http://cssn.gov.az/documents/2011-ci%20ilin%20Hesabat%C4%B1n%C4%B1%20Y%C3%9CKL%C6%8F.pdf.

Baran, Zeyno (2005), "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey", "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West", — "The Central Asia-Caucasus Institute", Silk Road Studies Program.

Qrant haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, http://www.e-qanun.az/framework/3527.

QHT Layihələri, http://www.cssn.gov.az/news.php?id=1928&lang=az.

AZERBAYCAN'DA KAMU YÖNETİMİ VE YEREL YÖNETİMLER: YAPISAL, İŞLEVSEL VE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

Bekir PARLAK[1]

Öz

Azerbaycan coğrafi olarak Ön Asya'da, diğer bir deyimle Batı Asya'da Hazar Denizi'nin batısında yer alan, kimi kriterlere göre düzenlenen haritalarda siyasi coğrafyada Avrupa sınırlarına dahil edilen bir Güney Kafkasya ülkesidir. Devlet 1991'de bağımsızlığını kazanmış ve müstakil bağımsız bir devlet olarak BM üyesi olmuş, dünya siyaset sahnesine çıkmıştır. Azerbaycan devleti, hızlı bir ekonomik ve sosyal kalkınma süreci yaşayan genç bir devlettir. Azerbaycan devlet rejimini ve buna paralel olarak kamu yönetimi sistemini oluşturmaya devam etmektedir. Reformlar ardı ardına gelmekte ve toplumsal beklentileri karşılamak ve çağın gelişmelerine ayak uydurmak için bir dizi düzenleme yapılmaktadır. Bağımsızlıktan sonra 1995 tarihli Azerbaycan Anayasası çerçevesinde oluşturulan kamu yönetimi, gerek hukuki norm, gerekse uygulama yönüyle merkeziyetçi bir yapı sergilemektedir. Kamu yönetimi içinde oluşturulan tek yerel yönetim ise belediyelerdir. Çalışma, anlatılan bağlam kapsamında Azerbaycan devletinin kamu yönetimi ve yerel yönetim sistemlerini karşılaştırırken, bir yandan da demokratik ve pratik yönlerden eksiklik ve aksaklıkları da ele almaktadır. Bu çalışmanın bir diğer eğildiği konu da Azerbaycan ve Türkiye kamu yönetimleri ve yerel yönetimlerini kıyaslamaktır. Çalışma ana çerçeve olarak Azerbaycan'ın yürüttüğü kamu yönetimi reformları ve yeni Anayasa çerçevesinde kurulan idari yapının tanıtılması, etkinliğinin anlatılması ve bu sistem ve yapıların eleştirisi üzerine kurgulanmıştır. Amaç, Azerbaycan'ın yönetim sistemini bilimsel açıdan analiz ederek, kıyaslamalı bir şekilde ortaya somut neticeler koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Siyasi Yapısı, 1995 Anayasası, Kamu Yönetimi, Yerel Yönetimler, Azerbaycan ve Türkiye Karşılaştırması

1 Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. e-mail: bepar@uludag.edu.tr

Public Administration and Local Governments in Azerbaijan: Structural, Functional and Comparative Analysis

Abstract

Azerbaijan is a South Caucasus country that is geographically in Asia Minor, in other words in the western part of the Asia, which is located in the west of the Hazar sea, and included in the borders of Europe in political geography maps organized according to some criteria.

The state gained its independence in 1991 and became a member of the UN as an independent state, and ranked among the other countries. The Azerbaijani state is a young state that has experienced a rapid economic and social development process. Azerbaijan continues to develop the state system and correspondingly the public administration system. Reforms are in successive and a series of regulations are in place to meet social expectations and keep up with the developments in the era. After the independence, the public administration established in the framework of the 1995 Azerbaijan Constitution shows a centralized structure both in terms of legal norm and implementation. The only local government created within the public administration is the municipalities. While the study compares the public administration and local government systems of the Azerbaijani state in the context described, it also addresses deficiencies and malfunctions in democratic and practical aspects. Another issues this study bent on that the comparison of the local governments and public administrations between Turkey and Azerbaijan. The study is based on the public administration reforms carried out by Azerbaijan as a main framework and the introduction of the administrative structure established within the framework of the new Constitution. The aim is to analyze the administrative system of Azerbaijan from a scientific point of view and to put concrete results in a comparative manner.

Keywords: Azerbaijan, Political Building, 1995 Constitution, Public Administration, Local Authorities, Azerbaijan and Turkey Comparison.

Azerbaycan'nın Ülke Tanıtımı

Azerbaycan Ülke Konumu ve Coğrafyası

Azerbaycan, Hazar Denizi'ne kıyısı olan ve dünyada mevcut 11 iklim türünün 9'unun temel özelliklerini taşıyan bir ülkedir. Azerbaycan aynı zamanda 86.100/km^2'lik yüzölçümüyle dünyanın en küçük coğrafyasına sahip ülkeleri arasındadır. Batısında 996 km ile Ermenistan, güney batısında Nahçivan Muhtar Vilayeti sayesinde 17 km ile Türkiye, kuzey batısında 428 km ile Gürcistan, güneyinde 689 km ile İran ve kuzeyinde 338 km ile Rusya Federasyonu ile komşudur. Toplam kara sınırı 2468 km. olup, Hazar Denizi'ne olan kıyı uzunluğu ise 713 km.'dir. Ülkenin coğrafi konumuna bakılacak olursa; Güney Batı Asya'da yer alan Azerbaycan üç coğrafi havza içinde yer almaktadır. Orta yükseklikte bir ülke olan Azerbaycan›ın ortalama yüksekliği 657 m.dir. Ülkelerin en yüksek dağları olan Bazar Düzü ve Tufandağ'in zirveleri 4197-4489 metreye ulaşmaktadır. Bu ülkenin kuzeyi oldukça dağlık bir bölgedir. Kuzey Kafkasya Sıradağları ile çevrilidir. Ermeni işgali altındaki Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin bulunduğu yöre oldukça yüksek ova ve platolardan oluşmaktadır. Kuzeyde yer alan oldukça derin vadilerle yarılmış olan Kafkas sıradağlarının yükseltisi yer yer 4000 m.yi geçer. Ülke sınırları içerisindeki en yüksek noktası, 4485 metreye ulaşan Bazardüzü'dür. 4000 m.nin üzerinde yükseltiye sahip olan Bazardüzü, Bazaryurd ve Tufan Dağları'nda, kalıcı kar (toktoğan kar) sınırının üzerinde, buzullar vardır. Söz konusu bu buzullardan Tihisar buzulu Bazardüzü dağlarında yer alır ve 1100 m uzunluğunda, 100 ile 200 m. genişliğinde olup, kapladığı alan 3,5 km.yi bulur. Kafkas Dağları, güneydoğuya doğru gidildikçe yükseltisi azalır. Azerbaycan'nın Güneydoğusunda ise Küçük Kafkas Dağları uzanır. Bu kısım Şah dağ, Murat Dağı ve Zangezur Dağları ile Karabağ Platosu'ndan oluşur. Güneyde, Taliş dağları (Kuyum Yurkvay tepesi, 2477 m.) uzanır. Kuzeybatı-güneydoğu istikametinde 100 km uzanan bu dağlar üzerinde, sürekli akarsular yanında, çok sayıda kuru vadiler de yer almaktadır. Ülkenin batı ve güney bölgeleri kısmen daha düzlüktür. Azerbaycan'ın doğu ve orta bölümlerinde, subtropikal iklim şartlan görülür. Ülkede kurak ve yarı kurak step iklimi görülür. Kışlar ılık ve yağışlı, yazlar sıcak ve kurak geçer. Ancak gölün havayı yumuşatıcı etkisinden dolayı Hazar kıyıları kışın oldukça ılık, yazın da nispeten serin geçer. Ülke topraklarının yaklaşık %57,6'sı tarıma elverişli olup, bunun %22,8'inde tarım yapılabilmekte ve orman arazisi de tüm coğrafyanın %11,3'ünü kapsamaktadır. Azerbaycan'ın siyasi haritası Resim: 1'de, fiziki haritası Resim: 2'de gösterilmektedir.

Resim 1.

Azerbaycan Siyasi Haritası

Kaynak: www.maps.com

Resim 2

Azerbaycan Fiziki Haritası

Kaynak: http://lib.aliyev-heritage.org/tk/4910690.html

Azerbaycan'ın Demografyası

Azerbaycan'ın nüfusu 10 milyona yaklaşmaktadır. Buna karşın nüfus yoğunluğu (116 kişi/km2) komşu ülkelere göre nispeten düşüktür. Ülke nüfusunun %54, 6'sı kentlerde yaşar. Kırsal alanda ise nüfusun %45,4'lük bir bölümü bulunmaktadır. Ülkenin en büyük kentsel yerleşim merkezi Başkenti Bakü'dür. Nüfusu 2, 374, 000 olan Bakü havzasında nüfusunun %25'e yakın kısmı yaşar. Bakü'den sonra en çok nüfuslu kentler, Gence (821,700), Sumgait (298,000), Mingeçaur (100,775), Khirdalar (92.000), Şrivan (85,00), Nahçıvan (64,754)'dır. Etnik yapı açısından Azerbaycan Sovyetler Dönemi nüfus ve etnik yerleştirme politikasının derin izlerini taşır. Nüfusun büyük çoğunluğu (%91,6) Azerbaycan Türkü'dür. Geriye kalan dilimi ise Lezgiler (%2), Ermeniler (%1,3), Talişler (%1,3), Ruslar (%1) ve diğer etnik yöresel unsurlar oluşturur. Azerbaycan'da kentsel nüfus artması ve bu artışın kırsal nüfus artış hızının çok üstünde olması nedeniyle, kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı da sürekli artmıştır. Ülkede %92,5 oranında Azerice konuşulmakta; %1,4 Rusça ve %1,4 Ermenice ve diğer etnik diller konuşulmaktadır. Nüfusun dinsel yapısına bakıldığında ise, büyük bir çoğunluğun Müslüman olduğu (%96,8) görülür. Müslümanlıktan başka ülkede %3 Rus Ortodoks ve %0,2 Ermeni Ortodoks vatandaşlar yer almaktadır. Ülke genelinde ortalama yıllık doğum oranı %0,16; ortalama yıllık ölüm oranı ise %0,07'dir. Ortalama yaşam süresi ise erkekler için 69,19 kadınlar için 75,54 yıldır. Ülkede 0-14 yaş grubunun oranı %24,6, 15-64 yaş grubu %68,6 ve 65 yaş üstü ise %6,8'dir. Nüfusun neredeyse tamamı okuma yazma bilmektedir (%99).

Azerbaycan Tarihine Genel Bir Bakış

Azerbaycan, tarih boyunca hareketliliğini koruyan Kafkasya topraklarının kadim mirasçılarındandır. "Tek millet altı devlet" söyleminin Orta Kafkasya'daki temsilcisi ve kardeş ülkelerimizden birisidir. 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan bilinen tarihinin başladığı M.Ö 600 yılından bugüne savaşlara, iktidar mücadelelerine sahne olmuştur. İslamiyet'le Hz. Ömer döneminde tanışmış; Emeviler tarafından fetihlerde üs olarak kullanılarak Moğol istilasına; Bizanslılar ile Sasanilerin, Akkoyunlular ile Karakoyunluların, Osmanlılar ile Safevilerin savaşlarına; 17. yüzyılda ise Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasındaki nüfuz mücadelesine tanıklık etmiştir. Rusya'nın 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda hız kazanan sömürgecilik faaliyetlerinden nasibini alan ülke,

1917'deki Bolşevik devriminden sonra Bolşeviklerin self-determinasyon hakkını desteklemesi sonucunda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti adıyla tarih sahnesinde yerini almıştır. Ancak Azerbaycan, Bolşeviklerin verdikleri sözü unutarak 1920'de ülkeyi işgaliyle SSCB'nin bir parçası haline gelmiştir.

Azerbaycan'ın adı konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Bölgeyi (M.Ö. 323) yöneten komutanlarından Atropates'ten geldiği söylendiği gibi "Od" anlamındaki azer sözcüklerinden geldiği de belirtilmektedir. Ancak, bu yer adının etimolojisi yapılırken, bu bölgede egemenlik Süren Kasar (Hazar) Türkleri'nin ismi de göz önüne alınmalıdır ve kaynaklara göre gerçek payı da büyüktür. Türklerin Azerbaycan'a gelişleri tahminini ve M.Ö. Saka-İskit döneminde başladığı savunulmaktadır. M.S. 395 te Hun Türkleri Balkanlar'a inerken bir kısmının Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya ve Azerbaycan'a sarktıkları bilinmektedir. Selçuklu Türkleri'nin Azerbaycan'da görülmeleri ise 1015-1021 yılları arasındadır. Sultan Alparslan zamanında Azerbaycan'da Türkmenler sayesinde Azerbaycan'ın Türkleşmesi kolay gerçekleşmiştir. Azerbaycan daha sonra İlhanlılar›ın egemenliğine girmiş ve bir süre Altınordu Devleti'nin hakimiyetinde kalmış; Akkoyunlu ve Karakoyunlular döneminde Türk nüfusu bakımından en yoğun dönemini yaşamıştır. Daha sonra Azerbaycan'da Safeviler, Afşar ve Kaçarlar hüküm sürmüşlerdir. Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar'ın yanı sıra Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahcivan, Revan, Tebriz, Urmiye, Erdil gibi bazı bölgesel Hanlıkların iktidarları da görülmektedir. 18. yüzyıldan itibaren bölge Rus nüfuzu etkisi altına girmiştir. Azerbaycan toprakları yüzyılın sonuna doğru Rusların egemenliğine girdikten sonra Erivan'a ve Karabağ'a Ermeni'ler yerleştirilmeye başlanılmıştır. 19. ve 20. yüzyılların başında Azerbaycan'da Rus egemenliği yerini birleşik bir yönetime bırakmış Ekim Devrimi'ni müteakip, Orta Asya Bölgesi'nde Sovyet etkisi yayıldıkça Azerbaycan Türkleri, 1918 - 1920'de Kafkasya Kurultayı'nı toplamış ve 28 Mayıs 1918'de de ulusal Azerbaycan Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devlet Orta Doğu'da ilk özerk cumhuriyet olmuştur. Ancak 1920'de Kafkasya ötesi Sosyalist Sovyet Cumhuriyetler Birliği'ne katılmak zorunda kalmıştır. 30 Eylül 1991'de SSCB çöküşüyle bağımsızlığını yeniden ilan etmiştir. Uzun süren komünizm döneminin ardından 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye'dir. Fakat bağımsızlığa kavuşmanın coşkusunu yaşayan genç cumhuriyet, pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaşadığı bir başka siyasal sorun Ermenistan ile arasındaki Karabağ sorunuydu. Uzun bir tarihi geçmişe dayanan ve Ermenistan'ın Karabağ'ın dağlık kesimi üzerindeki hak

iddiasına dayanan sorunun 1991'de iki ülkenin bağımsızlığını ilan etmesi ile savaşa dönüşmesi; on binlerce Azeri'nin katledilmesi ve çoğunluğu Azerbaycan sınırları dahilinde olmak üzere bir milyon civarında Azeri'nin yerinden edilmesine yol açmıştır. İki ülke arasında 1994'te ateşkes ilan edilmiş; ancak Karabağ, Ermeni işgali altında kalmıştır. Oğan'ın da belirttiği gibi, Azerbaycan yirminci yüzyılda bugünkü bağımsızlığından önce bağımsızlığı tatmış bir ülkedir. 1918-20'li yıllarda kuzeyi, 1945-46'lı yıllarda bağımsızlık görmüştür.

Azerbaycan Devletinin Siyasal Yapısı ve Anayasa

Azerbaycan'da Devletin Siyasal Rejimi ve Karakteristikleri

Anayasal bir Cumhuriyet rejimiyle yönetilen bir ülke olan Azerbaycan Devleti, Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesiyle başlayan bağımsızlık sürecinde yeniden yapılanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti kısa zamanda Sovyet kültürünün etkisinden ülke yönetim anlayışını kurtarmış; çağdaş, modern ve tam bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin niteliği çağdaş ve modern demokratik devlet ilkelerine bağlı batı tipi, çoğulcu ve katılımcı, aynı zamanda tam bağımsız devlet anlayışı paralelinde oluşturulmuştur.

Bu amaçla devlet, insan hakları temeline dayanan, demokratik değerlere bağlı, devleti ve milletiyle birlikte bölünemez, laik, sosyal bir hukuk devleti üzerine kurulmuştur. Azerbaycan topraklarında yaşayan ve vatandaşlık almış herkes Azeri olarak tanımlanmıştır. Bütün Azerbaycan vatandaşları anayasa ve yasaların önünde dil, din ve ırk gözetmeksizin eşit haklara sahiptir. Ulusal marşı toplumun birliğini ve bağımsızlık duygularını ifade eden *"Azerbaycan Respublikasının Dövlet Himni"*dir. Azerbaycan devlet geleneği bu anlayışlardan güç alan eşitlik, bağımsızlık ve refah ilkesine göre halkın halk için yine halk tarafından yönetilmesi çerçevesinde egemenlik anlayışını düzenlemiştir. Azerbaycan siyasal geleneği içinde devletin bütünlüğü ve birliği ilkesi önemli bir yer taşımakta ve bu anlayış devletin mutlak üstünlüğü ile desteklenmektedir. Ulus devlet geleneğinin bölgesindeki diğer uluslarla kıyaslandığında daha erken bir aşamada gerçekleşmiş olması cumhuriyet kültürüne doğrudan yansımıştır. Devletin mutlak üstünlüğü siyasal rejimin işleyişine kamu hukuku ile sosyal devlet ilkeleri çerçevesinde vücut bulmuş, sosyo-ekonomik politikaların yürütülmesinde "merkeziyetçilik" ve "yerelcilik" anlayışı ifade edilmiştir.

Azerbaycan Anayasasının Kısaca İncelenmesi

1991 yılında başlayan bağımsızlık sürecinden ayrı gelişme göstermeyen Azerbaycan Anayasası 1991 Bağımsızlık Akdi'ne atıf yapılarak 12 Kasım 1995 yılında Kurucu Meclis tarafından oluşturulmuş; 24 Ağustos 2002 Referandumu ile bazı değişikliklere uğramıştır. Anayasanın en belirgin özelliği Sovyet Dönemi ağır politik baskı ve kendini ifade edememenin verdiği temel sorunların giderilmeye çalışılmasıdır. Anayasanın geneline bakıldığında bu yaklaşım hemen hemen her maddede gözlemlenebilir. Nitekim Soğuk Savaş Dönemi içinde Azerbaycan ağır Sovyet baskısına maruz kalmış, vatandaşların temel hak ve hürriyetleri kısıtlanarak korku ve endişe içinde haksız uygulamalarla karşılaşılmıştır. İşte bu nedenle bugünkü Azerbaycan Anayasası her şeyden önce temel hak ve özgürlüklerin düzenlenmesi ve ifade özgürlüğünün sağlanması alanında yoğun düzenleme ihtiyacı hissetmiştir. Bu yönüyle Azerbaycan Anayasası'nın kazıüstik (ayrıntıcı) bir anayasa olduğu söylenebilir. Abdullayev'in tespitine göre Anayasada yürütme oldukça güçlendirilmiştir.

Azerbaycan Anayasası Başlangıç Bölümü dışında toplam 5 Bölüm ve 158 maddeden oluşturulmuştur. Anayasanın Başlangıç Hükümleri büyük bir önem taşıyan, anayasanın ruhunu yansıtan bir özelliktedir. 1991 Bağımsızlık Akdi'ne atıf yapılan başlangıç kısmında anayasanın temel amacının bağımsız, halk egemenliğine dayalı, demokratik ve laik bir devletin yaratılması olduğundan söz edilir. Başlangıç Hükümlerinin ardından gelen Birinci Bölüm 1-24.maddeler arasında ve iki Ana Fasıl'dan meydana gelmektedir. İlk Fasıl içinde devlet egemenliğinin kaynakları, halk egemenliği ve bunu kullanma yöntemleri, ulusun bölünmez bütünlüğü yer almaktadır. İkinci Fasıl ise, devletin adı, devlet başkanlığı, temel mülkiyet hakları, sosyal gelişme ilkesi, laiklik, devletin başkenti ve ve devletin temel simgeleri (milli marş, bayrak)'ni düzenlemiştir.. İkinci Bölüm, 24-80. maddeler arasında yine iki ana fasıl halinde düzenlenmiştir. Nitekim yine ilk fasıl içinde temel insan hak ve özgürlükleri ile temel haklar ifade edilmiştir. İkinci ana fasıl ise vatandaşların devlete karşı temel sorumlulukları ile yükümlülükleri belirtilmiştir. Üçüncü Bölüm, 81-142. maddeler arasında devletin temel erklerinden ve Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nden söz etmektedir. Nitekim bu bölüm içinde ilk fasıl yasama erkine ayrılmıştır. İkinci fasılda ise yürütme erki yer almaktadır. Üçüncü fasılda yargı erki ve görev alanları belirlenirken, son fasılda Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin devlet içindeki yeri belirtilmiştir. Dördüncü Bölüm, 142-147. maddeler

arasında yer alan ve yerel yönetimlerin bulunduğu bölümdür. Bu bölüm tek fasıldan meydana gelmektedir. Anayasaya göre Azerbaycan'da yerel yönetimler "Belediyeler" başlığı altında düzenlenmiştir. Beşinci Bölüm ise 148-158. maddeler arasında yer alan ve anayasanın son hükümlerini düzenleyen bölümdür. Hukuk ve Kanun başlığı altında yer alan bu bölüm içinde İlk Fasıl Anayasa'nın bağlayıcılığı, yasama erkine ait olan hukuki düzenlemeler ile normatif hukuk kurallarını tanımlamaktadır. İkinci Fasılda ise anayasanın değiştirilme şartları belirlenmiştir. Nihayet Üçüncü Fasılda ise anayasaya yapılacak ilavelerin içeriği ve genel hatlarıyla geçici maddeler yer almaktadır.

Azerbaycan'da Devletin Temel Organları: Yasama, Yürütme, Yargı

Yasama: Azerbaycan Milli Meclisi, Azerbaycan Anayasal sistemi içinde yasama erkini kullanır. Parlamento'nun görev ve yetkileri 1995 Anayasası tarafından ayrıntılı bir şekilde ve sayma yoluyla belirlenmiş ve sınırlandırılmıştır. Söz konusu uygulama kuvvetler ayrılığının dengeli ve eşit bir şekilde yürütülmesi amacıyla ve kural koyma ile temel ilke belirleme olarak yapılmaktadır. Buna göre Milli Meclis, temel yasama faaliyetlerinin yanı sıra, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını sağlamak; diğer erkler arasındaki yasal koordinasyonu sağlamak; gerçek ve tüzel kişilerin statüsünü belirlemek, istatistik, meteoroloji, ve standartları belirlemek gibi temel görevleri de üstlenmiştir. Bunların yanı sıra Anayasa parlamentoya bazı konularda yürütme yetkisi de tanımaktadır. Nitekim buna göre diplomatik temsilciliklerin kurulması, uluslar arası antlaşmaların onayı veya iptali, İnsan Hakları Müvekkili'nin seçilmesi, Başbakan'ın atanması, üst düzey Yargı mensuplarının atanması, Anayasa Mahkemesinin teklifi üzerine Cumhurbaşkanının görevden alınması, Merkez Bankası Başkanının atanması, Genel Af İlanı, idari arazi birimlerinin belirlenmesi gibi bazı özel görevler de üstlenmiştir.

Azerbaycan parlamentosu 5 yıllığına Kasım ayının ilk Pazar günü doğrudan eşit ve gizli seçim ilkeleri esası dahilinde halk tarafından seçilmektedir. Anayasaya göre parlamento üye sayısı 83'den aşağı olamaz. Bununla birlikte yıllara göre nüfus artışına bağlı olarak parlamento üye sayısı kanunla artırılabilir (bu günkü sayı 125'tir).

Parlamentonun toplanması için gerekli olana asgari 83 sayısı aynı zamanda Anayasa Mahkemesi'nin seçilen milletvekillerini onaylama sayısıdır. Seçimler sonucunda 83 rakamına ulaşılmazsa seçimlerin yenilenmesi gerekmektedir. Parlamento seçimlerinin erken seçimle yenilenmesi konusunda doğrudan bir hüküm bulunmaz. Buna karşın erken seçim yolu da açıktır. Milletvekili olabilme şartı 25 yaşını doldurmuş

olmak, doğrudan Azerbaycan vatandaşı olmak ve yasada belirtilen diğer seçilme esaslarına sahip bulunmaktır.

Azerbaycan parlamentosu bahar ve güz dönemleri olma üzere yılda iki olağan toplantı dönemi içinde çalışmalarını yürütür. Seçimlerden 10 gün içinde ilk toplantının yapılması ve milletvekillerinin yemin etmesi zorunludur.

Olağanüstü toplantılar doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından yapılır. Olağanüstü toplantıların yapılmasında 42 milletvekilinin katılması yeterlidir. Milletvekili seçilme yeterliliğini kaybettiğinde, mahkemeler tarafından görevi dışında suç unsuru işlediğinde, kamu görevliliğine atandığında, özel sektör faaliyetlerinde bulunduğunda ya da din görevlisi olduğunda görevi kendiliğinden sona ermektedir. Görevinin kaybedilmesinde de görülebileceği üzere Azerbaycan parlamentosu içinde faaliyet gösteren milletvekillerinin kürsü dokunulmazlığı bulunmaktadır.

Milli Meclis içinde yapılan faaliyetlerin kanunlaşması için yeterli çoğunluk salt çoğunluktur. Salt çoğunlukla kabul edilen kararlar Cumhurbaşkanı onayından sonra aksi belirtilmedikçe 14 gün içinde kendiliğinden yürürlüğe girmektedir. Anayasa maddeleri için durum biraz daha farklı işletilmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmazsa, yürürlüğe girmez. Cumhurbaşkanı tarafından geri gönderilen kanunlar, Milli Meclis 83 oy çokluğu ile kabul ettiği kanunları 95 oy çokluğu ile; 63 oy çokluğu ile kabul ettiği kanunları ise 83 oy çokluğu ile yeniden kabul ederse, bu kanunlar tekrar oylandıktan sonra yürürlüğe girer. Bu iki aşamada da Cumhurbaşkanı'nın yasaları red etme hakkı bulunmamaktadır. Milli Meclis içinde 11 sürekli, 3 geçici olmak üzere 14 komisyon faaliyet göstermektedir.

Yürütme: Azerbaycan devlet sistemi yürütme erkinin güçlendirilmesi üzerine dayandırılmıştır. Bu bağlamda Cumhurbaşkanı yürütmenin ve devletin başıdır. Buradan da anlaşılabileceği üzere Azerbaycan yürütme sistemi Başkanlık sistemine oldukça benzer. Yürütme Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Başbakan ve Bakanlar Kurulu eliyle yerine getirilmektedir.

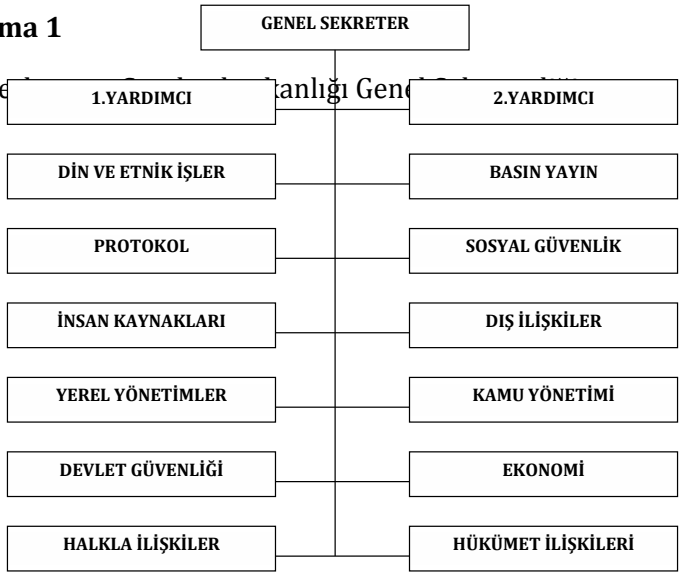
Cumhurbaşkanı: Cumhurbaşkanı anayasal bir kurum olarak hem devletin başı, hem de yürütmenin başkanı durumundadır. Yukarıda da değinildiği üzere Cumhurbaşkanlığı sistemi Azerbaycan'da

Başkanlık sistemine oldukça benzemektedir. Cumhurbaşkanının oldukça geniş yetkileri bulunmaktadır. bu yetkilerini yasama, yürütme ve yargı görevleri olarak ayırmak mümkündür. Yasamayla ilgili görevleri Milli Meclis seçimlerinin yenilenmesine karar vermek, İnsan Hakları Müvekkili'nin seçilmesi için meclise teklifte bulunmak, yasaları onaylamak, yeniden görüşmek üzere meclise göndermek veya referanduma sunmak, asker kullanmak için Meclise başvurmaktır.

Yürütmeyle ilgili olan görevleri ise oldukça geniştir. Nitekim bu görevler devlet bütçesini hazırlamak ve meclis onayına sunmak, devletin ekonomik politikalarını belirlemek, başbakanı atamak, bakanlar kurulunu belirlemek, başbakan veya bakanların istifasını kabul etmek ya da görevden almak, silahlı kuvvetlerin üst düzey komutanları ile diğer üst düzey kamu görevlilerini atamak, genel veya kısmi seferberlik ilanı ile sıkıyönetim, olağanüstü hal veya savaş hali ilanına karar vermek, özel güvenlik birimleri kurmak, yabancı devletlerin temsilcilerini kabul etmektir. Yargı görevleri ise, Anayasa Mahkemesi Başkan ve üyelerini atamak, sürekli hastalık, kocalık ve sakatlık gibi sebeplerle af ilan etmek, siyasi sığınma ve vatandaşlığa kabul etme gibi konulardadır. Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı genel, eşit ve doğrudan seçim esasına göre serbest, şahsi ve gizli oylama yolu ile 5 yıllık süre için seçilir. Daha önce Cumhurbaşkanı olan bir kimse defalarca yeniden seçilebilir. Cumhurbaşkanı seçiminde aranan oran, oylamaya katılanların yarıdan fazlasının oy çoğunluğudur. Bu oy çoğunluğu, oylamanın birinci aşamasında sağlanmazsa oy verme gününden sonraki ikinci Pazar günü, oylamanın ikinci aşaması yapılır. İkinci aşamaya birinci aşamada en çok oy alan iki aday, ya da en çok oy alan ve adaylığını geri alan adaylardan sonra gelen iki aday katılabilir. Oylamanın ikinci aşamasında, oy çoğunluğunu sağlayan aday Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı seçilmiş sayılır. Cumhurbaşkanı faaliyetlerini yerine getirirken *"Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği (Presidentiyal İcra Aparatı)"*nden yararlanır. Cumhurbaşkanlığı makamının en üst kurumu olan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atana görevlilerden meydana gelmektedir. Genel Sekreterlik içinde ŞEMA-1'de de gösterildiği üzere 14 alt kurul yer almaktadır.

Şema 1

Aze[illegible]tanlığı Gene[illegible]

Kaynak: www.president.az'den yararlanılmıştır.

Genel Sekreterliği'nin yanı sıra ulusal güvenlik hizmetlerinin yerine getirildiği ve yine Cumhurbaşkanlığı bünyesinde görev yapan Güvenlik Konseyi (Tehlikesizlik Şurası)'nin kurulduğu da gözlemlenmiştir. Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Konsey, Milli Meclis Başkanı, Başbakan, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri, Dış İşleri Müsteşarı, Askeri Müşavir, Dış İşleri, İç İşleri, Milli Tehlikesizlik ve Savunma Bakanları, Genel Kurmay Başkanı'nından meydana gelmektedir. Söz konusu Konsey, ulusal güvenlik konularında öncelikli olarak karar alan ve doğrudan Cumhurbaşkanlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren bir yapıdır.

Başbakan: Anayasaya göre Başbakan görev ve yetki bakımından Cumhurbaşkanı'ndan sonra gelmektedir. Başbakan Millet Meclisi üyeleri arasından Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Genel olarak ülke genelinde kamu yönetiminin işleyişini sağlamak, hükümetin genel politikalarını belirlemek, yürütmek ve koordine etmek, belli düzeyde yüksek devlet görevlilerinin atamasını yapmak, Cumhurbaşkanı'nın olmadığı dönemlerde hükümet toplantılarına başkanlık etmek, bakanların atanması ya da görevden alınması için

Cumhurbaşkanı'nın onayını istemek gibi temel görevleri bulunmaktadır. Bakanlar üzerinde mutlak hiyerarşi yetkisi bulunan başbakan, hükümetin diğer üyelerinin başıdır.

Başbakan faaliyetlerini yürütürken oldukça geniş bir bürokrasi ağını kullanmaktadır. Başbakanlık örgütünün en üst kurumu "Hükümet Sekreterliği (Nazırlık Sekreteryası)"'dir. Doğrudan Başbakan tarafından atanan Genel Sekreter (Baş Nazır Birinci Muavini), aynı zamanda Başbakanlığın Birinci Yardımcısı'dır. Başbakanlığa bağlı yasama, yönetim ve maliye birimlerinin de başı olan Genel Sekreter, hükümet toplantılarının gündemini oluşturmak, zabıtları tutmak ve yayımlamak, bakanlıklar arası koordinasyonu sağlamak gibi temel görevleri üstlenmiştir. Genel Sekreter çalışmalarında yardımcı olmak üzere üç adet Genel Sekreter Yardımcıları (Baş Muavin Yardımcıları) görev yapmaktadır.

Bakanlar Kurulu: Fransız merkezi yönetiminde hiyerarşide üçüncü sırayı alan Bakanlar Kurulu aynı zamanda hükümetin icracı yönünü oluşturan bir yapıdır. Azeri anayasa düzeninde Bakanlar Kurulunun yapısı ve işleyişi oldukça ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bakanlar Kurulu anayasal bir kural olarak tıpkı Başbakan gibi doğrudan Cumhurbaşkanı'na bağlı olarak faaliyet gösterir. Çalışma esasları da yine Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmiştir. Bakanlıkların sayısı ve birimleri dönemsel olarak değişme göstermekle birlikte, hükümet kararı ve Cumhurbaşkanı onayıyla ve yasal bir düzenlemeyle kurulmaktadır. Bugün halen Azerbaycan Bakanlar Kurulunun sayısı 20'dir. Genel hatlarıyla iki tip bakanlık mevcuttur. Birinci tip bakanlıklar "Devlet Bakanları (Dövlet Nazırlıyı)"dır. Protokolde Başbakan'dan sonra gelen Devlet Bakanları siyasi konjonktüre bağlı olarak göreve gelirler. Günümüzde 4 adet Devlet Bakanı bulunmaktadır. İkinci tip bakanlıklar ise bir bakanlık örgütü başında bulunan "Bakanlar (Nazır)"dır. Doğrudan icracı bakanlıklardan oluşan bu tip bakanlıklar statü olarak diğer bakanlarla aynı olsalar da hükümetin icracı kanadını oluşturmaları bakımından önemlidirler ve hükümet siyasetinin başarısı genelde bunlara bağlıdır. Hali hazırda 16 adet bakanlık bulunmakta ve bu bakanlıklar sırasıyla İçişleri, Dışişleri, Adalet, Milli Eğitim, Savunma, Ekonomi, Vergi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Kültür ve Turizm, Gençlik ve Spor, Kamu Alacakları Tahsili, Sanayi ve Ticaret, Olağanüstü Haller ve Tarım'dan oluşmaktadır.

Yargı: Azerbaycan Anayasası Madde 130'da şöyle bir hüküm vardır:

"Azerbaycan yargı sistemi ikiye ayrılmaktadır. Ancak bu ayrım genel olarak bilinen idari ve özel yargı ayrımından çok Anayasa ve diğer mahkemeler şeklindedir. Anayasa Mahkemesi genel olarak devletin en üst yargı organıdır. Temel görevleri yasaların, anayasa değişiklikleriyle ilgili yasaların, Nahcivan Özerk Cumhuriyeti yasal düzenlemeleriyle ilgili süreçlerin ve diğer yönetsel kararların anayasal denetimini sağlamak ve Cumhurbaşkanı ile diğer üst düzey kamu görevlilerinin yargı işlemlerine bakmaktır.

Diğer yargı organı ise *Azerbaycan Ali Mahkemesi'*dir. Söz konusu mahkeme mülki, ceza ve diğer davalar konusunda yüksek mahkeme organıdır; temyiz usulü ile yargılama işlemlerini gerçekleştirir; mahkeme uygulamalarıyla ilgili meseleler üzerine düzenlemeler yapar. Hiyerarşide Anayasa Mahkemesinin hemen altında bulunan mahkeme, aynı zamanda ihtisas mahkemelerinin denetimini de yerine getirmektedir.

Yukarıda belirtilen her iki mahkemenin yanı sıra ayrıca İstinaf Mahkemeleri de bulunmaktadır ki, bu mahkeme de yetki ve görev bakımından Türkiye'deki Sayıştay'a benzer görevleri üstlenmiştir.

Azerbaycan yargı sistemi içinde yönetimin denetlenmesini sağlayan bir *"Ombudsman (İnsan Huquqları Uzre Muvekkili)"* kurumunun varlığı göze çarpmaktadır. Ombudsman kurumu, ŞEMA-3'de de gösterildiği üzere Kara Avrupası yönetim geleneklerinin etkisiyle oluşturulan Avrupa'da diğer emsalleri ile benzer yetki ve sorumlulukla donatılan örgüttür. Genel olarak Ombudsman'ın merkezi ofisi başkent Bakü'dür ve başında *Muvekkil* görev yapar. Müvekkil Cumhurbaşkanı'nın önerisi üzerine Milli Meclis tarafından 4 yıllığına atanır. Buna karşın ülkenin 3 bölgesinde şubeleri bulunmaktadır. Bölgelerde görev yapan Ombudsman'lar kamu kurum ve kuruluşları ile özel kuruluşlar arasındaki uyuşmazlıkların ve vatandaş şikayetlerinin tavsiye kararları ile ilgili yerlere iletildiği aracılar olarak görevlerini yerine getirmektedirler. Bölgelerde görev yapan Ombudsmanlar *Ombudsman Genel Konseyi* tarafından belirli süreler için atanmaktadır. Ombudsmanların seçim esasları yasada belirlenmiştir. Bölgeler tarafından gönderilen bütün kararların *Ombudsman Genel Kurulu* tarafından içtihada bağlanması genel bir kuraldır. Bölge Ombudsman Yöneticileri doğrudan Baş Ombudsman tarafından göreve atanır.

Genel olarak Ombudsman'ın çalışma esası müşteki (şikayetçi)'nin başvurusu üzerine ilk incelemeyle başlar. Başvurunun kabul edilmesi halinde ilgili kurulda incelemeye alınır. İnceleme altına alınan şikayetler 1-3 ay içinde karar bağlanır. Alınan kararlar *"görevsizlik", "mahkemeye*

sunma", "arabuluculuk yapma" ya da *"uluslar arası arabuluculuk yollarına başvurma"* biçiminde hayata geçirilir.

Azerbaycan'ın Siyasal İşleyişi ve Siyasal Partiler Düzeni

Azerbaycan demokrasisi Sovyetlerin dağılmasını takip eden 1992 yılından bu yana oldukça karmaşık ve zorlu bir süreç izlemiştir. Çoğulcu, çok sesli ve katılımcı bir demokrasi kurma çabaları Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in ölümüne kadar, karizmatik kişiliğinde sürdürülmeye çalışılmıştır. ne var ki demokratik kültürün Azerbaycan'da tam anlamıyla oturduğunu söylemek mümkün değildir. Ülkede sayısı oldukça fazla olan siyasal partilerin ideolojik farklılıklardan çok kişisel çekişmeler sebebiyle ortaya çıktığı söylenebilir. 1990'dan itibaren Azerbaycan Halk Cephesi'nden (AHC) ayrılan liderler kendi partilerini kurmaya başlamışlardır. İlk olarak sol görüşe sahip kişiler halk cephesinden ayrılmaya başlamıştır. Önce Sosyal Demokrat Partisi kurulmuş, ardından partide bölünmeler olmuş ve Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi kurulmuş, parti daha sonra Vahdet Partisi ile birleşerek varlığına son vermiştir. Günümüzde sosyal demokratlar Azerbaycan'da küçük bir grupturlar. Bunun yanı sıra sosyal demokratik düşüncelere yakın düşünceleri savunan Adalet, Sosyal Adalet, Sosyal Refah Partileri de vardır. Siyasal hayatta sağ güçler daha etkilidir. Milliyetçilik düşüncesini, liberal ekonomiyi ve liberal siyasal sistemi temel almakta ve komünizmin mirasından kurtulmak için radikal değişimlere ilişkin programlar ileri sürmektedirler. 1990'da kurulan Ana Vatan Partisi (AVP), günümüzde iktidara yakın bir parti olarak bilinmektedir. 1992'de Milli İstiklal Partisi (AMİP-A.A.) kurulmuştur. Başlangıçta sert muhalefet yapan parti, sonraları Aliyev ve Suret Huse-yinov'la işbirliği yapmıştır. Daha önce sözünü ettiğimiz Musavat Partisi 1993'te yeniden kurulmuştur. Şu an Azerbaycan'ın en popüler ve en çok üyesi olan partisidir. En iddialı iktidar adayı olmasına rağmen, iktidar tarafından önü kesilmektedir. 1992'de Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP-A.A.) kurulmuş, daha sonra Adalet Partisi ile birleşmiştir. 1995'te Liberal Partisi kurulmuştur. Liberal Partisi, 2002 seçimlerinde önemli miktarda oy almıştır. Azerbaycan'da dinî partilerin kurulması yönünde de çabalar vardır. 1993'te Azerbaycan İslam Partisi kurulmuş, ancak Şii mezhebine dayanan parti, İran yanlısı fikirlerini saklamamıştır. Günümüzde İslam Partisi kapanmıştır ancak faaliyetlerini yasa dışı olarak devam ettirmektedir.

Azerbaycan'ın İdari Yapısı: Taşra Yönetimi ve Yerel Yönetimler

Merkezin Taşra Uzantıları

Azerbaycan yönetim yapılanması içinde taşra kuruluşları anayasada belirtilen sosyal devlet ilkesinin yerine getirilmesi için merkezi yönetimin hizmetlerini daha geniş, eşit, yer ve hizmet yönünden yerinden yönetim kuruluşları ilkesi çerçevesinde şekillendirilmiştir. Yerel ihtiyaçların büyük ölçüde yerinden yönetimle görülmesi düşüncesi Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan devlet düzeninin temelini teşkil etmiştir. Ne var ki Dağlık Karabağ'ın Ermeni işgaline uğramasıyla birlikte bir refleks olarak hizmetlerin yerinden görülmesi esası daha çok merkezin taşra örgütleri üzerine verilmiş; bu konuda yerel yönetimlerin güçlendirilmesinden çok taşra uzantıları üzerinden yerine getirilmesi ilkesi benimsenmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'da merkezi yönetimin taşra uzantıları Rayonlar, Saharlar ve Özerk Bölgeler (Nahcivan Özerk Cumhuriyeti) olmak üzere üç kademeli bir anlayış gösterir.

Rayon: Sovyet yönetim geleneğinin bir uzantısı olarak halen yürürlükte olan Rayon'lar Azerbaycan merkezi yönetiminin taşra örgütleri arasında en üst kademesini oluşturmaktadır. Ülke genelinde 59 Rayon bulunmaktadır. Rayon'lar Azerbaycan yönetim sistemi içinde en üst dereceli taşra yönetim birimleri olarak belirlenmiştir. Rayon'un başında Rayon İcra Hakimiyeti Başcısı bulunur. Başçı, doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından göreve atanır. Türk taşra sistemindeki Vali'ye benzer yetkileri kullanan Başçı'ya çalışmalarında yardımcı olmak üzere Rayon İcra Komitesi faaliyet göstermektedir. Söz konusu komitenin üyeleri Başçı tarafından merkezi yönetimin (yani Bakanlıkların) eş güdümüyle birlikte göreve getirilmektedir.

Sahar: Hiyerarşide Rayonlardan sonra gelen yönetim birimleridir. Başında yine Cumhurbaşkanı tarafından atanan Merkh bulunmaktadır. Azerbaycan'da bugün 11 Sahar Yönetimi görev yapmaktadır. Merkh, çalışmalarında nüfusa göre belirlenmiş Sahar İcra Komitesi aracılığıyla faaliyet yürütmektedir. Söz konusu komite üyeleri hükümetle i,şbirliği içinde Merkh'in önerisi üzerine atanmaktadır.

Nahcivan Özerk Cumhuriyeti: Azerbaycan Cumhuriyeti içinde özerk bir cumhuriyet statüsünde bulunan Nahcivan, aynı zamanda Türkiye ile sınırı bulunan tek Azerbaycan toprağıdır. Çeşitli uluslar arası antlaşmalarla Türkiye'nin toprak garantörlüğü altında bulunan Nahcivan, toplam 400 bin civarındadır. Bölge nüfusunun tamamı Azeri

olan Nahcivan, Sovyet sonrası dönemde de Azerbaycan'a siyasal açıdan tabi bir devlet olarak varlığını sürdürmektedir. Azerbaycan Anayasası içinde Nahcivan'ın statüsü açıkça yer almaktadır. Nitekim anayasaya göre Nahcivan'da yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin bulunduğu özerk bir siyasal yapılanma mevcuttur. Anayasaya göre Nahcivan parlamentosu Nahcivan Ali Mejlisi sıfatıyla 45 üyeden meydana gelmektedir. Parlamento üyeleri doğrudan halk tarafından açık, serbest ve gizli oy ve açık sayım ve döküm esasına göre 5 yıl için belirlenmektedir. Meclis, yerel vergilendirme, ekonomi politikaları, Sosyal güvenlik, Çevre koruması, Turizm, Sağlık, bilim ve kültür alanlarında bağımsız olarak yasalar çıkarabilmektedir. Bu yetkilerin yanı sıra yerel Bakanlar Kurulu'nun göreve getirilmesi, güven oyu verilmesi konularında da hareket alanına sahiptir. Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin yürütme sisteminin başında ise Meclis Başkanı bulunmaktadır. Ali Mejlis Sadr'ı sıfatıyla başkan aynı zamanda Bakanlar Kurulu'nu belirlemeye ve yürütme faaliyetlerini yerine getirmekle görevlidir. Ancak Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Sadr'ı ve Bakanlar Kurulu üyelerini görevden alma yetkisi bulunmaktadır Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin yerel yönetim yapısına bakıldığında 8 Rayon'un bulunduğu gözlemlenmektedir. Nahcivan Kenti dışında ise belediye yönetimi bulunmaz. Taşra örgütlerinin ve belediye yönetiminin çalışma esasları, görev ve yetkileri Azerbaycan Cumhuriyeti yasalarıyla düzenlenmektedir.

Bakü, Azerbaycan'ın ekonomik, politik ve sosyal yaşamında en önemli yere sahip bir şehir olmakla beraber yerel yönetimler bakımından da önde gelen bir yönetim alanıdır. "Büyük Bakü" tabir edilebilen bu yönetim alanı 11 ana bölge, 48 yönetim biriminden oluşmaktadır[5].

Azerbaycan'da Yerel Yönetimler: Belediyeler

Azerbaycan'da yerel yönetim kültürü hizmetlerin yerinden ve en etkin bir şekilde görülmesi esasına uygun olarak yapılandırılmıştır. Buna karşın geniş perspektife dayanan ve güçlendirilmiş yerel yönetim sisteminden söz etmek mümkün değildir. Azerbaycan Anayasası'na göre yerel yönetimler Yerel Özyönetimler başlığı altında Belediyeler tarafından faaliyet göstermektedir. Nitekim Anayasaya göre, belediye yönetimlerinin bütün yerel birimlerde kurulması, organlarının seçimle belirlenmesi ve mülkiyet başta olmak üzere temel bazı hak ve yükümlülüklere sahip olması hükme bağlanmaktadır. Ayrıca belediyeler anayasal teminat altında olup, görevleri de sayma yoluyla belirlenmiştir. Buna göre yerel harç ve vergilerin toplanması, belediye iç tüzüğünün yapılması,

belediye mülkiyetinin yönetilmesi, yerel düzeyde sosyal güvenlik, sosyo-ekonomik kalkınma programlarının kabul ve icra edilmesi, alt yapı yatırımları ile hizmetlerin yerine getirilmesi belediyelere yüklenen anayasal görevler arasındadır. Belediye yönetiminin yasal dayanağını oluşturan "Belediyelerin Statüleri Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu", yerel öz yönetimi, devlet sistemi dışında vatandaşlara yönetime katılma imkanı veren ve yasalar çerçevesinde onlarla yerel önem taşıyan konuları bağımsız ve özgür bir şekilde çözme hakkını uygulamak için ortam oluşturan bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Yerel öz yönetim sisteminin belediye yönetimi içinde yürütülmesi esastır. Belediyeler doğrudan halk tarafından seçilen organlar eliyle, halka karşı sorumluluk, saydamlık ve hesap verilebilirlik anlayışı ekseninde görev yaparlar. Halka karşı sorumluluğun iki biçimi bulunur. İlki, organların doğrudan halk tarafından seçilmesi; ikincisi de söz konusu organların gerek duyulduğunda belde ahalisinin halkoyuna ve görüşüne başvurmalarıdır. Belediyeler anayasada verilen görevler ile yasada tanımlanan yetki ve ödevleri yerine getirmek, belediye mülkiyetine ait malları yönetmek, bütçeyi düzenlemek gibi görevleri yerine getirmekle sorumludur. Belediyeler yasaya göre kendisine verilen görevleri "Belediye İçtüzüğü (Nizamnamesi)" bağlamında yerine getirirler.

Şema 2'de de gösterildiği üzere Meclis, belediyenin temel karar alma organıdır. Belediye üyeleri 5 yıllığına doğrudan genel seçim esaslarına uygun olarak seçilirler. Süresi biten üyenin yeniden seçilme hakkı saklıdır. Meclis toplantıları aylık olarak yapılır. Başçı başkanlığında düzenlenen toplantılarda kararlar salt çoğunlukla alınır. Ayrıca belde sakinlerinin %10'unun doğrudan istemi veya meclis üyelerinin 1/3'ünün yazılı istemiyle olağanüstü toplantılar yapılabilir. Toplantıların yapılış biçimleri, katılımcıların sorumlulukları belediye iç tüzüğü ile belirlenmektedir. Meclis üyeliği, seçilme kriterlerinin ortadan kalkması veya üyenin yerleşim amacıyla belde dışına taşınmasıyla son bulur.

Belediyelerin yürütme organı olan "Yürütme Aygıtı"dır. Yürütme aygıtı, belediye başkanından ve onun "Belediyelerin Statüleri Hakkında Azerbaycan Cumhuriyet Yasası" ve belediyenin içtüzüğüyle belirlenmiş yöntemle oluşturduğu yapısal bölümlerden ve belediyenin içtüzüğüne göre oluşturulan diğer yürütme birimlerinden ibarettir. Belediyenin yürütme aygıtının faaliyetine belediye başkanı yöneticilik etmekte ve yürütme birimlerinin yöneticilerini Belediye Meclisinin kararına binaen belediye başkanı atamaktadır. "Sürekli Komisyonlar", belediye iç tüzüğü uyarınca yerel önem taşıyan konuları meclis toplantısı için hazırlamak, toplantı

ön hazırlıklarını yapmak, seçmen denetlemesi için gerekli çalışmaları yapmak, yıllık bütçe tasarıları ile faaliyet raporlarını hazırlamak gibi temel görevleri üstlenen organlardır. Sürekli Komisyonlar iç tüzüğe bağlı olarak en az 3 üyeden oluşmakta, "yerel bütçe, sosyal konular, çevre, ekonomik kalkınma ve hukuk alanlarında faaliyet göstermektedir.

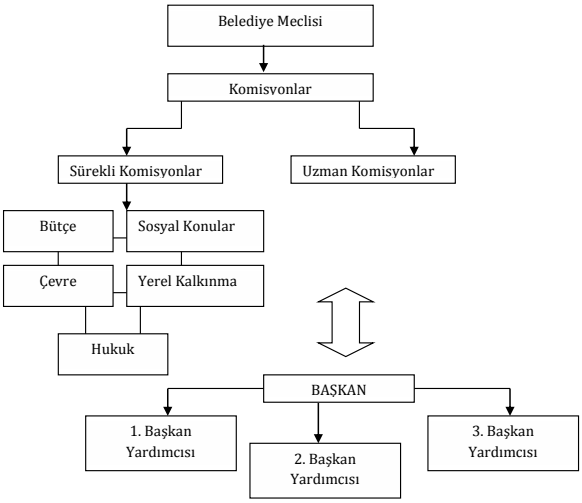
"Belediye Başkanı", belediyenin yürütme aygıtının başıdır. Başçı, yeni seçilen belediye meclisinin ilk toplantısında üyeler arasından açık veya gizli oylama yoluyla ve salt çoğunlukla seçilir. Belediye başkanı emir ve direktifler verebilmekte ve belediye kararlarını imzalamaktadır. Meclis başkanın yanı sıra, ihtiyaca bağlı olarak Meclis tarafından başkan yardımcıları belirlenebilir. Başkan yardımcılarının görev ve yetkileri başkan ve iç tüzük tarafından belirlenmektedir. Başkan ve yardımcıları faaliyetlerinden dolayı doğrudan meclise karşı sorumludurlar.

Azerbaycan'daki yerel yönetimlerin örgütsel yapısında dikkat çeken diğer bir önemli birim "Sürekli Komisyonlar" ve "Uzmanlık Komisyonları"dır. "Sürekli Komisyonlar", belediye iç tüzüğü uyarınca yerel önem taşıyan konuları meclis toplantısı için hazırlamak, toplantı ön hazırlıklarını yapmak, seçmen denetlemesi için gerekli çalışmaları yapmak, yıllık bütçe tasarıları ile faaliyet raporlarını hazırlamak gibi temel görevleri üstlenen organlardır. Sürekli Komisyonlar iç tüzüğe bağlı olarak en az 3 üyeden oluşmakta, "yerel bütçe, sosyal konular, çevre, ekonomik kalkınma ve hukuk alanlarında faaliyet göstermektedir.

Azerbaycan'da ilk yerel seçimler 1999 yılında yapılmış ve "İcra Hakimiyeti" sistemi vasıtasıyla beraber belediye sisteminin de uygulamasına pratikte geçilmiştir.

Şema 2

Azerbaycan'da Yerel Öz Yönetimlerde Belediye Meclisi Yapısı

Kaynak; Caner, Sobacı, a.g.m., s:10

Belediyenin personel sisteminin de belirlenmesinden meclis sorumludur. Görevlilerin atanması, çalışma yerleri ve usulleri ile ilgili esaslar yine belediye iç tüzüğü içinde yer almaktadır.[2] Azerbaycan'da yerel yönetimlerin mali yapısı sistemi hizmetlerin yerinden görülmesi anlayışı ekseninde finansal özerklik ilkesi esasına uygun olarak düzenlenmiştir.[3] Devletin yerel yönetimlere yaptığı yardımların yanı sıra, Batılı uygulamalara paralel bir şekilde yerel özyönetimlere hizmet konusuna bağlı olmak koşuluyla vergi toplayabilme yetkisi tanınmıştır.[4] Yerel yönetimlerin bütçesinin %60'ına yakınını oluşturan vergi toplama hakkında matrah bedeli yıllık olarak yerel meclisler tarafından belirlenebilmekle birlikte, merkezi yönetimin sıkı denetim ve gözetimindedir. İlke olarak yerel idareler tarafından toplanan vergilerin kullanılması yine yerel otoriteye bırakılmıştır. Buna karşın merkezi yönetimin toplanan vergilerin kullandırma oranında düzenleme yetkisi saklı tutulmuştur. Yasaya göre

2 Belediye Kanunu md:24

3 Caner, Sobacı, a.g. m. s: 12

4 3 Ağustos 2000 tarihli Yerel Özyönetimlerin Vergi Toplayabilmeleri Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu (Yerel Vergilendirme Kanunu) md:6

yerel özyönetimlerin vergi toplama yetkisinde bulunan vergi kalemleri şunlardır[5]:

- Emlak Vergisi

- Gelir Vergisi

- Doğal Kaynaklar Üzerine Yapılan Yatırım Vergileri

- Yatırım Karı Vergisi

- Otel, park, sinema vb. yerlerden alınan Sosyal işletme Vergisi.

Yerel özyönetimlerin diğer gelir kaynakları ise;

-Merkez tarafından nüfusa orantılı olarak aktarılan yardımlar (2006 için %15,8'dir[6])

- Yerel Piyango Faaliyetleri

-Ulusal ya da Uluslar arası Yardımlar

-Borçlanma Hakkı.

Yerel yönetimlerde istihdam edilen personelin göreve atanma, çalışma, sosyal haklarıyla aylıkları ise 2000 yılında çıkarılan Kamu Görevlileri Kanunu'na uygun olarak yapılandırılmıştır.[7] Söz konusu Yasaya göre, yerel yönetimler bünyesinde görev yapacak personelin merkezi yönetimde görev alan personellerle aynı haklara sahip olacağı hükme bağlanmıştır.[8] Yerel yönetimlerde görev yapan kamu görevlilerinin yasaya uygunluk denetimini 18 üyeli Kamu Görevlileri Yüksek Kurulu yapmaktadır. Sosyal haklarının korunma altına alındığı yerel özyönetim görevlilerinin işe alınmalarında ve istihdamında yerel otoritelere geniş hareket alanı bırakılmıştır. Özellikle eğitim (okul öncesi, ilk ve ortaokul), sağlık (1.Kademe Sağlık Hizmetleri ve Halk Sağlığı), alt yapı (su, kanalizasyon), çevre, kentsel planlama gibi alanlarda yerel özyönetimlerin istihdam uygulamaları yoğundur.[9]

5 Yerel Vergilendirme Kanunu, md:7
6 Azerbaycan Cumhuriyeti, 2006 Yılı Devlet Bütçesi Kanunu, www.taxes.gov.az
7 21 Temmuz 2000 tarihli Kamu Görevlileri Kanunu
8 Kamu Görevlileri Kanunu, md:5
9 Araksya Margaryan, Enchanging the Capacities of Regional and Local Governments to Provide More Authority Public Finance, www.unpan.org

Merkez ve Yerel Yönetimler Arasındaki İlişkiler

Azerbaycan'da yerel özyönetimlerin merkezi yönetimle olan ilişkileri çeşitli boyutlarıyla gerek anayasa gerekse yasalarla düzenlenmiş olmasına ve günümüzde kamu yönetimi alanında çok büyük önem verilen yerel katılım, yerindelik, halka yakınlık gibi ilke ve kavramlara yer verilmesine rağmen, uygulamada merkeziyetçiliğin ağır bastığı söylenebilir.[10] Bu durumun temel nedeni kuşkusuz ülkenin coğrafi açıdan küçük, siyasal açıdan hassas bir bölge içinde bulunması ve yerel yönetim kültürünün yakın zamanda gelişmeye başlamış olmasıdır. Zamanla yetki paylaşımının dengeye oturacağı ve belirli bir yönetsel usulün belirleneceği ve yönetsel kültür birikiminin sağlanacağı belirtilebilir.

Merkezi yönetimle yerel yönetimler arasındaki görev bölüşümü, Azerbaycan'da yönetsel yapıya ilişkin tartışmaların başında gelmektedir. Yerel yönetimlere yürütme yetki ve sorumluluğu bırakılacak hizmetler sadece yerel nitelikte olan hizmetlerdir. Ancak, yerel hizmetlerin yürütülmesi merkezin çizdiği sınırlar çerçevesinde olmaktadır. Azerbaycan'da belirli bir dönemde yerel olarak nitelenen bir hizmet yerel yönetimlere devredilmiş iken, sonradan merkezileşebilmekte veya bunun tersi olabilmektedir.[11] Genellikle, alt yapı hizmetleri (yol, su, elektrik, kanalizasyon), çevre koruma programları, sosyal hizmetler, sosyo-kültürel faaliyetler, ulaşım gibi konularda yerel yönetimlere görevler düşmektedir. Bunun yanı sıra, diğer hizmetler alanında görevler paylaştırılmıştır.[12]

Söz konusu görevleri yürütürken yerel öz yönetimlerin yetkileri ve bunları kullanma hususu ise, "bağımlı", "karma" ve "bağımsız" olmak üzere üç ana başlık altında değerlendirilebilir. Nitekim " Bağımlı Yetki", belediyelerin merkezi yönetimin müdahalesine ve yönlendirmesine açık olabilecek, bu konuda yerel iradenin mahkemeye başvurabileceği yetkileri ifade etmektedir. "Karma Yetki" ise merkez ile yerel özyönetimlerin ortaklaşa kullandıkları yetkidir. "Bağımsız Yetki" ise doğrudan yerel otoriteler tarafından merkezin her hangi bir müdahale yolunun bulunmadığı yetki çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır.

10 Caner, Sobacı, A.g.m. s: 11

11 Aslanov, A.g.m., s: 126-127.

12 Meriban Amedova, Hasanov Ashirogly, Bairamov Nazirogly, Mirali Asadogly, "Local Government In Azerbaijan", Local Governments In eastern Europe, In The Caucasus And Central Asia, www.lgi,os,hu s:378

Azerbaycan ve Türkiye'nin Yerel Yönetimlerinin Karşılaştırılması[13]

- Türkiye'de yerel yönetimler il özel idareleri, belediyeler ve köyler olmak üzere 3 türdür. Hatta Mahalle Muhtarlıkları ve Yerel Yönetim Birlikleri de eklenirse bu beş tür yerel yönetim olduğu söylenebilir. Azerbaycan'da ise 27 Haziran 1999 tarihli Belediye Kanununa ve Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının 142. maddesine göre tek yerel yönetim türü belediyelerdir.

- Türkiye'de yerel yönetimlerin kuruluşu 1854 yılına kadar gitmektedir. Azerbaycan'da yerel yönetimler yeni devlet sistemi içinde 1990'lı yıllarda kurulmuşlardır.

- Yerel nitelikli hizmetler belediyeler vasıtasıyla hayata geçirilir. Bu yüzden de burada Türkiye ile Azerbaycan belediyelerini karşılaştırma olanağı mevcuttur. Her iki ülkede de yerel hizmetlerin yerine getirilmesi yerel yönetimlere verilmiştir. Uygulama sonuçları farklılık gösterebilmektedir.

- Azerbaycan Belediye Kanununun 1. maddesine göre hiçbir vatandaş yerel hizmetlerin görülmesinde katılma hakkından mahrum edilemez. O yüzden de köylerde bile nüfusa bağlı olmayarak belediyeler kurulmuştur. Türkiye'de ise köylerde belediye kurulabilmesi, belirli nüfus koşuluna bağlanmıştır.

- Türkiye'de köy idareleri, büyükşehir belediyeleri içinde mahalle muhtarlıklarına dönüştürülmüşlerdir. Azerbaycan'da köylerin hukuki ve idari statülerinde bu şekilde bir değişim söz konusu değildir.

- Türkiye'de iki ayrı belediye kanunu vardır. Biri 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu, diğeri 5393 sayılı Belediye Kanunu'dur. Azerbaycan'da böyle bir yasal ve yönetsel ayrım yoktur.

- Türkiye'de mevcut olan "Büyükşehir Belediyesi" statüsü ise Azerbaycan belediye kanununda yer almamıştır.

---

13 Dr. Mürteza Hasanoğlu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Yerel Y**önetimlerin** G**üçlendirilmesi** **Ç**abaları, Sayiştay Dergisi, Sayı: 69. ss.85-86'den geniş ölçüde yararlanılarak yazılmıştır.

- Türkiye'de belediyenin 3 organı bulunmaktadır: Belediye başkanı, belediye meclisi, belediye encümeni. Azerbaycan belediye kanununun 14, 17 ve 18. maddelerine göre belediye organları belediye başkanı, belediye meclisi, geçici ve daimi kurulan komisyonlardan oluşmaktadır.

- Türkiye'de olduğu gibi Azerbaycan'da da belediye meclisi, belediyenin en üst karar organıdır. Belediye meclisini belediye meclis üyeleri oluşturur. Türkiye'de olduğu gibi belediye meclis üyeleri 5 yıllığına doğrudan doğruya halk tarafından seçilir.

- Belediye meclis üyelerinin sayısı, nüfusla orantılı olarak asgari ve azami miktarı Azerbaycan belediye kanununda belirtilmiştir. Azerbaycan'da 500'den az nüfusu olan yerlerde 5 belediye üyesi, Türkiye'de ise 10.000'den az nüfusu olan yerlerde 9 belediye üyesi belediye meclisine seçilmektedir.

- Belediye Başkanı, Türkiye'de doğrudan doğruya halk tarafından seçilmektedir. Azerbaycan'da ise belediye üyeleri kendi aralarından açık veya gizli oyla Belediye Başkanını seçerler.

- Türkiye'den farklı olarak Azerbaycan'da belediye üyeleri en az 6 ayda bir defa halka, yaptıkları işlerle ilgili bilgi vermek zorundadır. Azerbaycan'da belediye seçimleri hakkında kanunun 24. maddesine göre belediye üyeliğine seçilebilmek için, yani aday olabilmek için, nüfusa orantılı olarak bu maddede belirtilen sayıda seçici imzası toplanıp Merkezi Seçim Komisyonuna verilmelidir.

- Yerel nitelikli hizmetlerin sunulmasında Azerbaycan ve Türkiye belediyelerinin genel olarak görevleri benzerdir. Fakat Azerbaycan'da il özel idaresi gibi bir yerel yönetim türü olmadığı için bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

- Azerbaycan'da da Türkiye'de olduğu gibi, Belediye Başkanı belediyenin en büyük yürütme organıdır, belediyeyi temsil eder ve belediye meclis toplantılarına başkanlık eder. Ama Türkiye'den farklı olarak Belediye Başkanı, belediye meclisi kararlarını imzalayıp yürürlüğe koyan son mercidir.

- Türkiye'de Vali'nin onayı gereken belediye meclis kararları mevcuttur. Azerbaycan'da ise belediye meclisinin hiçbir kararı merkezi idarenin taşra teşkilatı olan İcra Hakimiyetinin Başkanı

tarafından onaya tabi tutulmamaktadır. Hatta bütçelerini bile belediye meclisleri kendileri yapar, onaylar, yürürlüğe koyar. Sadece bütçe ile ilgili olarak Maliye Bakanlığına bilgi vermek zorundadırlar.

- Azerbaycan Belediye Kanununu incelediğimiz zaman hangi vergilerden ne kadar pay alınacağı, hangi araç ve cezaların uygulanabileceği açıkça belirlenmiştir. Belediyeler yeni kuruldukları için bunların gerçek gelirlerinin neler olduğunu çalışma süreçleri içinde görebiliriz.

Azerbaycan'da Merkeziyetçi Yönetim Yapısından Kaynaklanan Başlıca Sorunlar[14]

Azerbaycan Cumhuriyetinde kamu yönetimi merkeziyetçi bir anlayışı ortaya koymakta, bu nedenle birçok görevi merkezden veya taşra birimlerinin aracılığıyla sürdürmeye çalışmakta, yerel yönetimlere mümkün olduğunca az yetki devredilmektedir. Merkezi idarenin başkent kuruluşları, bir çok hizmeti üstlenmekten dolayı verimsiz ve etkisiz hale gelmektedir.

Azerbaycan'daki merkeziyetçi anlayış nedeniyle, kamu hizmetlerinin büyük bir kısmı başkent Bakü'de planlanmakta ve oradan yürütülmektedir. İdari ve mali alandaki güçlü merkeziyetçilik, merkezi idarenin yükünü artırmış, aşırı bürokratikleşme getirmiş, kırtasiyeciliği yaygınlaştırmış, yerel yöneticilerin teşebbüs gücünü kırmıştır. Merkezi yönetim zamanının büyük bir kısmını, taşradaki yönetim birimlerinden gelen yazılara cevap hazırlamak ve onlara talimat vermekle geçirmektedir (Eryılmaz, 1999: 77). Bu çerçeveye göre şekillenen bürokrasi anlayışında, demokratik yönetime geçiş konusunda atılan birçok olumlu adıma rağmen belirgin bir değişiklik olmamıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti demokrasisinde var olduğu bilinen ve sürekli eleştiri konusu olan eksiklikleri ve kusurlarının bir türlü düzeltilemeyişinin altında yatan başlıca etken, merkezi idaredeki geçmişten gelen merkeziyetçi, otoriter ve keyfi tutum ve anlayıştır. Merkezi idare elindeki yetkileri ve kaynakları alt kademelere devretmekte son derece cimri davranmaktadır. Yerel yönetimlere yetki, hizmet ve kaynak devrinde ise büsbütün olumsuz bir tavır sergilenmektedir (Pirler ve Başsoy, 1997: 96).

14 Hasanoğlu, a.g.e., s.82.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Çalışmanın son aşamasında aşağıda belirtilen sonuçlar paylaşılacaktır. Bu sonuçlar, çalışmada sunulan bilgilerin bir sentezi olarak özgün bir şekilde oluşturulmuştur.

- Azerbaycan, yeni kimliğiyle genç, geçmişiyle köklü bir toplum ve güçlenme yolunda bir devlettir.
- Azerbaycan devleti, 1991 den bu yana genel olarak hızlı bir gelişme ve ilerleme göstermektedir.
- Bu gelişme ve ilerleme toplumun her alanında görülmektedir.
- Ekonomik kalkınmaya koşut olarak, toplumsal sistemler de yenilenmekte ve geliştirilmektedir.
- Bundan devlet nizamı ve yönetim sistemi de nasibini almaktadır.
- Devlet 1995 yılından itibaren belirginleşen bir reform sürecine girmiştir.
- Genel devlet düzeninde ve Kamu Yönetimi sisteminde yeniden yapılanma çalışmaları gerçekleştirilmiş ve eski Sovyet sisteminden çıkılmıştır.
- Yönetimde ve kamusal alandaki bu çalışmalar devam etmektedir.
- Çalışmaların bir kısmı Yerel Yönetimler (Belediyeler) üzerinedir.
- Azerbaycan'da yerel yönetimlerde asıl olan belediyelerdir. Belediyelerin yenilenmesi ve etkin kılınması önem taşımaktadır.
- Yapılan reform girişimler ve yeni düzenlemeler, bazı alanlarda daha etkin ve olumlu sonuçlar doğururken, kimi alanlarda henüz beklenen ya da çağdaş trenlere uygun sonuçlar elde edilememiştir.
- İstenen seviyeye gelemeyen kuruluşların başında belediyeler gelmektedir.
- Bunun temel sebebi, merkeziyetçi yönetim anlayışıdır. Yerele yetki devri konusunda yavaş ilerleyen bir süreç söz konusudur.
- Bununla birlikte, Anayasa ve yasalar, Azerbaycan'da demokratik,

katılımcı, şeffaf, hesap veren ve etkin bir yönetim düzeni önermektedir.

- Nihai olarak ekonomik ve sosyal kalkınmasına bağlı olarak Azerbaycan devletinin süreç içinde çağdaş demokratik bir işleyişe doğru ilerlemesi beklenir.
- Zengin bir ulus olma yolundaki Azeriler, siyaset ve yönetimde evrensel normları daha da üst düzeye çıkaracaklardır.
- Azerbaycan, geleceğin müreffeh ve güçlü bir devleti ve demokratik bir toplumu olma yolunda emin adımlarla ilerlemektedir.
- Bu adımlar bazen yavaş olsa da gidilen yön bellidir.
- Azerbaycan, Türkiye'nin hemen yanında, onunla omuz omuza birlikte daha güçlü olmanın bilincinde bir kardeş devlet olarak varlığını ilelebet sürdürecektir.

Kaynakça / References

1995 Azerbaycan Anayasası

15 Ekim 1999 Belediyenin Nümunevi Nizamnamesi Hakkında Bakanlar Kurulu

Kararı (Belediye İç Tüzüğü)

1 Ocak 2000 Tarihli Belediyelerin Statüleri Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu (Yerel Yönetimler Kanunu

21 Temmuz 2000 tarihli Kamu Görevlileri Kanunu

3 Ağustos 2000 tarihli Yerel Özyönetimlerin Vergi Toplayabilmeleri Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu (Yerel Vergilendirme Kanunu)

Azerbaycan Cumhuriyeti, 2006 Yılı Devlet Bütçesi Kanunu, www.taxes.gov.az

ABDULLAYEV, Cavid, Azerbaycan'da Anayasalaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği, s. 116. Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı. 1, Ankara, ss.109-131.

ALESKERLİ Alesker, Azerbaycan Cumhuriyeti, www.ankara.edu.tr

AMEDOVA Meriban, Hasanov Ashirogly, Bairamov Nazirogly, Mirali Asadogly, "Local Government In Azerbaijan", Local Governments In eastern Europe, In The Caucasus And Central Asia, www.lgi,os,hu

ARAFAT, Mohammad, Türkiye Komşuları, Nobel Yayın Dağıtım, TrABZON, 2009, S. 308.

Bakanlar Kurulu Yerel Özyönetimler Komisyon Esasnamesi

CANER Cantürk, SOBACI Zahid, Karşılaştırmalı Perspektifte Ortaasya Türk Cumhuriyetlerinde Merkez Yönetim– Yerel Yönetim İlişkileri: Azerbaycan Ve Kırgızistan Örneği, I.Uluslararası Türk Dünyası Kongresi, Kongre Bildirileri, Kocaeli, 2006

GÜNEY, Emrullah, Türkiye'nin Komşuları, Ülkeler Coğrafyası-Jeopolitik, Çantay Kitabevi 2002, s. 204.

HASANOĞLU, Mürteza, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Çabaları, Sayıştay Dergisi, Sayı: 69.

ERYILMAZ, Bilal, Kamu Yönetimi, İstanbul, 1999.

KOÇMAN, Asaf, Azerbaycan Coğrafyası, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994, s. 114.

MARGARYAN Araksya, Enchanging the Capacities of Regional and Local Governments to Provide More Authority Public Finance, www.unpan.org

MEMEDAVA Mariban, H.Hafız BASIROGLY ve B.Abil NAZIROGLY, Local Government in Azerbijan, Local Gov. İn the Caucaus and Central Asia, 2006

OĞAN , Sinan, Azerbaycan İktisadi Bünyesi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s.1

PİRLER, Orhan GÜRSOY, E. Zihni - BAŞSOY, Ahmet (1997), İl Düzeyinde Merkezi İdare-Mahalli İdare Görev Bölüşümü, Türk Belediyecilik Derneği Yayını, Ankara.

http://www.azat-yurt.com

http://www.azerbaycan.az

http://www.azerbaycan.ihh.org.tr

http://www.azerbaijannews.com

http://www.cabmin.gov.az

http://www.cia.gov

http://www.cografyamiz.net

http://www.confinder.richmond.edu

http://www.e-cografya.com

http://www.history.org

http://www.ozturkler.com

http://www.meclis.gov.az

http://www.ombudsman.gov.az

http://www.president.az

http://www.ulkeler.net

http://www. en.wikipedia.org/wiki/Azerbaijan

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cities_in_Azerbaijan

ATATÜRK'ÜN TÜRK DÜNYASININ MESELELERİNE BAKIŞI

Cezmi ERASLAN[1]

Öz

On dokuzuncu asrın ikinci yarısından bu yana Türk dünyası, siyasi, sosyal, kültürel istiklal mücadelesi vermektedir. Emperyalist batı dünyasının saldırıları karşısında Türk ve İslam dünyasının cevabı yeterli olmadığı için hemen hepsi yarı veya tamamen sömürge durumuna düşmüşlerdi. Dil, din, kültür ve kimliklerini yaşayamama tehlikesiyle yüzleşmişlerdi. Türk dünyasının aydınları da bu meseleyi aşmak için problemlerin teşhis ve halli konusunda çalışmışlardı. Türkiye Cumhuriyeti devletini kuran mücadelenin lideri olarak Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün çözümlemeleri, önerileri ve uygulamaları konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türk dünyası, Azerbaycan, Türkistan, Osmanlı Devleti.

1 Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. e-mail: cezmi_eraslan@yahoo.com

Atatürk's Perspective on Turkish World Issues

Abstract

Since the second half of nineteenth century The Turkish World has been strugling for political, social economical and cultural independence. As the responses of the Turkish and Islamic world were not enough, the attacks of the imperialist western world were almost half or completely colonial. They confronted the danger of not being able to experience their language, religion, culture and identity. The intellectuals of the Turkish world had also worked on the problems in order to overcome this issue. As the leader of national struggle, Gazi Mustafa Kemal Ataturk's analysis, proposals and applications will be examined in this paper.

Keywords: Ataturk, Turkish World, Azerbaycan, Turkestan, Ottoman Empire

Giriş

Türkiye ve Türk/İslam dünyasını oluşturan devlet ve milletlerin 19. Asırdaki genel durumlarını en açık şekilde tanımlayan cümleler; esir olmamak, yıkılmamak, varlığını devam ettirmek üzere yapılan devamlı reform çalışmaları içinde olmalarıdır. Zira asrın ikinci yarısında tam anlamıyla bağımsız bir Türk/İslam devleti kalmamıştır. Dönemin büyük sayılabilecek yapılarına baktığımız zaman görünen manzara hakikaten umut kırıcı idi.

İran 1813 ve 1826 anlaşmaları ile İngiltere ve Rusya arasında yapılan paylaşımın ana konusu haline gelirken Afganistan da bu akıbetten uzak kalamamıştır. Türkistan coğrafyasında ise hanlıklar, barbarlara medeniyet götürme iddiasıyla batıdaki yoldaşlarını susturan Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmişti.

Türk ve İslam devletleri içinde en iyi durumda olan Osmanlı Devleti idi. 19 asır boyunca hayata geçirilen çağdaşlaşma hamleleri, Tanzimat, Islahat fermanları ve Meşrutiyet'in ilanıyla Anayasalı düzene geçiş şeklinde kendini göstermekteydi. Bu çabalarla birlikte 1875 yılında borç faizlerin ödemede yaşanan sıkıntının sonucunda mali iflas ilan edilmiş, 1881 senesinde ise alacaklı devletlerin ülkede vergi toplamasına izin verecek şekilde mâli bağımsızlığı yitirilmişti.

Böyle bir ortamda öncelikle askeri alandaki yenilenme çabaları 19. Yüzyıl itibarıyla eğitim, kültür, teknoloji ve idari sahalara kaymıştı. Eğitimi toplumun geneline yaymak için başlayan girişimler ve tartışmalar ancak 20. Asrın ilk çeyreğinde sonuç verecektir. 1926 Bakü Türkoloji kurultayında Türk dünyasının aydınları Latin esaslı Türk alfabesine geçme kararını almıştı. Ancak Türkiye delegesinin çekimser kaldığı bu aşamada kararı uygulayabilecek bağımsız siyasi otorite kalmamıştı.

Osmanlı devleti 19. Asrın son çeyreğinde Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde Türkistan'dan gelen himaye taleplerine olumlu cevaplar vermiş olmakla birlikte başladığı mütevazı askeri eğitim yardımını devam ettirememişti. Bununla birlikte askeri, siyasi ve idari kadroların Türk dünyası ile ilgisi hiçbir zaman kesilmemiştir. II. Meşrutiyet döneminin aydınları, asker kadroları daimi olarak Türk dünyasına dönük projeler içerisinde olmuşlardır.

Cumhuriyet Dönemine geldiğimizde ise Milli Mücadele döneminde ciddi bir var oluş mücadelesi içindeki Anadolu hareketi ve onun lideri Mustafa

Kemal Paşa'nın gerek Azerbaycan, gerekse Türkistan Türklerinin birliği için çalışmalar yaptığını görüyoruz. Türkistan istiklal mücadelelerinde en üst düzeyde yer alan ve sonrasında Türkiye'de tarih eğitimine büyük katkıları olan Zeki Velidi Togan, hatıralarında Büyük Millet Meclisinden bu maksatla gönderilen milletvekillerinin çalışmalarını zikrederken İttihat ve Terakki yönetiminin bakış açısıyla Atatürk'ün tarzını mukayese etmiştir. Bu süreci daha doğru anlamak için Gazi Mustafa Kemal (Atatürk)'in Türk dünyasının içine düştüğü problemlerin teşhisine, çözümüne dair düşünceleri ve birliğini sağlamaya yönelik çalışmalarını ana hatlarıyla ele almak gereklidir.

Atatürk'e Göre Türk/İslam Dünyasının Temel Meseleleri

Atatürk, Türk ve İslam milletlerinin 19. yüzyıl başlarından itibaren içine düştükleri sömürge olma durumunu değerlendirirken tarih, coğrafya, eğitim, kültür ve sosyolojik bakımlardan dikkate değer tespitler ortaya koymuştur. Bu tespitlerin hayata geçirilmesi sırasında kullandığı yöntemlerin isabeti ve başarısı Sakarya Savaşı sonrasında kendisine verilen Gazi unvanı ve mareşal rütbesinin yanı sıra Türkistan Müslümanları tarafından İslam'ın kılıcı addedilerek Buhara'dan gönderilen tarihi kılıçlarda ifadesini bulmuştur. Başkurdistan mücadelesinden sonra Türkistan'dan ayrılmak zorunda kalan Zeki Velidi Togan'ın 1923'de Türkiye'ye gelirken uğradığı Bombay'da bir cami duvarında gördüğü "Zinde-bâd Mustafa Kemal" levhası da aynı ifadeyi taşır. Togan, "mihrabın sol tarafında iki rahle üzerinde Kuran-ı Kerim ve Mesnevi bulunuyordu. Yani Hindistan Müslümanları Mustafa Kemal'i kendi milli kahramanları sayıyorlardı" tespitinde bulunmuştur[2].

Milli Eğitim ve Milli Kültürün Önemi

Atatürk, Türk İslam dünyasının geri kalışındaki temel sebeplerin başında eğitim anlayışının yer aldığını tespit etmiştir. "Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin geri kalışında en mühim bir unsur olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli terbiye programından bahsederken eski devrin dine sonradan sokulmuş uydurmalarından ve yaratılış özelliklerimiz ile hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden doğudan ve batıdan gelebilen bütün tesirlerden tamamen uzak milli ahlak ve tarihimizle uyumlu bir kültür kastediyorum. Çünkü milli kabiliyetlerimizin tam olarak gelişimi ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Herhangi bir yabancı kültürü şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin yıpratıcı neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür zeminle uyum içinde-

2 Zeki Velidi Togan Hatıralar, (yayına hazırlayan İsenbike Togan) Ankara 1999,s. 449.

dir. O zemin, milletin karakteridir" [3].

Türk-İslam Dünyası Neden Esir Oldu?

Mustafa Kemal, bir milletin bağımsız ve yüksek bir sosyal toplum halinde yaşaması da esir ve sefil bir şekilde yaşaması da aldığı terbiyeye, kültüre bağlıdır düşüncesindeydi. Milli kültürü temel alan düşüncesinde dili, yaşam şeklini, sosyal hayatın her türlü araçlarını milli yapmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Milli kültür ile yetiştirilecek gençliğin düşüncesini boş hayaller ile doldurmaktan dikkatle kaçınmayı önermektedir. Atatürk bu gün de büyük oranda geçerli olan bir problemin çözümünü hedefleyen yaklaşıma sahipti. Bunun için yaşanılan sıkıntılı durumun sebeplerinin doğru teşhisi gerekliydi: "Efendiler yeryüzünde üç yüz milyondan fazla Müslüman vardır. Bunlar ana, baba, hoca terbiyesiyle, terbiye ve ahlak almaktadırlar. Fakat ne yazık ki bütün bu milyonlarca insan kütleleri şunun veya bunun esaret ve sömürü zincirleri altındadır. Aldıkları manevi terbiye ve ahlak onlara bu esaret zincirlerini kırabilecek insani kabiliyeti vermemiştir, veremiyor. Çünkü terbiyelerin hedefi milli değildir[4].

1- Tam bu noktada neden böyle olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Burada Türkler' in yayıldıkları coğrafyada komşu oldukları milletlerin kültürlerinin olumsuz etkileri öne çıkmaktadır. "Türkler gelenek ve milli ahlak bakımından bozuk, yanlış şeylere sahip değillerdi. Türk sosyal adetlerinin pek çoğu İslami hakikatlere yakın ve uyumluydu**.** Lakin Türkler bulundukları saha, yaşadıkları bölgeler itibarıyla bir taraftan İran ve diğer taraftan Arap ve Bizans milletleriyle temas halindeydiler. Şüphe yok ki, temasların milletler üzerinde tesirleri görülür. Türklerin temas ettiği milletlerin o zamanki medeniyetleri ise bozulmaya başlamıştı. Türkler bu milletlerin yanlış adetlerinden, fena taraflarından etkilenmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Bu hal kendilerinde karışık, ilmi ve insani olmayan anlayışlar ortaya çıkarmıştır. İşte çöküşün belli başlı sebeplerinden birini bu nokta teşkil ediyor[5].

2- Diğer önemli nokta batı medeniyetine karşı oluşan düşmanlık "İslam âlemine dâhil toplumlar ile Hristiyan âlemine dâhil kitleler arasında birbirini affedilmez gören bir düşmanlık vardır. İslamlar, Hıristiyanların, Hı-

3 Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Temmuz 1921'de Ankara'da Maarif Kongresini açış konuşması, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II (ASD), Ankara 1997, s.20.

4 Atatürk'ün 22 Eylül 1924 tarihinde Samsun öğretmenleriyle konuşması, ASD II, s. 205-206.

5 Atatürk'ün 20 Mart 1923 tarihinde Konya Türk Ocağında gençlerle yaptığı konuşma ASD II, s.143.

ristiyanlar İslamların ebedi düşmanları oldular. Birbirlerini kâfir, düşman olarak gördüler. İki dünya birbirleriyle asırlardan beri bu tahammülsüzlük ve düşmanlıkla yaşadı. Bu düşmanlığın neticesidir ki, İslam âlemi Garbın her asır bir şekil ve yeni renge bürünen ilerlemesinden uzak kalmıştı. Çünkü Müslümanlar o gelişmelere önemsemez hatta düşmanlıkla bakıyordu. Aynı zamanda iki kitle arasında uzun asırlardır devam eden düşmanlık dolayısıyla İslam âlemi silahını bir an elinden bırakmamak mecburiyetinde bulunuyordu. İşte devamlı silahla meşgul olmak, düşmanlıkla batının yeniliklerine ilgi göstermemek yıkılışımızın sebep ve gerekçelerinden önemli birisini oluşturur[6].

3- Burada sayacağımız son bir sebep te Türk milletinin aydınlarının halktan kopuk oluşlarıdır. Atatürk bu konuya şöyle işaret ediyor: "şimdiye kadar ilerleyememezin, en alt kademede kalışımızın, memleketimizin baştanbaşa bir harabe oluşunun gerçek sebebini şu nokta teşkil etmektedir: İslam âlemi iki sınıftan meydana gelmiştir. Biri çoğunluğu oluşturan halk, diğeri azınlığı meydana getiren aydınlar. Bozuk zihniyetli milletlerde büyük çoğunluk başka hedefe, aydın denen sınıf başka zihniyete sahiptir. Bu iki sınıf arasında tam bir farklılık, zıtlık vardır. Aydınlar halkı kendi hedefine sevk etmek ister; Halk ise bu aydınlara tabi olmak istemez. O da başka bir yön belirlemeye çalışır. Aydın sınıf, telkinle, irşatla çoğunluğu kendi maksadına göre iknaa muvaffak olamayınca başka vasıtalara başvurur. Halka karşı baskı ve zor kullanmaya başlar. Artık burada asıl tahlili noktaya geldik. Halkı ne birinci usul ile ne de zor ve baskı ile kendi hedefimize sürüklemeyi başaramadığımızı"[7]. Bu tespitten sonra mevcut durumdan çıkış yollarını sorgulayan Atatürk, "Bunda muvaffak olmak için aydın sınıfla halkın zihniyet ve hedefi arasında tabi bir uyum olmak lazımdır. Yani aydın sınıfın halka göstereceği idealler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı. Hâlbuki bizde böyle mi olmuştur. O aydınların telkinleri milletimizin ruh derinliğinden gelen idealler midir?" Cevap çok nettir: "Şüphesiz hayır, münevverlerimiz içinde çok iyi düşünenler vardır. Fakat umumiyet itibarıyla şu hatamız da vardır ki inceleme ve yayınlarımıza zemin olarak genellikle kendi memleketimizi, kendi tarihimizi, kendi geleneklerimizi, kendi hususiyetlerimizi ve ihtiyaçlarımızı almayız. Aydınlarımız belki bütün cihanı, bütün diğer milletleri tanır, lakin kendimizi bilmeyiz. "Aydınlarımız milletimi en mesut millet yapayım der. Başka milletler nasıl olmuşsa onu da aynen öyle yapayım der. Lakin düşünmeliyiz ki böyle bir anlayış hiçbir devirde başarılı olmuş değildir. Bir millet için saadet olan bir şey diğer millet için felaket olabilir. Aynı sebep ve şart-

6 Aynı konuşma, gösterilen yer, s. 144

7 Aynı konuşma, ASD II, s. 144.

lar birini mesut ettiği halde diğerini mutsuz edebilir. Onun için bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü ilminden, keşiflerinden, ilerlemelerinden yararlanalım. Lakin unutmayalım ki, asıl temeli kendi işimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz[8].

Esaretten Kurtulmak için ne Yapmalı?

Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin bulunduğu her coğrafyada layık olduğu yüksek seviyelerde bulunmasını sağlayacak çalışmanın ana yükünü aydınlara ait görmektedir. "Aydınlar olarak "Milletimizin tarihini, ruhunu, geleneğini, doğru ve dürüst bir nazarla görmeliyiz. İtiraf edelim ki, hâlâ ve hâlâ aydınlarımızın gençleri arasında halk ile uyum tam değildir. Memleketi kurtarmak için bu iki zihniyet arasındaki ayrılığı durdurmak, yürümeye başlamadan evvel bu iki zihniyet arasındaki uyumu ortaya çıkarmak lazımdır. Bunun için de biraz halk kitlesinin yürümesini hızlandırmak, biraz da aydınların çok hızlı gitmesi lazımdır. Lakin halka yaklaşmak ve halkla kaynaşmak daha çok ve daha ziyade aydınlara düşen bir vazifedir". Gençlerimiz ve aydınlarımız ne için yürüdüklerini ve ne yapacaklarını evvela kendi dimağlarında iyice kararlaştırmalı, onları halk tarafından iyice anlaşılacak ve kabul edilebilecek bir hale getirmeli, onları ancak ondan sonra ortaya atmalıdır… "Bizim halkımız çok temiz kalpli, çok asil ruhlu, ilerlemeye çok kabiliyetli bir halktır. Bu halk eğer bir defa muhataplarının samimiyetle kendilerine hadim olduklarına kani olursa her türlü hareketi derhal kabule hazırdır. Bunun için gençlerin her şeyden evvel millete güven vermesi lazımdır." Bunun için idealimizi açıklıkla ifade etmeliyiz. Onu imanla duymalı ve onu çok sabırla takip etmeliyiz. Kişisel çıkarlarımızdan, bayağı arzularımızdan sıyrılmayı ancak böyle canlı ve alevli ideal sayesinde başaracağız" [9].

Mücadelenin Yöntemi ve Uygulama Örnekleri

Söz konusu hedeflere ulaşmanın yöntemi ne olacaktır sorusuna Atatürk gerçekçi bir yaklaşımla ve dünyada yalnız yaşamadığımızın bilincinde olarak cevap vermiştir: "bir defa mevcudiyetimizin muhafazası ve milli emellerimizin temini için hakiki dayanak noktası hariçte değil dâhilde, kendi vicdanımızda bulmak noktasını hükümet kabul etmiştir. Çünkü kendi kuvvetimizi dikkate almaksızın dışarıdan, şuradan buradan gelecek kuvvetlere dayanarak emel takip edersek ve o kuvvetten ve imdattan

8 Aynı konuşma, ASD II, s. 145.

9 Atatürk'ün 20 Mart 1923 tarihinde Konya Türk Ocağında gençlerle yaptığı konuşma ASD II, s.145-146.

yardım da gelmezse hayal kırıklığına uğrarız".

Burada ortaya konulan bilincin aslında büyük oranda ortak olduğuna işaret etmeliyiz. Zira sadece Atatürk değil hemen büyük çoğunluk öncelikle kendi gücümüze dayanmanın gerekliliğini ve uluslararası ilişkilerde mutlaka karşılıklılık ve kendi milletinin sosyal, kültürel ve dini hassasiyetlerini göz önüne alıyordu.

Bolşevik Rusya ile İlişkilerde Yöntem

1-Milli mücadele döneminde batı emperyalizmine karşı ihtiyaç duyulan maddi işbirliği için Bolşevik Rusya'ya yönelmek gerektiğinde de bu esasa sadık kalınmıştır. "Bunun için önce kendi kuvvetimize önem veriyoruz. Fakat kendi kuvvetimize, düşmanlarımızın adedinin çokluğunu nazarı dikkate alarak kuvvet ilave etmek bir zorunluluktur. Bu suretle tabiidir ki Doğudan gelmesi muhtemel olan olumlu kuvvetlere iltifat edeceğiz. Ancak bu noktada iki yönü birbirinden ayırmak lazımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşevik Rusya'sıyla ittifak etmektir. Hükümetimiz, Bolşevik Rusya'sıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle bir mesele ile meşgul olmaya bizim ihtiyacımız yoktur. Fakat ittifak meselesi tam bir ciddiyet ve ehemmiyetle takip edilmektedir ve muvaffak olacağımıza ümidim tamdır" bu çerçevede Hariciye vekili Bekir Sami ve İktisat vekili Yusuf Kemal Beyler 5 Mayıs 1920'de alınan kararla Moskova'ya gönderildiler. Misak-ı Milli dikkate alacakları ilke idi.

2-Diğer yandan 1-7 Eylül 1920 tarihlerinde toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayı öncesinde 1919 sonbaharında Bakü'ye gönderilen Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfi Bolşeviklerle ilişki kurmak ve Anadolu'daki milli harekete yardımlarını sağlamak için çalışmışlardır. Ekim 1919 tarihli şifrede Dr. Fuat Sabit, Kazım Karabekir'e "Bolşeviklerle görüştüm. Bolşevizmin memleketimizde kurulması için sosyal, ekonomik hiçbir esas olmadığı gibi halkın anlayış ve geleneği de buna karşı olduğundan hiçbir sosyal iyileştirme davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her surette yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç ortaya çıkarsa verileceğini temin ettiler" diyecektir. Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nda nelerin konuşulacağını, Türkiye'ye nasıl bakıldığını öğrenmek isteyen TBMM hükümeti, kendisine doğrudan davet gelmemesine karşın gidecekleri engellememiş, bilakis bazı talimatlar vermiştir.

Türkiye adına katılanlara verilen talimatta da rejim ithali endişesi ön

plandadır;

"1. İdari inkılap yaptık. İçtimai inkılapta adet ve dinimiz itibariyle müsaittir. Ancak henüz vakti değildir. Çünkü emperyalist Avrupalılarla ve İstanbul hükümeti ile harp halindeyiz. Aşağıdan yukarıya gelebilecek bir inkılap yıkılışımıza sebep olur. Temsilcilerimiz müzakereleri dinlemeli ve bize haber vermelidir.

2. Kurultayda Anadolu'nun hakiki inkılapçı olduğunu ve inkılap ruhundan başka bir şey tanımadığını bilfiil göstermek, kurultaya iştirak edecek olan Avrupalı delegelerin bu hususta itimat ve emniyetini kazanmak gerekir. Katılımcıların yardımlarından memleketimiz için azami istifadeyi temin etmek, memleketimizin idari tarzı ve siyaseti hakkında en iyi usul ve şekil ne olabileceğini onlara anlatmak.

3. Temsilcilerimiz Türkiye hakkında her ne şekil ve mahiyette olursa olsun bir hüküm ve karar vermeye yetkili değillerdir"

TBMM adına gözlemci sıfatıyla İbrahim Tali(Öngören) katılmıştır Bakü'deki Birinci Doğu Halkları Kurultayına katılacak olan Enver Paşa'ya Kazım Karabekir imzası ve vasıtasıyla gönderilen mektupta Anadolu hükümetine doğu yolunun açılması ve yardım alması için, Rusları ikna etmesi istenmişti. Enver Paşa da 29 Eylül'de gönderdiği mektupta yardım hususunda Rusların vaatlerine çok bel bağlanmamasını tavsiye ederken Anadolu hareketinin Türk-İslam dünyasında nasıl değerlendirildiğine dair izlenimlerini aktarıyor, kongrede komünist olsun olmasın bütün Müslüman temsilciler ile görüştüğünün altını çiziyordu.

Enver Paşa mektubunda " Bunlar Türkistan, Afganistan, Kırgız, Dağıstan, Kafkas ve Çerkez gibi bütün şark memleketlerine ait idi. Bunların müttefikan Türkiye ve Türklere karşı tarif edilemeyecek derecede pek büyük bir muhabbetle ve kati bağlarla bağlı olduklarını hissiyat ve bazen tezahürat ile gösterdiler. Benim anladığıma göre İslam'da bir uyanış neticesi olarak Türkiye'ye karşı vaki olacak her zararın neticede kendilerine daha büyük ölçüde döneceği kanaati hâsıl olmuştur. Bu kanaat neticesi vaki olan tezahürat bazen komünistleri düşündürdü. Her ne defa Türkiye'yi komünist idaresine aday gören Rus komünist hükümetine bu Müslüman birliğinin bir kuvvet olduğu ve bu kuvvetin Komünizm ile elde edilemeyeceği kanaatini verdiğini zannediyorum" sözleriyle önemli bir hususa dikkat çekmiştir.

Enver Paşa "Rus Türkistan'ı, Çin Türkistan'ı ve Afganistan'ın bazı husus-

lar için Türkistanlılara yardım edecek kudrette Türk memurları istiyorlar. Anadolu'da fazla kalan memurin ve bazı zabitan veyahut İstanbul'dan dâhili ve askeri ve siyasi ve maarif hususlarında teşkilat yapmaya kabiliyetli en aşağı dörder kişiden mürekkep dört grubun bütün masrafları ve yiyeceklerini gidecekleri yerde temin olunmak üzere Bakü veya Moskova'ya gönderilmelerini, Afganistan'ın dahi 6 kurmay subay istediğini" belirtmiştir.

Atatürk, milli mücadelede emperyalist dünyaya karşı dış yardım konusundaki arayışları sırasında TBMM'de iç gelişmeler görüşülürken Bolşeviklere bakışını "bu görüşler her ne olursa olsun, bizim milletimizin de kendine mahsus birtakım görüşleri vardır. Milletimizin adetleri, dini gerekleri ve memleketimizin icapları vardır ki, biz her ne yaparsak kendimizi, kendi âdetimizi, dini gereklerimizi nazarı dikkatte tutmak ona göre kendimize mahsus esaslar koymak mecburiyetindeyiz" sözleriyle ortaya koyacaktır. Bununla birlikte "her ihtimale karşı hayat ve mevcudiyeti muhafaza için hariçten kuvvet, bir kuvvet kaynağı aramak lazım gelirse, yine daima kendi görüşlerimiz baki kalmak şartıyla her kaynaktan istifade etmeyi uygun gördük" diyecektir[10].

Atatürk'ün Türk Dünyası Politikasında Azerbaycan

1 Aralık 1920 tarihinde Doğu cephesi kumandanı Kazım Karabekir'e gönderdiği yazıda "Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline girmesine taraftarız. Ve bunu temin için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lazimede bulunulacaktır. Bu bapta memleketin petrol gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam âleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağının Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır

Kafkas meselesinin hudut, vesait-i nakliye ve saire gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan'ın şimali Kafkasya ve menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 10 Ekim 1920 de Ruslar ve Ermeniler arasında akd olunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması düsturuna binaen Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir.

Gazi Mustafa Kemal, 18 Kasım 1921'de Ankara'daki Azerbaycan temsil-

10 TBMM Gizli Celse Zabıtları, ı, Ankara 1999,s. 4; Yavuz Aslan Birinci Doğu Halkları Kurultayı, s. 206.

ciliğinin açılışında yaptığı konuşmada "Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haizi kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse filhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve telakki noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu mevkii mahsusu vazifesini pek mühim kılmaktadır. Bu vaziyetin yanında Anadolu'yu göz önüne getirmenizi rica ederim… Anadolu da bütün Asya'nın bütün mazlumlar dünyasının zulüm dünyasına doğru ileri sürdüğü bir vaziyette bulunmaktadır. Anadolu bu vaziyeti ile bütün zulümlere hücumlara ve taarruzlara maruz bulunuyor. Anadolu yıkılmak, çiğnenmek parçalanmak isteniyor. Fakat efendiler bu muhacemat Anadolu'ya mahsus ve mahsur değildir. Bu muhacematın hedef-i umumisi bütün şarktır".

Türkiye Büyük Millet Meclisinde 19 Şubat 1921'de Trabzon milletvekili Hamdi bey'in: Şark siyasetinde bize dinen ve ırkan merbut olan akvam da dikkate alınmakta mıdır? Sorusu üzerine Hariciye vekili Ahmet Muhtar Bey'in şu cevabı önemlidir. " Elbette, Şark denince şark yalnız Rusya'dan ibaret değildir. Rusya gayet büyük bir âlemdir. İster Bolşevizm olsun, İster Çarlist olsun siyasette mühim ve müessir bir amil olmaktan hiçbir sebep ve bahane ile hâli kalmaz. O havalide bizi birçok revabıt-ı muhtelife tahtında dinen ırkan, harsen alakadar eden birçok milliyetler vardır. Ki ihtimal diyemeyeceğim bir hakikattir-Rusya'ya karşı gösterdiğimiz temayülün belki de mühim bir sebebi o milletlere olan alaka-ı kaviyedir. Onların saadetini, onların istiklalini temin etmektir. Bu maksadı ihtilafa meydan vermeden halledebilirsek büyük bir muvaffakiyet olur. Biz Ermenilerle bir zaman harp ettik. Sonra sulh yaptık. Fakat sulh ahkâmı neden icra edilmedi denince cevap olarak denir ki, Ruslar mani oldu. Biz Ermeniler ile onların mezaliminden ve fecayiinden memleketi ve ahali-i İslamiyeyi kurtarmak ve onlar bizim gibi medeni bir hükümet tesis edemedikleri için orada münasip bir kuvvet bırakarak Şark orada Türkiye Ko-hududumuzda asayişimizi muhafaza emeliyle muharebe yaptık ve sulh yaptık. Gayenin istihsali esnasında karşımıza mani bir kuvvet çıktı. O da Rusya Sovyet hükümeti idi. Rus Sovyet hükümeti ile dostuz. Acaba neden sulha mani oluyorlar. Çünkü Ermeniler sulhun icrasına mani olmak için kendilerinin Bolşevik olduklarını ilan ettiler ve bu nasıl bir haldir ki Ermenistan'da Bolşevikler hâkim iken Taşnaklar dehşetli bir rol oynamaktadır?

Rus Bolşevik hükümeti akide-i içtimaiyelerini bütün insanlara, milletlere kabul ettirmek için tecavüzü tatbik ettiğini bu defa da ispat etmiştir. Bu cümleden olmak üzere orada Türkiye Komünist fırkası namı altında birtakım insanları toplamış ve bunlardan Mustafa Sabri Efendi isimli

birisi hududumuzdan geçti, ta Erzurum istasyonuna kadar. Bu fırkanın teşkilatını yapmak üzere geldi. Biz biliyoruz ki Rusların bir gayesi var. O da ittifak ve ittihat edecekleri milletlere mutlaka kendi akidelerini kabul ettirmektir. Bunu idrak eden hükümetimiz de bu sıfat ve nikaptan görünmek istemiştir. Benim korktuğum İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bize aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar. Bolşevikler Van'ı, Bitlisi bilmem nereyi onlara veriyorlar. İstanbul'un kabul etmiş olduğu Sevr muahedesi mukarreratını tamamen bahşetmek üzere. Bu defa görüyoruz ki kisve gene değişti. Rusya'da Karahan büyük rol oynuyor ve adamları elinde oynatıyor. Eğer onlarca matlup ve mültezem olan Ermenistan ise kuvvetlerini Gürcistan'a gönderdikleri zaman bunlar Ermenistan'ı tazyik değil, himaye ediyorlar. Şimdi Rus Sovyet hükümeti iki zaruret karşısında kalmıştır. Ermeni hamisi olan Rusya, diğer taraftan Türkiye'nin dostu oluyor. Fakat Ermeniler Türkiye'nin can damarına basıyor. Benim en ziyade korktuğum bir şey varsa o da Azerbaycan hükümetinin Nahcivan, Şavşat ve sair kazalarını bile vermesidir. Ermeniler bize ultimatom vermek cüretinde bulundular. Bu kuvveti kendilerinde Bolşevikler geldikten sonra gördüler. Biz istediğimiz zaman Revana girmek kudretini haizdik. Ermenilerin bütün ordusu inhilal etmişti ve fakat onları himaye eden şey Bolşeviklik olmuştu. O Bolşeviklik bize karşı Ermenileri sıyanet ediyor. Ben yarının muzlim olduğunu görüyorum. Ruslarla bizim siyasetimizi ne idi? Düşmanımın düşmanı benim dostum. El ele vereceğiz, karşımıza gelen kuvvetle çarpışacağız. Siyaset bu cereyanda kalsa çok iyidir. Fakat akidelerini kabul ettirmeye çalışıyorlar. O halde bugünkü çaremiz nedir? Azerbaycan'ın vaziyeti malum. Ruslar bunları bir alet yapmış, Rusya Sovyet hükümeti Azerbaycan'la; Gürcü hudutlarına taarruz ediyorlar. Malum-u aliniz sekiz ay kadar bizim orada murahhaslarımız vardı. Geldikleri zaman… Bu defaki seyahatlerinde inşallah muvaffak olacağız. Henüz sabit bir siyasete ben malik değilim. BMM azası, Gürcülerle, Ruslarla vaziyet-i siyasiyemiz nedir deyince ben bir şey söyleyemem. Bakalım kim galebe edecektir. Karahan mı yoksa biz mi. Bize ilham olunuyor ki, Ermenilerin hamisi olan Ruslarla nasıl anlaşacağız? Arz ettiğim gibi bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var. O da bizimle Azerbaycan arasında Azerbaycan'la Türk âleminden başka bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar" demişti. Bu gün bu amacın çeşitli şekillerde gerçekleştirildiği, bu siyaset tarzının farklı devletler tarafından Türkiye'nin çeşitli yerlerinde uygulandığını görüyoruz.

Memduh Şevket Esendal'ın Faaliyetleri

Azerbaycan'a Eylül 1920'de Türkiye Mümessili olarak gönderilen Mem-

duh Şevket Bey'in doğrudan Mustafa Kemal Paşa ile yazışmalarındaki durum tespiti uygulamaların isabetini göstermek bakımından önemlidir. Esendal, 7 Ocak 1922 tarihli raporunda: "Şarkta bize karşı büyük bir sevgi beslenildiği ve bizim bu beklentilere doğru bir yön vererek bundan bir hayli istifadeler çıkarmanın mümkün olduğunu belirtiyordu. Ancak bu yapılmaz ise bir takım maceracıların devreye girmesinin mümkün ve bundan her iki tarafın da zarar göreceği uyarısında bulunuyordu. Bura halkının bölünmeleri ise tabi ki münasip teşekküllere bağlamak suretiyle idare olunabilecektir[11].

Özellikle Bakü gibi şarkın en mühim bir merkezinde bizim, taraftar bir fırkaya malikiyetimizin her ihtimale karşı tedbir olacağını ve bu münasebetin dost ve düşmanı gücendirip incitecek karışıklıklara meydan vermeden idare olunabileceği kanaatindeyim. Bendenize kalırsa Rusya iktisaden mahkûm bir vaziyette kaldıkça ve bizim şark milletlerini aleyhine teşvik etmeyeceğimize emin bulundukça bizimle dost kalmaya ve dayanışma Ruslar için de bizim için de bir hayli zaman faydalı olacaktır"[12]. Rusların başka hayalde oldukları daha salahiyettar makamca his olunmuş ise bizim siyasi vazifemiz o hayalleri bu vadide düzeltmek ve onlara emniyet verebilmektir sanıyorum. Bunun için de evvela ırkdaş olduğumuz şark halkının sevgi ve beklentilerine bir şekil verebilmek ve münasip bir tarz ile bu hissiyata hâkim olmak iktiza eder. Eğer Ruslar bizim şarkta Rusya aleyhinde yayın ve kışkırtmada bulunmak fikrinde olmadığımıza inanırlar ise buralarda ticaretimize büyük bir saha açacağız".

Ruslara emniyet verilebilirse doğu Türklüğünün Türkiye'ye yönelişlerini verimli bir hale getirmek ve bölgedeki Türklerin ihtiyacı olan okullar ve kitaplar ile dil birliğinin sağlanmasına da katkıda bulunulabilecekti. Böyle bir teşkilatın kurulmasını teşvik ederek bölgede Türkiye adına yapılan kontrolsüz bir takım girişimlere engel olmak ve Sovyetlere emniyet vermek mümkün görünmekteydi.

Memduh Şevket Beyin bu konuda önerdiği yöntem Türkiye'nin kendini kurtarmak için Azerbaycan'ı feda ettiğini düşünen sağ musavatçılar yerine sol musavatçı olarak tanımladığı Mehmed Emin Resulzade'dir. "Bunların fikrince eğer bir Türkiye hükümeti olmayacak olursa bir Azerbaycan hükümetinin olmasına imkân yoktur. Bu sebeple Türkiye siyasetini takip ve her şeyden evvel bir Türkiye'nin yaşama ve gelişmesine çalışılmalıdır. İlk fırsat zuhurunda Türklerin Azerbaycan'ı yabancı milletlerden tahlis

11 Utkan Kocatürk, Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Ankara 2005, s. 335.
12 Kocatürk, Atatürk Çizgisinde, 335

edeceğinden şüphe yoktur"[13].

Türkistan Milli Birliği ve Mustafa Kemal

Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal Paşa,11 Ekim 1920 tarihinde "TBMM azasından Tevfik Rüştü, İsmail Suphi, Besim Atalay ve Fuat Beyler tetkikat-ı ilmiye olarak Moskova sefaret heyetiyle birlikte" gideceklerinden izinli sayılmalarını istemiştir. Paşa, "Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderiyoruz. Bu heyet-i sefaret esasen malum olan ve mazbut olan kadrosu dâhilindedir. Fakat Rusya'da ve Rusya ile temasta çok sayıda İslam kitleleri vardır. Bu İslam kitleleri için de bizim ifa edebileceğimiz birtakım hususi, mahrem ve fevkalade vazifelerimiz vardır" sözleriyle hareketin gayesine işaret etmekteydi.

Uluslararası ilişkilerin tabiatı gereği heyetin ne yapacağı açıklanmayarak elçilik heyetinin kadrosuna ilim heyeti adıyla ilave edildiğini belirtiyordu. Ancak "Heyet-i ilmiye denildiği zaman manasından istidlal edildiği gibi orada yalnız tetkikat-ı ilmiye yapacak değildir. İfade ettiğim gibi vazaif-i mahsusa ifa edecektir[14]. Ali Fuat Paşa ile birlikte heyet-i ilmiye olarak gönderilen heyetten Burdur mebusu İsmail Suphi Bey Türkistan'a gönderilmiştir. 1921 Temmuz ayı sonlarında Buhara'ya varan İ. Suphi Bey'in vazifesi Atatürk'ün direktifleri istikametinde 'Türkistan Milli Birliği'nin kuruluşu için Türkistan liderleri arasında arabuluculuk yapmaktı. Z.V.Togan onun için "O resmen, güya Komünist Partisi taraftarı bir Türk mebus olarak seyahat ediyordu. Bu cihetten Türkistan'da serbest gezmek imkânını elde etmişti. Hatta Hive'ye bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmişti" tespitini aktaran Togan Türk heyetinin faaliyetlerini şöyle aktarmaktadır.

"Bu zat Buhara'da iken benimle birkaç defa görüştükten sonra benim ricamı kabul ederek o zaman birbirlerine rakip Özbek ve Tacik zümreleriyle görüştü. Türkistan Milli Birliğinin yani müşterek komitesinin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, tarafların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. 30 Temmuz akşamı Mirza Abdülkadir'in evinde toplandık. İsmail Suphi Bey önce taraflarla konuşarak Müşterek komite riyasetine beni intihap etmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul edilmişti. Akşam toplantısında güzel bir nutuk söyledi. Aynı teklifi yaptı. İttifakla kabul ettiler. Merkez komitenin diğer azaları da orada intihap edildi. Bununla ben Ağustos 2 de Türkistan Milli Birliğinin yani Müşterek komitenin reisi sıfatıyla faaliyete geçtim. Bu kritik günlerde

13 Kocatürk, Atatürk Çizgisinde, s. 334.

14 Saray Atatürk'ün Sovyet Politikası İstanbul 1985. s.149.

yani Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun Kazak Alaş-Orda mümessillerinin, bilhassa Dinşe'nin ve Afgan sefiri Abdürresul Han'ın Türkistan için bir milli mücadele merkezi kurulmasında kati ve nihai tesirleri oldu" demektedir"[15].

Türkistan'ın mevcut durumunu içerden bir göz sıfatıyla değerlendiren Togan zemini ve neyin yapılıp yapılamayacağını şöyle izah etmektedir: "Burada herkes Türkistancıdır. Hazar denizinin güneyinde İranlı, kuzeyinde Rus ahalinin kesafetine dair istatistik malumatı olan adamlar Türkiye ile Türkistan'ın müşterek siyasi davası olacağını düşünmezler bile. Aradaki münasebetlerin ancak İslamiyet ve Türk kültürü esasında inkişaf ettirileceği yolunda propaganda yapılabilir. Buna vaziyet müsaittir. Her Türkmen, Özbek ve Kazak, "kuvveti varsa Türk gelsin bizi alsın" der. Panislamizm ve Pantürkizm'den kaçınır görünen münevver Rusların bu işin mümkün olmasına inanmaları yüzünden korktuğunu görünce, bu fikre inandığından, Rusların kendisine karşı münasebetinin sertleşeceğini görür. Yoksa Türklerin vahdetini istemeyen münevver ortada yoktur. 'Hayal peşinde koşup Rus'u boşuna kızdırmayalım' der. Yahut da sadece gafildir"[16].

1921'de Cemal ve Halil Paşalar ile görüşen Z.V.Togan, "onların fikri Türkistan işini Türkiye'ye yardım bakımından yürütmek, Batıda müttefiklere karşı kaybedilen savaşı Orta Asya'da devam ettirmekti" tespitinde bulunmuştu. Cemal Paşa için, "Afganistan'ın yardımıyla Hindistan'da isyan çıkaracağını ve Türkistan'da isyan halinde olan Türkleri de Sovyetlerin yardımıyla kendi İslam ordusuna alabileceğini zannederek ciddi hareketlerde bulunuyordu" diyen Togan muhataplarının programsız ve hayalci olduklarına işaret ediyordu: Türkistan'dan bakınca "Bunlar tamamıyla hayali fikirlerdi. Biz ise Türkistan davasına ancak Türkistan mikyasında yapılacak bir iş nazarıyla bakıyorduk. Bunun Türkiye'deki harekâtla, Hindistan'da İngiliz hâkimiyetini yıkmak fikriyle karıştırılmasına muhaliftik". Mevcut durumun Türkistan'dakilere, Shakespeare'in Kral Lear için söylediği "Ben öylesine büyük işler yapmak istiyorum ki, dünyayı sarssın, fakat bu işlerin ne olabileceğini kendim de bilmiyorum" repliğini hatırlattığı ironisini dile getiriyordu. Yine Togan, "Enver Paşa ve arkadaşları Liva-i İslam gibi mecmualar ile İslam âleminin birliği nâmına müttefikler aleyhine ve Sovyetler ile anlaşma lehine propagandada bulunuyordu. Türklerin müttefiklerle haklı ve hayati hesapları ile Türkistan'ın Sovyetler ile ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından Enver Paşa'nın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu" sözleriyle İttihatçıların

15 Zeki Velidi Togan, Hatıralar, (yayına hazırlayan İsenbike Togan) Ankara 1999, s. 321; Mehmet Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul 1985, s. 75

16 Togan, Hatıralar, s. 332.

hedeflerinin Türkistan şartlarına ve anlayışına uymadığını belirtiyordu. Togan'ın 1923'te Türkistan'daki durum ve Enver Paşa'nın faaliyetleri hakkında Türkiye'ye gönderdiği raporda Rusya İslamlarının Türkiye İran ve Afganistan üçlüsünün aynı derecede ilgilenmeleri gereken meseleler olduğu hususu vardı. Bu raporu okuduğunu Atatürk 1930'daki görüşmesinde kendisi ifade etmiştir.

Togan daha 1920 Mayısında Cemal Paşa ile yaptığı görüşmede izlenimlerini "Sovyetlerin durumunu anlayamayan insanların hayalleri gibi" sözleriyle aktarıyordu. Ona göre "Sovyetler Orta Asya kavimlerinin herhangi bir vesile ile bilhassa Türkiyeliler tarafından teşkilatlandırılmasından müttefiklerden korktuklarından daha fazla korkuyorlardı". "Ben Orta Asya da Sovyetlerle mücadele eden kuvvetleri teşkilatlandırmak için gitmek istediğimi söylediğimde Cemal Paşa "aman bunu yapmayın, biz hepimiz Sovyetler ile bir olalım hatta isyan halinde olan Türkistanlıları dahi Sovyetlerin yardımı ile kuracağım orduya alalım" diyordu. Bu tasavvurlarının sonunda büyük bir hayal kırıklığından başka bir netice vermeyeceğini, isyan hareketleri ise istenilen neticeyi vermediği takdirde dahi Türkistanlıları Rusların boyunduruğuna karşı mücadeleye alıştıracağını, zaten esas düşmanımızın bünyemizin uyuşukluğu, askerlikten uzak kalmış olmamız ve Ruslara ısınmaya başlamamız olduğunu söyledim"

Söz konusu görüşmelerin başlıca Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'dan gönderilen bir telgraf vasıtasıyla başladığını belirten Togan, "Orenburg Hükümeti İslamiyesi Reisi sıfatıyla kendisine Orenburg'dan İsterlitamak'a oradan da Moskova'ya gönderilen bu telgrafta kardeşlik hisleri izhar edildiğini ve münasebet tesisi tavsiye olunduğunu kaydetmiştir. Bu telgrafı yaşayan ve mücadele halinde olan yeni Türkiye'den vasıtasız gelen ilk haber olarak gören Togan kendi devletlerinin isminin duyulmasından memnun ancak yıkılmak üzere olmasından da üzgündür[17].

17 Mart 1923'te Meşhed'te "Ankara'da Mustafa Kemal Paşa tarafından Meşhed'e açılan konsolosluk ve gönderilen heyet'te Sami, Tahsin (Baç, Türkiye'nin Moskova sefareti sekreteri, sonra Atatürk'ün manevi kızlarından Sabiha ile evlenerek maiyetine girmiş) ve Feridun (Kandemir) Beyler ile sekiz saat görüştüğünü bildiren Togan, Sami Bey'in tavsiyesine uyarak o gün Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet ve Köprülü Fuat Beylere Türkistan vaziyetini bildirerek ve Gazi Mustafa Kemal Paşaya da tazimatımı arz eylemeleri ricası ile kısa mektuplar yazdım" demektedir. 16 Nisan'da Şehbenderliğin bulunduğu binanın üzerine Türk bayrağını çekme merasimine katılan Togan, aynı tarz şehbenderliklerin Herat ve

17 Togan, Hatıralar, s. 276.

Belh'teki Afgan hükümetlerinin rızasıyla açılabileceklerini Sami bey bana anlatmıştı" diyordu. Togan, bölgede Türk temsilciliklerinin açılması ve bir telsiz telgraf hattı vasıtasıyla Ankara ile doğrudan haberleşmeyi teklif ettiğinin anlaşılması üzerine Sovyetlerin suikastına maruz kalmamak için Türkistan Milli Birlik Cemiyeti üyeleri tarafından uyarıldığını da kaydetmektedir.[18]

Moskova'ya Büyükelçi olarak giden Ali Fuat(Cebesoy) Paşa heyetine yapılan muamele ve elçilik heyetinin geri gelmesi üzerine Atatürk yakın tehlikeyi "Garplılar gaflet edecek olurlarsa eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya meydana çıkabilir. Verdiğiniz malumattan anlaşıldığına göre haklarımızdan hiç birisinin feda edilmesine razı olmamışsınız, çok doğru bir yol takip etmişsiniz. Sizi oyuna getirmek için birçok çarelere başvurmuşlar, fakat aldanmamışsınız. Sovyet Rusya ile daima iyi komşu olmaya gayret etmeliyiz. Fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmalıyız" diyerek göstermiştir [19].

Atatürk'ün Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği İdeali

1920 Nisanında başlayan ilişkiler ikinci dünya savaşı yıllarına kadar kontrollü bir şekilde devam ettirilerek ne Sovyetlerin rejim ihracına izin verilmiş, ne de ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesinden vaz geçilmiştir. Bununla birlikte Türk dünyasının kültürel alanda birliği ideali için çalışmaktan geri durulmamıştır. Bu konudaki en çarpıcı örnek Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları sırasında yaşanmıştır.

Bu ideali ve azmi Atatürk Türkiye Cumhuriyetinin onuncu yıl kutlamalarında Ziraat Bankası genel müdürlük binasındaki baloya iştiraki sırasında kendisine "Paşam, ben size, sizden şikâyete geldim. Evvela bürokrasiden şikâyet edeceğim. Sen reformlar yaptın, ama yapıyı değiştirmedin. Osmanlı'dan kalma köhne zihniyet değişmedi. Cumhuriyet de kalkınma da maddi işlerdir. İdeal değildir. Gençlik ideoloji ister. İdeoloji tutulmaz, yaklaştıkça uzaklaşır. Gençlik nereye gidecek?" sorusuna verdiği cevapta ortaya koymuş ve takipçilerine miras bırakmıştır. Atatürk soruyu soran gence hitaben: "Sen Türk müsün? Diye sorduktan sonra, Türklükten büyük ideal olur mu? Sözleriyle düşüncesini şöyle izah etmiştir:

Dünyadaki Türklerin sayısını soran Atatürk aldığı cevapta sadece Türkiye Türklerinin kastedilmesi üzerine, "Biz on beş milyonuz. Dünyadaki Türkler on beş milyondan ibaret değil. Şu haritaya bak. Dünyanın her tarafında

18 Togan, Hatıralar, s. 406-407.

19 Cebesoy, Moskova Hatıraları, Ankara 1982, s. 452.

Türkler yaşıyor. Bu gün için siyasi bir vahdet düşünülemez. Çeşitli engeller var. Güneş dil teorisi üzerinde durmam bunun için. Dil-tarih inkılâbını yaymak istiyorum. Meseleye bir kültür birliğinden başlamak lazımdır. Evvela lehçemizi düzeltelim. Türkiye'de konuşulan Türkçe bütün Türk âleminde anlaşılmalıdır. Zamanla kültür vahdeti siyasi vahdete erişir. Ama yüz sene sonra, ama elli sene sonra… Bundan büyük ideal olur mu?"[20]. Cevabı ile hem kendi idealini hem de onu takip edeceklere esas ideali göstermiştir.

Bu idealin gerçekleşmesi için gereken ilmi ve kültürel altyapı çalışmalarının Türkiye'de yapılmadığı Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine bütün açıklığıyla ortaya çıkmıştır. 1938'den bu yana hemen bütün hükümetlerin Atatürkçülük, ilke ve inkılapları taraftarlığı iddialarına karşın şartlar ve imkânların müsait olmasına karşın fiili anlamda bunu gösterecek çalışmalar yapmadıkları, sözde kaldıkları görülmektedir. Türk-İslam dünyasının bu gününü anlamada ve geleceğini belirlemedeki en önemli düsturun gerçekleri dikkate alan, uygulanabilirliği olan politikalar üzerinde çalışmak olmalıdır.

Kaynakça / References

TBMM Gizli Celse Zabıtları, I, Ankara 1999.

Aslan, Yavuz, Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

Aslan, Betül, Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov 1920-1923, Kaynak Yayınları İstanbul 2004.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Cebesoy, Ali Fuat, Moskova Hatıraları, Ankara 1982.

Cılızoğlu, Tanju, (yayına hazırlayan) İhsan Sabri Çağlayangil'in Anıları, Kader Bizi Una Değil, Üne İtti, Ankara 2007.

Kocatürk, Utkan, Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Ankara 2005.

Saray, Mehmet, Atatürk ve Türk Dünyası, İstanbul 1990

Saray, Mehmet, Atatürk'ün Sovyet Politikası İstanbul 1985.

Togan, Zeki Velidi, Hatıralar, Ankara 1999.

20 Tanju Cılızoğlu (yayına hazırlayan) İhsan Sabri Çağlayangil'in Anıları, Kader Bizi Una Değil, Üne İtti, Ankara 2007, s. 78.

TÜRK BAŞKENTLERİNDEKİ YÖNETSEL SİSTEMİN VE KÜLTÜREL YAPININ ANALİZİ

Elif KARAKURT TOSUN[1]

Öz

Aynı kökene sahip Türk devletlerindeki yönetim sistemlerinin ve kültürel yapıların analiz edilmesi, ülkeler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların tespit edilmesi ülkeler arasındaki işbirliği ve politikaların geliştirilmesi açısından önemli bir perspektif sunacaktır. Bu noktada Türk başkentlerinin yönetim sistemleri ve kültürel yapıları incelenecektir. Başkentler ülkelerin yönetim sistemleri ve kültürel yapıları hakkında temel nitelikte bilgi vermesi, ülkeler arasında ayrılıkları ve benzerlikleri göstermesi açısından önemli bir araştırma konusudur. Zira devletler, yönetim sistemlerini öncelikle başkentlerinde kurgulayarak temellendirmek isterler. Dolayısıyla başkentleri incelemek söz konusu devletin yönetim felsefesini, politik kültürünü, kültürel yapısını anlayabilmek için kritik bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada Türk devletlerinin başkentleri olan Ankara, Bakü, Bişkek, Lefkoşa, Almatı, Astana, Aşkabat kentleri analiz edilecektir. Bu bağlamda öncelikle Türk başkentlerindeki yerel yönetim sistemleri incelenecektir. Yerel yönetim organları, işlevleri, halkın yönetsel süreçlere katılımı irdelenecektir. İkinci olarak Türk başkentlerindeki kültürel yapı ele alınacaktır. İlgili başkentlerin tarihi, kültürel değişim, gündelik hayatları analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk dünyası, başkentler, yönetim sistemi, kültürel yapı

1 Doç.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi e-mail: ekarakurt@uludag.edu.tr

The Management System and the Cultural Structure in the Turkish Capitals

Abstract

Analyzing the management systems and the cultural structures, identifying the similarities and the differences between the countries in the Turkish states which have the same roots will provide an important perspective in terms of developing cooperation and policies between the countries at this point, the management systems and the cultural structures of the Turkish capitals will be examined. Capitals are important research topics in terms of giving information with basic qualities about the administrative systems and cultural structures of the countries, showing the differences and similarities between the countries. Because the states want to build up their management systems by designing firstly in their capital cities. Therefore, examining the capitals is of a critical importance in order to understand the political philosophy ,political culture, cultural structure of the subject-point state.

In this study, Ankara, Baku, Bishkek, Nicosia, Almaty, Astana and Ashgabat which are the capitals of the Turkish states will be analyzed. In this context, firstly the local government systems in the Turkish capitals will be examined. The Local government bodies, their functions, the participation of the people in the administrative processes will be examined. Secondly, the cultural structure of Turkish capitals will be studied. The history, cultural change and daily life of the relevant capitals will be analyzed.

Keywords: Turkish World, Capitals, Management System, Cultural Structure

Giriş

Türk dünyası, tarihsel olarak ortak kültür ve dile sahip olan Türk halklarının yaşadığı coğrafya olarak tanımlanmaktadır. Türk dünyası oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu coğrafyada yer alan her Türk devleti farklı sosyo- politik yapıya ve tarihi - kültürel geçmişe sahiptir. Bu farklılık ülkelerdeki yönetsel sisteme, kişiler arası ilişkilere, ekonomik konjonktüre etki etmektedir. Türk devletleri farklı sosyo-politik ve tarihi-kültürel yapılara sahip olsalar da aralarında güçlü bir organik bağ vardır.

Aynı kökene sahip Türk devletlerindeki yönetsel ve kültürel yapıların analiz edilmesi, ülkeler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların tespit edilmesi ülkeler arasındaki işbirliği ve politikaların geliştirilmesi açısından önemli bir perspektif sunacaktır. Bu noktada Türk başkentlerinin yönetsel ve kültürel yapıları incelenecektir. Başkentler ülkelerin yönetsel ve kültürel yapıları hakkında temel nitelikte bilgi vermesi, ülkeler arasında ayrılıkları ve benzerlikleri göstermesi açısından önemli bir araştırma konusudur. Zira devletler, yönetsel yapılarını dolayısıyla devlet felsefesini öncelikle başkentlerinde kurgulayarak temellendirmek isterler. Dolayısıyla başkentleri incelemek söz konusu devletin yönetim felsefesini, politik kültürünü, kültürel yapısını anlayabilmek için kritik bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada Türk devletlerinin başkentleri olan Ankara, Bakü, Bişkek, Lefkoşa, Taşkent, Almatı - Astana, Aşkabat kentleri analiz edilecektir. Bu bağlamda Türk başkentlerindeki başkentlerin tarihi, kültürel - mekânsal değişim süreci ve gündelik hayatları analiz edilecektir.

Türk devletleri arasındaki yönetsel – kültürel yapılar arasındaki benzerliklerin ve farklılıklarının tespitinden daha çok; ortak tarih, kültür ve dil birliğine sahip olan ülkelerin başkentlerinin karşılaştırılması yoluyla geleceğe yönelik potansiyel işbirliği imkânlarının neler olduğunun araştırılması bu çalışmanın çıkış noktasıdır.

Türk Dünyası Başkentleri ve Yönetsel Sistem – Mekânsal Yapı

Türk Dünyası, tarihsel olarak ortak kültür ve dile sahip olan Türk halklarının yaşadığı coğrafya bir coğrafyayı ifade etmektedir. Türk dünyası olarak bilinen coğrafya, jeo-politik açıdan önem taşıyan bir alana konumlanması nedeniyle her zaman dünya güçlerinin egemenliğini kurmaya çalıştığı, stratejik öneme sahip bir coğrafya olagelmiştir. Bu durum Türk dünyasındaki devletlerin ve toplulukların kaderlerini

etkilediği gibi, sahip oldukları sosyo-mekânsal birimler olarak kentlerinde de tarihsel olarak derin izler bırakmıştır.

Türk dünyası içinde yer alan devletlerin siyasi yapıları, yönetim sistemleri, kültürel yaşantıları, ekonomileri, mekânsal yapılanmaları birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bu farklılık devletlerin içinde bulundukları coğrafyanın topografik yapısından, iklimine, komşu oldukları devletlere, tarihsel süreçte tanık olunan olaylara birçok değişkenden etkilenmiştir. Bu çalışmada bahsedilen Türk dünyası içinde ele alınan devletler; Türkiye Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Cumhuriyeti ve Özbekistan Cumhuriyeti'dir.

Çalışmaya konu edilen devletlerdeki yönetsel sistem ve kültürel yapının incelenmesi hedeflenmiştir. Bu devletlerdeki yönetsel sistem ve kültürel yapının ayrı ayrı incelenmesi oldukça ayrıntılı çalışmanın konusudur. Bu nedenle bu çalışmada bu ülkelerin başkentlerindeki yönetim sistemi ve kültürel yapıları genel bir çerçevede incelenmiştir.

Başkent; bir ülke geneline ya da eyalet bütününe yönelik genel siyasetin belirlendiği ve yönetimin fiziksel düzeyde cisimleştiği kent[2] olarak tanımlanmaktadır. Farklı bir çalışmada başkent şu şekilde tanımlanmaktadır: Bir devletin yönelti ve yönetim özeği. Bir ülkedeki en büyük ve en önemli kent. Anakentlerin en büyüğü.[3] Her devlet, özellikle yeniden inşa sürecinde olan devletler, devlet felsefesini öncelikle başkentlerine yansıtmak ister. Bundan dolayı başkentleri incelemek söz konusu devletin yurttaşlık felsefesini, politik kültürünü, benimsediği politik-ekonomik stratejileri, sosyal politikalarını, yani özetle ulus-devlet projesinin niteliğini anlayabilmek için kritik bir öneme sahiptir. Bir ülkelerin başkentinde tanık olunan mekânsal dönüşüm, yönetim sistemi, kültürel yapı ülkenin geri kalan kentleri için bir perspektif sunmaktadır. Bir diğer ifade ile başkentler, ulus devlet inşa sürecinde siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerinin gerçekleştirildiği ve elde edilen deneyimlerin ülkedeki diğer kentlere aktarıldığı yerlerdir. Ülkenin içinde yer aldığı coğrafi yapı, ekonomik konjonktür, komşu ülkelerle ilişkiler, dini sistem, siyasal yapı, ülkedeki mekânsal yapıya ve yönetsel sisteme etki etmektedir. Başkentler bugün sosyo-demografik yapıları, siyasal duruşları, mekânsal özellikleri, gündelik hayatları ile başkentleri oldukları

2 Çınar, T. (2007), Başkentler üzerine bir inceleme. A. Mengi (ed.). Kent ve Politika: Antik Kentten Dünya Kentine, Ruşen Keleş'e Armağan, Ankara: İmge Kitabevi, s. 130.
3 Keleş, R. (1998). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.

ulus-devleti en somut hâliyle yansıtan mekânsal birimlerdir.

Bu çalışmada Türk dünyası başkentleri olan Ankara (Türkiye), Almatı-Astana (Kazakistan), Aşkabat (Türkmenistan), Bakü (Azerbaycan), Bişkek (Kırgızistan), Lefkoşa (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ve Taşkent (Özbekistan) kentleri incelenmiştir. Çalışma kapsamında incelenecek her başkent, içinde bulundukları siyasal ve ekonomik sistemler ile beraber, farklı tarihsel deneyimler ve bu deneyimlerin beraberinde getirdiği özgünlüklere sahiptir. Bu başkentlerin 20. yüzyılda yaşadıkları köklü dönüşümleri belirleyen iki tarihi olay önemlidir: Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin dağılması. Her iki olayın ardından bugünkü Türk Dünyası coğrafyası devletlerinin ulus-devlet inşa süreçleri başlamıştır. Başkentler tarihsel çerçevede tanık olunan olayların etkisiyle farklı şekillerde yapılanmışlardır.

Ankara (Türkiye Cumhuriyeti)

Tarih boyunca önemli yol ağlarının kavşak noktalarında yer alan Ankara, farklı güçlerin ve kültürlerin egemenliği altında kalmıştır. Her yeni iktidar sahibi, değiştirdiği ilişki ağları bağlamında kentsel mekânı da yeniden tanımlamaktadır. Fakat Ankara, bugünkü sahip olduğu konuma Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle ulaşabilmiştir. Dolayısıyla Ankara kenti için kırılma noktası Cumhuriyet'in ilanıdır.

Ankara, Çubuk Ovası gibi oldukça verimli tarım alanları ile çevrili, su kaynaklarına oldukça yakın ve güvenliğin sağlanmasında oldukça önemli bir avantaj sağlayan sarp yamaçlı bir tepenin üzerinde konumlanmıştır. Dolayısıyla Ankara, tarih içinde doğu-batı arasında ticaret yapanların her zaman önem atfettiği bir konuma sahip olagelmiştir.

Bugünkü Ankara kentinin kapladığı bölge ve çevresinde yapılan araştırmalar sonucundaki arkeolojik buluntular, Paleolitik dönemden başlamak üzere, Neolitik ve Bakır Çağı boyunca bölgede devam eden toplu yaşamın kültür değerleri olarak kabul edilmişlerdir. Ankara ve çevresinin Hititler tarafından ele geçirildiği ve bölgede yerleşik düzene geçtikleri düşünülmektedir. Mürted ovası yakınında Bitik'te bir Hitit yerleşmesi saptanmış ve yapılan kazıda eski Hitit dönemine ait bir yerleşim yeri açığa çıkarılmıştır. Ayrıca, Ankara'nın 60 km güneybatısındaki Gavurkale kalıntıları da Hitit döneminin izleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hititlerden sonra bölgeye, Frigler hâkim olmuştur. Kentteki ilk önemli

yerleşmenin Frigler döneminde olduğu tahmin edilmektedir. Eski çağ kaynaklarında, Ankara'nın kurucusu olarak Frig Kralı Midas kabul edilir. Frigler, bölgeye "gemi çıpası" anlamındaki "Ankyra" ismini veriyorlar. Frigler'in başkenti olan Gordion, bugünkü Polatlı ilçesi sınırları içerisinde yer alan Yassıhöyük Köyünde yer almaktaydı.[4]

Kentin "Ankyra" adı, İslami devirlerde "Engürü" ve "Angora" biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'nın Anadolu'da siyasi birliğini kurmasına kadar geçen süre içinde Ankara, Türk Beylikleri ile Bizans arasında sürekli el değiştirmiştir. Bizans'ın zayıflamasını ve Anadolu'da güçlü bir birlik oluşmamasını iyi değerlendiren Osmanoğlu Beyliği giderek güçlenmiş ve topraklarını, öncelikle Anadolu'da hızla genişletmeye başlamıştır. Osmanoğlu Beyliği, 1354 yılında Ankara'yı egemenliği altına almıştır. 1402 yılında Çubuk Ovasında yapılan Ankara Savaşı'na sahne olmuş ve Ankara bir süre Timur kuşatması altında kalmıştır. Timur'un Anadolu'dan ayrılışından sonra, Mehmet Çelebi, Fetret Devri'nin sonunda padişahlığını ilan edince, Ankara'yı tekrar Osmanlı egemenliği altına almıştır. Osmanlı Devleti döneminde Ankara, 23 Nisan 1920 tarihinde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi, hükümet merkezini Ankara olarak ilan etmişti. Ankara, İstiklal Savaşı'nın idare edildiği bir merkez haline gelmiştir. 13 Ekim 1923'te çıkarılan kanun ile Ankara resmen yeni Türkiye'nin yeni başkenti olarak ilan edilmiştir.[5]

Ankara başkent ilan edildikten sonra, Cumhuriyetin bir sembolü olarak kabul edilmiştir ve kentin inşa sürecine önem verilmiştir. Başkentin ilanından sadece dört gün sonra 17 Ekim 1923'de Ankara belediyesi, başkent belediyesi olarak yeniden düzenlenmiştir. Başkent Ankara'nın ilk planı Alman plancı Lörcher tarafından yapılmıştır. Lörcher'in imar planı çerçevesinde başlayan imar hareketi bir başkentin ihtiyacı olan yapıların inşa edilmesinden daha çok yeni bir toplumsal kimlik edinme sürecini de içinde barındırmaktadır. Başkentte öncelikle yeni bir parlamento, bakanlıklar ve diğer devlet kuruluşlarının bulunduğu "devlet mahallesi" ve burada çalışanların yaşayacağı bir konut alanı oluşturulmuştur. Bugün hâlâ varlığını sürdüren Kızılay, Zafer, Sıhhiye, Ulus ve Lozan Meydanları, söz konusu eksen boyunca Lörcher Planı ile gerçekleştirilmiştir. Böylece kentsel mekân, hem yaya ile araç trafiğinin ilişkisini hem de farklı fonksiyonlar arasındaki ilişkiyi sağlarken, yeni rejimin Osmanlı

4 Dursun, D. ve Poyraz, U. (2014). Ankara. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

5 Ibid.

geleneklerinden farkını da ortaya koymuştur. Devlet kurumları, çoğunluğu yabancı mimar ve mühendislerin projelerine göre kamu eliyle yapılmıştır. Konut yerleşimlerinde ise sivil yurttaşa öncelik verilerek, doğrudan ya da kredili konut yapımı ile belediye, konut sorununa da çözüm üretmeye ve örnek bir konut modeli elde edilmeye çalışmıştır. Devlet kurumlarının, çalışanlarının konut sorununun çözümüne yönelik politikalar konut kooperatifleri kurulmuştur.[6]

Başkent oluşundan sonra Ankara hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur ve bunun yarattığı baskı, devletin politika ve önceliklerini derinden etkilemiştir. Kurtuluş Savaşı sırasında 1914 yılında bir milyonun üstünde nüfusa sahip eski başkent İstanbul küçülmüş ve 1924 yılında yaklaşık 500 bin nüfuslu bir kent olmuştur. Bu dönemde başkent Ankara'nın nüfusu hızla artmıştır. 1927 yılında Ankara'nın nüfusu 74.784 iken 2017 yılında nüfusu 5.445.026'ya ulaşmıştır.

Ankara'da, ulus-devletin bütün öğelerini içeren kendine özgü bir fiziksel mekân kurulmuştur. Bataklıklar kurutulmuş, kamulaştırmalar yapılmış, yapı malzemelerinin üretimi için fabrikalar açılmış, işçilerin konut ihtiyacı giderilmiş (amele evleri), gaz deposu, un fabrikası ve fırın yaptırılmıştır. Kentin inşası öyle büyük bir hızla sürdürülmektedir ki, daha bu ilk dönemin sonunda Ankara'da hastane ve araştırma enstitüleri, spor alanları, her düzeyde okul inşaatı, konut alanları, müzeler, meydanlarla ve yeşil alanlarla donatılan kamusal mekânlar bulunmaktaydı. Ayrıca iklim koşulları el vermemesine rağmen, çok büyük bir alanda sulama ile tarım ve hayvancılık yapılabileceğini göstermek ve üretimin gelişmesine yönelik araştırmalar yapabilmek için Orman Çiftliği ve Hayvanat Bahçesi dâhi kurulmuştur. Böylece belediye, sadece kentteki imar etkinliğini yönlendirmekle kalmamış, tüm Türkiye kentlerine örnek olacak kararlar üretmiştir.[7]

Cumhuriyet sonrası yeniden inşa sürecinde, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan süreçte önemli miktarda ekonomik kaynak Ankara'nın imarına aktarılmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde ülkede yaşanan ekonomik darboğaz nedeniyle aktarılan kaynaklarda kısıtlamalar yapılmıştır. Ayrıca 1950'li yıllarda Marshall yardımları çerçevesinde Türkiye'ye yapılan yardımlar neticesinde kırdan kente olan göçler hızlanmıştır. Kırdan kente yönelen göçlerin büyük bir kısmı Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük kentlere doğru gerçekleşmiştir. Bu kentler de planlanamayan ve

6 Ibid.
7 Ibid.

kontrol edilemeyen göçlerin baskısı altında plansız bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Özellikle Ankara'da plansız ve kaçak büyümeyi önlemeye dönük olarak hazırlanan planlar işlevsiz kalmıştır. Ne yerel ne de merkezî yönetim, büyük kentlerde sanayileşmeye paralel olarak hızlanan göç dalgasının yarattığı konut stoku, kentsel altyapı ve hizmet sektörüne yönelik ihtiyaçları karşılayamamışlardır.[8] Neticede kırdan kente göç eden kişiler konut ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacı ile kendi konutlarını üretmişlerdir. Planlı kentleşme ilkelerine ve bayındırlık kurallarına aykırı olarak inşa edilen bu yapıların sayısı her geçen gün artmıştır. 1966 yılındaki 775 sayılı Gecekondu Kanunu ile birlikte ilk defa bu yapılar "gecekondu" olarak adlandırılmıştır.

Büyük kentlere yönelen hızlı göçlerle birlikte kentsel topraklar yetersiz hale gelmiş ve 1965 yılında Kat Mülkiyeti Kanunu yürürlüğe girmiştir. 1965 yılında çıkarılan Kat M*ülkiyeti* Kanunu, başta Ankara olmak üzere bütün kentleri etkilemiş, böylece aynı parselde birden fazla sahipliğe izin verilmiş, bir anlamda bugün bütün kentlerimizi saran apartmanlaşmanın önü açılmıştır.[9] Kat Mülkiyeti Kanunu ile dikey yapılaşma yoluyla kent topraklarının daha verimli bir şekilde kullanılması hedeflenirken gecekondu sahipleri artık tek katlı gecekondular yerine apartman kondular inşa etmeye başlamışlardır. Zaman içinde yerel ya da merkezi yönetim düzeyinde gerçekleştirilen imar affı, gecekondu, vb. hukuki düzenlemelerle gecekondular yasalaştırılmıştır. Özellikle seçim dönemlerinden önce uzun süreli kullanım hakkı daha sonra tapu alan kişilerin oluşturdukları gecekondularla birlikte planlı ve ülkedeki diğer kentlere örnek niteliğinde olabilecek bir kent değildir Ankara.

Özellikle 1950'li yıllardan sonra eski başkent İstanbul'un ülke içindeki stratejik konumu güçlenmiştir. Önce sermaye ve finans kuruluşlarının İstanbul'u tercih etmeleri, daha sonra sivil oluşumların merkezlerini İstanbul'a taşımaları ile birlikte Ankara daha çok siyasi merkez konumunda bir kent olurken İstanbul sanayi, ticaret, hizmet, sanat- kültür aktivitelerin gerçekleştirildiği bir merkez haline gelmiştir.

Türkiye'de 1950'li yıllardan itibaren kırdan kente yönelen yoğun göçlerle birlikte Ankara, İstanbul başta olmak üzere bütün büyük kentlerde, kent nüfusunun hızlı bir şekilde arttığı, gecekonduların kentsel mekânın şekillenmesini doğrudan etkilediği, hazırlanan imar planlarının

8 Uzun, C. N. (2005). Residential transformation of squatter settlements: urban redevelopment projects in Ankara. *Journal of Housing and the Built Environment*, 20(2), s. 184

9 Keleş, R., ve Duru, B. (2008). Ankara'nın ülke kentleşmesindeki etkilerine tarihsel bir bakış. *Mülkiye*, 32(261), s. 37

uygulanamadığı bir kentsel yapı söz konusudur. Zamanla gelir gruplarının yaşam alanlarının birbirlerinden ayrıldığı ve kentsel toprakların gelir gruplarına göre parçalandığı görülmektedir. 2000'li yıllardan sonra Ankara'da –ülkedeki diğer kentlerde de- alışveriş merkezlerinin sayısının hızla arttığı, lüks otellerin – rezidansların inşa edildiği, temalı parkların ortaya çıktığı, çevre yolu- otobanlarla birlikte kentin çevresindeki alan doğru genişlediği görülmektedir.

Almatı – Astana (Kazakistan Cumhuriyeti)

16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti, yirmi yıl içerisinde iki farklı başkente sahip olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında Sovyet döneminde de başkentlik yapan Almatı şehri başkent olarak devam etmiştir. Almatı, Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasal, bilimsel, kültürel, ticari, finansal ve sanayi anlamında önemli bir merkezidir.

Almatı şehri, Tanrı dağlarının kuzeyinde, Aladağ dağlarının eteklerinde ve Kazakistan Cumhuriyetinin güneydoğusunda bulunmaktadır. Kent, Büyük ve Küçük Almatı nehirlerinin etrafında bulunmaktadır. Almatı, sert kara iklimine sahiptir. Almatı'nın nüfusu, İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, 2016 yılı itibari ile nüfusu 1.534.894'tür. Almatı, 1929-1997 yılları arasında Kazakistan'ın başkenti olmuştur. Bugün Kazakistan'ın başkenti değildir fakat 1998 yılında çıkarılan bir kanun hükmündeki kararname ile özel statüye sahip, finans, eğitim ve kültür merkezi olarak belirlenmiştir. Almatı'ya ayrıca halk arasında bugün "Güney Başkent" de denilmektedir. [10]

Almatı şehrinin merkezinde caddeler ve sokaklar dikey ve yatay olarak tasarlanmış ve yapılmıştır. Sokaklarda binaların numaralandırılması, bir tarafında tek, karşı tarafında da çift numaralardır. Almatı'da adres gösterilirken önce binanın kapısının bulunduğu sokak yazılır, sokak ve caddeler çok uzun devam ettiğinden, adresin kolay bulunabilmesi için binanın kapısının bulunduğu sokağı kesen sokağın adı da belirtilir. Bu planlı yapılanmanın temeli 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır.[11]

2011 yılı verilerine göre, şehrin yüzölçümü yaklaşık 340 metrekare büyüklüğündedir. Almatı kentinin geliştirilmesi ile ilgili yapılan ve uygulanmakta olan plan, 1998 – 2020 yıllarını kapsamaktadır. Bu planın

10 Ercilasun, K. (2014). Bişkek. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
11 Ibid.

temel amacı, ekolojik açıdan temiz, güvenli ve sosyal çevre oluşturmaktır. Bundan dolayı mimarî ve inşaat sektörlerinde, Almatı'nın bağ-bahçe alanlarını korumak ve geliştirmek öncelikli amaç olarak belirlenmiştir. Plan dâhilinde, çok katlı evlerin inşası, üretim yerlerini geliştirme, trafik ve toplu taşıma imkânlarını arttırma ve metro hattının uzatılması gibi temel hedefler bulunmaktadır.[12] Kent aynı zamanda büyük bir ulaşım merkezidir. Kentte çok sayıda fabrika ve sanayi, üretim merkezleri bulunmaktadır. Almatı kentinin yıllık vergisi, ülke bütçesinin yaklaşık %27'sini oluşturmaktadır.[13]

Almatı, yerel ekonomi açısından büyük potansiyele sahiptir. Kent büyük demografik ve işgücü potansiyeli taşımaktadır. Ekonomik olarak aktif nüfus ağırlığı %65,8, iş bulma oranı %94,3'tür. Almatı, özel teşebbüs alanında da ülkenin en yüksek oranlarından birine sahiptir.

Astana

16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti ülke yönetimini, ilk başkent olan Almatı kentinden Akmola kentine taşımaya karar vermiştir. 20 Ekim 1997'de Kazakistan'ın başkenti ilan edilen Akmola kentine 6 Mayıs 1998'de Astana adı verilmiştir. Astana'nın Kazakistan'ın ortasında ve bütün sınırlardan yaklaşık olarak eşit uzaklıkta bulunması, başkent olarak seçiminde önemli bir rol oynamıştır. Astana'nın başkent seçilmesinin bir diğer sebebi de; Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti devleti arasında bir set çekme ve yeni bir ulus- devlet inşa etme isteğidir.

Astana'nın başkent olarak ilan edilmesiyle birlikte kırsal yapıdan yeni başkente yoğun bir nüfus akını başlamıştır ve kentin nüfusu hızla artmıştır. Kentte ilk olarak Sovyetler Birliği'nden kalan sokak – bina isimleri değiştirilerek bir Kazaklaşma eğilimi ortaya çıkmıştır.

Astana, bütün ülkeyi uluslararası arenada tanıtacak bir marka kent olarak tasarlanmıştır. Hatta Astana isminin seçilmesinin sebebi budur. Akmola'nın "ak mezar" anlamına geldiği ile ilgili eleştirilerden rahatsız olan Nazarbayev, yurtiçinde ve dışında aynı şekilde yazılacak ve telaffuz edilecek, herkes için söylenişi kolay olan Astana ismine karar vermiştir.[14]

12 Almatı Tarihi (2014) http://www.almaty.gba.kz/page.php?page_id=41&lang=1, Almatı Şehri Belediye Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi (Erişim Tarihi: 12.08.2018)

13 Ibid.

14 Nazarbayev, N. (2005). Avrasya'nın Kalbinde. İstanbul: Kaynak Kültür Yayın Grubu, s. 107.

2001'de ise Nazarbayev, Astana'nın Kazakistan'ın markası olduğunu, Kazakistan'ın onunla tanınacağını belirtmiştir.

Akmola başkent olarak ilan edildiğinde daha çok Sovyet kültürünün izleri olan Lenin heykeli ve heykel olarak kullanılan gerçek traktör gibi objeler kaldırılmıştır. Başkenti inşa etme sürecinde bütün Astana'nın dev bir şantiye hâline çevrilmesi sonucunda devlet binalarının, konutların ve heykellerin yükselmesi şehrin görünümünü birkaç yıl içinde tanınmaz bir hale getirmiştir. Bu anlamda özellikle bugünkü Respublika (Cumhuriyet) caddesinin durumu dikkat çekicidir. Burada ve diğer merkezî yerlerde bulunan eski tarz Sovyet konutları bile Kazak millî desen kabartmalarıyla kaplanıp değiştirilmiştir. İnşa edilen sembolik binaların bir kısmı, millî kültürü yansıtacak şekilde yapılmıştır. Yeni başkanlık sarayı, Nazarbayev kültür merkezi, uluslararası havaalanı, nehrin boyundaki apartmanlar, vb. Astana'daki heykeller, heykel kompozisyonları, dekoratif süslemeler, binalar ve yeni kurulan sokak, cadde ve meydan isimleri çoğunlukla sembolik anlamlar taşımaktadır. Bunlardan birisi olan Bayterek kulesi bizzat Astana'nın sembolü haline gelmiştir.[15] Başkentte göze çarpan bir diğer sembolik yapıt, Kenesarı Han'ın heykelidir. Yeni ve eski Astana'yı ayıran Esil nehrinin kıyısına yerleştirilen ve kaidesiyle birlikte 3 metreyi bulan heykel, Nazarbayev'in ifadesiyle bağımsızlık mücadelesini ve bu mücadelenin sürekliliğini temsil etmektedir.[16]

Kazakistan'da tam hız devam eden millî devlet inşa etme projesinin bir tezahürü olan Astana, aynı zamanda ülkenin sosyalist geçmişten kopup kapitalizme doğru yönelme hikâyesini de birebir yansıtmaktadır. Bağımsızlığın başında Rusya'nın arkasından hızlı liberal dönüşüm sürecine giren Kazakistan, yirmi yıl içinde serbest piyasa ekonomisine entegre olmuştur. Eski Sovyet ülkeleri içinde Batı'da "reformcu" olarak tanınan Kazakistan, kısa sürede dışarıya açılmış, fiyatları serbest bırakmış, stratejik boyuttaki özelleştirmeleri gerçekleştirmiştir. [17]

Netice olarak 1990'lı yıllarda başlayan ekonomik dönüşüm iki şehri de etkilemiş, ikisi de Kazakistan'ın önemli iş merkezleri haline geldiyse de, ticaret ve özel girişimciliğin gelişmesi bakımından Almatı açık arayla öndedir. Nitekim Astana daha çok siyasi ve idari başkent olup, Almatı

15 Ercilasun, G. K. ve Somuncuoğlu, A. (2014). Almatı – Astana. Türk Dünyası Başkentleri, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
16 Nazarbayev, 2005, s. 140
17 Ercilasun ve Somuncuoğlu, 2014

Kazakistan'ın iş ve ticaret merkezidir.

Aşkabat (Türkmenistan Cumhuriyeti)

Türkmenistan'ın başkenti olan Aşkabat, İran ile Orta Asya arasındaki yol güzergâhının önemli bir kavşağında yer almaktadır. Aşkabat, Sovyetler Birliği'nin 1924'te Milletler Politikasına dayanarak Orta Asya'da kurduğu cumhuriyetlerden Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti olarak ilan edilmiştir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra kurulan bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'nin de başkenti yine Aşkabat olmuştur.

Bağımsızlıktan sonra yeni ulus-devletin ulusal dili olan Türkmenceyi güçlendirmek ve Rusçanın hâkimiyetini kırmak için, birçok önemli mekânın ismi Türkmenceye çevrilmiştir. Türkmenistan Devleti bağımsızlık sonrası yatırımlarının birçoğunu başkente yöneltmiştir. Ulus-devlet inşa sürecinde ilk göze çarpan Aşkabat'ta inşa edilen Sultan Sencer Müzesi, Aşkabat Milli Tarih Müzesi, Göktepe Müzeleridir. Bunun yanında Aşkabat'ın da büyük meydanlarında bulunan Lenin heykelleri indirilmiştir. Bunun yerine Aşkabat merkezinde Türkmen/ Oğuz boylarının ataları Alparslan, Tuğrul ve Çağrı Beyler, büyük şair Mahtumgulı gibi kahramanların heykellerinin olduğu parklar, anıtlar yer almaktadır. Yine devlet başkanının emri ile şehrin güneybatısında Oğuz Han'ın simgesi olduğu düşünülen sekizgen yıldız motifleriyle süslenmiş yapılar yapılmıştır. Bu aynı zamanda Türkmenistan da dokunulmazlık sembolü olarak kabul edilmiştir.[18]

Aşkabat'ta bağımsızlıktan sonra kentin birçok bölgesine Devlet başkanı Türkmenbaşı'nın heykelleri inşa edilmiştir. Aşkabat'ın en büyük caddesine Cumhurbaşkanının adı verilmiştir. Havaalanı, Türkmenbaşı ismini almıştır. Şehrin neredeyse her yerini Cumhurbaşkanının resimleri süslemektedir.[19] Bu durumun bir sebebi de bağımsızlık sonrası ulusal birliğin devlet başkanı bünyesinde yaratılma çabasıdır. Türkmenistan, çok güçlü bir devlet başkanın var olduğu yönetsel sistemle yönetilmektedir. Bağımsızlık sonrası ulus –devlet inşa sürecinde güçlü devlet başkanının varlığı tüm yönetsel yapıya yansımıştır.

Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'nin ulus – devlet inşa etme süreci ve serbest piyasa ekonomisine geçişi, Aşkabat'ı doğrudan etkileyen iki

18 Maksudov, F.; Somuncuoğlu, T. ve Kavuncu, Ç. (2014). Taşkent. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

19 Akbarzadeh, S. (1999). National identity and political legitimacy in Turkmenistan. *Nationalities Papers,* 27(2), s. 274.

faktördür. Bağımsızlık sonrası serbest piyasa ekonomisine entegrasyon sürecinde inşaat sektörü aracılığıyla olmuştur. Aşkabat kenti, bağımsızlık sonrası adeta bir inşaat şantiyesi haline dönmüştür. İnşaat yatırımlarıyla Aşkabat bambaşka bir çehreye bürünmüş durumdadır. Özellikle enerji bolluğunun da etkisiyle geceleri ışıl ışıl olan kentte Cumhurbaşkanlığı köşkü ve kongre sarayı, muhteşem bağımsızlık, anayasa ve tarafsızlık dikilitaş anıtları, müze, tiyatrolar dikkat çekmektedir. Otellerin sayısının çok arttığı, özel firmaların özellikle doğalgaz ve inşaat firmalarının merkezlerinin yoğunlaştığı Aşkabat'ta yeni iş merkezleri oldukça fazladır. Yine Türkmen Halı Devlet Kurumu'nun 11 katlı binası ile tek bir kompleks oluşturan Türkmen Halısı Müzesi, birkaç yüksek öğretim kurumu, çok katlı bakanlık binaları, 16 katlı lüks Oğuzkent Oteli Aşkabat'ın yeni ihtişamlı görüntüsünü oluşturmaktadır. Tüm bu büyük ve lüks yapılar, çoğunlukla kentin iki büyük caddesi olan Arçabil ve Bitarap üzerindedir. Başkentin mimarisinde öne çıkan sadece binaların cepheleri değil, aynı zamanda peyzaj mimarisi dâhilinde fıskiye ve fener direkleri ile otobüs duraklarında da görmek mümkündür. Örneğin peyzaj açısından dünyanın en büyük fıskiyesi Aşkabat'tadır.[20]

Serbest piyasa ekonomisi ile beraber yaşanan özelleştirmelerin hem ekonomik sektörlerde hem de yaşam alanlarında gerçekleşmesi, zaten var olan kentsel eşitsizliği daha da arttırmıştır. Aşkabat'ta bu noktada bağımsızlık sonrası öne çıkan en önemli sonuç, belki de bir orta sınıfın yaratılamaması ve toplumsal hayatta uçurumun yüksek olmasıdır.

Bakü (Azerbaycan Cumhuriyeti)

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bakü, Hazar Denizi'nin Batı kıyısındaki Abşeron Yarımadası'nın güney sahilinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 28 metre aşağıda yer alan Bakü, dünyanın deniz seviyesinden aşağıdaki tek başkenti ve en kalabalık şehridir. Bir zamanların küçük sahil yerleşimi, 2016 yılı itibari ile 2429.434 nüfusa sahip bir kenttir. Bakü, uzun bir geçmişe sahiptir. Hatta ilk yerleşim ve kuruluş tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Bakü; Sasani İmparatorluğu, Şirvanşahlar, Safevi Devleti, Rus İmparatorluğu, Sovyetler Birliği egemenliğinde uzun bir geçmişe sahip kenttir.[21]

Bakü, petrolün var ettiği ve şekillendirdiği bir şehirdir. Azerbaycan

20 Maksudov, F.; Somuncuoğlu, T. ve Kavuncu, Ç. (2014).

21 Ataşer, G. A. ve Sayfutdinova, L. (2014). Bakü. *Türk Dünyası Başkentleri*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bakü, coğrafi konumu, tarihsel geçmişi ve sahip olduğu özellikler nedeniyle çok yönlü ve karmaşık bir kimliğe sahiptir. Bağımsızlığın ardından enerji kaynaklarının üzerinde tam kontrolü sağlayan Azerbaycan'da Bakü, bağımsız bir ulusun başkenti olarak yeniden şekillenmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin 1991'de parçalanmasının ardından bağımsızlığına kavuşan devletlerin başkentleri zorunlu olarak büyük bir yönetsel, demografik, ekonomik ve fiziksel dönüşüme maruz kalmışlardır. 1980'lerin sonlarında önce Ermeni, ardından Rus ve Yahudi grupların Bakü'yü terk etmesiyle şehrin yaklaşık yüz yıldır karakteristiğini belirleyen heterojen etnik yapısı büyük ölçüde homojenleşmiştir. Bağımsızlık sürecinde Bakü nüfusunun etnik açıdan homojenleşmesi, şehrin ulusal başkent kimliğini çok güçlü bir şekilde desteklemiştir.[22]

Bakü, bağımsızlıktan sonra güçlü başkanlık sistemine uyan bir yerel yönetime sahiptir. Şehir, başkanını yürütmenin, yani doğrudan Cumhurbaşkanı'nın atadığı ve bu durumuyla yürütmenin doğrudan uzantısı konumundaki Bakü Şehir İcra Hâkimiyeti tarafından idare edilmektedir. Bakü'yü oluşturan on bir idari bölgenin başkanları da Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta, ancak onların üstü konumundaki Şehir İcra Hâkimiyeti Başkanı'nın bu başkanları atama ya da görevden alma yetkisi bulunmamaktadır.

Kentsel gelişim hukuki olarak, 1998'de kabul edilen Mimarlık Faaliyetleri Hakkında Kanun ve 1999'da kabul edilen Kentsel Planlamanın Esasları Hakkında Kanun ile düzenlenmektedir. Azerbaycan, bağımsızlığa kavuştuğu andan itibaren Sovyet dönemine ait sembollerin silinmesi için en yoğun çaba gösteren devlet olmuştur. Bakü'de, öncelikle sokak ve cadde isimleri de büyük oranda değiştirilmiştir. Sovyet ve Rus tarihi ile ilişkili adlar sokak ve caddelerden kaldırılırken, yerine Azerbaycan tarihinden isimler konulmuştur.[23]

Kentte Azerbaycan Cumhuriyeti'ni simgeleyen sembol yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. 2012'de inşası tamamlanan Alev Kuleleri, Milli Meclisin hemen karşısında, Bakü'ye ve körfeze hâkim bir tepede yer alır. En uzunu 190, en kısası 140 metre olan alev şeklindeki üç binadan oluşan kompleks lüks konut ve işyerleri için inşa edilmiştir. Binaların alev şeklindeki formu, Azerbaycan'ın sahip olduğu büyük enerji kaynaklarına atıfta bulunur. Kent merkezinde inşa edilen Haydar Aliyev Merkezi ise, sıra

22 Ibid
23 Ibid

dışı mimarisi ile kültürel ve sosyal etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır.

Azerbaycan'daki ulus devlet inşa etme sürecinde Bakü kenti özelinde uluslararası siyasi, ekonomik ve kültürel bir entegrasyon sağlanmak istenmiştir. Bakü'nün uluslararası merkezlerden biri haline gelmesi için bir inşa sürecine başlanılmıştır. Fakat bu süreç kendi içinde çeşitli çelişkileri barındırmaktadır. Kentte bir yandan gelişen, modern görünümlü, geceleri ışıklarla aydınlatılan görkemli binaların inşa edilmektedir. Fakat orta gelir seviyesine sahip Azerbaycan vatandaşları için inşa edilen bu yapılar ulaşılabilir olmaktan uzaktır. Lüks tüketim mallarının bulunduğu mağazalar, şehir merkezindeki kentsel dönüşüm ve yenileme baskısına dayanmakta zorlanan Bakülülerden çok, şehirdeki yabancılara ve yeni üst-orta sınıf Azerbaycanlılara hitap etmektedir.

Kentte yeniden yapılanma sürecinde yoğun bir kentsel dönüşüm çalışmaları sözkonusudur. Bu kentsel dönüşüm çalışmaları içinde kentteki petrol rezervleri nedeniyle "kara şehir" olarak adlandırılan Bakü için, "White City (Bakü Beyaz Şehir)" projesi dikkat çekmektedir. 21 ha'lık arazi üzerinde geliştirilen petrol karası şehrin ak şehre dönüştürülmesi hedeflenmektedir. Proje tamamlandığında 50.000 kişiye yaşam alanı ve 48.000 kişilik istihdam alanı sağlanması planlanmaktadır. Proje 10 farklı bölgeden oluşacak şekilde geliştirilmiş olup, her bir bölgenin fonksiyonu ve çekim özellikleri farklılık göstermektedir. Toplam inşaat alanı 3,7 milyon m^2'yi bulan Beyaz Şehir projesi bünyesinde 39 ha'lık peyzaj alanı yer almaktadır. Beyaz Şehir projesi ile hâlihazırda, Bakü merkezinin dışında yerleşen Kara şehrin düzeltilmesi ve yaşanacak bölge haline getirilmesi ile yeni bir perspektif oluşturulacaktır. Bunun dışında ayrıca Hazar Denizi'nin üzerinde 3000 hektarlık alana kurulacak bir yapılanma çalışması devam etmektedir. 50 yapay adadan oluşacak projede dünyanın ne büyük camisi, Formula 1 pisti, 5 üniversite, marina, helikopter pisti, 250 bin konut, 50 bin dairelik rezidans, 18 otel yapılması planlanmaktadır.

Sahip olduğu petrol rezervleri nedeniyle geçmiş yıllarda olduğu gibi günümüzde de Azerbaycan uluslararası sermayenin çekim merkezi durumundadır. Bakü, son yıllarda uluslararası sermayenin baskısı altındadır ve kent ulaşım, altyapı, inşaat alanlarında çok sayıda uluslararası sermaye şirketleri faaliyet göstermektedir.

Bişkek (Kırgızistan Cumhuriyeti)

Kırgızistan, Asya'nın ortasında bulunan dağlık bir ülkedir. Başkenti Bişkek'tir. Bişkek, deniz seviyesinden 800 metre yüksekliğe sahiptir ve en yakın denizden yaklaşık iki bin kilometre uzaklıktadır. Bişkek şehri, bölge olarak tarihî açıdan önemli olan bir coğrafyada bulunmaktadır ve İpek Yolu'nun üzerinde yer almaktadır.

1917 yılında Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte Bişkek, 1918'den itibaren Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisine dâhil edilmiştir. Bu özerk cumhuriyetin başkenti Taşkent'tir. 1924'te yapılan yeni düzenlemeyle Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti parçalanarak ayrı ayrı idari bölgeler kurulmuştur. Bunlardan biri de başkenti Bişkek olan Kara Kırgız Özerk Bölgesi idi. Böylece bu tarih itibarıyla Bişkek, yeniden bir bölgesel merkez hâline gelmiştir. 1925'te bölgenin adı Kırgız Özerk Bölgesi olarak değiştirilmiştir. 1936 yılında bu bölgenin adı Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur.[24]

Bişkek, Sovyetler Birliği'nin planlı ekonomi ve planlı şehirciliğinin bir ürünü olarak gelişmiştir. Sovyetler Birliği'nin devlet ve ekonomi yönetim sistemi, bütün şehirlere olduğu gibi Bişkek'e de yansıdı. Böylece 1928 yılından itibaren Bişkek'in gelişimi yönünde yapılan beş yıllık planlarla 20. yüzyıl boyunca devam edecek olan yapılaşma başlamıştır. Sovyet devrinin şehir planlamacılığı özellikleri doğrudan doğruya Bişkek'e de yansımıştır. Bu özellikler arasında şehirde bol yeşil alan inşası, geniş meydanlar, görkemli devlet ve kurum binaları ve şehrin her tarafına serpiştirilmiş olan heykelleri sıralamak mümkündür.[25]

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlık ilan edilerek Kırgızistan Cumhuriyeti kurulmuştur. 1993 yılında Kırgızistan Anayasa yürürlüğe girmiştir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası başkanlık sistemi temelinde oluşmuştur, ancak 2010 yılında yeniden hazırlanan Anayasa'da Parlamenter Sistem geçerlidir. Bugünkü Kırgızistan, güçlü yetkilere sahip bir cumhurbaşkanı tarafından parlamenter bir sistemle yönetilmektedir. Kırgızistan'ın genel devlet yapısına bakıldığında bunun Türkiye ile büyük benzerlikler taşıdığı görülür. Tıpkı Türkiye gibi Kırgızistan'ın da anayasasında demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğu belirtilmektedir.

24 Ercilasun, K. (2014). Bişkek. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
25 Ibid

Sovyetler Birliği'nin son döneminden itibaren şiddetli bir şekilde hissedilen ekonomik durgunluk, Kırgızistan'ın bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik bir çöküntüye dönüşmüştür. Sovyet ekonomik yapısının bağımsız ekonomiye uygun olmaması nedeniyle fabrikalar işlememiş, işçiler işsiz kalmıştı. Bağımsızlıktan sonra hala milli paranın kullanılmaması, Sovyet dönemine ait para biriminin kullanılmaya devam etmesi hem ekonomik olarak ciddi sorunlara neden oluyordu hem de bağımsız bir ülkeye ters düşen bir uygulamaydı.[26]

1993 yılında ulusal para birimine geçilmiş, fiyatlar serbest bırakılmış, tarım – ticarette reformlar yapılmış, kısmi özelleştirmeler gerçekleştirilmiştir. Ülkede yapılan ekonomik reformlar etkisini ilk olarak Başkent Bişkek'te hissettirmiştir. Bişkek, ülkenin sanayi ve hizmet sektörlerinin merkezidir. Üretimde gıda sektörünün yanı sıra Bişkek'te yün ve yünlü kumaş üretimi de yapıldığı görülmektedir.[27] Ülkenin siyasi merkezi olması nedeniyle kent, siyasilerin, bürokratların ve yabancı temsilciliklerin toplandığı yerdir. Kent ayrıca yerli – yabancı yatırımcıların yoğunlaştığı bir yerdir. Kentteki çok sayıda üniversite dolayısıyla öğrenci yoğunluğu da fazladır. Bütün bunlar, kentin tüketim ekonomisinin ve hizmet sektörünün büyük ölçüde gelişmesini sağlamıştır. İrili-ufaklı lokantalar, dükkânlar, market zincirleri, mağazalar ve alış-veriş merkezleri ile hizmet sektörünün canlılığı kente yansımıştır.[28]

Bişkek Sovyet döneminde olduğu gibi bağımsızlık döneminde de göç almaya devam etmiştir. Ancak Sovyet döneminden farklı olarak bu dönemde aynı zamanda göç veren de bir özellik kazanmıştır. Bağımsızlık dönemi göçlerinin önemli özelliği Kırgız nüfusun Bişkek'e doğru, başta Rus ve Ukraynalı olmak üzere Slav nüfusun ise Bişkek'ten Rusya'ya doğru akmasıdır. Bu gelişim sonucunda Bişkek, Sovyet dönemi nüfus dokusundan farklılaşmış ve millî bir doku kazanmıştır. Şehirdeki Kırgız nüfus Sovyet döneminin sonunda ancak dörtte bir nispetindeyken bugün üçte ikiyi aşmış, Kırgızistan'ın başkenti olma niteliğini nüfus dengesiyle de göstermiştir.[29]

Bişkek, Sovyet devrinde aldığı şekil uzun bir süre neredeyse hiç değişmeden kalmıştır. Bişkek, kentin ana meydanındaki Lenin heykelini muhafaza eden Türkistan'daki tek başkent olma özelliğini korudu. Bu heykel 2003 yılına kadar muhafaza edilmiştir. Akayev yönetimi bu heykelin

26 Ibid
27 Ibid
28 Ibid
29 Ibid

kaldırılmasını istemiştir fakat gelen yoğun eleştiriler sonucunda heykelin sadece yeri değiştirilebilmiştir. Ancak, yine de diğer başkentlerden farklı olarak tamamen kaldırılmadı ve Bişkek'in merkezinde olma özelliğini devam ettirmektedir.

Bağımsızlık döneminde kentin mekânsal yapısında değişim yavaş olmuştur. Bu durumun nedeni, sistem değişikliğidir. Sovyet dönemindeki planlı sistemde binalar nispeten tek tip olarak inşa ediliyordu. Bağımsızlık döneminde sistem değişikliğine bağlı olarak Sovyet devrindeki tek tip merkezî anlayış yıkılmıştır fakat diğer başkentlerde olduğu hızlı bir inşa sürecine tanık olunmamıştır. İlerleyen yıllarda Bişkek'in düzensiz bir şekilde göç almasına paralel olarak şehrin dış çeperlerinde tek katlı veya iki katlı gecekondu halkaları oluşmaya başlamıştır. Son yıllarda kentte mekânsal değişimler hızlanmış olup yeni semboller kentte boy göstermeye başlamıştır. Bunlar arasında özellikle heykeller dikkat çekici olup Kırgız tarihinden ve kültüründen heykeller kente inşa edilmiştir. Cadde ve sokaklara Kırgız tarihi ve kültüründen isimler verilerek bir değiştirilmiştir.[30]

Lefkoşe (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

Kıbrıs, Akdeniz'in ortasında yer alan, 9235 km2'lik yüzölçümü ile bölgenin üçüncü büyük Adası konumundadır. Ada, 1571 yılında Osmanlı Devleti tarafından feth edilmiştir.

Osmanlı Devleti, Akdeniz coğrafyasında gücünü kaybetmeye başlayınca Kıbrıs 1878 yılında İngiltere'ye kiralamıştır. Bu tarihten itibaren, Osmanlı Devleti döneminde yönetici konumunda bulunan Kıbrıs Türk toplumu, artık Ada'da yönetilen konumunda bulunacaktır.[31]

1878- 1960 yılları arasını kapsayan dönemde, Ada'da İngiliz egemenliği kurulmuştur. Bu dönemin başkenti konumunda olan Lefkoşa'nın bu değişiklikten derinden etkilediği görülmektedir.

İngiliz egemenliği döneminde adada Türk ve Rum milliyetçiliği olmak üzere iki milliyetçilik akımı güçlenmiştir. İlerleyen yıllarda Kıbrıs'ta, Türk ve Rum ulusları arasındaki sorunlar oldukça büyük boyutlara ulaşmıştır. Bir yandan Kıbrıslı Türklerin Ada'dan göçü, diğer yandan

30 Ibid

31 Akgün, S. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinden Kıbrıs Türk aydınları ve Jön Türk hareketi ile olan ilişkileri (1865 – 1918). History Studies, 3(3), s.3

Rumların isteklerine karşı, İngilizlerin Türkleri öne sürmesi, Ada'da siyasi sorunların başlamasına neden olmuştur. Ada'da İngiliz yönetimi hüküm sürerken kent mekânsal olarak büyümekte, yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmaktaydı. Bu dönemde Lefkoşa, kasaba görünümünden çıkıp bir kent görünümüne bürünmüştür. Ada, Lefkoşa'dan idare ediliyordu ve Kıbrıslı Türk ve Rumlar arasındaki siyasi mücadelelerin çoğu da bu kentte gerçekleşiyordu.[32]

Tarihin her aşamasında, Kıbrıs Rum toplumunun büyük bir ideali bulunmaktadır: Enosis. Enosis, Kıbrıs Rum toplumunun siyasi olarak en büyük hedefidir. 1 Nisan 1955 tarihinde Kıbrıslı Rumlar tarafından "EOKA" adlı bir örgüt kurulmuştur. Bu örgüt, Yunanistan tarafından da desteklenmekteydi. Burada amaç, Enosis'i gerçekleştirmek, Ada'nın Yunanistan'a ilhakını sağlamaktı.[33]

Ada'da İngiliz egemenliği son bulduğunda, Lefkoşa kentinin Osmanlı Devleti egemenliği altında bulunan başkentten çok farklı bir başkent yapısında olduğu görülmektedir. Lefkoşa, konutları surların dışarısına taşmış, Türk ve Rum mahalleleri birbirlerinden ayrışmış, siyasi mücadelelerin baş gösterdiği bir kent hâline bürünmüştür.

1960 yılına gelindiği zaman, "Zürih ve Londra Antlaşmaları" ile birlikte Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası hazırlanmış; Lefkoşa Antlaşmaları ile "Kıbrıs Cumhuriyeti", 16 Ağustos 1960 yılında ilan edilmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti, üç ayrı devletin garantörlüğü altında kurulmuştur. Bunlar Türkiye Cumhuriyeti, Yunanistan ve Birleşik Krallık'tır. Söz konusu devletler, yeni kurulmuş olan devletin garantör devletleri olarak uluslararası alanda yerlerini almışlardır.[34]

Kıbrıslı Türkler ile Kıbrıslı Rumların ortaklaşa kurmuş oldukları Kıbrıs Cumhuriyeti, Başkanlık Sistemi ile yönetilmekteydi. Başkent ise bu dönemde de Lefkoşa olmuştur. Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmadan önce, Lefkoşa kentinde belediye hizmetleri ikiye bölünmüştür. Lefkoşa Türk Belediyesinin kuruluşu 1958 yılında olmuştur. Bu tarihten itibaren Lefkoşa Türk Belediyesi, Kıbrıs Türklerinin yerel hizmetlerini karşılamak için aktif olarak hizmet vermeye başlamıştır.

32 İşçioğlu, Deniz (2014) Lefkoşa. Türk Dünyası Başkentleri, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
33 Ibid
34 Güler, Yavuz (2004). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Kıbrıs meselesi. Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 5(1), s. 107

Ada'da yaşanan siyasi süreç ile birlikte Lefkoşa, yönetsel açıdan yavaşça bölünmeye başlamıştır. Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğünde kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti varlığını uzun süre koruyamamıştır. 21 Aralık 1963 günü Kıbrıslı Rumlar "Kanlı Noel" adını verdikleri saldırılarını başlatırlar. Kıbrıslı Türklere yapılan bu saldırılar sonrasında Kıbrıs Cumhuriyeti fiili olarak yıkılmıştır. Lefkoşa, başkent olarak çatışmalardan en çok etkilenen kentlerden biri olmuştur. Artık Ada'da "iki bölge" oluşturulması kaçınılmaz olmuştur. Aynı durumun Lefkoşa kentinde de yaşandığını görmekteyiz. Yıllarca güvenlik nedenlerinden dolayı etrafı duvarlar ile çevrili olan kentin ortasına çekilecek olan duvar ile birlikte kentte iki bölge oluşturulmuştur. Kentin içerisinde yerini alan duvarlar, kenti ikiye bölmekte; siyasi, ekonomik, dini ve etnik farklılıkları bulunan iki toplumu birbirinden ayırmaktadır. Lefkoşa kenti bu süreçte "yeşil hat" çizgisi ile bölünmekte; kentte iki farklı toplumun yaşam yerleri birbirlerinden tamamen ayrılmaktadır. Yeşil Hat çizgisi Lefkoşa'daki iki ayrı yönetimin sınırı olarak kabul edilmektedir. Kentin kuzeyi Türk bölgesi, güneyi ise Rum bölgesi olarak ayrılmıştır.[35] Bölünmenin yaşandığı günden bugüne kadar Lefkoşa kentinin mekânsal olarak birçok değişime uğradığını görmekteyiz.

Tek bir kent olan "Lefkoşa", artık iki farklı topluma ev sahipliği yapmakta, iki ayrı bölgeden, iki ayrı yönetimden oluşmaktadır. Zaman içerisinde Lefkoşa Türk bölgesinin (Kuzey Lefkoşa) dışarıya doğru büyümeye başladığını, Güney Lefkoşa'nın ise dikey olarak büyümeye devam ettiğini görmekteyiz. Böylece, Kıbrıs Adası'nın başkenti konumunda bulunan Lefkoşa, "Avrupa'nın son bölünmüş başkenti"[36] olarak tarihteki yerini almıştır. Yeşil Hattın çekilmesi, Türk ve Rum toplumları arasındaki toplumsal çatışmaları durdurmaya yeterli olmamıştır. Yeşil Hattın çekilmesi, Türk ve Rum toplumları arasındaki toplumsal çatışmaları durdurmaya yeterli olmamıştır. 1963-1974 yılları arasında Lefkoşa'da toplumlararası çatışma devam etmiştir. Kıbrıs Türk halkının Ada'daki varlığını koruması, büyük mücadeleler sonucunda gerçekleşebilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, Ada'da barış ortamının sağlanması için, Türk Silahlı Kuvvetlerini 20 Temmuz 1974 yılında Kıbrıs'a gönderip 'Kıbrıs Barış Harekatı'nı başlatmıştır. Türk Silahlı Kuvvetleri 14 Ağustos 1974 yılında Lefkoşa Kentine girmiş; bu tarihten sonra Lefkoşa kenti, Kuzey Lefkoşa ve Güney Lefkoşa olarak iki farklı isim altında literatürdeki yerini almıştır. 1974'ten sonraki siyasi süreçte Kıbrıs Türkleri, Kıbrıs

35 İşçioğlu, 2014

36 Atun, R. A. ve Doratlı, N. (2009). Walls in cities: a conceptual approachtothe - walls of Nicosia. *Geopolitics*, 14(1), s. 113

Türk Federe Devleti'ni kurmuşlardır. [37]15 Kasım 1983 tarihinde ise, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. KKTC'nin yönetim şekli "Cumhuriyet" olmuştur. Başkent, Lefkoşa (Kuzey Lefkoşa) kentidir. Resmî dil "Türkçe" olarak kabul edilmiştir. Kuzey Kıbrıs'ta yaşayan Türkler, para birimini "Türk Lirası" olarak değiştirmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde Kuzey Lefkoşa, Türk Lirasını kullanırken, Güney Lefkoşa Kıbrıs Lirası'nı kullanmaya devam etmiştir. Bu durum 2004 yılına kadar devam etmiştir. 2004 yılında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Avrupa Birliği (AB) üyesi olması ile birlikte, 1 Ocak 2008 tarihinde Güney Kıbrıs Avrupa Birliği para birimi olan 'Euro'yu kullanmaya başlamıştır. Artık Lefkoşa kenti, tam anlamı ile iki farklı kent durumuna gelmiştir.[38]

KKTC'nin 1983 yılında ilan edilmesi ile birlikte ülkede düzensiz yapılaşma ve imar sorunları ortaya çıkmıştır. KKTC'deki planlama sisteminde planlama yetkisi, Şehir Planlama Dairesi'ndedir. KKTC'de planlama, merkezî yönetim tarafından yapılmaktadır. Lefkoşa kenti, KKTC'de bulunan ve kent planı olan tek kent konumundadır. Lefkoşa'da kent ekonomisi, kent planlaması, kent yönetimi, hâlen birçok eksiklikleri barındırsa da, merkezî yönetim kentin gelişebilmesi için yoğun çaba harcamaktadır. Lefkoşa kenti, planlı bir kent olmasına rağmen plansız bir şekilde gelişmeye ve değişmeye devam etmiştir. Kentte var olan yerel yönetim, bugün mali sorunlar ile baş etmeye çalışmaktadır.

Taşkent (Özbekistan Cumhuriyeti)

Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Taşkent, Özbekistan'ın siyasal merkezi olmanın ötesinde ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ülkenin en gelişmiş şehridir. Bunun sebebi Taşkent'in hem Çarlık döneminde hem Sovyetler Birliği döneminde hem de bağımsızlık döneminde bölgedeki siyasal ve ekonomik merkez olmasıdır.

Sovyet döneminde Taşkent'te yürütülen kentleşme politikaları, bütün diğer Sovyet kentlerine benzer olmuştur. Parklar, heykeller, anıtlar kentin mekânsal formunu belirleyen temel argümanlardır. Birbirine paralel uzun caddeler ve merkezde yer alan devasa binalar, Sovyet mimarî ve şehircilik anlayışının ana çizgilerini oluşturmuştur. Özbekistan'da Rus nüfusunun en fazla olduğu şehir Taşkent olmuştur. Özbekistan'da yine Rus dilinin en yaygın olduğu şehir de Taşkent olmuştur. Taşkent Sovyetler Birliği'nin Moskova, Leningrad ve Kiev'den sonra dördüncü büyük şehri

37 İşçioğlu, 2014
38 Ibid.

idi.[39] Bu konumu ile Türkistan bölgesinde Türk Cumhuriyetleri arasında metroya sahip olan ilk kent olmuştur. Taşkent metrosu, 1977 yılından bu yanan hizmet vermektedir. Taşkent, metro istasyonları süslemeleri ve her istasyonun ayrı bir konsepte sahip olması ile ünlüdür.

31 Ağustos 1991 tarihinde, Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı Taşkent kentinde ilan edilmiştir. Bugün Taşkent, Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkentidir. Özbekistan yönetimi, bağımsızlığın ilk günlerinden başlayarak Taşkent'in, ülkenin başkenti ve aynı zamanda özellikle Orta Asya bölgesinin en büyük siyasi kültürel merkezi olarak yer edinmesi için çalışmıştır.

Bir başkent olarak Taşkent, hem Sovyet ve Çarlık dönemlerinde hem de günümüzde ülkenin iç siyasetini belirleyen ve sosyo-ekonomik reformların da yönetildiği bir merkez olarak gelişmiştir. Bugün Devlet Başkanı Köşkü, Millet Meclisi, Başbakanlık ve tüm Bakanlıklar faaliyetlerini Taşkent'te yürütmektedirler. Bağımsızlık Meydanı, "Özbekistan" ve "Türkistan" gibi encümen sarayları, *Aksaray* ve Dış İşleri Bakanlığı gibi merkezi yönetim binaları, başkentin ve bağımsızlığın simgesi olarak algılanmış ve dolayısıyla bu yapıların inşasına ayrı bir özen gösterilmiştir.[40]

Özbekistan, bağımsızlık sonrası mekânsal olarak ağırlıklı bir şekilde yatırımlarını ve çabalarını başkent olan Taşkent'e harcamıştır. Orta Asya devletlerinin en büyük özelliği, Sovyetlerden önce bir ulus devlet süreci ya da deneyimi yaşamamış olmalarıdır. Bu anlamda, Sovyetlerin bünyesindeki Doğu Avrupa, Kafkasya ülkelerinden farklı olarak onlar, ulus-devlet ve kapitalist sistemi deneyimlemeden, Sosyalist sisteme adım atmışlardır. Bu anlamda Orta Asya ülkelerinin, özelde Özbekistan'ın özgünlüğü, sosyalist bir yapıdan ulus-devlet ve kapitalist sistemi yaratma çabasıdır.

Bağımsızlıktan sonra Taşkent'te yoğun bir şekilde sosyo-ekonomik reform gerçekleştirilmiştir. Ekonomi açısından serbest piyasa ekonomisine geçiş taleplerinin temelinde daha önce Sovyet Dönemi'nde uygulanmayan özel işletmecilik, girişimcilik, yabancı yatırımları artırma, yeni banka-kredi sistemini geliştirme ve mülkiyeti özelleştirmeye yönelik reformlar gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Taşkent'te yabancı ülkelerden gelen girişimcilerle birlikte ortak şirketler ve firmalar kurulmaya başlanmıştır.

39 Maksudov, F.; Somuncuoğlu, T. ve Kavuncu, Ç. (2014). Taşkent. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
40 Ibid

Taşkent ülkenin en büyük sanayi merkezine dönüşmüştür. Taşkent'in Orta Asya'da jeopolitik açıdan en önemli ulaşım sistemi, demir, hava ve karayollarının kavşağında yerleşmesi, dünyanın birçok ülkesiyle ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Başkent'te iki demiryolu istasyonu, iki hava limanı, beş otobüs terminali mevcuttur.[41]

Bağımsızlık sonrası Taşkent'in hem ekonomik hem de siyasal merkez olma işlevi daha da derinleşmiştir. Doğal kaynaklar açısından zengin olan ve nüfusu Özbekistan kadar fazla olmayan diğer ülkeler başkentlerine daha fazla yatırım yapma imkânı bulmuşlardır. Bu anlamda Taşkent, ülkedeki birincil kent olma önemini korurken, Orta Asya genelinde Bakü ve Astana gibi kentler yanında eski önemini kaybetmiştir.

Taşkent, bağımsızlık sonrası sosyal politika alanında belki de ülkede en büyük sıkıntıyı yaşayan kentlerin başında gelmiştir. Bu durumun iki temel sebebi vardır: İlk olarak bağımsızlık sonrası Taşkent'e gerçekleştirilen yoğun göç, kentte kentsel hizmetlerin sunumu, konut problemi, alt yapı hizmetleri gibi birçok sorunu daha da arttırmıştır. İkinci olarak ise Sovyet dönemi Özbekistan'ın mekânsal yapısı ile ilgilidir. Taşkent'in Özbekistan'daki diğer kentlere göre, Sovyet rejimi açısından kritik öneminden dolayı, devletin sürekli bu kente yatırım yapması, bağımsızlık sonrası devletin birçok kamu hizmetinden çekilmesinin negatif sonuçlarını en çok Taşkent yaşamıştır. Nitekim Sovyet eşitsiz gelişmesinin bir sonucu olarak, Taşkent dışındaki birçok vilayetin devlet yatırımlarından mahrum kalması, söz konusu bölgelerdeki eski sosyal ilişki ağları ile bireylerin toplumsal yaşamlarını yeniden üretmesini sağlarken, bu durum kendiliğinden bu tür sosyal ilişkileri de yeniden üretmiştir. Bunun sonucu, bağımsızlık sonrası devletin kamu hizmetlerinden çekilerek bıraktığı boşluğu dolduran eski sosyal ilişki ağları hâlihazırda birçok bölgede zaten varlığını sürdürürken Taşkent, modernleşen toplumsal yapısı ile bu tür geleneksel sosyal ilişkilerin en az görüldüğü bölgedir.[42]

Taşkent şehri bugün, idari yapısına paralel olarak 11 ilçeden ve 500'den fazla mahalleden oluşmaktadır. İlçelerin her biri idari sınır olarak merkezden çepere doğru yayılmaktadır. Şehrin merkezi büyük oranda bugün ticari bir merkez olarak mağazalara, büyük otellere, iş merkezlerine, restoranlara ev sahipliği yaparken Sovyet kentlerinin bir özelliği olarak kamusal binaların ihtişamı, kültür merkezleri, parklar ve yeşil alanlar

41 Ibid
42 Ibid

da kent merkezinde korunmaya devam etmektedir. Fakat ekonomik güç gerektirmeyen sembolik değişim konusunda Özbekistan oldukça hızlı ve radikal adımlar atmıştır. Ülkede Sovyet rejimini hatırlatan miras hızlı bir şekilde değiştirilmiştir. Lenin heykelleri, vb. eski rejimle alakalı pek çok obje temizlenmiştir. Fakat yeni rejimin kendisini göstereceği ekonomik maliyeti gerektiren yeni binalar vb. ise kısa sürede hayata geçirilememiştir.[43]

Gündelik hayatta kentte gerçekleşen aktivitelere bakıldığında, Taşkent'in Sovyet sonrası keskin bir dönüşüm yaşamaması, yabancı yatırımlara kentin mekânlarının kapalı veya sınırlı bir şekilde açık olması gerçeği, kültürel aktiviteler anlamında büyük alışveriş merkezlerinin oluşmasını önlemiştir. Bu dolayısıyla büyük marka restoran veya mağaza zincirlerinin kentte varlığının hayli sınırlı olmasına sebep olmuştur. Bu anlamda Taşkent'te hâlâ Sovyet zamanından kalma "TSUM", en önemli alışveriş yerlerinden biriyken, bağımsızlık sonrası kurulan MİR alışveriş Merkezi kentin yine önemli ve büyük alışveriş merkezlerindendir bugün. Ancak bu konsepti, büyük AVM'lerle karşılaştırmak hatalı olacaktır. Diğer taraftan halkın büyük oranda alışverişlerini gerçekleştirdiği yerler hâlâ Çarsu, Aleyski Pazar gibi eski geleneksel pazarların kendileridir. Diğer taraftan küresel markaların, kentte yeni gelişim alanı olan caddeler, büyük iş merkezleri ve oteller görülmektedir.[44]

Sonuç

Türk Dünyası coğrafyası tarihsel perspektifte jeopolitik açıdan önemli bir konumda olmuştur. Dolayısıyla tarih boyunca bu coğrafyada çeşitli uluslararası güçler egemenlik kurma mücadelesi içinde olmuştur. Oldukça geniş bir coğrafi alan içinde yer Türk devletlerinin ekonomik potansiyelleri, sosyo – kültürel yapıları ve politik sistemleri birbirlerinden farklılık göstermektedir.

Türk dünyası içinde yer alan devletlerin ulus – devlet kurma sürecine etki eden iki önemli olay bulunmaktadır. Bir farklı ifade ile Türk devletlerinin 20. yüzyılda yaşadıkları köklü dönüşümleri belirleyen iki tarihi olay önemlidir: Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin dağılması. Her iki olayın ardından bugünkü Türk devletlerinin ulus-devlet inşa süreçleri başlamıştır. Her ülke kendine özgü coğrafi konumu, doğal kaynakları, sınır komşuları ve tarihsel süreçte tanık olunan olaylara bağlı

43 Ibid
44 Ibid.

olarak farklı bir ulus devlet inşa etme sürecine girmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve yıkılması Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devletlerinin ulus devlet sürecini etkilerken; Sovyetler Birliği'nin dağılması ise Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Devleti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti'nin ulus- devlet olması süreçlerinde üzerinde doğrudan etkili olmuştur.

Türk dünyası olarak adlandırılan bölge sahip olduğu doğal kaynaklar, coğrafi konumları nedeniyle geçmişte olduğu gibi günümüzde de uluslararası güçlerin odak noktasını oluşturmaktadır. Uluslararası ekonomik – siyasi rekabetin ve dinamik siyasi konjonktürün var olduğu günümüz koşullarında ortak dil – kültür birliğine sahip Türk devletlerinin uluslararası güçlerin yönlendirdiği dünya düzeni yerine ekonomiden, sosyo – kültürel yaşama, politik konsensuslara, eğitime kadar uzanan geniş bir perspektifte yeni işbirlikleri geliştirebilme potansiyelleri bulunmaktadır.

Kaynakça / References

Akbarzadeh, S. (1999). National identity and political legitimacy in Turkmenistan. *Nationalities*

Papers, 27(2), 271-290.

Akgün, S. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecindenKıbrıs Türk aydınları ve Jön Türk hareketi ile olan ilişkileri (1865 – 1918). *History Studies*, 3(3).

Almatı Tarihi (2014) http://www.almaty.gba.kz/page.php?page_id=41&lang=1, Almatı Şehri Belediye Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi (Erişim Tarihi: 12.08.2018)

Ataşer, G. A. ve Sayfutdinova, L. (2014). Bakü. *Türk Dünyası Başkentleri*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Atun, R. A. ve Doratlı, N. (2009). Walls in cities: a conceptual approachtothe - walls of Nicosia. *Geopolitics*, 14(1),108-134.

Çınar, T. (2007). Başkentler üzerine bir inceleme. A. Mengi (ed.). *Kent ve Politika: Antik Kentten Dünya Kentine, Ruşen Keleş'e Armağan,* Ankara: İmge Kitabevi, 129-146.

Dursun, D. ve Poyraz, U. (2014). Ankara. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, G. K. ve Somuncuoğlu, A. (2014). Almatı – Astana. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, K. (2014). Bişkek. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Güler, Yavuz (2004). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Kıbrıs meselesi. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1),101-112.

İşçioğlu, Deniz (2014) Lefkoşa. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları**.**

Keleş, R., ve Duru, B. (2008). Ankara'nın ülke kentleşmesindeki etkilerine tarihsel bir bakış. *Mülkiye*, 32(261), 27–44.

Keleş, R. (1998). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.

Maksudov, F.; Somuncuoğlu, T. ve Kavuncu, Ç. (2014). Taşkent. *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları**.**

Nazarbayev, N. (2005). *Avrasya'nın Kalbinde*. İstanbul: Kaynak Kültür Yayın Grubu.

Uzun, C. N. (2005). Residential transformation of squatter settlements: urban redevelopment projects in Ankara. *Journal of Housing and the Built Environment*, 20(2), 183–199.

Yılmaz, M. ve Kavuncu, Ç. (2014). *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

https://www.ankara.bel.tr/ankara-kent-rehberi/ankara-nin-kisa-tarihi (Erişim Tarihi: 22.10.2018)

TÜRK SİYASÎ DÜŞÜNCESİNDE MEŞRUİYET KAYNAĞI OLARAK MÂTURÎDÎLİK

Gülbeyaz KARAKUŞ[1]

Öz

Geliştirmiş olduğu inanç sistemi ile Türklerin dinî ve siyasî anlayışı içerisinde önemli yer tutan Mâturîdîlik, ortaya çıkışından günümüze varıncaya kadar Orta Asya'da Müslümanlar içerisinde kabul görmüş bir anlayıştır. Bilhassa Osmanlı'nın son döneminde, Tanrı-âlem ilişkisinde, Eş'arî anlayışın benimsediği her an her yerde evrene müdahil bir Tanrı ve kesbe dayalı fiil anlayışı yerine, insanın iradesini ve mesuliyeti merkeze alan Hanefî-Mâturîdî anlayışın, "hürriyet" fikrinin revaçta olduğu bir dönemde dinî bir meşruiyet sağladığını görüyoruz. Özellikle son dönemde artan Mâturîdî ilgisinin en önemli sebebi irade meselesinin modernleşme taraftarlarına sağladığı kolaylık; kader ve tevekküle dayalı anlayışın yerine insan merkezli anlayışın öne çıkmasıdır. Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan süreçte, yapılan kurumsal ve siyasal değişikliklerde de Mâturîdî-Hanefî ekol, önemli bir meşruiyet kaynağı olmuştur.

Çalışmada, Mâturîdî anlayışın dinî ve siyasî meşruiyet kaynağı olarak görülmesi belirli örnekler üzerinden verilerek, Mâturîdîliğin Türk siyaseti üzerindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mâturîdîlik, Meşruiyet, İrade, Modernleşme.

1 Dr. Uludağ Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü. e-mail: gulbeyazkarakus@gmail.com

Maturidiyya as a Constitutionalism Source in Turkish Political Thought

Abstract

Having an important place in Turks' religious and political perception, Maturidiyya with its belief system is an understanding accepted by the Middle East muslims from its occurence until today. Especially in the recent period of Ottoman where the idea of 'liberty' in high demand we see that the Hanafi-Maturidiyya understanding which centers freedom and responsibility ensure religious legitimacy instead of Ash'ariyye's perception of ubiquitous God and innate act? The most important reason of increasing relevance of Maturidiyya is its convenience with the matter of will to the modernists and also bringing anthropocentricism to the fore instead of fatalism. With the proclemation of the Republic -also in political and institutional revisions this Maturidi ecole form an essential basis for legitimacy. In this paper, by giving spesific examples about aforementioned legitimacy effects of Maturidi thought will be elaborated on Turkish political life.

Keywords: Maturidiyya, Legitimacy,Willpower, Modernization.

Giriş

Meşruiyet temel olarak "şerîata/hukuka uygun olan", "şerîatın/hukukun izin verdiği" sınırlarda kalmak anlamlarına gelmektedir. Toplumsal yaşamda ise, kanunlara itaat çerçevesinde, toplumsal yapının ve ilişkilerin inşası için vazgeçilemez olan bir mekanizma işlevi görmektedir.[2] Yeni bir düzen kurma ve bu düzeni korumada, zorunlu ve tartışmalı bir rolü olan meşruiyet[3] her türlü iktidar biçiminde kendisine yer bulmuştur. En otoriter olarak tanımlanan iktidar biçimleri de dâhil olmak üzere, bütün yönetim şekilleri kendisine meşru bir zemin bulma gayretindedir. Söz konusu meşruiyet zemini büyük oranda toplumsal yaşamdaki işlevi nedeniyle dinde aranmıştır. İktidarın meşruiyetini dinden alması, her türlü siyasî iktidara da kutsiyet atfedeceğinden,[4] egemenin sınırsızlığını da ele vermektedir. Dinin dışında inançlar, yasalar, gelenek, ideoloji, karizma gibi ögeler de meşruiyet kaynağı olabilir.[5] Siyasî düzenin içerisinde bu ögelerden biri daha fazla öne çıkabilir.

Siyaset-din ilişkisinin söz konusu olduğu yerde öncelikle dinin meşrulaştırıcı işlevi öne çıkmaktadır. Zira din, toplumsal ilişkileri düzenlemede, otoriteyi tahkim etmede önemli rol oynamaktadır. Bu durum, otoriteye, düzene muhalif olan sistemin de meşruiyet sağlamak için dine başvurmasını elzem kılar. Muhalefetin oluşmasına zemin hazırlayan siyasî krizlerde meşruiyet krizi de yaşanmaktadır.

Meşruiyet olgusunun bu kadar önemli olduğu ve dinin önemli bir meşruiyet kaynağı olduğu toplumsal düzende, " Dinî tercihler siyasetten ârî olabilir mi?" sorusu ile karşılaşmaktayız. Bu meşruiyet bağlamında Türk siyasî düşüncesinde Mâturîdîlik üzerinde cevap aramaya çalışacağız. Mâturîdîliğe geçmeden önce Türk siyasî düşüncesinde meşruiyet anlayışı ve dönüşümüne bakmak gerekmektedir.

Türk Siyasî Düşüncesinde Meşruiyet

İslâmiyet öncesi kurulan Türk devletlerinde egemenin/iktidarın ilâhî bir kaynağa dayandığını görürüz. Göktürklerde, Hun İmparatorluğu'nda ve diğer Türk devletlerinde hânedanlıklar yolu ile bir veraset sistemi

2 Ejder Okumuş, *Meşruluğun Toplumsal Gerçekliği*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010, s. 14.
3 Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 255.
4 Vahap Coşkun, *Ulus-Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu*, Ankara: Liberte Yayınları, 2009, s. 53.
5 Ejder Okumuş, Dinin Meşrulaştırma Gücü, İstanbul: Kitapları, 2005, s. 42.

olmasına rağmen hanların/sultanların iktidarının kaynağı tanrısaldır.[6] İlk Müslüman-Türk devlet yapılanmasının örneği olan Karahanlı Devleti'nin önemli düşünürlerinden ve devlet adamlarından biri olan Yusuf Has Hacib, Karahan hükümdarına takdim ettiği siyasetnâme/nasihatnâme türündeki eseri *Kutadgubilig*'de törü/yasa, adalet prensibinin unsurlarından biri olarak gösterilmiş ve başa gelen her hükümdarın kendi törüsünü oluşturabileceği belirtilirken, törünün kaynağı da "kut"a dayandırılmıştır.[7] "Kut" da Kutadgu-Bilig'de devletin menşei olarak nitelenir: "*Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir. Fazilet ve kısmet Kut'tan doğar. Beyliğe yol ondan geçer. Her şey Kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vâsıtası ile gerçekleşir. Tanrısaldır. Dünyada tam bir istikrar kuşağı bağladı, kurt ile kuzu orada yaşadı. Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi.*" Yine İbrahim Kafesoğlu'nun aktardığına göre "*Kut'tan feragat etmek, 'Devletten, siyasî istiklalden' vazgecmek"* manasına gelirdi.[8]

Selçuklu veziri Nizamülmülk ise, "*Allah her asır ve zamanda halkın içinden birini seçerek padişahlık sanatlarıyla övülmüş ve süslenmiş kılar.*"[9] diyerek hükümdarın Tanrı tarafından seçilmiş, özel sıfatları haiz olarak yaratıldığını ima eder. Dolayısı ile bizzat tanrı tarafından iktidarı onanan bir hükümdarın meşruiyeti tartışılmaz bir hâl alır.

İslâm anlayışına dayalı adalet prensibini benimseyen Osmanlı devlet sistemi, gerek meşruiyetini sağladığı dinî gerekse dünyevî konularda uyguladığı örfî kaidelerin birbirine değmeden yürütüldüğü bir sistem olma özelliği taşımaktadır. Metin Heper'in ifadesi ile Osmanlı "gereklilik ve ussallık ilkelerinden yola çıkarak, yönetici zümreler için idealler ve yüksek değerler ağırlıklı bir devlet felsefesi" geliştirmiştir.[10]

Halil İnalcık, Türk devlet anlayışında, hükümdar olma şartının Tanrı'nın *kut*una mazhar olmak olduğunu belirterek Osmanlı'nın da bu anlayışın devamı olduğunu ifade etmektedir.[11] Uzun bir süre, siyasî, kültürel ve askerî alanda etkili bir Müslüman toplumu ve yönetimi oluşturmuş olmasına rağmen Osmanlı Devleti, iktidarını ve meşruiyetini büyük ölçüde

6 Halil İnalcık, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi SBFD,* C. 14, S. 1, (1959), s. 69-94.

7 Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 61.

8 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, s. 250.

9 Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Türkçesi, Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006, s. 25

10 Metin Heper, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015, s. 54.

11 Halil İnalcık, a.g.e., s. 10.

dinle bina ettiği geleneğe yaslamıştır.[12] Osman Gazi'nin, beyliğini, bir yandan Abbasî Hilafeti tarafından Selçuklu sultanlarına verilen iktidara bir yandan da kendisine cihan hâkimiyetinin müjdelendiği rüyasının "ilâhî"liğine dayandırması meşruiyet zemini oluşturmuştur. Sonrasında Sultan II. Mehmed'in hâkimiyetini Oğuz Boyu'na dayandırmasının yanı sıra, iktidarın kaynağının tanrısal olduğu fikrinin kurumsallaştığını görüyoruz.[13] Fatih Sultan Mehmed döneminin önemli isimlerinden biri olan Tursun Bey, kaleme aldığı *Târîh-i Ebü'l-Feth* adlı eserinde sultandan bahsederken, "*Güftâr der zikr-i ihtiyâc-ı halk be-vücûd-ı* şerîf-*i pâdişâh-ı zıllullâh*"[14] ifadesini kullanarak II. Mehmed'in "Sultan zıllullâh fi'l-arz" olduğunu ve bu nispetin "Hakk Teâlâ tarafından semadan inzal" olduğunu belirtir.[15] Bu dönemden sonra yukarıda sözü edilen Osman Bey menkıbesi ve saltanatın Osmanoğulları'na Allah'ın lûtfu olarak ihsan edildiği yönündeki menkıbelerin çoğaldığını görüyoruz.[16] Bilhassa bu dönemden sonra tahta oturan sultanların ortak özelliği, saltanatlarının Allah'ın inayet ve lûtfuna dayandırılması olmuştur. Nitekim Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, K. Sultan Süleyman'ı "yüce kelâmı bildiren kişi" olarak tanımlamış ve sultanların egemenliğini de "kutsal hukukun uygulayıcısı ve koruyucusu" olmasına bağlamıştır.[17] Hal' edilme kararları da, siyasî sebeplerle olmasına rağmen, şerîat kaidelerine dayandırılarak alınmıştır. Ancak bu durum, İslâm'ın "siyasî" anlayışının bir sonucu olmaktan ziyade, önce geleneğe dayanan iktidar anlayışını, daha sonra ise (çözülme döneminde) iktidarı pekiştirmek amacı ile araçsal bir söylem olarak ortaya çıkmıştır. İslâm hukukunda hükümdar, Bernard Lewis'in de belirttiği gibi hem kuramsal olarak hem de uygulama olarak mutlak bir iktidara sahip olmadığı gibi, adaleti sağladığı müddetçe tebaasının kendisine itaati siyasî ve dinî bir

12 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Osmanlıda Din Devlet İlişkileri*, der. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1999, s. 11.

13 Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi SBFD*, C. 13, S. 4, s. 68-79.

14 "Zıllullah" terimi, "Allah'ın gölgesi anlamına gelmektedir. İfade, "*Sultan, yeryüzünde Allah'ın gölgesidir ki, Allah'ın kullarından her mazlum ona iltica eder.*" hadîsinde (Bezzâr, Müsned, C. XII., 17.) geçmekle birlikte, buradaki "sultan" terimi dünyevî iktidarı simgeleyen sultana işaret etmemektedir.

15 Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, hz. Mertol Tulum, İstanbul: Baha Matbaası, 1977, s. 10. Tursun Bey, padişahın "ulu vücuduna" halkın ihtiyacı olduğunu izah ederken, halkın padişahın varlığı için şükretmesi gerektiğini ifade eder. Bkz. a.g.e.

16 Ahmet Yaşar Ocak, a.g.m., s. 190-194. Osmanlı'nın kuruluşu ve Osman Gazi'nin Şeyh Edebâli'nin kızı ile evlenerek neseben Peygamber soyu aracılığı ile "köken meşruiyeti"ni sağlaması ile ilgili diğer menkıbeler ve yorumlar için bkz. Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf, Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, s. 493-516.

17 Namık Sinan Turan, *Hilafet, Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 255.

şart olarak görülmüştür.[18]

Devlet idaresinde dinî meşruiyetin güçlü bir şekilde arandığı ve öne çıkarıldığı dönem ise 19. yüzyıldır. 19. yüzyılda görülen Meşrutiyet ve özgürlük tartışmalarının dinî sâikler ve din temelli meşruiyet arayışları ile devam ettiğini görüyoruz. Kuruluşundan başlayarak referans olarak İslâm'ı alan ve daha sonraki yayılmacı politikasında meşruiyet unsuru olarak dine dayanan Osmanlı Devleti,[19] Sultan I. Selim'in hilafet unvanını İstanbul'a getirmesi ile meşruiyetin en güçlü zeminini din olarak belirlerken, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ciddi bir meşruiyet bunalımı yaşamaya başlamıştır.[20] Bu bunalım, devlet adamlarını, dinin meşruiyet unsuru olmaktan çıkarılmadığı, seküler-rasyonel[21] bir çözüm arayışına itmiştir.

Devletin İslâm birliğini, Osmanlı ya da Türk kimliğini benimseyerek kurtulacağına yönelik tezler; meşrutiyet, müsâvât, hürriyet gibi değerlerin İslâm'ın gerekliliği olduğunu savunarak, mevcut yönetimin dinin asıllarını terk ettiği fikrinde birleşiyordu. Aynı şekilde yenilikler ve yeni düşünce akımları karşısında dine dayanma mecburiyeti duyan Osmanlı Devleti'nde, Tanzîmat'la başlayan "seküler" dönüşüme karşıt olarak örfî hukukun hâkim olduğu alanın daraldığını görüyoruz. Zira söz konusu dönüşümün sağlandığı meşruiyet tamamen şer'i alanda aranmaya başlanmıştır.[22] Böylelikle kuruluşundan itibaren örfî ve şer'i hukukla yönetilen ancak fiilî olarak örfî hukukun, söylemde ise şer'i hukukun ağır bastığı sistem, 19. yüzyılla birlikte şer'i hukukun daha ön planda olduğu bir sisteme evrilmiştir.[23] Bu evrilmenin sâikleri arasında, askerî, siyasî, kültürel

18 Bernard Lewis, *The Political Language of Islam*, Chicago: The University of Chicago Press, 1991, s. 31. Lewis bu şekilde bir iktidar sınırlandırmasını, İslâm hukuk anlayışında devletin hukuku değil bilakis hukukun devleti meydana getirmesine bağlamaktadır. Bkz. a.g.e.

19 Ömer Cide, "Osmanlı Kuruluşunda Dinî Etki", *Bilimname, Düşünce Platformu Dergisi*, XXVIII, (2015/1), s. 263-286.

20 Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeolojisi, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, s. 183.

21 A.g.e., s. 183.

22 Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s. 12. İsmail Kara, bu tutumun "modern alanla dinî alan arasında var olan mesafenin ve boşluğun tehditkâr olmaktan" uzaklaşması için izlendiğini ifade etmektedir. Bkz. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008, s. 27.

23 Çetin Özek bu durumu daha önceki yüzyıllarda başlayan ekonomik bozulmanın siyasete olan etkileri olarak açıklamaktadır. Bkz. Çetin Özek, *Devlet ve Din*, İstanbul: Ada Yayınları, t.y., s. 364, 371. İnalcık, Osmanlı Devleti'nin kendisinden önceki Müslüman devletlerin aksine şerîatı aşan bir hukuk nizamı geliştirdiğini ifade etmektedir. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 57;

alandaki "geri kalmışlık" duygusu ve çözümün, "seküler" değişimin meşrulaştırıcı aracı olarak dinde görülmesi yer almaktadır. Devlet maslahatının her zaman dinî maslahatın önünde olduğu bir sistemde, söylemsel olarak bir değişim görülmekle beraber, yapısal bir değişim olmamıştır. Dinî hukuk ve maslahat, devlet maslahatının ve örfî hukukun gerisinde kalmasına rağmen, Osmanlı padişahları meşruiyetlerini İslâm'a dayandırmışlardır. Gerek padişahları niteleyen "*zıllullah*" vasfı gerekse hilafet kurumu ile kendilerine "kutsiyet" atfedilmiştir. Özellikle 18. yüzyıla kadar siyaseten çok fazla ön planda tutulmayan, sembolik bir güç olarak varlığını sürdüren hilafet kurumu, sonrasında siyaseten kullanılmaya başlanmış ancak bu kullanımla beraber seküler bir form almıştır. Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid "*halîfe-i müslimîn, zıllullah fi'l-arz*" ve Sultan II. Abdülhamid'in yazışmalarında kullandığı "*zât-ı kudsiyet-i tâcidârî*" gibi unvanlar, meşruiyeti dine dayandırmanın yanında, dinî terminolojiye ait kavramların siyaseten kullanıldığını göstermektedir. Klasik dönemde devlet işlerinde kurumsal olarak bulunmayan şeyhülislâmlar da bu dönemde şer'iye nâzırı olarak Heyet-i Vükelâ'ya girmişlerdir. Tanzîmat Fermanı ile getirilen yeniliklerle ilgili Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822-1895) dile getirdiği "*Zamanın tagayyürü ahkâmın tâdilini meşru kılar.*" cümlesi de, dinî maslahat yerine devlet maslahatının tercih edilmesini dinî bir hüküm hâline getirmektedir. Bu gelişmeler her ne kadar kaybedilen siyasî gücün en azından Müslüman topluluklar üzerinde yeniden sağlanmasına yönelikse de, aynı zamanda meşruiyet bağlamında dine bakışı da göstermektedir.

19. yüzyılla beraber güçlü iktidarlarla görülmeye başlanan ulus-devlet modeli de bu tür bir meşruiyet arama çabasından ârî kalamamıştır. Diğer yönetim biçimlerinde olduğu gibi ulus-devlet de kendi varlığını sürdürmek ve güçlendirmek için meşru bir dayanak ve halk tarafından meşru görülme ihtiyacı duyar. Daha önceki yüzyıllarda her türlü iktidar modeli, söz konusu meşruiyet temelini dinde bulmuştur. Zaman zaman karşılıklı güç savaşına girmekle beraber uhrevî ve dünyevî iktidar, tâbiri câiz ise birbirlerine meşruiyet temelli dayanak oluşturmuşlardır. Ulus-devlet modeli ile birlikte söz konusu tanrısal meşruiyet yerini, ulus-devletin yarattığı değerler, canlandırdığı gelenekler, dayandığı mitler ve homojen hâle getirmeye çalıştığı şekli ile "ulus"a bırakmıştır. Ulus-devlet modelinin en önemli besleyicisi olan milliyetçilik ideolojisi, bu doğrultuda meşruiyet temelini de değiştirmiştir. Anthony Smith'in de belirttiği gibi, modern çağda "siyasetin

ayrıca bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türk Siyasal Hayatı, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, hz., Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Ankara: Sentez Yayınları, 2014, s. 179.

ve devlet oluşturmanın meşruluk zemini milliyetçiliktir".[24] Milliyetçilik toplumun meşruiyet algısında dinin yerine ikame edilmiştir diyebiliriz.[25]

Egemenliğini dinî meşruiyet üzerinden sağlayan iktidar/hükümdar anlayışı modern dönemle birlikte seküler bir anlayışla izhar olsa da meşruiyet kaynağının aşkınlığı mana olarak değişmemiştir. Bilhassa Osmanlı'nın son döneminde meşruiyetin hâkimiyet-i milliyeye, Cumhuriyet döneminde ise ulusal egemenliğe dayandırılması aynı aşkınlıkla tezahür etmiştir.

Bu minvalde Türklerin İslâm'ı kabul etmeleri ile ilgili olarak özellikle Cumhuriyet döneminde sıkça dile getirilen İslâm'ın rasyonel ve Türklere uygun bir din olduğu düşüncesi İslâm'ın Mâturîdî-Hanefî yorumu üzerinden yapılmıştır. Gerek tarihteki Müslüman-Türk devletler gerekse Cumhuriyet ideolojisi, devlet ve siyaset anlayışının meşruiyetini "dinî" temellere dayandırırken Mâturîdî-Hanefî mezheplerini takip etmişlerdir.

Mâturîdîlik ve Meşruiyet

İslâm tarihinde Müslümanların itikadî ve hukukî hayatını düzenleyen anlayışlara duyulan ihtiyaç ve toplumsal şartlar mezheplerin doğuşunda en önemli sâiklerden biri olmuştur. Büyük ölçüde Türklerin itikadî mezhep olarak benimsedikleri Maturidilik 10. asırda ortaya çıkmıştır.[26] Mezhebin kurucusu İmam Mâturîdî (v.944) Abbasî hilafetinin zayıfladığı, müstakil beyliklerin hüküm sürdüğü bir coğrafyada ve zamanda yaşamıştır. Bu dönemde Türkler fıkhî olarak Hanefî mezhebini kabul etmişlerdir ancak Mürcie mezhebi de yaygındır. İmam Mâturîdî, fıkhî ve itikadî konularda Ebu Hanife'yi takip etmekle birlikte Ebû Hanife'den farklı görüşler serdetmekle ve onun görüşlerini yorumlaması ile de bilinmektedir.

İmâm Mâturîdî'yi o döneme kadar yerleşmiş ve kabul görmüş olan Eş'ârîlikten ayıran itikadî konularda aklî delillere başvurmasıdır. Aklı ön plana çıkaran Mu'tezî'leden ayırt edici tarafı ise aklı tek bilgi kaynağı olarak kabul etmemesidir. Genel olarak ehl-i sünnet şeklinde tanımlanan görüşler ise aklı bilgi kaynağı olarak kabul etmekle birlikte aklın yanında "haberî" bilgiyi kaynaklar arasında saymaktadır. Aradaki farklılığı anlamak için örnek vermek gerekirse, Mâturîdîler imanı bilgi olarak değerlendirmemişler, tasdik meydana geldikten sonra akılla

24 Anthony Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, Ankara: Dost Kitabevi, 2002 s. 171.

25 Terry Eagleton, *Tanrının Ölümü ve Kültür*, çev. Sevim Dingiloğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s. 117

26 Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", İmam *Mâturîdî ve Maturidilik*, yay. hz. Sönmez Kutlu, Ankara: Otto Yayınları, 2011, s. 25.

kavranamayan şeylerin de imana dâhil olduğunu ifade etmişlerdir. Mu'tezîle ise imanı bilgi olarak kabul etmiş ve bilgiden sonra imanın mümkün olduğunu savunmuşlardır.

Mâturîdîlikle diğer ehl-sünnet mezhepleri ya da Mu'tezîle arasındaki görüş ayrılıkları sadece kelamî bir farklılık arz etmemekte siyasî anlayışlara da yansımaktadır. Mâturîdîliğin neşvünema bulduğu ortam siyaseten Abbasî hilafetinin zayıfladığı Şiî anlayışı benimseyen Fâtımî/İsmâilî devletinin siyaseten güçlü olduğu bir zaman dilimidir. İmam Mâturîdî, Şiî fikirlerin yayılmasının önünü kestiği gibi, büyük bir coğrafyada Mâturîdî anlayışın hâkim olmasını sağlamış, Türk beyliklerinin bu anlayışı benimsemeleri ile Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır.[27]İmam Mâturîdî'nin yaşadığı dönem ve coğrafya açısından değerlendirirsek, Abbasî hilafetinin siyaseten zayıflamasına karşın hilafeti elinde bulundurması, Gazneli Devleti'nin bu dönemde siyaseten gücü eline geçirmesi ile bir anlamda ikili bir meşruiyet sağlanmıştır. Gazneli hükümdarının hilafete sağladığı siyasî destek kendisinin halife tarafından meşru otorite olarak görülmesini sağlamıştır. Bu durum Selçuklu döneminde de devam etmiş, Abbasî hilafeti dinî bir otorite olarak varlığını sürdürürken Selçuklu siyasî otorite olarak görülmüştür.

Tarihteki en etkin ve güçlü Müslüman-Türk devleti diyebileceğimiz Osmanlı Devleti,[28] kendisinden önceki Türk devlet geleneğinden ve yukarıda zikrettiğimiz Müslüman devlet geleneğinden birçok özelliğin mezcedildiği, İslâm'ın Sünnî yorumuna dayanan bir sistem üzerine inşa edilmiştir. Söz konusu Sünnî yorum, büyük oranda, devlet yöneticisi olarak görülen halîfenin, Kureyş kavminden ve müçtehid olma şartını esneten Hanefî mezhebinin anlayışına tâbidir. Hanefî mezhebi aynı zamanda sultanda müçtehid ya da adil olma şartını da aramamaktadır. Önemli bir Hanefî fakihi olan ve Memlüklü döneminde önemli görevler almış olan Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî (1310-1357), *Tuhfetü't-Türk* adını taşıyan siyasetnâmesinde, Memlüklü hilafetini "Kureyşli" olma şartından dolayı meşru bulmayan başta Mâverdi olmak üzere Şâfiî âlimlerin içtihadına itiraz ederek, Memlüklü hilafetini dinî açıdan meşrulaştırmıştır. Bu meşrulaştırmasında, Hanefî mezhebine dayandığını ve Türkler için de Hanefî mezhebinin diğer mezheplerden daha uygun olduğunu belirtmiştir.[29] Hanefî anlayış, sadece hilafet konusunda değil, aynı

27 A.g.m., s. 62-65.

28 Çetin Özek, a.g.e., s. 362.

29 İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 95. Tarsûsî bunun dışında Hanefî mezhebinin bilhassa toprak vergisi, cizye ve sultana itaat konuların-

zamanda îmân-amel uygunluğu konusundaki tavrı ve fıkhî meselelerde örfî uygulamalara geniş yer vermesiyle de Osmanlı'nın tercihinde önemli bir yer tutmuştur.[30]

Genel olarak Türk siyasî hayatında özelde ise Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Mâturîdilik sözünü ettiğimiz meşruiyet anlayışında en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. "İslâm medeniyeti"ni, Türklerin İslâm'ı kabulüne dayandıran anlayış, daha çok Türklerin İslâmiyet'ten önce sahip oldukları fazilet ve kabiliyetlerini öne çıkarmıştır. İslâm, dünya ve ahiret anlayışı ile nerede ise Türk anane ve örfüne uygunluğu ölçüsünde kabul edilir bir duruma gelmiştir. Nitekim Türklerin Hanefî-Mâturîdî ekolünü benimsemeleri ile ilgili ortaya konulan iddialar, akılcılığa ve yeniliğe açık olmaları ile izah edilecektir. Bu noktada neden Mâturîdî-Hanefî ekolü Türkler arasında yaygınlaşmıştır sorusunun da cevabı izhar olmaktadır. Zira hilafetin Kureyşîliği konusunda esnek bir tavır sergileyen Hanefî mezhebine ağırlık verilmesi tavsiyeleri,[31] Hanefî ya da Mâturîdî mezhebinin tercih edilmesinin siyasetten âzade değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Sünnî âlimler hilafetin Kureyş Kabilesi uhdesinde olduğuna dair hadîsi zayıf bulmuşlar, Kureyşîliğin ilk dört halîfe dönemi ile sınırlı olduğunu belirterek Kureyşîlik meselesini siyasî ehliyet ve liyakatle açıklamışlardır.[32]

Nitekim Tarsûsî; Memlük sultanına, Kureyşî olmadığı için halifenin

da devlete imtiyaz sağlayan konularını sıralayarak Hanefî mezhebinin devlet yönetimi için en uygun mezhep olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Geniş bilgi için bkz., Muharrem Kılıç, "Türk Hukuk Tarihinde Devlet Teorisinin Mezhep Doktrini Çerçevesinde Temellendirimi –Tarsûsî'nin Tuhetü't Türk Adlı Eseri Çerçevesinde Bir Analiz", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (2009/1), S. 9, s. 115-129.

30 Hanefî mezhebini kurumsal bir yapıya ulaştıran Ebû Hanife'nin öğrencisi Ebû Yusuf, hayatın devinimi içerisinde birçok şeyin değişebileceğini, bundan dolayı örfe dayalı nassla örfün çakıştığı konularda örfe dayanılması gerektiğini savunur. Bkz. Neşet Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, İslâm Mezhepleri Tarihi, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985, s. 172.

31 Talip Türcan, "Hilâfet Teorisindeki Dönüşümde Türk Siyaset Düşünürlerinin Rolü -Yasamanın Sekülerleşmesi Bağlamında Bir İnceleme-", *Uluslararası Türk Dünyasının* İslamiyete *Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Bildiriler*, ed. İsmail Hakkı Göksoy, Nejdet Durak, Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007, s. 297-304. Hanefî mezhebinde olduğu gibi İmam Mâturîdî de hilafetin Kureyşîliği meselesinde mezkûr şartı, Eş'arîler gibi dinî değil, siyasî ve sosyolojik bir şart olarak dolayısı ile değişen siyasî ve sosyolojik koşullara göre değişebilir bir şart olarak ele almıştır. Bkz. Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", s.36; Şükrü Özen, "Mâtürîdî ve Siyaset: Hilâfetin Kureyşîliği Mes'elesi", *Büyük Türk Bilgini* İmâm *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, s. 524-548.

32 Azmi Özcan, "Hilafet", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, C. 17, s. 546-553.

iktidarını sorgulayan Şâfî mezhebine mensup bireyler yerine, Kureyşîlik şartının aranmadığı Hanefî mezhebi mensuplarına yetki vermesi konusunda nasihatlerde bulunmuştur. [33]

Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'nin usûlünü takip ettiği düşünülürse, her iki çizginin de Türkler tarafından kabulüne en önemli sebep, toplumların örf ve hukukunu öne çıkarmış olmaları ve fıkhî hükümlerde toplumsal ihtiyacı gözetmeleridir diyebiliriz.[34] Nitekim Selçukluların siyasî otoriteyi uhdelerine almaları ile halîfeyi sadece dinî otorite olarak görmelerinde de, Ehl-i Sünnet anlayışının önemli bir kolu olan Hanefî anlayış meşruiyet sağlamıştır.[35] Abbasî Devleti, Harun Reşad döneminde, baş kadı olarak Ebû Hanife'nin öğrencisi Ebû Yusuf'u tayin ederek Hanefîliği resmî mezhep hâline getirmiştir. Selçuklular da dinî otoriteye olan bağlılığın bir göstergesi olarak Hanefî ekolü benimsemiştir. [36] Bu durumun en önemli sebebi Abbasî hilafeti karşısında siyaseten daha güçlü olan Şiî Fâtımî Devleti'nin hilafet/imâmet iddiasına yönelik tavrıdır. Selçuklular, siyasî olarak güçlenince, doğal olarak daha zayıf olan Abbasî hilafetinin dinî otoritesini benimsemişlerdir. Selçuklu döneminin önemli isimlerinden Nizamülmülk, Râfızî olarak görülen Şiî ve Alevîlerin asla bir Türk tarafından kabul görmediğinden bahisle, Selçuklu sultanlarının bir Râfızî'ye iş verilmesini men ettiklerini ifade eder. [37] İmameti/hilafeti dinin rüknü olarak gören Şia karşısında Sünni anlayışı benimseyen Abbasî hilafetinin yanında yer alan Selçuklu Devleti'nin bu yolla meşruiyetini sağlaması gibi, Osmanlı döneminde de, 15. yüzyılla birlikte siyasî sebeplere dayalı olarak, Şiî-Sünni çekişmesinde Hanefî-Mâturîdî çizgi benimsenmiştir. Nitekim 16. yüzyıldan sonra bu çekişmeye istinaden, Hanefî hukuk anlayışı dışında kalan mezheplere göre hüküm vermek yasaklanarak, resmî olarak sadece Hanefî mezhebi tanınmıştır. Hayrettin Karaman, bu çekişmenin dışında Hanefî hukukçu Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin "*Sultan büyük bir günah işler veya küçük günahta ısrar ederse tahttan düşer mi düşmez mi? Hanefîlere göre düşmez,* Şâfî'lere göre düşer. *Ey dikkatli ve uyanık hükümdar, geçmişte*

33 Talip Türcan, a.g.m., s. 297-304.

34 İmam Mâturîdî, Ebû Hanîfe'den mülhem "din-şerîat" ayrımı yaparak, din bir, şerîat muhteliftir ilkesince akılla din, şerîatla vahiy arasında ilişki kurarak, aklı itikadın kaynağı, nakli ise hukukun/şerîatın kaynağı olarak kabul eder. Bkz. Sönmez Kutlu, a.g.m., s. 48-52.

35 Şiâ, siyasî ve dinî lider ayrımı yapmaksızın, "imâmet"i dinî bir rükün olarak görürken; Sünni anlayış, hilafetin dünyevî olduğu görüşünü benimseyerek, toplumsal ihtiyaç ve şartlara göre değişebileceğini benimsemiş ve hilafetin Kureyşîliğini güç ve nüfûza nispet etmiştir. Bkz. Azmi Özcan, a.g.md., s. 546-553.

36 Mehmed Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi, Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, yay. hz. Hanefi Palabıyık, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, s. 205-206.

37 Akt. Fatih M. Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, s. 284-285.

ve hâlihazırda, dünyanın çok yerinde âlimlerin ve hükümdarların tercih ettikleri bu mezhebi (Hanefiliği) tercih etmek vacip olur mu olmaz mı?" şeklinde sultanın azli ile ilgili olarak daha müsamahalı bir tutum sergileyen Hanefî ekolü tercih etmesi yönünde hükümdara nasihatta bulunduğunu, dolayısı ile siyasî olarak meşruiyet sağlamasını da sebeplerden biri olarak ifade eder.[38]

Mâturîdî'nin akla öncelik veren, ameli îmânın bir cüz'ü olarak görmeyen anlayışı, insana cüz'î irade nispet etmesi ve diğer mezheplerin kaderci anlayışından uzak olması, Türk siyaset anlayışına uygun bir ekol olarak tercih edilmesine sebep olmuştur.[39] İnsana irade hürriyeti veren ve cüz'î iradeyi "mahlûk" olarak görmeyen bu anlayış insan fiilerine mesuliyet yüklemiştir. Bu düşünceye karşılık, cüz'î iradenin "mahlûk" olduğunu, kaza ve kader çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği de Eş'âriler tarafından savunulmuştur. Her iki görüş de siyaseten meşruiyet sağlamak için kullanılmıştır. Nitekim Emevilerin politikalarına karşı olumlu-olumsuz bir tavır sergileyenlerin de en önemli dayanağı her iki görüşten biri olmuştur. "Zalim de olsa siyasî iktidara itaat" konusundaki ihtilaf da kaza ve kader anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır. Bu durum Osmanlı'nın son döneminde de gündeme gelmiş, Müslümanların içinde bulunduğu durumun kaza ve kadere değil, insanların irade ve akıllarına muhalif hareket etmelerine bağlanmıştır. Buna bağlı olarak Hanefî-Mâturîdî anlayış öne çıkmıştır.

Sönmez Kutlu'nun yerinde tespiti ile insanın irade ve hürriyetini niyet çerçevesinde değerlendiren ve metafiziği akla önceleyen Eş'arî ekolüne karşılık, Hanefî-Mâturîdî teolojisi, Sünnî-Şiî çekişmesinde siyaseten Sünnîliği öne çıkarmaya daha yatkın bir teoloji olarak görülmüştür.[40] Bilhassa Osmanlı'nın son döneminde, Tanrı-âlem ilişkisinde, Eş'arî anlayışın benimsediği her an her yerde evrene müdahil bir Tanrı ve kesbe dayalı fiil anlayışı yerine, insanın iradesini ve mesuliyeti merkeze alan Hanefî-Mâturîdî anlayışın, "hürriyet" fikrinin revaçta olduğu bir dönemde dinî bir meşruiyet sağladığını görüyoruz. Özellikle son dönemde artan Mâturîdî ilgisinin en önemli sebebi irade meselesinin modernleşme taraftarlarına sağladığı kolaylık; kader ve tevekküle dayalı anlayışın

38 http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0663.htm ; ayrıca bkz. Sönmez Kutlu, a.g.m., s. 63.

39 Rıdvan Özdinç, *Akıl İrade, Hürriyet, Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 107-109.

40 Sönmez Kutlu, a.g.m., s. 64; ayrıca bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 37-40.

yerine insan merkezli anlayışın öne çıkmasıdır.[41] Bilhassa 18. yüzyıldan sonra Eşariye ile Mâturîdiye arasındaki ihtilafları konu alan metinlerin ve bu metinlerin çoğunluklu irade-i cüz'iye hakkında olması da bu anlamda önemli bir gelişmedir.[42]

Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan süreçte, millî bir din ihdası üzerine yapılan kurumsal ve siyasal değişikliklerde de Mâturîdî-Hanefî ekol, önemli bir meşruiyet kaynağı olmuştur. Ziya Gökalp, İmam Mâturîdi'nin yaptığı şekli ile din siyaset ayrımına giderek dinî hükümlerle dünyevî hükümlerin verileceği makamların ayrı olması gerektiğini Ebû Hanîfe'nin görüşleri üzerinden savunmuştur. Aynı şekilde saltanatın kaldırılması ve yeni halîfenin seçilmesi ile ilgili Ziya Gökalp'in hilafeti, siyasî umurdan el çektirilmesiyle siyasetten ârî, özerk bir makam olarak değerlendirmesi de Matûrîdî'nin görüşleriyle paralellik arz etmektedir.[43]

Cumhuriyet İdeolojisi ve Mâturîdî-Hanefi Anlayış

Cumhuriyet döneminde gerek söylem olarak gerekse de oluşturulmak istenilen millî din çerçevesinde Mâturîdîlik ve Hanefîliğe vurgunun artmasının sebeplerinden biri A. Yaşar Sarıbay'ın ifadeleri ile "Cumhuriyetle seküler bir düzen kurulmasını tâbiri câizse, *epistemolojik* düzeyde kolaylaştıran önemli hususlardan biri"nin "İslâm'ın kendi içinden çıkarılan bu değerler [akıl, çoğulculuk, medeniyet, demokrasi vs.]" olmasıdır.[44] Böylelikle oluşturulmak istenilen seküler yapının "bir dinden vücut bulması"[45] sağlanmış ve bunun için de Mâturîdî-Hanefî ekol benimsenmiştir. Bu minvalde akıl, bilim ve çalışma gibi kavramların öne çıkarılmasında sıklıkla cüz'î irade ve mesuliyet fikri[46] vurgulanmış, bu kavramlar oluşturulmak istenilen Türk Müslümanlığı için de temel olmuştur.

41 Rıdvan Özdinç, a.g.e., s. 111. Özdinç ayrıca, Cumhuriyet dönemi Adliye Vekilliği yapan Seyyid Bey'in Mâturîdî anlayışı benimseyen, modernleşme taraftarı olduğunu ifade ederken; Eş'arî anlayışı öne çıkarmaya çalışan Mustafa Sabri Bey'in modernleşme karşıtı olarak öne çıkmasını da bu minvalde değerlendirir. Bkz. a.g.e., s. 124.

42 Mehmet Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 20, sy. 2 s. 51.

43 Sönmez Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar, Hanefilik, Maturidilik, Yesevilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017, s. 115-117.

44 Ali Yaşar Sarıbay, *Demokrasinin Sosyolojisi*, Ankara: Sentez Yayınları, 2013, s. 278.

45 A.g.e., s. 279.

46 Mustafa Kemal 1923 yılında Akhisar'da yaptığı konuşmada, "*Bizim dinimiz milletimize hakîr, miskin ve zelîl olmağı tavsiye etmez. Bilâkis Allah da Peygamber de insanların ve milletlerin izzet ve şerefini muhafaza etmelerini emrediyor.*" diyecektir. Bkz. Kemal Aytaç (yay. hz.) *Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Din Politikaları Üzerine Konuşmalar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986, s. 102.

Nitekim Şemseddin Günaltay mezhepleri karşılaştırırken, "şahsî ve fikrî hürriyeti" benimsemesi ve insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu prensibine sahip olduğu için Mâturîdiliğin Türklere en uygun mezhep olduğunu ifade edecektir.[47] Hanefî mezhebinin ise, "Türk ananesine göre, toplumsal ihtiyaca mebnî" oluştuğunu ifade eden Günaltay, Türklerin "laik, rasyonalist" anlayışları ile İslâm'a katkıda bulunduklarını ifade eder.[48] I. Türk Tarih Kongresi'nde "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii" başlığı ile sunduğu tebliğde, Cebriyecilerin bireyi iradeden yoksun bırakan anlayışını, "İslâm akliye mektebi"nin kurucusu Türkler tarafından kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Ebû Hanife'nin, İmam Malik gibi hukuk anlayışını sadece hadîslere ve geleneğe dayandırmadığını; aklî delillere müstenit, "rey, örf, kıyas ve istihsan" usûlünü benimsediğini ve Hanefî mezhebinin dayandığı rasyonalizmin ancak 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıktığını ifade etmiştir. [49] İ. Hakkı İzmirli, Türk Tarih Tezi kapsamında Peygamber'in Türk olduğu iddiasında bulunmuş, Ebû Hanife'nin "serbest bir düşünceye" sahip olmakla "Türk ideolojisine" uygun bir içtihadda bulunduğunu savunmuştur.[50] Türk Tarih Tezi'ne katkıda bulunan isimlerden biri olan Yusuf Ziya Yörükan da "akılcılar ve nakilciler arasında mutedil bir sistem geliştiren Ebû Hanife'nin", Türkler tarafından kabulünün sebeplerini izah ederken, aynı zamanda "millî din"in tanımını da yapmıştır. Yörükan, "milletin âdet ve ananelerinden" doğarak ona kendi dili ile hitap eden dinin, millî din olduğunu ifade edecek ve Ebû Hanife'nin Arapça dışında ibadet dili olabileceği yolunda fetva vermiş olmasını da bu minvalde yorumlayacaktır.[51] Gerek Yörükan'ın ifadelerinde gerekse bilhassa 1924 öncesinde başlayan İslâm dininin Türklerin seciyesine en uygun din olduğu söylemleri, Ziya Gökalp'te gördüğümüz üzere, Türklerin kabiliyet ve geleneklerine uygunluğu ölçüsünde ele alınmış, İslâmiyet'ten çok Türklük öne çıkarılmıştır.

47 M. Şemseddin Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 1943 C. VII. , S. 25, s. 82.

48 M. Şemseddin Günaltay, "İslam Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?", İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, *Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 356.

49 Şemseddin Bey [Günaltay], "İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii", ", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Ankara: 2-11 Temmuz 1932, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 294-297.

50 İsmail Hakkı İzmirli, "Peygamber ve Türkler", İkinci Türk Tarih Kongresi 1937, s. 1023.

51 Yusuf Ziya, "'Meânî-i Kur'ân', Kur'ân Tercümesi Hakkında Münâkaşa ve İzmirli İsmail Hakkı Bey'den İstîzâh", Mihrab, 1341, S. 28, s. 159-164. Kur'ân-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi tartışmaları II. Meşrutiyet döneminde başlamış, içtimaî değişimin en önemli aşamalarından biri olarak görülmüştür. Bkz. Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998, s. 23-28.

Cumhuriyet döneminde "millî din" ihdası yine dinî bir zeminden neşvünema bularak, Hanefî-Mâturîdî çizgisinde bir teolojiye dayanmıştır. Hanefî-Mâturîdî çizgi, Türklük ve Türk tarihine arzu edilen "biricikliği" sağlaması açısından millî din çerçevesinde anlaşılmıştır. Millî din anlayışı Türklüğü ve Türk tarihini "kutsallaştırırken" kendi teolojisini de oluşturmuş, benimsediği tarih anlayışının "dışında" kalanları ise -İslâm ve Osmanlı tarihi- "karşı teoloji" olarak algılayıp reddetmiştir. Bu noktada önemli olan, mezkûr teolojide Hanefî-Mâturîdî anlayışın istenilen meşruiyeti sağlamış olmasıdır. Türklerin İslâm'a girişinden Cumhuriyet dönemine kadar süreklilik gösteren bu anlayış, seküler bir muhteva ile ele alınmış ve "millî din"in oluşturulmasında en önemli sâiklerden biri olmuştur. Böylelikle "İslâmî" bir görünüm sağlanan millî dinin, politik-teolojik unsurların "kutsallaştırılmalarında" bir "kendiliğindelik" meydana getirdiğini görüyoruz. Bundan dolayı oluşturulmak istenilen "millî din" Hanefî-Mâturîdî anlayışı hâiz bir proje olarak devlet kademesinde ele alınmış; bizzat Mustafa Kemal, Kur'ân'ın Türkçe'ye çevirilmesi işini tevdî ettiği Elmalılı Hamdi Yazır'dan Hanefî-Mâturîdî metodu takip etmesini istemiştir.

Cumhuriyet rejiminin millî din anlayışı, öncelikle geçmişten tevarüs edilen din algısının ve muhteviyatının dönüşümünü hedeflemiştir. İslâm'ın Türkleştirilmesi veya millî bir din oluşturma gayretlerinin en önemli ayağı kuşkusuz öz Türkçe vurguları, din dilinin Türkçeleştirilmesi çalışmaları olmuştur. İbadet dilinin Türkçe olması tartışmaları Cumhuriyet dönemine has bir tartışma olmayıp, II. Meşrutiyet döneminde Ali Suavî başta olma üzere birçok ismin savunduğu bir fikir olmuştur.[52] Din dilinin Türkçeleştirilmesi tartışması "millî din" bağlamında ele alınmıştır. Nitekim Ziya Gökalp, 1924'te Kur'ân'ın ve ibadet dili Türkçe olan yerin, "Türk'ün vatanı" olduğunu ifade edecektir. Aynı şekilde *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde, Ebû Hanife'den mülhem olarak, ibadet dilinin "millî dilde" olması gerektiğini ifade edecektir.[53] Bu durum, 1925 bütçe görüşmelerinde Mehmed Vehbi Bey tarafından daha ileri götürülmüş, her peygamberin kavmine kendi dilinde hitap ettiğini ifade ederek, hutbelerin Arapça olarak okunmasının haram olduğunu, Diyanet İşleri'nin bu harama

52 İbadet dilinin Türkçe olabileceğine dair yazı dizisi için bkz. Ali Suavî, "Lisan ve Hatt-ı Türkî", *Ulûm*, 1286, S. 2, s. 115-134. Hutbenin Türkçe okutulmasını mekruh olup olmadığına dair tartışma için bkz. Ali Suavî, "Zamâne Hutbesi", *Ulûm*, 1287, S. 18, s. 116-118; Mehmed Bahaeiddin, "Darü'l-Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası", İslam Mecmuası, 27 Cemaziyülevvel 1332, C. I, S. 6, s. 261-266; Can Pulat, "Türkçe Hutbe", İslâm Dünyası, 1331, S. 21, s. 332-334.

53 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s. 123-124.

son vermesini isteyecektir.[54]

Sonuç

Siyaset-din ilişkisi kendisini meşruiyet temelinde ortaya koymaktadır. Dinin toplumsal düzeni sağlamada ve korumada oynadığı rol, siyaseten zaman zaman araçsallaştırılmasının da yolunu açmıştır. Bu bağlamda otorite tahkiminde dine başvurulmuştur. Siyaseten meşruiyet sağlamak iktidarı güçlendirirken aynı zamanda aynı meşruiyet temelinde muhalefete ya da karşı güçlere imkân vermeyen bir siyasî ortam meydana getirmektedir. Türk siyasî düşüncesinde kutsallığını aşkın bir güçten alan hükümdar/iktidar anlayışı İslâmiyet öncesine dayanmaktadır. Göktürklerden Hun İmparatorluğu'na ve sonrasında Karahanlılar gibi devletlerde iktidarın kaynağı tanrısaldır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de söz konusu aşkınlık temelini İslâm dininden alırken benimsenen dinî anlayış da bu minvalde olmuştur.

Türklerin genel olarak kabul ettiği Hanefî-Mâturîdî anlayışın tercih edilmesindeki saikleri incelediğimizde siyasî ve toplumsal şartların mezhep tercihinde önemli rolü olduğunu görüyoruz. Gücünü kaybeden Abbasî hilafetine karşı siyasî gücü elinde tutan Selçukluların Şiî otoritesine karşı Abbasî hilafetinin yanında olduğunu göstermek için Hanefî mezhebini tercih etmesi bu yöndedir. Abbasî Devleti, Harun Reşad döneminde, baş kadı olarak Ebû Hanife'nin öğrencisi Ebû Yusuf'u tayin ederek Hanefîliği resmî mezhep hâline getirmiştir. Selçuklular da dinî otoriteye olan bağlılığın bir göstergesi olarak Hanefî ekolü benimsemiştir. Bu durumun en önemli sebebi Abbasî hilafeti karşısında siyaseten daha güçlü olan Şiî Fâtımî Devleti'nin hilafet/imâmet iddiasına yönelik tavrıdır. Selçuklular, siyasî olarak güçlenince, doğal olarak daha zayıf olan Abbasî hilafetinin dinî otoritesini benimsemişlerdir.

Osmanlı döneminde de durum değişmemiş, hilafetin Kureyşîliği şartını esneten ve Kureyşîliği siyasî nüfuza hamleden anlayışı benimseyen ehl-i sünnet anlayış kabul edilmiştir. Aynı şekilde son dönem meşrutiyet taraftarları medeniyet, hürriyet savunmalarında kendilerine meşruiyet kaynağı olarak Mâturîdî anlayışı göstereceklerdir. Cumhuriyet döneminde de gördüğümüz üzere aklı temel alması, insan iradesini, özgürlüğünü kabul etmesi, kaderci anlayıştan uzak olması ile Türkler için en uygun mezhep olduğu sıklıkla dile getirilecek ve yapılacak değişikliklerde ve savunulan fikirlerde delil olarak gösterilecektir. Böylelikle rasyonel bir Türklük anlayışı ve o anlayışa uygun bir "din" oluşturma gayretine girişilecektir.

54 TBMM Zabıt Ceridesi, 21 Şubat 1341, C. 12, s. 254.

Gerek, cüz'î iradenin "mahlûk" olduğunu, kaza ve kader çerçevesinde değerlendirilmesini savunan anlayışı ile Eş'âriler gerekse de insana mesuliyet yükleyen, sorumluluk sahibi olarak gören Mâturîdîlik, siyaseten farklı zamanlarda meşruiyet kaynağı hâline gelmiş ve o minvalde benimsenmiştir. Türk siyasî anlayışında ise genel olarak Türkler için en uygun anlayış olduğu öne çıkarılan Mâturîdîlik önemini her zaman korumuştur. Tehdit olarak görülen Şiî anlayışın karşısında Mâturîdî anlayış benimsenirken bilhassa modernleşme çabalarında hukukî ve siyasî konularda dayanılan bir zemin hâline gelmiştir. Akılcılık, hürriyet, meşrutiyet savunmalarında Osmanlı döneminde de Cumhuriyet devrinde de meşruiyetin sağlandığı alan Mâturîdî anlayış olmuştur.

Kaynakça / References

Ali Suavî (1286); "Lisan ve Hatt-ı Türkî", *Ulûm*, 1286, S. 2, s. 115-134.

Aytaç, Kemal (yay. hz.; 1986); *Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Din Politikaları Üzerine Konuşmalar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Barkan, Ömer Lütfi (1999); "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Osmanlıda Din Devlet İlişkileri*, der. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Bauman, Zygmunt (2011); *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bayındır, Abdülaziz (1988); "Âdâb" *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, C.1.

Can Pulat (1331); "Türkçe Hutbe", İslâm Dünyası, 1331, S. 21, s. 332-334.

Cide, Ömer (2015); "Osmanlı Kuruluşunda Dinî Etki", *Bilimname, Düşünce Platformu Dergisi*, XXVIII, (2015/1), s. 263-286.

Coşkun, Vahap; (2009); *Ulus-Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu*, Ankara: Liberte Yayınları.

Cündioğlu, Dücane (1998); *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Çağatay, Neşet ve İbrahim Agâh Çubukçu (1985); İslâm Mezhepleri Tarihi, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Çifçi, Osman Zahid (2012); "Mâverdi Düşüncesinde Din-Devlet İlişkisi", *Iğdır*

Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 2, (Ekim 2012), s. 81-99.

Deringil, Selim (2014); İktidarın Sembolleri ve İdeolojisi, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Doğan Kitap.

Eagleton,Terry (2014); *Tanrının Ölümü ve Kültür*, çev. Sevim Dingiloğlu, İstanbul: Yordam Kitap.

Findley, Carter V. (2014); *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform*, *Babıâli*, 1789-1922, çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gökalp, Ziya (1339); *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası.

Günaltay M. Şemseddin (1943); "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 1943 C. VII. , S. 25, s. 59-99.

Günaltay M. Şemseddin (2010); "İslam Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?", İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, *Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.350-365.

Günaltay M. Şemseddin (2010); "İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii", ", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Ankara: 2-11 Temmuz 1932, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 289-307.

Heper, Metin (2015); *Türk Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İnalcık, Halil (1958); , "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi SBFD*, C. 13, S. 4, s. 68-79.

İnalcık, Halil (1959); "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi SBFD,* C. 14, S. 1, s. 69-94.

İnalcık, Halil (2016); *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

İzmirli, İsmail Hakkı (2010); "Peygamber ve Türkler", İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, *Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.1013-1043.

Kafesoğlu, İbrahim (1997); *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kalaycı, Mehmet (2016); "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 20, sy. 2 (Aralık 2016); s. 9-72.

Kara, İsmail (2008); *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karpat, Kemal H. (2013); İslâm'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: Timaş Yayınları.

Kılıç, Muharrem (2009); "Türk Hukuk Tarihinde Devlet Teorisinin Mezhep Doktrini Çerçevesinde Temellendirimi –Tarsûsî'nin Tuhetü't Türk Adlı Eseri Çerçevesinde Bir Analiz", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (2009/1), S. 9, s. 115-129.

Kömbe, İlker (2014); *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köprülü, Mehmed Fuad (2005); *Türkiye Tarihi, Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, yay. hz. Hanefi Palabıyık, Ankara: Akçağ Yayınları.

Kutlu, Sönmez (2011); "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", İmam *Mâturîdî ve Maturidilik*, yay. hz. Sönmez Kutlu, Ankara: Otto Yayınları.

Kutlu, Sönmez (2017); *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar, Hanefilik, Maturidilik, Yesevilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Mehmed Bahaeiddin (1332); "Darü'l-Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası", İslam Mecmuası, 27 Cemaziyülevvel 1332, C. I, S. 6, s. 261-266.

Nizamü'l-Mülk (2006); *Siyasetnâme*, Türkçesi, Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar (1990); "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", İslâmî Araştırmalar, C.4, S. 3, (Temmuz 1990), s. 190-194.

Ocak, Ahmet Yaşar (1999); *Türkler, Türkiye ve İslâm, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Okumuş, Ejder (2005); *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul: Kitapları.

Okumuş, Ejder (2010); *Meşruluğun Toplumsal Gerçekliği*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Ortaylı, İlber (2014); "Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türk Siyasal Hayatı, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, hz., Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Ankara: Sentez Yayınları.

Özek, Çetin (t.y.); *Devlet ve Din*, İstanbul: Ada Yayınları.

Özen, Şükrü (2012); "Mâtürîdî ve Siyaset: Hilâfetin Kureyşîliği Mes'elesi", *Büyük Türk Bilgini* İmâm *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 524-548.

Özcan, Azmi (1998); "Hilafet", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, C. 17, s. 546-553.

Özdinç, Rıdvan (2013); *Akıl İrade, Hürriyet, Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Öztürk, Özkan (2015); *Siyaset ve Tasavvuf, Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Sarıbay, Ali Yaşar (2013); *Demokrasinin Sosyolojisi*, Ankara: Sentez Yayınları.

Smith, Anthony (2002); *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, Ankara: Dost Kitabevi.

Şeker, Fatih M. (2011); *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Turan, Namık Sinan (2017); *Hilafet, Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tursun Bey (1977); *Târih-i Ebü'l-Feth*, hz. Mertol Tulum, İstanbul: Baha Matbaası.

Türcan, Talip (2007); "Hilâfet Teorisindeki Dönüşümde Türk Siyaset Düşünürlerinin Rolü -Yasamanın Sekülerleşmesi Bağlamında Bir İnceleme-", *Uluslararası Türk Dünyasının* İslamiyete *Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Bildiriler*, ed. İsmail Hakkı Göksoy, Nejdet Durak, Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007, s. 297-304.

Yusuf Ziya (1341); "'Meânî-i Kur'ân', Kur'ân Tercümesi Hakkında Münâkaşa ve İzmirli İsmail Hakkı Bey'den İstîzâh", Mihrab, 1341, S. 28, s. 159-164.

http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0663.htm

AKDENİZ İÇİN BİRLİK VE TÜRKİYE'NİN ROLÜ

Haydar ÇAKMAK[1]

Öz

Avrupa Birliği, kendi üyesi olmayan Akdeniz ülkeleriyle ortaklık oluşturmak, ortak ekonomik ve politik bir platform oluşturmak için, Kasım 1995 tarihin de, Barselona Süreci olarak adlandırılan, Avrupa – Akdeniz Ortaklığını (Euro-Med) kurmuştur. 2008 yılında, Fransa devlet başkanı Nicolas Sarkosy, Avrupa Birliğ üyesi ve bir Akdeniz ülkesi olarak, bölgede yeni bir örgütlenme çabasına girmiş ama Avrupa'nın Akdenizli olmayan üyelerinin itirazı üzerine yeni girişimi askıya almıştır. Ama düşünce ve projelerinin bir kısmını 1995 de kurulan Euro-Med çerçevesine dahil etmiştir. Yeni oluşuma, Avrupa Birliği üyeleri ve 16 Akdeniz ülkesi üye olmuştur. Kaddafi yönetimi üye olmamış ama gözlemci statüsün de örgütün içinde bulunmaktadır. Örgütün toplam 43 üyesi bulunmaktadır. Gerek politik gerekse ekonomik güç ve potansiyeli açısından önemlidir. Türkiye, Avrupa Birliği üyesi olma hakkı olan ve üyelik için müzakere safhasın da olan bir ülke olarak 1995 de bu bölgesel Akdeniz yapılanması için de bulunmuş ve 2008 yılında Sarkosy'nin başlattığı inisiyatifin dışın da kalmamak için de, çok istekli olmasa da yeni yapılanmaya dahil olmuştur. Akdeniz için Birlik Örgütü, Fransa'nın planladığı ve arzu ettiği gibi "Akdeniz Birliği" olarak sadece Akdeniz ülkelerini kapsayan bir örgüt gibi yapılanmasa da, AB üyesi ülkelerin ortak bir girişimi olarak ve sorun yaratmadan yeni bir yapılanma gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz, Türkiye, Fransa, Barcelona, AB, Barış, Güvenlik, İşbirliği, Orta Doğu, Euro- Med, Ekonomi, Politik

1 Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: hycakmak@gmail.com

Turkey's Role in the Union for Mediterranean

Abstract

The Euro – Mediterranean partnership (Euro-Med), also known as the Barcelona process, was established in November 1995 to create a common economic and political platform for partnership with non-member Mediterranean countries. In 2008, French President Nicolas Sarkozy, as a member of the European Union and a Mediterranean country, made an effort to organise a new region, but suspended the new initiative on the objection of non-Mediterranean members of Europe. However, some of his ideas and projects were included in the Euro-Med framework, which was established in 1995. The European Union (EU) is a political and Economic Union of 27 member states of the European Union. ... Gaddafi administration is not a member, but observer status is also within the organization. The organization has 43 members in total. It is important both in terms of political and economic power and potential. Turkey, as a country that has the right to become a member of the European Union and is negotiating for membership, was also involved in the restructuring of this regional Mediterranean region in 1995 and was also involved in the restructuring of Sarkozy's initiative in 2008, although not willing to remain outside. Although the Organization of the Union for the Mediterranean is not as planned and desired as the "Mediterranean Union", it is a joint initiative of the EU member states and a new structure has been realized without any problems.

Keywords: Mediterranean, Turkey, France, Barcelona, EU, Peace, Security, Cooperation, Middle East, Euro - Med, Economy, Political

Giriş

Uluslararası Barışçıl Örgütlerin temel işlevi, üyeleri arasın da çıkara dayalı, barış, güvenlik, politika, ekonomi ve kültür gibi alanlar da işbirliği platformu oluşturmaktır. Akdeniz İçin Birlik yapılanması, tam anlamıyla uluslararası bir örgüt niteliği taşımamaktadır. Zira, AİB (Akdeniz İçin Birlik) yapılanması, Avrupa Birliği için de zaten var olan ve temeli 1995 de atılan Barcelona sürecinin bir devamı olarak öngörülmüş ve yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu yeni yapılanmayı ve AİB örgütünün daha iyi anlaşılması için tarihine kısaca bakmakta yarar vardır. Avrupa Birliğinin birçok üyesinin tarih boyu, Akdeniz de çıkarı olmuş ve bölgeyle sürekli ilgilenmiştir. AB üyesi olan, Fransa, İtalya, İspanya ve Yunanistan zaten Akdeniz ülkeleridir. İngiltere, Belçika, Almanya ve Hollanda gibi AB üyesi ülkeler de Akdeniz bölgesin de ve havzasın da çıkarları olmuş ve bölgeye geçmişte ve günümüzde önem vermiş ve faaliyette bulunmuşlardır. Avrupa Birliği, 1989 da doğu bloğu yıkılınca, doğu Avrupalı ülkeler ve AB üyesi olmayan komşu Akdeniz bölgesi ülkeleriyle ilgilenme ihtiyacı hissetmiştir. 1990 yılından itibaren, AB, Akdeniz Süreci adıyla, Akdeniz de kıyısı olan ve AB üyesi olmayan 12 ülkeyle (Cezayir, Fas, Filistin, İsrail, Kıbrıs Rum Kesimi, Lübnan, Malta, Mısır, Suriye, Tunus, Türkiye, Ürdün) görüşmeler yaparak süreci başlatmıştır. Önce ülkelerle ikili ilişkiler kurarak, ilişkileri başlatmış ve bir süre bu şekil de devam etmiş ama, ABD, Rusya ve Çin gibi ülkeler de bölgeye ilgilerini artırınca, AB, Akdeniz ülkeleriyle daha kurumsal, daha derin ve daha kapsamlı ilişkiler kurma ihtiyacı hissetmiştir. Bu nedenle, ilişkilerin kurumsallaşması ve uygulamanın pratik olması için 27-28 Kasım 1995 tarihin de 12 Akdeniz ülkesi ve bu tarih te 15 olan AB üyesi ülke İspanya'nın Akdeniz kıyısında ki kenti Barcelona da bir araya gelmiştir. Bu zirve de, önemli kararlar alınmıştır. Akdeniz bölgesin de Barış, refah, istikrar, güvenlik ve bölgeden göçün önlenmesi için işbirliği yapma kararı alınmıştır. Bölgede ekonomi, sanayi, ticaret, kültür ve bilim alanların da işbirliği ve Akdeniz ve AB ülkeleri arasın da " Serbest Ticaret Alanı" kurma kararı alınmıştır. 1995 zirvesinden sonra, Avrupa-Akdeniz ortaklığı (Euro-Med) kurulmuştur. Bu oluşuma "Barcelona Süreci de" denilmektedir. Bu oluşumun üçayağı bulunmaktadır:

1- Politik ve Güvenlik

2- Ekonomik ve Mali

3- Sosyal, Kültürel ve İnsani

Üye ülkeler, bu üç alanda işbirliği yapma ve Avrupa-Akdeniz Parlamenter Asamblesi (AAPA) kurma kararı almıştır. Bu işbirliklerine ve yapılanmaya ilave olarak 28 Kasım 1998 tarihin de, "Parlamenter Forum" kurulmuş ve 3 Aralık 2003 de ise bu yapılanma " Euro-Med Parlamenter Asambleye" dönüştürülmüştür. Avrupa Birliği, Euro-Med oluşumuyla, önemli çıkarlar elde etmiştir. Birincisi, bölge ülkeleriyle önemli ticaret seviyesine ulaşmış ve bu ülkelere hatırı sayılır ihracatta bulunmuş ve petrol-gaz başta olmak üzere önemli ham madde tedariki yapmıştır. İkincisi, Akdeniz ülkelerini yanın da tutarak bölge de güvenliği daha kolay sağlama imkanı olmuştur. Üçüncüsü, saygıya dayalı politik ilişkiler, kültürel ve insani ilişkileri derinleştirmiş ve barış ortamı oluşmuştur. Dördüncüsü, iki taraf arasında ki yakın işbirliği, Avrupa için çok önemli olan, bölgenin güneyinden gelebilecek illegal göçleri büyük oran da önlemiştir. Beşincisi, bölgede çıkarı olan büyük güçlere karşı rekabet güçlerini artırmıştır. AB'nin Barcelona sürecinden daha fazla farklı çıkarlarını not etmek mümkündür, ancak üye ülkelerin bu süreçten aynı ölçüde yararlandığını söylemek çok gerçekçi değildir, zira, kakınmış ülkeler, bölgede ki tarihi tarihi emperyal geçmişlerini de kullanarak kendi çıkarlarına daha uygun ortam bulmaktadır. Ayrıca, her üye ülke Akdeniz ülkeleriyle ikili ilişkilere sahip olduğunu ve bu ilişkilerin seviyesini de kendilerinin belirlediğini not etmek gerekir. Akdeniz ülkelerinin de bu süreçten memnun olduğunu ve bu işbirliğinin gönüllülük, eşit ve egemen devletler esası üzerine kurulduğunu belirtmek gerekir. Zaten Libya özgür iradesiyle bu süreçte yer almayı kabul etmemiştir. Akdeniz'in iki yakasında ki ülkeler, Barcelona sürecinden önemli kazanımlar elde etmişlerdir. Birincisi, Akdeniz kıyısın da bulunan ülkelerin farklı kültürlerinin kaynaşması sağlanmış ve bölgesel ve uluslararası barışa katkı yapmıştır. İkincisi, geri kalmış güney Akdenizli ülkeler sanayi yatırımları ve yatırım finans tedarikin de kolaylıklar elde etmişlerdir. Üçüncüsü, eğitim, proje desteği ve teknik yardımlardan yararlanmışlardır. Dördüncüsü, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları gibi konular da ilerleme sağlamışlardır. Barcelona süreci tarafların karşılıklı ekonomik ve politik çıkarları üzerine kurulmuş dengeli bir işbirliği mekanizmasıdır. Ancak, 2007-2012 yılları arasın da Fransa devlet başkanlığı yapan Nicolas Sarkosy, Avrupa Birliği ortak oluşumu olan Barcelona sürecinin dışın da, Akdenizli ülke sıfatıyla Fransa'nın öncülüğün de yeni bir Akdeniz ülkeleri oluşumunu, 2007 başkanlık seçim propagandasın da, rakiplerine karşı önemli bir dış politika projesi olarak sundu ve "Akdeniz Birliği" adını verdiği bu inisiyatifi ulusal ve uluslararası kamuoyu ile paylaştı. 2007 yılında başkan seçilmesi üzerine sözünü tutarak hemen, Akdeniz ülkeleri nezdin de "Akdeniz Birliği" örgütünü kurmak için çalışmalara ve ülkelerle temasa başlamıştır. Sarkosy, Akdeniz

sadece bizim geçmişimiz değil aynı zaman da geleceğimizdir diyerek, bu konu da ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir.

Akdeniz için Birlik

Fransa devlet başkanı Sarkosy'nin, Fransa'nın öncülüğünde, Akdeniz ülkeleriyle Barcelona sürecinden farklı olarak, kendi çıkarlarına uygun, kendi kontrollerinde yeni bir örgüt kurma girişimi, Almanya başta olmak üzere diğer AB üyesi ülkeleri çok rahatsız etmiştir. Sarkosy, kurmayı düşündüğü "Akdeniz Birliği" adlı örgütün, AB'den bağımsız, Akdeniz de kıyısı olan ülkeleri kapsamasını planlamıştır. AB üyesi Akdeniz ülkeleri İtalya ve İspanya doğrudan karşı çıkmasalar da yeni örgüte mesafeli yaklaşmışlardır. Örneğin zamanın İtalya dışişleri bakanı Massimo d'Alema, yeni Akdeniz oluşumunun Barcelona sürecine rakip olmasını istemiyoruz, diye basına açıklama yapmıştır. İspanya başbakanı Zapetaro da, Barcelona sürecinin önemini belirtmiş ve yeni bir Akdeniz oluşumuna ihtiyaç olup olmadığı konusun da mesafeli davranmıştır. İtalya ve İspanya'nın endişesi, Fransa liderliğin de gerçekleştirilecek yeni oluşumun Barcelona sürecini engelleyebileceği ve daha da önemlisi, Fransa'nın Akdeniz Birliği ötgütü ile kendi çıkarları doğrultusun da kullanacağı ve kendisine politik ve ekonomşk çıkar ve hatta nüfuz alanı yaratacağı kaygısıdır. Bu kaygı Almanya da daha fazla ve bu nedenle en büyük muhalefeti Almanya yapmıştır. Başbakan Merkel çok açık bir şekil de, Sarkosy'nin Akdeniz planlamasına karşı çıkmıştır. Fransa ile olan resmi mutat görüşmelerini iptal ederek açık tavır koymuş ve Akdeniz örgütlenmesiyle, Fransa'nın Akdeniz'i kendi çıkar alanı yapmaya çalıştığı ve Akdeniz'e kıyısı olmayan AB ülkelerini dışladığını belirtmiştir. Fransız yetkililer, Almanya'nın bu iddialarına karşılık olarak, 1992 de teşebbüs edilerek temeli atılan ve Almanya'nın öncülüğün de 1998 de kuruluşu tamamlanan "Baltık Denizi Konseyi Örgütü" nü örnek olarak göstermiştir. Bu örgütte, Baltık denizine kıyısı olan ve araların da Rusya ve Polonya'nın da bulunduğu 11 ülke bulunmaktadır. Baltık Denizi Konseyi Örgütüne 11 ülke dışında, Avrupa Komisyonu, Fransa, ABD ve İngiltere gözlemci olarak bulunmaktadır. Alman hükümeti bu duruma dikkat çekerek, Fransız yetkililerin Baltık Denizi Konseyi Örgütünü örnek vermesi üzerine yaptığı açıklama da, örgütün, hiçbir ülkeyi rahatsız etmeyecek faaliyetlerinin olduğunu ve mevcut duruma herhangi bir katkı ve değişim yapmadığının altını çizmiştir. Örgütün faaliyetlerinin bölgede ki çevre sorunları enerji ve ülkeler arasında ki siyasi ilişkiler olduğu belirtilmiştir. Almanya, bu katı tutumundan taviz vermeyince, Fransa çok önem verdiği Almanya dostluğuna zarar vermemek için Akdeniz Birliği düşüncesinden

vaz geçmiş ve çalışmalarını herkesi içine alacak "Akdeniz İçin Birlik" adıyla faaliyetlerine devam ederek Akdeniz'e kıyısı olmayan ülkeleri de kapsayacak duruma getirmek istemiştir. Yeni oluşum aynı zaman da, Barcelona sürecinin de bir devamı olacak şekilde yapılandırılmış ve başta İspanya ve İtalya olmak üzere diğer ülkeleri de rahatlatmıştır.

Akdeniz İçin Birlik (AİB) yapılanması, uzun bir diplomasi trafiğinden sonra, 13 Temmuz 2008 tarihinde, 28 AB üyesi ülkelerle, 15 AB üyesi olmayan Akdeniz ülkesi (Arnavutluk, Bosna Hersek, Cezayir, Fas, Filistin, İsrail, Karadağ, Lübnan, Mısır, Monako, Moritanya, Suriye, Ürdün, Tunus ve Türkiye'dir.) işbirliğini ve ortak örgütlenmeyi kabul etmiştir. Akdeniz İçin Birlik Örgütü, Paris te ilgili ülkelerin devlet ve hükümet başkanları zirvesiyle 13 Temmuz 2008 de kuruluşu gerçekleşmiştir. 43 ülkenin iştirakiyle AİB örgütü resmen kurulmuştur. Libya lideri Kaddafi, yeni örgütün AB'nin ve batının yeni bir emperyalist oyunu ve maşası diyerek kuruluşuna katılmamış ve gözlemci sıfatıyla yer almıştır. Örgütün merkezi Barcelona olmuş ve sekretaryası 2010 yılında faaliyete geçmiştir. Eş başkanlık şeklinde yönetilmektedir. Başkanın birisi AB tarafı diğeri ise AB üyesi olmayan ülkelerden olmaktadır. AB tarafın da başkanlığı Dış İlişkiler Servisi yürütmektedir. İki yıllık süre ile de karşı taraf bir eş başkan seçmektedir. Son seçim Haziran 2018 de yapılmış ve Mısırlı diplomat Nasser Kamal iki yıllığına seçilmiştir. Örgütte bütün üyelerin temsil edildiği "Kıdemli Memurlar" organı vardır ve bu organın örgüt içinde önemli bir yeri vardır. Kıdemli memurlar, örgütün genel sekreterini seçme yetkisi vardır. Genel sekreterler örgütün önemli en üst yöneticisidir ve üç yıllığına seçilirler ve ikinci defa da seçilme hakları vardır. İki yılda bir, devlet ve hükümet başkanları zirvesi yapılmaktadır. Bu zirveler örgütün en üst düzey yetkililerini bir araya getirmesi ve sorunların çözümünün daha hızlı ve kararların daha güçlü bir şekilde alınıp uygulanması sağlanmış olmaktadır. AİB üyeleri arasında ki siyasi yerel ve kültürel konularda işbirliğini sağlayan diğer organlar, merkezi Mısır İskenderiye de olan "Anna Lindh Vakfı," AİB Parlamenter Asamblesi (AİBPA) ve Avrupa-Akdeniz Bölgeler ve Yerel Yönetimler Asamblesidir. Örgütün görevleri ve işlevi, bölgede ekonomik refahı geliştirme, kültürlerarası yakınlaşma, Akdeniz suyolu, bölgede ki su eksikliği sorunu, hava ve su kirliliği, siyasi diyalog, bölgede barış ve istikrarın temin edilmesi gibi çok geniş bir alanda işbirliğini öngörmektedir. Akdeniz'in güneyi daha çok yoksul kuzeyi ise zengin ülkelerden oluşmaktadır. Dolaysıyla kalkınmamış Akdeniz ülkelerinin beklentisi zengin komşularının kalkınmalarına yardımcı olmalarıdır. Akdeniz'in zengin ülkeleri komşularına yeteri kadar yatırım yapmamıştır. Kuzey Akdeniz de bulunan ülkelerin kişi başı düşen yıllık

geliri 30.000 dolar iken Güney Akdeniz de ki Müslüman ülkelerin ki yıllık kişi başı 3000 dolardır. Dolaysıyla kuzey Akdenizliler, güneylilere göre on kat daha zengindir. ABD, dış yatırımının %20'ni kendi bölgesin de bulunan ülkelere (Meksika gibi, Latin Amerika ülkeleri) yapmaktadır. Japonya ve Çin de dış yatırımlarının %25'ni kendi bölgelerindeki ülkelere (Endonezya, Tayland gibi) yapmaktadır. Akdeniz'in kuzeyinde ki kalkınmış ülkeler Fransa, İtalya ve İspanya gibi ülkelerin dış yatırımlarının %2'ni Akdeniz bölgesine yapmaktadır. Ayrıca bölgenin kalkınmış kuzey ülkeleri, Akdeniz bölgesin de kronikleşmiş sorunlara yeteri kadar ilgi duymamaktadır. Filistin, Batı Sahra ve Kıbrıs konuların da önemli bir çabaları yoktur.

Türkiye, Avrupa Birliği bünyesin de, 1995 de faaliyete geçen Barcelona sürecinin üyesidir. Fransa devlet başkanı Sarkosy, 2007 de Akdeniz Birliği fikrini ortaya atınca, Türkiye sıcak bakmamış ve mesafeli durmuştur. Fransa ve Sarkosy'nin Türkiye'ye karşı özel bir sempatisinin olmadığı bilindiğinden, Sarkosy'nin başını çektiği Akdeniz Birliği örgütüne kurucular arasın da olma teklifi Türkiye tarafından kabul edilmemiştir. Fransa, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini istememekte ve AB yerine Akdeniz Birliğine üye yapma gibi bir imaj yaratmıştır. Fransa geleneksel olarak, Türkiye'nin AB'e girişine karşı olduğu için, Türk yetkililer çıkan haberler ve Fransız yetkililerin tutumundan kuşkulanmış ve Fransa'nın Akdeniz inisiyatifine soğuk bakmış ve bunu da kamuoyuna ilan etmiştir. Fransa, Akdeniz girişiminin başarılı olması için Akdeniz'in önemli ülkesi olan Türkiye'nin yeni oluşumun içinde olmasını önemsemiş ve Türkiye'nin endişesini gidermek için, Türkiye'ye bu konuda garanti vermeye hazır olduğunu bildirmiştir. Türkiye, bu garantinin resmi olması için sözlü olarak değil resmi evraklara geçmesini istemiş ve Fransa da bunu kabul etmiştir. Bu gelişme üzerine Türkiye oluşuma katılmayı kabul etmiş ve 13 Temmuz 2008 Paris zirvesinin sonuç bildirisin de Türkiye ile ilgili şu cümle yer almıştır: Akdeniz İçin Birlik projesi, hiçbir şekilde Türkiye'nin AB üyeliğine alternatif oluşturmayacaktır. Türkiye, AB ile tam üyelik müzakerelerini sürdüren bir ülke statüsüne sahiptir. Türkiye bu garantilerden sonra AİBÖ faaliyetlerine katılmış ve başarılı olması için her türlü desteği vermiştir. Sırası geldikçe de örgütün organların da görevler de almıştır. Örneğin 28-29 Mayıs 2016 da Fas'ın Tanca kentinde yapılan 12. Genel Kurulun da, İtalya ve Mısır ile birlikte Akdeniz İçin Birlik Parlamento Asamblesinde dört yıllığına büro üyesi olarak seçilmiştir. Ayrıca, 2019-2020 dönemi Parlamento Asamble dönem başkanlığını üstlenecektir. Türkiye, prensip olarak gerek bulunduğu bölgelerde gerekse uluslararası yapılanmalar da, çıkarına karşı olmayan örgütlenmeler de bulunmaktan imtina etmemektedir. Örgütün dışın da kalarak diğer

üyelerin kendi aleyhine her hangi bir hareketi önleme fırsatını kaçırmak istememektedir. İlke olarak oluşumun içinde olmak dışın da olmaktan daha faydalı ise içinde olmayı yeğlemiştir. Diğer birçok üyede benzer düşüncelerle davranmıştır. Suriye, yaşadığı savaştan dolayı 2011 yılında üyeliğini askıya almış ve örgütün faaliyetlerine katılmamaktadır.

Sonuç

Akdeniz İçin Birlik Örgütü, başarılı olabilmesi için Akdeniz ve ülkelerinin yaşadıkları sorunları çözmeli ve ekonomik kalkınmaları için gerekli ekonomik, finansal, alt yapı ve teknik destek sağlamaları ve ayrıca bölgenin güneyinde ki ülkelerde demokrasi, hukukun üstünlüğü ve barışın tesis edilmesi gerekir. Örgüt bunları sağlayabilir mi? AB üyesi ülkeler, isterlerse mevcut ekonomik, demokrasi ve politik sorunların önemli bir kısmının çözümüne ciddi katkılar sağlayabilir. Kabul etmek gerekir ki, Akdeniz ülkeleri arasın da, özellikle Güney Akdeniz'in Müslüman ve geri kalmış ülkeleriyle Kuzey Akdeniz'in Hıristiyan ve kalkınmış ülkeleri arasın da ciddi kültür, zihniyet ve sosyal farklılıklar olduğu muhakkaktır. Gayet tabii ki bu fark işbirliğini ve yardımlaşmayı engellemez ama zorlaştırabilir. Kalkınmış ülkelerin bölge sorunlarına farklı bakmaları ve farklı çıkarları olması onlarında güçlü ve birlikte sorunların çözümüne ortak hareket etmeleri her zaman mümkün değildir. Güney Akdeniz'in sahip olduğu doğal zenginlikler özellikle de petrol ve gaz kuzeyin zenginleri için çok önemlidir. Akdeniz'in politik ve askeri stratejik konumu ve ekonomik olarak ta zenginliği sadece bölgenin güçlü ülkeleri için değil aynı zaman da bölge dışı güçler için de önemlidir. Başta, ABD ve Rusya olmak üzere, diğer birçok güçlü ülke içinde geçerlidir. Bölgenin siyasi ve askeri sorunlarına hemen bir çare bulunmasa da, bölge her ülkeyi ilgilendiren, alt yapı, yangınlar, tarım, susuzluk, denizin kirliliği, iklim değişikliği ve illegal göçler gibi ortak insani sorunların çözümü yolunda ciddi ve samimi işbirliği olanakları vardır. Önemli olan yardımlaşma iradesine sahip olmaktır.

Kaynakça / References

https://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/aapa/docs/akdenizicin_tarihi_ve_kapsami.pdf

https://www.avrupa.info.tr/en/node/5580

http://www.mfa.gov.tr/akdeniz-icin-birlik.tr.mfa

htthhttps://www.cnnturk.com/akdeniz-icin-birhttps://www.timeturk.com/tr/makale/didier-billion/akdeniz-icin-birlik-bir-basarisizlik-oyhttps://www.milligazete.com.tr/yazdir/1104772kusu.htmllikttps://www.ab.gov.tr/43966.htmlps://whttps://www.star.com.tr/guncel/akdeniz-icin-birlik-genel-sekreteri-sijilmassi-turkiye-akdeniz-http://www.dw.com/tr/akdeniz-i%C3%A7in-birlik-start-ald%C4%B1/a-3481860ulkeleri-icin-ilham-khttps://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2008-07-11-voa14-88111267/864807.htmlaynagi-haber-12http://www.hurriyet.com.tr/dunya/akdeniz-icin-birlik-zirvesi-pazar-basliyor-9http://www.milliyet.com.tr/bakan-bozkir-akdeniz-icin-birlik-toplantisi-ankara-yerelhaber-5http://www.cumhuriyet.com.tr/9556000019/41651177921/ww.avrupa.info.tr/en/node/5580

http://www.eeas.europa.eu/euromed/index_fr.htm

http://www.lefigaro.fr/international/2017/01/24/01003-20170124ARTFIG00203-l-union-pour-la-https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/EuropeVisions_3_fr.pdfmediterranee-cherche-a-se-renforcer.php

https://www.europe-international-et-formation.eu/mediterranee-formation/les-acteurs/la-mission-union-pour-la.html

https://www.europe-international-et-formation.eu/mediterranee-formation/les-acteurs/la-mission-union-pour-la.html

http://www.conseil-national.mc/index.php/la-vie-parlementaire/les-relations-parlementaires-internationales/organisations-internationales/assemblee-parlementaire-de-l-union-pour-la-mediterranee-a-p-u-p-m

https://fr.sputniknews.com/international/201810091038425793-union-mediterranee-rabat-construction-processus-priorites/

https://www.latribune.fr/opinions/blogs/euromed/pourquoi-et-comment-l-union-pour-la-medhttp://www.euractiv.fr/section/l-europe-dans-le-monde/news/la-france-tente-de-relancer-l-union-pour-la-mediterranee-fr/iterranee-sera-plus-forte-que-jamais-en-2016-537045.html

https://www.lemonde.fr/international/article/2008/06/10/mouammar-kadhafi-rejette-le-projet-d-union-pour-la-mediterranee_1056360_3210.html

TÜRKSOY VE TÜRK DÜNYASI HALK EDEBİYATI

İbrahim GÜMÜŞ[1]

Öz

Türk dünyasının kardeşliğini ve gönül birliğini kuvvetlendirmek, Türk kültürünü nesilden nesile koruyarak aktarmak için kurulan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye tarafından kuruldu. Zamanla bu altı kurucu üyeye sekiz gözlemci üye daha eklenerek toplamda 14 üye ülkeye ulaştı. TÜRKSOY, kurulduğu günden bugüne nevruz kutlamaları, fotoğraf sergileri gibi etkinlikler ve ressamları, opera sanatçılarını, şairleri vd. sanatçıları bir araya getiren buluşmalar organize etti. Bununla birlikte Türk dünyasında iz bırakan mümtaz şahsiyetlerin kültür miraslarını aktarmak ve farkındalık yaratmak için doğum yılları ilan etmektedir. Türk dünyası halk edebiyatını dünyaya tanıtmak, ortak kültürel mirası ortaya çıkarmak için de pek çok çalışma gerçekleştirdi. Örneğin, Türk dünyasının ortak destanlarından olan Köroğlu Destanı'nı operaya çevirdi ve 6 ülkede seyirciyle buluşturdu. Dede Korkut Ansiklopedisi, Ah Çibek Arığ Destanı, Mamay Destanı gibi pek çok halk edebiyatı ürünlerini destekleyerek yayınladı. Bu çalışmada TÜRKSOY'un genelde Türk dünyasına özelde ise Türk halk edebiyatına yapmış olduğu katkılar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: TÜRKSOY, Halk Bilimi, Edebiyat, Türk Dünyası

1 Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. e-mail: igumus@bartin.edu.tr.

TÜRKSOY and Turkish World Folklore

Abstract

TURKSOY International Turkish Culture Organization, to strengthen the brotherhood and union of hearts of the Turkish world, was established to import preserving Turkish culture from generation to generation, was founded by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Turkey, in 1993. Over time, eight observer members were added to these 6 founding members, reaching a total of 14 member countries. TURKSOY has been active since the day it was established, including celebrations of nevruz, events such as photo exhibitions and painters, opera artists, poets and others organizing the gatherings that bring the artists together. However, conveying the cultural heritages of distinguished individuals who left traces in the Turkish world proclaims birth years to create home awareness. He has done a lot of work to promote the folk literature of the Turkish to the world and to uncover the common cultural heritage. For example, he translated the Köroğlu Epic, which is one of the common societies of the Turkish world, into opera and met with the audience in 6 countries. Dede Korkut Encyclopedia, Ah Çibek Arığ Epic, Mamay Epic, and many other popular folklore products. In this declaration, the contributions of TURKSOY will be examined in general the Turkish world and in particular the Turkish folk literatüre in Turkey.

Keywords: TÜRKSOY, Folklore, Literature, Turkish World

Giriş

Uluslararası Türk Kültürü ve Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk dili ailesine ait dilleri konuşan genellikle Türk nüfusuna sahip ülkelerin veya toplulukların bir arada yer aldığı kültür teşkilatıdır. 1992 yılında İstanbul ve Bakü'de gerçekleştirilen toplantılarda Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan bir araya gelerek kültürel alanda işbirliği kararı aldı. 12 Temmuz 1993 Kazakistan'ın Almatı şehrinde yaptıkları toplantıda "TÜRKSOY'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma" kabul edilerek *Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSOY)* resmen kuruldu. Daha sonra bu isim Uluslararası Türk Kültürü ve Teşkilatı olarak değiştirildi. 1993 anlaşmasına göre Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan taraf devletlerdir. TÜRKSOY'un ev sahibi Türkiye, resmi dili Türkçe, yönetim merkezi ise Ankara'dır. Dokuz maddeden oluşan anlaşma diyalog, koruma yaklaşımı ve kültür aktarımı üzerine kurulmuştur. Anlaşmanın amacı ise şu şekilde beyan edilmiştir:

"*Türk kökenli ve Türk dili konuşan, Türk ülkeleri ve halklarının birbirlerini daha iyi anlamalarını sağlamak,*

Türk kültürünün, tüm İnsanlık medeniyetinin oluşmasında önemli bir yer tuttuğunu ve Türk dili konuşan ülke ve halkların kültür ve sanatının korunması, yeniden canlandırılması ve gelişmesinin gerekli olduğunu göz önünde bulundurmak,

Ülkelerin gelecek kuşaklarına milli kültürün esaslarını öğretmek ve böylece karşılıklı dostane temaslar sağlamaK[2]".

Bu anlaşma sonrasında TÜRKSOY'a gözlemci üye statüsünde Rusya Federasyonu›na bağlı Altay Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, Hakas Cumhuriyeti, Saha (Yakut) Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti, Tıva Cumhuriyeti ile Moldova Cumhuriyetine bağlı Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti katıldı. Teşkilatta üye veya gözlemci statüsündeki üyeler eşit haklara sahip olarak çalışmalara katılır. TÜRKSOY, Türk dünyasında UNESCO işlevini yerine getirmektedir. TÜRKSOY, Türk dünyasında Sovyetler Birliğinin dağılması sonucu jeopolitik koşulların değişmesiyle ortaya çıkmış ve "uzun süre birbirinden kopuk ve iletişimsiz yaşayan Türk halklarının birbirlerini daha yakından

2 TÜRKSOY, "TÜRKSOY'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma", § TÜRKSOY (1993).

tanımaları ve kültürel ortaklıklarını güçlendirmeleri amacıyla kurulmuştur. Doğu bloğunun dağılması ile Demir perdenin kalkması, Sovyetler Birliği'nin parçalanması ile Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki sınırların açılması, Avrasya'nın değişik bölgelerinde yaşayan ve daha önce aralarına duvarlar örülmüş ve iletişimleri engellenmiş Türk halklarının yeniden kucaklaşması için büyük bir fırsat doğurmuştur [3] ." 1994 yılında T.C. Dışişleri Bakanlığı ile protokol imzalanarak Türkiye'de çalışma koşulları belirlendi. 1996 yılında ise UNESCO ile işbirliği anlaşması düzenleyerek uluslararası statüsü güçlendi. Günümüzde ise Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ile ilişkilendirilmiştir. TÜRKSOY Genel Sekreterliği görevini Kazakistan Eski Kültür Bakanı Düsen Kaseinov, 29 Mayıs 2008 tarihinden itibaren yürütmektedir. Genel Sekreter yardımcısı ise Doç. Dr. Fırat Purtaş'tır. TÜRKSOY'un bütçesi, üye ülke Kültür Bakanlıkları tarafından ödenen katkı paylarıyla oluşmaktadır.

Yıllarca birbirlerinden kopuk şekilde yaşayan Türk halkları yeniden iletişimlerini geliştirmeye başladı. TÜRKSOY, başlangıçta dil, kültür, etnik ve inanç birliği veya ortaklığı üzerinde çalışmalara başladı. Köroğlu, Dede Korkut, Manas, Nevruz, Sabantoy gibi kültür unsurlarını Türk dünyasında tanıttı ve ortak kültür mirası olarak etkinlikler düzenledi. Böylelikle Türk dünyası arasındaki yabancılaşma ortadan kaldırılmaya çalışıldı ve kültür üzerinden ortaklıklar kurulmaya başlandı. Her yıl geleneksel olarak Nevruz kutlamaları yapılmaktadır. Türk Dünyası Kültür Başkentleri projesi, kültür ve sanat hayatını canlandırmak için geleneksel olarak 2012 yılından itibaren her yıl yapılmaktadır. Üzeyir Hacıbeyli'nin Köroğlu Operası, Mukan Tölebayev'in Birian ve Sara Operası, Adnan Saygun'un Yunus Emre Oratoryosu gibi özel projelerle de Türk dünyasının sanat ve kültür hayatına katkılar sunmaktadır. Yapılan etkinlerin amacını TÜRKSOY Genel Sekreterli Düsen Kaseinov şu şekilde açıklar: "Türk halklarının tarih boyunca dünya medeni- yetine yapmış olduğumuz katkıları önce kendi insanımıza sonra da tüm insanlığa yüksek sesle anlatmak; sahip olduğumuz kültürel mirası en iyi şekilde değerlendirerek yeni sanatsal üretimlerle, evrensel boyutlarda yeni eserler ortaya çıkarmak; Türk topluluklarının kültürel ortaklığını güçlendirmek, bunu yaparken de çeşitliliğimizi ve özgünlüğümüzü korumak; resimden müziğe, tiyatrodan sinemaya, mimariden somut olmayan kültürel değerlere, edebiyattan güzel sanatlara kültür ve sanatın bütün alanlarında tanışmak, kaynaşmak, birlikte üretmek [4]" dünyaya tanıtmak ve yeni nesillere aktarıp yaşatmaktır.

3 Fırat Purtaş, "Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY" (Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye ile İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 70, http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy.

4 *2008-2011 TÜRKSOY Faaliyet Raporu* (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2011).

TÜRKSOY'un Türk Halk Edebiyatı Çalışmaları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye'de Türk Dünyası'na karşı bir ilgi başladı. Bu bağlamda da Türk devletleriyle siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda yakın ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Türkiye dışındaki Türklerin dili, edebiyatı ve halk bilimi merak edilmiş ve akademik çalışmalar yapılmıştır. Halk edebiyatı alanında bu çalışmaların çoğunluğu destan türü üzerinedir. TÜRKSOY'da özelikle Türk sözlü kültür ürünlerinin derlenip Türkiye Türkçesine aktarılması konusunda büyük emek vermiştir. "Türkiye Türkçesine aktarılan ve çok eski devirleri işleyen bu destan metinleri, Türk mitolojisini öğrenmek, Türk kültürünün en eski yapı taşlarını gözlemlemek, eski ile hal arasında ilgi kurmak ve millî unsurların kuşaktan kuşağa aktarılması noktasında şüphesiz büyük bir önem arz etmekte [5]."dir. TÜRKSOY, 2018 yılına kadar Kırgız, Başkurt, Hakas, Saha (Yakut) ve Nogay Türklerinin destanlarını yayımladı ve Türkoloji çalışmalarına katkı sağladı. Yayımlanmış destan çalışmaları yayım yılına göre şöyledir:

1. *Manas Destanı, 1995.*
2. *Başkurt Halk Destanı Ural Batır, 1996.*
3. *Edigey Destanı, 1998*
4. *Başkurt Halk Destanları, 2000.*
5. *Huban Arığ Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı, 2006.*
6. *Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı, 2008.*
7. *Culuruyar Nurgun Bootur Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı, 2010.*
8. *Mamay Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı, 2010.*
9. *Ah* Çĭbek *Arığ Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı, 2015.*

Kendisini sürekli geliştiren ve yeniliklere imza atan TÜRKSOY, Türk dünyası kültür hayatına kazandırdığı ilk halk edebiyatı eseri 1995 yılında yayınladığı Kırgız sözlü halk edebiyatının ürünü olan *Manas Destanı*'dır. Wilhelm Radloff tarafından derleme yapılıp kaleme alınan eser Emine

5 Cemile Kınacı, "Ah Çĭbek Arığ Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, sy 17 (2015): 222.

Gürsoy Naskali tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Manas destanı, Kırgız halkının bağımsızlık mücadelesini anlatmasının yanı sıra Türk kültürüne ait pek çok unsuru da ihtiva etmektedir. Manas, İslamiyet öncesi dönemden de izler taşır, bu nedenle Türk mitolojisi ve Şamanizm'e ait motifler de destanda yer alır.

Manas destanı, dünyanın yaşayan en uzun destanıdır. Adını destan kahramanı olan Manas'tan almaktadır. Destanı sözlü kültür ortamında icra eden sanatçıya da manasçı adı verilir. Uzun bir destan olduğu için belirli bölümleri söyleyenler bölüm adına göre Semeteyci, Seytekçi gibi adlar da verilir. Manasçılar küçük yaşta usta bir manasçının yanında eğitime başlar.

Manas destanın veya Manas Destanındaki hadiselerin hangi dönemlere ait olduğu konusu tartışmalıdır. Bazılarına göre buradaki hadiseler Hun dönemine bağlanmalıdır. Daha gerçekçi bir yaklaşımla destanın tarihi zeminini 9. yüzyıl sonrasına bağlamak daha doğru olur. Cüveyni'nin Tarih-i Cihan Güşa'sında belirttiği gibi 1120'li yılların sonunda Karahitaylar Orta Asya'ya geldikten ve Karahanlıları ele geçirdikten sonra Kırgızlara asker gönderirler [6]. Bu kaynağa göre Manas'ın tarihi kaynağı bu dönem olaylarıdır. Mecmaü't-tevarih'e göre Manas Toktamış Han'ın arkadaşıdır ve tarihi bir karakterdir. Destan olaylarının son bulduğu dönem ise 18. yy sonudur.

Manas destanı, diğer Türk dünyası destanlarında olduğu gibi kahramanın ailesinin tanıtımıyla başlar. Manas'ın babası Cakıp ve annesi Çıyrıçı çocuk sahibi olmak için her şeyi yapar, çocuksuzluk önemli bir motiftir. Cakıp Han, Tanrı'ya yalvarır ve Manas olağanüstü şekilde dünyaya gelir. Sonrasında ise büyür ve boyunun başına geçip düşmanlarını yener.

TÜRKSOY'un Türk dünyası halk edebiyatı ile ilgili ikinci yayını 1996 yılında Metin Ergun ve Gaynislam İbrahimov tarafından hazırlanan *Başkurt Halk Destanı Ural Batır* [7] adlı eserdir. Ural Batır destanı, Başkurtlar'ın en önemli destanlarından biridir. Destan, Başkurt Türklerinin inançları, mitolojileri ve dünya görüşleri hakkında bilgiler verir. Destandaki olaylar Ural Dağı, İzil, Yayık, Nögöş ve Hakmar nehirleriyle Şülgen gölü etrafında geçer. Destan, tufan sonrası yaşamın yeniden başlamasıyla başlar. Destan kahramanı Ural halkı için kendini feda eder ve mezarının bulunduğu tepe daha sonra dağ olur. Ural dağları adının buradan geldiği düşünülür. Kahramanın atı Akbuzat, gök menşelidir ve mitolojik izler taşır. Ural, Akbuzat'ı yarışma sonucu kazanır

6 Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, çev. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy yayınları (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 1995), 10.

7 Metin Ergun ve Gaynislam İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır* (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 1996).

ve insanları atları ehlileştirmeye başlar.

Ural Batır destanında olağanüstü motiflere çok sık rastlanır. Ural, ölümü yok etmek için yola çıktığında hayvanlarla konuşur. Katil Padişah'ı ve öküzünü yenip kızıyla evlenir. Sonrasında yola çıkar yılanlar padişahı Kehkehe'nin oğluna yardım eder. Onunla birlikte yılan padişahının sarayına gidip dokuz başlı yılanı öldürür. Kehkehe'nin asasını ele geçirip yılanların başlarındaki insanları özgürlüğüne kavuşturur. Alğır adındaki yaşlı adam o ülkeye başkan seçilir ve Ural'ı Gölöstan ile evlendirir. Ural kardeşi Şülgen de Homay'ın sarayında kuyuya düşer. Ural da saraya gelip konuk olur. Ural, Homay'a insanları ve hayvanları ölümden korumak için hayat pınarından su almak istediğini söyler. Homay karşılığında bir kuş getirmesini ister. Kuşu yakalayan Ural, onun Ezreke tarafından kaçırılıp Şülgen'le evlendirilen Ayhılav olduğunu öğrenir. Ayhılav'ı alıp ablası Homay'a götürür. Homay'ın babası Samrav'ın Ural'la evlenmesini ve Akbuzat'ı ona vermesini söyler. Şülgen'de kuyudan çıkar. Şülgen, kardeşini kıskanır ve onu öldürüp Homay, Akbuzat ve bulat kılıcına sahip olmayı planlar. Şülgen, Homay'a evlenme teklif eder ancak o bir sınav yapar. Akbuzat'ı gökyüzünden çağırır, ona kim binebilirse onunla evleneceğini söyler. Ural, sınavı kazanır ve Homay'la evlenir. Düğün günü gökyüzünden gelen ateşi Ural yakalar ve içinden Ayhılav çıkar. Şülgen, hile ile Ural'ın asasını alır ve her yeri suyla kaplar. Zerkum, Homay'ı yutar. Ural, kardeşinin hain olduğunu anlar ve denizin ortasında bir dağ yapar. Ural, Ezreke'yi öldürür. Destan sonunda Ural, oğullarıyla bütün düşmanlarını yener. Şülgen'i affeder. Ural, hayat pınarı suyunu insanlara verecekken yaşlı bir adamın nasihatlerini dinler ve suyu dağlara serper. Ural, devlerle savaşırken ölür. Homay, onu alıp bir dağa gömer.

TÜRKSOY'un üçüncü yayını ise 1998'de Rüstem Sulti tarafından hazırlanan *Edigey Destanı*'dır. Destan "daha ziyade Türkiye dışındaki sahada bilinen, fakat Türk boylarının birçokları için ortak olan epik eserlerden biridir [8]." Edigey destanı 10-15. yüzyılar arasında yaşanmış tarihi olayları anlatmaktadır. Destan kahramanı Edigey bu dönemde yaşamış tarihi bir karakterdir. "Altınordu'nun Toktamış Han tarafından yönetildiği sırada bu kahraman ortaya çıkmıştır. Destanın anlatımına göre Toktamış ile Edige arasında ceryan eden mücadelenin ardında mensup olduğu Nogaylı boylarının uğradığı haksızlıklar ve Edige'nin öldürülmesi için Toktamış'ın düzenlediği planları kahraman, kendisine bağlı adamlarının yardımı ile etkisiz bırakır [9]." Edigey destanı sadece Nogay halkının değil

8 Rüstem Sulti, *Edigey* (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 1998), 3.

9 Yaşar Kalafat, "Edige Destanında Olağanüstü Tipler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 13 (2003): 346.

Tatar, Başkurt, Kazak ve Karakalpakların da milli epik gelenekleriyle örülmüştür. Destanda İdil-Ural, Orta Asya, Kuzey Kafkasya, Kırım başta olmak üzere geniş bir coğrafya anlatılır. Epizot ve motifler, Türk destancılık ananesiyle bezenmiştir. Edigey'de Manas ve Ural Batır destanındaki gibi olağanüstü motifler bulunmaz.

TÜRKSOY, 2000 yılında Metin Ergun ve Gaynislam İbrahimov tarafından *Başkurt Halk Destanları* [10] adlı eseri yayımlar. Eserde Başkurt destanları ve destancılık geleneği hakkında bilgiler vermektedir.

TÜRKSOY, 2008 yılında *Huban Arığ Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı* (Davletov, 2006) adlı eseri yayımladı. Rusya Federasyonu içerisinde bulunan Hakas Cumhuriyeti, Orta Sibirya'nın güneyinde kalır. Etrafında Altay, Şor ve Tıva Cumhuriyetleri yer alır. 1800'lü yıllarda Rus İmparatorluğu hakimiyeti altına giren Hakaslar, 1930'larda özerk bölge statüsüne kavuşmuştur. Şamanizm inancını devam ettirmektedirler. Huban Arığ destanı, hayçı Sömen İ. Şulbayev'den derlenerek yazıya aktarılmıştır. Türkiye Türkçesi'ne Timur Davletov aktarmıştır. Huban Arığ destanının diğer Türk dünyası destanlarından en büyük farkı kahramanın kadın olmasıdır ve Şamanizm motiflerinin fazlaca görülmesidir. Başkahraman Huban Arığ, babasının ölümünden sonra halkına kağanlık yapmakta, onları korumaktadır. Destanda Huban Arığ'ın başından geçen olaylar anlatılmaktadır. Kahraman halkının sosyo-ekonomik durumuyla oldukça fazla ilgilenir. Fakir ve zayıflara devlet güvencesi ve sosyal destek sağlar.

TÜRKSOY'un altıncı halk edebiyatı çalışması ise yine Hakas Türklerine ait *Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı*'dır (Davletov, 2008). Eser, Timur Davletov tarafından Türkiye Türkçesine aktarıldı ve 2008 yılında yayımlandı. "Han Mirgen" destanının Türkçe olarak yayınlanması tanınmış hayçı Anna V. Kurbijekova (1913-1990)'nın anısına ve TÜRKSOY'un kuruluşunun 15. yıldönümüne ithaf edilmiştir.

Culuruyar Nurgun Bootur Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı [11] adlı eser ise TÜRKSOY'un yayımladığı yedinci eserdir. Murat Ersöz tarafından hazırlanan Saha-Yakut Türklerine ait eser 2010 yılında yayımlanmıştır. Destanı Edvard Karloviç Pekarskiy, Konstantin Grigoryeviç Orosin'den derlemiştir. "Pekarskiy 1881-1905 yılları arasında Sahalarla birlikte yaşamıştır. Bu dönemde Saha folkloruna ait zengin malzemeler derlemiştir.

10 Metin Ergun ve Gaynislam İbrahimov, *Başkurt Halk Destanları* (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2000).

11 Murat Ersöz, *Culuruyar Nurgun Bootur Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı* (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2010).

Pekarskiy'nin kayda geçirdiği bu malzemelerden biri de Konstantin Grigoryeviç Orosin'den derlediği Culuruyar Nurgun Bootur adlı olonhodur [12]." TÜRKSOY tarafından yayımlanan Saha Türklerine ait ilk destandır (olonho).

Mamay Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı [13], adlı çalışma ise 2010 yılında yayımlanmıştır. Destanı Aşim Sikaliyev, sözlü kültür ortamından 1920'li yıllarda Koybakov Yumanbet'ten derlemiştir. Destanda 15.-16. Yüzyıllarda Nogay Hanı Musa Bey'den sonra yerine geçen Mamay Han'ı, onun kardeşleriyle ve komşu halklarla özellikle de Kırım Hanı ile yaptığı mücadele anlatılır.

TÜRKSOY'un halk edebiyatı alanındaki son çalışması ise 2015 yılında Hakas Türklerine ait *Ah* Çĭbek *Arığ Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı* [14] adlı eserdir. Destan kahramanı Huban Arığ'da olduğu gibi kadındır. Ana erkil dönemden motifler taşır. Destan Tatyana Taçeyeva tarafından Semen P. Kadışev'den derlenmiştir. Timur B. Davletov tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır. Eser, Semen P. Kadışev'in doğumunun 130. yıldönümüne ithaf edilmiştir. "Zengin bir mitolojiye sahip olan Hakas Türklerinin sözlü kültür mirasının koruyucusu olan ve Ah Çĭbek Arığ destanını tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar ulaştıran Semen P. Kadışev, iyi bir destancı, iyi bir müzisyen ve gırtlaktan türkü söyleyen yaratıcılık kabiliyeti yüksek bir Hakas (Kınacı, 2015: 223)" (olongoho) destan anlatıcısıdır.

Sonuç

Destan, milletlerin kültürel genetik kodlarını bünyelerinde taşır. Millet olma bilincini, geçmişle gelecek arasındaki ideolojisini canlı bir şekilde aktarır. Topluma ideal kahramanlar sunar ve rol model önerir. Destan yaşadığı dönemin kültürel özelliklerini ve sosyal yapısını bildirir. Bu nedenlerle Türk dünyasının UNESCO'su olan TÜRKSOY, Türk dilinin farklı lehçelerini konuşan halkları yakınlaştırmak, kültür birliğini hatırlatmak, kültür unsurlarını korumak, aktarmak ve yaşatmak için yapmış olduğu akademik çalışmaların başında destanlar gelir. TÜRKSOY'un bugüne kadar yayımladığı destanlar Türkiye dışındaki Türk dünyasında genelde bilinen ve ortak motifler taşıyan ürünlerdir. Bu destanları Türkiye

12 Nezir Temur, "Culuruyar Nurgun Bootur Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı", *Turkish Studies* 5, sy 4 (2010): 1655.

13 İhsan Kalenderoğlu, *Mamay Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı* (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2010).

14 Timur B. Davletov, *Ah Çibek Arığ - Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı* (Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2015).

Türkçesine kazandırarak Türkoloji çalışmalara büyük hizmetler sunmuştur. Aynı zamanda yaptığı hizmetler Türk dünyasının ortak kültür bilincinin oluşmasında da önemli etkilere sahiptir. TÜRKSOY'un bundan sonra da Türk dünyası halk edebiyatı çalışmalarına devam etmesini ve daha çok yönelmesini diliyoruz.

Kaynakça / References

2008-2011 TÜRKSOY Faaliyet Raporu. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2011.

Davletov, Timur. *Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2008.

Davletov, Timur B. *Ah Çibek Arığ - Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2015.

Davletov, Timur B. *Huban Arığ: Hakas Türklerinin Kahramanlık Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2006.

Ergun, Metin, ve Gaynislam İbrahimov. *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 1996.

Ergun, Metin. *Başkurt Halk Destanları*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2000.

Ersöz, Murat. *Culuruyar Nurgun Bootur Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2010.

Kalafat, Yaşar. "Edige Destanında Olağanüstü Tipler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 13 (2003): 345-52.

Kalenderoğlu, İhsan. *Mamay Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2010.

Kınacı, Cemile. "Ah Çĭbek Arığ Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, sy 17 (2015): 222-28.

Purtaş, Fırat. "Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY", 69-81. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2012. http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy.

Radloff, Wilhelm. *Manas Destanı*. Çeviren Emine Gürsoy-Naskali. Türksoy yayınları. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 1995.

Sulti, Rüstem. *Edigey*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 1998.

Temur, Nezir. "Culuruyar Nurgun Bootur Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı". *Turkish Studies* 5, sy 4 (2010): 1654-56.

TÜRKSOY. TÜRKSOY'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma, § TÜRKSOY (1993).

KAFKASYA'DA BÜYÜK GÜÇLERİN NÜFUZ MÜCADELESİ ve TÜRKİYE

İbrahim TELLİOĞLU[1]

Kafkasya, batısı Karadeniz doğusu Hazar Denizi gibi iki önemli su havzasıyla sınırlanan, kuzeyi dünyaca meşhur dağlarıyla çevrili, Derbent, Daryal gibi büyük geçitler vasıtasıyla güneydeki düzlük alana ulaşan bir bölgedir. Kuban, Terek, Kür, Malka, Argun, Sunja, Labe, Kuna gibi büyük nehirlerin can verdiği Kafkasya'da Tserikkel, Goluboye, Kel-Ketçen, Sekretnoye, Tambukanskoy gibi göller de vardır.[2] Tarih boyunca pek çok kavmin yaşadığı bölgede pek çok farklı kültürün izlerini görmek mümkündür.[3] Yöre, coğrafi konumu sebebiyle pek çok devletin hâkimiyet kurmaya çalıştığı bir yerdir. Altınordu'nun yıkılmasından sonra sıcak denizlere inmeye çalışan Ruslar Kafkasya'da nüfuz edinmeye çalışmıştır. Aynı dönemde kendisini Altınordu'nun varisi olarak kabul eden Türkler de yurtlarını korumaya çalışarak bölgedeki varlıklarını sürdürmeye çalışmaktaydı. Osmanlı Devleti de bölgedeki müttefikleri vesilesiyle Kafkasya'ya açılmaya uğraşmaktaydı. İngiltere ise gerileme döneminde Osmanlı Devleti'nin boşalttığı alana yerleşerek nüfuz oluşturmaya çalışmaktaydı.[4]

Kafkasya'daki güç mücadelesi XX. yüzyılda sonlanan bir mücadele değildir. Aksine Karadeniz ve Hazar havzaları, XXI. yüzyılın en stratejik yerlerinden birisi haline dönüşmüştür. Avrasya bozkırını kontrol edenin XXI. asrın süper gücü olacağını savunanların[5] ilgi alanında Kafkasya da vardır. Dünyada enerji ihtiyacının artmasına paralel olarak artan çatışmalar, Hazar havzasını doğu-batı nakil hatları açısından oldukça kıymetli hale getirmiştir. Bölgede kontrolü eline almak isteyen büyük güçler

1 Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm. e-mail: telliogluibrahim@ gmail.com

2 Ivan Golovin, The Caucasus, London 1854, s. 73-78.

3 Julius Heinrich Klaproth, Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris 1827; Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I, Paris 1823.

4 Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958; Kadircan Kaflı, Kuzey Kafkasya (nşr. E. Cihangir), İstanbul 2004; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul 1979; M. Sadık Bilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, İstanbul 2005; Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya (nşr. Y. Demirağ-C. Karayeli), Ankara 2006; Muharrem Yıldız, Dünden Bugüne Kafkasya, İzmir 2006; Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası (nşr. M. T. Demirtepe), Ankara 2008.

5 Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası (nşr. Y. Türedi), İstanbul 2010.

etkinliklerini artırmak için birbiriyle kıyasıya mücadele içindedir. Aynı şekilde Karadeniz havzasının sınırlarını genişleterek bölgenin etkinlik sahasını artırmaya çalışan projeler sebebiyle ABD, AB ülkeleri ve Rusya arasında büyük bir rekabet oluşmuştur. Bu rekabet alanlarının ortasında kalan Kafkasya, hem stratejik konumu hem de bakir enerji kaynakları ile büyük güçlerin iştahını kabartmaktadır.[6]

Kafkasya'daki en önemli yatırımlardan birisi olan ve bölgedeki ülkeler arasındaki işbirliğini canlandıran Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı sadece 1768 km'lik bir alanı birbirine bağlamakla kalmaz. Bu hat Türklerle Gürcüler arasında bölgedeki en büyük enerji işbirliğidir. Daha çok NATO üyelerinden oluşan uluslararası konsorsiyuma karşı Rusya da alternatif güzergâhlardan taşımacılık yapmaya çalışmaktadır. Diğer yandan bir AB projesi olan Nabucco projesiyle Hazar'daki Şah Denizi'nden başlamak üzere Türkmenistan, Kazakistan ve diğer Hazar ötesi kaynakları ile İran gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya dağıtılması amaçlanmaktadır. Böylece enerji nakli üzerinden bile bölgede büyük bir rekabetin olduğu açıkça gözlemlenebilir.

Rusya Kafkasya'daki etkinliğini korumak için bölge ülkeleriyle ilişkisini canlı tutmaya çalışmakta, diğer büyük güçlerin Kafkasya'ya yayılmasını engellemeye çabalamaktadır.[7] Çeçenistan'da yaşananların Rusların bu konuda ne kadar kararlı ve sert olabileceğini göstermiştir. Bu anlamda en büyük güç çatışmasının yaşandığı yerlerden birisi Gürcistan'dır. Gürcistan'ın NATO'nun bir parçası haline getirilmesine karşı çıkan Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'yı denetimine alarak bölgeden vaz geçmeyeceğini göstermiştir.[8]Aynı şekilde kendileriyle ilişkilerini geliştirirse Karabağ meselesinin çözümünde Azerbaycan'a yardımcı olabileceği vaadinde bulunmaktadır.[9] Buna karşılık olarak ABD ve Almanya başta olmak üzere çeşitli AB ülkeleri Kafkaslarda yatırım yaparak bölge ülkeleriyle ticari ve siyasi ilişkilerini artırmaya çabalamaktadır. Ben bu tebliğ ölçüsünde

6 Mustafa Aydın, Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar, İstanbul 2005; Mustafa Çolak, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, Ankara 2006; Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya (nşr. O. Yeşilot), İstanbul 2005; Kamer Kasım, Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya, Ankara 2009.

7 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Hasan Aykan, Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkasyalılar (nşr. H. Ersoy), İstanbul 1994; Fırat Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, İstanbul 2011.

8 Bu konuda bkz. Usak, Gürcistan-Rusya Krizi Değerlendirme Raporu, Ankara 2008; Kerim Has, "Güney Kafkasya'da Değişen Konjonktür: Moskova-Tiflis Hattında Normalleşme Sancıları", Usak Analiz, 21 (Nisan 2013), s. 1-18.

9 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Usak, Dağlık Karabağ Sorunu, Usak Rapor no:11-07, Eylül 2011.

Türkiye'nin ve bölgeye hâkim olmaya çalışan büyük güçlerin Kafkasya tarihi ve kültürü ile ilgili bilgi birikimini kıyaslayarak mevcut durumu ortaya koymaya çalışacak, geleceğe yönelik bazı önerilerde bulunacağım.

Dünyada XIX. yüzyılın başlarından itibaren önemli Kafkasya uzmanları ortaya çıkmıştır. Grapar Ermenicesi, Gürcüce, Türkçe ve Kuzey Kafkas dillerini iyi bilen araştırmacıların batı dillerine bilhassa da Fransızcaya yaptığı çeviriler sayesinde Kafkas kaynakları Avrupa'da tanınmaya başladı.[10] Elli yıldan fazla bir süre devam eden çevirilerin sonucunda Avrupa'da Kafkas halklarının kaynakları hakkında önemli bir arşiv oluştu. Aynı dönemde M. F. Brosset, M. J. Saint-Martin, J. H. Klaproth gibi ismen anılmayı hak eden bilim adamlarının yazdığı eserler sayesinde Kafkasya'nın tarihi ve kültürüne dair mühim bir bilgi birikimi oluşmaya başladı.[11] Kısa süre sonra Kafkasya'ya yapılan gezilerin notlarının

10 Moise de Khorene, Histoire d'Arménie, I-II (nşr. E. V. de Florival), Paris 1841; Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris 1841; M. E. Dulaurier, Bibliotheque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregioire le Pretre Jusqu'en 1162, Paris 1858; Extrait de la Chronique de Sembad (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg 1862; Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd (nşr. Ev. Prud'home) Paris 1864; Stephannos Orbelian, Histoire de la Siounie, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1864-1866; Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II (nşr. V. Langlois), Paris 1869; Recueil des Historiens des Croisades, I-I, Documents Arméniens (nşr. E. Dulaurier), Paris 1869, 1906; Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1869; Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens (nşr. E. Dulaurier), Paris 1869; Oukhtanes D'Ourha, Histoire en Trois Parties (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1870; Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1871; Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1876.

11 M. J. Saint-Martin, Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, I, Paris 1818; II, Paris 1819; Julius Heinrich Klaproth, Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris 1827; Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne, Paris 1827; Marie-Félicité Brosset, Documents Originaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France, Paris 1832; L'art Libéral ou Grammaire Géorgienne, Paris 1834; Eléments de la Language Géorgienne, Saint Pétersburg 1837; Histoire et Littérature de la Géorgie, Saint Pétersburg 1837; Monographic des Monnais Arméniennes, Paris 1839; Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755, Saint Pétersburg 1841; Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof, Saint Pétersburg 1851; Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, Saint Pétersburg 1851; De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique, Paris 1859; Paul Émile Le Vaillant de Florival, Mékhitaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie, Littérature Arménienne, Venise 1841; Victor Langlois, Numismatique de la Géorgie au Moyen Age, Paris 1852; Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris 1855; Victor Langlois, Numismatique Générale de l'Arménie, Paris 1859;

yayınlamaya başlamasıyla birlikte ise bölge halklarıyla temasta bulunan bilim adamlarının onlarla ilgili gözlemleri anlaşıldı. Saha araştırması olması bakımından büyük önem taşıyan bu yayınlar sayesinde Kafkas halklarının günlük yaşamı, inanışları, ortak ve farklı yönleri gibi pek çok konu aydınlanır oldu.[12]1807'de C. Wilkinson tarafından neşredilen Kafkasya'nın topografyası ve tarihi hakkındaki çalışma[13] ile birlikte İngiltere'de de bölgeye yönelik ilk önemli çalışmalar ortaya çıkmaya başladı. R. K. Porter'in seyahat notları[14] ile İngilizler, Kafkasya'nın sosyal yapısını keşfetmiş oldu. Aynı şekilde E. Spencer'in gezi notları[15] vasıtasıyla da Kafkasya'nın tarihi ve etnografik yapısı hakkındaki birikimleri oldukça arttı. Müridizm ve Ruslara karşı savaşan Kuzey Kafkasyalılar İngilizlerin ilgi gösterdiği diğer bir konu olarak dikkat çeker. D. W. Freshfields'in seyahat notları ile [16] Svanlar ve Svanetya'yı ayrıntılı bir şekilde tanıyan İngilizler A. T. Cunynghame'in Doğu Kafkasya'ya yaptığı seyahat ile Dağıstan'la ilgili önemli bilgilere ulaşmışlardır. [17] Böylece daha XIX. yüzyılın ortalarında Avrupa'da Kafkasya ile ilgili olarak çok önemli bir bilgi birikimi ortaya çıkmıştır. Türkiye'de Kafkasya tarihi ile ilgili olarak pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen hala bu birikimden oldukça uzaktayız. Bundan yaklaşık bir buçuk asır önce batılıların yaptığı saha araştırmalarının benzerleri Türk bilim adamları tarafından günümüze kadar yapılamamıştır. Aynı şekilde Avrupalıların XIX. yüzyılın ortalarında kendi dillerine çevirdiği Kafkas kaynakları hala Türkçeye çevrilememiştir.

Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité, Paris 1859; M. E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie Arménienne, I, Paris 1859; M. Miansarof, Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, I, Saint Pétersburg 1874-1876.

12 Julius Heinrich Klaproth, Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I, Paris 1823; Jean Françoıs Gamba, Voyage dans la Russie Méridionale et Particulièrement dans les Provinces Situées au-delà du Caucase fait depuis 1820 jusqu'en 1824, I-III, Paris 1826; Adolph Theodor von Kupffer, Voyage dans les Environs du Mont Elbrouz dans le Caucase, Entrepris par Ordre de La Majeste l'Empereur en 1829, Saint Pétersburg 1830; Charles Bélanger, Voyage aux Indes-Orientales par le Nord de l'Europe les Provinces du Caucase, la Géorgie, l'Arménie et la Perse, Paris 1834; Jean-Charles de Besse, Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie et en Asie Mineure en 1829 et 1830, Paris 1838; Frédéric Du Bois de Montpéreux, Voyage Autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, I, Paris 1839.

13 Historical and Topographical Description of Mount Caucasus translated from the Works Dr. Reineggs and Marshall Bieberstein, I-II (nşr. C. Wilkinson) , London 1807.

14 Robert Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, I-II, London 1821-1822.

15 Edmund Spencer, Travels in Circassia, Krim Tartary &c, I-II, London 1837; Travels in the Western Caucasus, I-II, London 1838.

16 Douglas W. Freshfield, Travels in the Central Caucasus and Bashan including Visits to Ararat and Tabreez and Ascent of Kazbek and Elbruz, London 1869.

17 Arthur Thurlow Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus, London 1872.

Hal böyle olunca Kafkasya hakkındaki politikaların ortaya çıkmasında diğer ülkelerin bizden daha büyük imkânlara sahip olduğunu çok açık bir biçimde söylemek mümkündür. XIX. yüzyılda Dağıstan'da yaşayanlarla başka ülkelere yayılmış Dağıstanlılar arasındaki ayrımı yapabilecek ya da Megrellerle Gürcüler arasındaki benzerliklerle ayrılıkları ortaya koyabilecek donanıma sahip oryantalistlerle Türkiye'nin bilgi birikimini kıyaslamak mümkün değildir. Aynı şekilde ülkemizde Çerkez kimliği altında birleştirilen Kuzey Kafkasyalı kabilelerin ana yurtlarını, dil/tarih/kültür özelliklerini ve birbirleriyle münasebetlerini XIX. yüzyıl ortalarında analiz edebilen kadrolarla, Kafkas dillerini bilen araştırmacıların bugün bile bir elin parmağını geçemediği Türk kurumlarını karşılaştıramazsınız.

Günümüzde ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa ve Kafkasya'da nüfuz bölgeleri oluşturmaya gayret etmektedirler. Ellerindeki bilgi birikimi ile bölge halkları arasındaki çatışma unsurlarını kullanarak çıkar elde etmeye çalışmaktadırlar. Kafkasya'da çıkan etnik ya da dini ayrışmaların arkasında bu güçlerden birinin olduğu çok açık bir biçimde görülebilir. Buna karşılık Rusya da dağılan SSCB üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek için bütün gücünü kullanmakta zaman zaman şiddete başvurmaktan geri durmamaktadır. Çeçenistan ve Gürcistan örnekleri bu anlamda en göze çarpanlardır. Rusya bir yandan Doğu Ukrayna'yı ele geçirerek Kafkasların Avrupa ile bağlantısını keserken diğer yandan Abhazya ve Osetya'yı Gürcistan'dan koparark adeta bu ülkenin kuzey sınırına set çekmiştir. Kırım meselesinde olduğu gibi üçüncü dünya savaşını göze alma pahasına elde ettikleri çıkarları koruma konusundaki hassasiyetleri Rusların bölgedeki nüfuzunu kaybetmemek için ne kadar kararlı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık olarak Türkiye, ABD, Bulgaristan, Letonya, Romanya, Ukrayna, Yunanistan, Çek Cumhuriyeti ve Estonya'nın katılımıyla Gürcistan'da NATO tatbikatı yapılmaktadır. Genişletilmiş Karadeniz havzası anlaşmaları ile Karadeniz bölgesindeki NATO etkinliği artırılmaya çalışılmaktadır.

Türkiye, Kafkasya ile güçlü tarihi ve kültürel bağları bulunan bir ülkedir. Bölgede etkili olmaya çalışan devletlerin hiç biri Türkiye kadar derin bağlara sahip değildir. Bu yüzden Türkiye, Rusya ile NATO ülkeleri arasında sıkışan Kafkas toplulukları için üçüncü bir yol açabilir. Bölgesel barışın sağlanması için bu devletler arasında arabulucu olabilir. Bununla birlikte Türkiye onlar kadar kısa, orta ve uzun vadeli planlar yapamadığından Kafkasya'daki gelişmelere müdahil olamamaktadır. Mevcut bilgi ve kadro birikimi Türkiye'nin Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip etmesine ve gerekli önlemleri almasına yetecek düzeyde değildir. Kafkasya ile ilgili

uzman yetiştirecek kurumlara ve buralarda yetişecek Kafkas dillerine, kültürlerine hâkim ve bölgeyle güçlü bağlar kurabilecek kadrolara duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır. Aynı şekilde Kafkasya'ya odaklanan araştırma merkezleri ve enstitüler Türkiye'nin acil ihtiyaç listesinde yer almaktadır. Türk iş adamlarının Kafkasya'da yaptığı yatırımlar kişisel çabaların ötesinde bir politika ile desteklenmelidir. TİKA, Yunus Emre Enstitüsü gibi resmi kuruluşların faaliyetleri bölge ülkeleri ile ortak açılacak üniversiteler ile de desteklenmeli ve Kafkasya'daki kültürel bağlarımız güçlendirilmelidir.

Kaynakça / References

Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, Saint Pétersburg, 1851.

Adolph Theodor von Kupffer, Voyage dans les Environs du Mont Elbrouz dans le Caucase, Entrepris par Ordre de La Majeste l'Empereur en 1829, Saint Pétersburg, 1830.

Arthur Thurlow Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus, London, 1872.

Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979.

Charles Bélanger, Voyage aux Indes-Orientales par le Nord de l'Europe les Provinces du Caucase, la Géorgie, l'Arménie et la Perse, Paris, 1834.

Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II (nşr. V. Langlois), Paris, 1869.

De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique, Paris, 1859.

Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya (nşr. O. Yeşilot), İstanbul 2005.

Douglas W. Freshfield, Travels in the Central Caucasus and Bashan including Visits to Ararat and Tabreez and Ascent of Kazbek and Elbruz, London, 1869.

Edmund Spencer, Travels in Circassia, Krim Tartary &c, I-II, London 1837; Travels in the Western Caucasus, I-II, London, 1838.

Eléments de la Language Géorgienne, Saint Pétersburg, 1837.

Extrait de la Chronique de Sembad (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg, 1862.

Fırat Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, İstanbul, 2011.

Frédéric Du Bois de Montpéreux, Voyage Autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, I, Paris, 1839.

Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya (nşr. Y. Demirağ-C. Karayeli), Ankara, 2006.

Hasan Aykan, Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkasyalılar (nşr. H. Ersoy), İstanbul, 1994.

Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1869.

Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd (nşr. Ev. Prud'home) Paris, 1864.

Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris, 1841.

Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1871.

Histoire et Littérature de la Géorgie, Saint Pétersburg, 1837.

Historical and Topographical Description of Mount Caucasus translated from the Works Dr. Reineggs and Marshall Bieberstein, I-II (nşr. C. Wilkinson) , London, 1807.

Ivan Golovin, The Caucasus, London, 1854.

İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958.

Jean Francǫis Gamba, Voyage dans la Russie Méridionale et Particulièrement dans les Provinces Situées au-delà du Caucase fait depuis 1820 jusqu'en 1824, I-III, Paris, 1826.

Jean-Charles de Besse, Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie et en Asie Mineure en 1829 et 1830, Paris, 1838.

Julius Heinrich Klaproth, Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris, 1827.

Julius Heinrich Klaproth, Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris, 1827.

Julius Heinrich Klaproth, Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I, Paris, 1823.

Kadircan Kaflı, Kuzey Kafkasya (nşr. E. Cihangir), İstanbul, 2004.

Kamer Kasım, Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya, Ankara, 2009.

Kerim Has, "Güney Kafkasya'da Değişen Konjonktür: Moskova-Tiflis Hattında Normalleşme Sancıları", Usak Analiz, 21 Nisan 2013.

L'art Libéral ou Grammaire Géorgienne, Paris, 1834.

M. E. Dulaurier, Bibliotheque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregioire le Pretre Jusqu'en 1162, Paris, 1858.

M. E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie Arménienne, I, Paris, 1859.

M. J. Saint-Martin, Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, I, Paris, 1818, II, Paris 1819.

M. Miansarof, Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, I, Saint Pétersburg, 1874-1876.

M. Sadık Bilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, İstanbul, 2005.

Marie-Félicité Brosset, Documents Originaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France, Paris, 1832.

Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755, Saint Pétersburg, 1841.

Moise de Khorene, Histoire d'Arménie, I-II (nşr. E. V. de Florival), Paris, 1841.

Monographic des Monnais Arméniennes, Paris, 1839.

Muharrem Yıldız, Dünden Bugüne Kafkasya, İzmir, 2006.

Mustafa Aydın, Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar, İstanbul, 2005.

Mustafa Çolak, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, Ankara, 2006.

Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris 1855; Victor Langlois, Numismatique Générale de l'Arménie, Paris 1859; Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité, Paris, 1859.

Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası (nşr. M. T. Demirtepe), Ankara, 2008.

Oukhtanes D'Ourha, Histoire en Trois Parties (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1870.

Paul Émile Le Vaillant de Florival, Mékhitaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie, Littérature Arménienne, Venise, 1841.

Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof, Saint Pétersburg, 1851.

Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens (nşr. E. Dulaurier), Paris, 1869.

Recueil des Historiens des Croisades, I-I, Documents Arméniens (nşr. E. Dulaurier), Paris, 1869-1906.

Robert Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, I-II, London, 1821-1822.

Stephannos Orbelian, Histoire de la Siounie, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1864-1866.

Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1876.

Usak, Dağlık Karabağ Sorunu, Usak Rapor No:11, 07 Eylül 2011.

Usak, Gürcistan-Rusya Krizi Değerlendirme Raporu, Ankara, 2008.

Victor Langlois, Numismatique de la Géorgie au Moyen Age, Paris, 1852.

Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne, Paris, 1827.

Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I, Paris, 1823.

Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası (nşr. Y. Türedi), İstanbul, 2010.

TÜRKİYE-TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİNDE YENİ DÖNEMİN PARAMETRELERİ

Kamer KASIM[1]

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsız olması, Türkiye için Türkistan coğrafyasına yönelik politika oluşturabileceği yeni bir alanın açılması anlamına geliyordu. Türkiye Soğuk Savaş dönemi sonrasında da stratejik açıdan önemli bir bölgesel güç olarak, Türk Cumhuriyetleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Her bir Türk Cumhuriyetiyle ilişkilerde söylem ve uygulama düzeyinde farklı gelişmeler olsa da Türk Cumhuriyetleri zirvelerinden Türk Keneşine uzanan süreçte önemli mesafe alınmıştır. Bu süreçte diğer bölgesel güçler ve bölge dışı aktörlerle rekabetin olduğu, Türkiye'nin bölgeye yönelik politika oluşturmadaki tecrübesizliği ve ekonomik kaynak bakımından sınırlılıkları da dikkate alınmalıdır. Uluslararası sistemdeki değişimler de Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin seyrini etkilemiştir. Türk Cumhuriyetleri liderlerinin bir araya geldiği ve iddialı mesajların verildiği bu devletlerin bağımsızlığından hemen sonra başlayan aşamanın ise daha çok uluslararası ve bölgesel konjonktürdeki değişimlerle yerini başka bir döneme bıraktığı bir sürece girilmiştir. Türk dış politikasının çok fazla Ortadoğu'ya odaklandığı ve Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik bir ölçüde ilgi azalmasının yaşandığı bu dönemin ise artık sonlarına yaklaşıldığı ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde yeni bir dönemin başlaması gerektiği bu çalışmanın ana argümanıdır.

Bu çalışmada Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde uluslararası sistemdeki değişimlerden kaynaklanan etkilerle şekillenen yeni dönemde nelerin yapılabileceği ve bunun Türk dünyasına etkisi uluslararası ilişkiler disiplini perspektifi kullanılarak analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, Türkistan, Türk Keneşi, Dış Politika

1 Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi. e-mail: kamerkasim@gmail.com

The Parameters of the New Era in Turkey-Turkic Republics' Relations

Abstract

The independence of the Turkic Republics after the end of the Soviet Union gave opportunity to Turkey to implement foreign policy towards Turkestan. Turkey established very close relations with the Turkic Republics with which has ethnic, historic and cultural ties. Turkey showed that it is an important regional power in the post-Cold War era. Despite the fact that the degree of relations are differentiated with each Turkic republic, relations took long way in the process from the Turkic Summits to the Turkic Council. It should be noted that Turkey had to compete with other regional powers and non-regional actors and it had lack of experience regarding the region and economic constrains. Changes in international systems also impacted on Turkey-Turkic Republics relations. Changes in Turkey's relations with the West and Turkey's relations with Russia and China also impacted on Turkey-Turkic republics relations. Turkey has been interested in Turkestan as an identity and cultural dimensions since the establishment of the Republic of Turkey. However, this interest was started to diminish in certain points of the Cold War era. The new era started with the independence of the Turkic Republics. The leaders of the Turkic Republics came together and pretentious messages given in this era. However, due to changes in the international and regional conjuncture this era also replaced with another process.

The main argument of this work is that the era in which Turkish foreign policy focused too much on the Middle East and interest regarding the Turkic Republics was reduced is ending and the new era should be started in Turkey-Turkic Republics' relations. Turkestan region where Turkic Republics, which proofed themselves as independent states and they have ethnic and cultural ties with Turkey, existed provides great opportunities to Turkey, particularly compare with the Middle East region, which produced instability and problems, Turkestan is much more stable. The improvement of Turkey-Russia and Turkey-China relations indicated the fact that there will be less obstacle in Turkey-Turkic Republics' relations. In this new era Turkey and Turkic republics improved their ties with the confidence of institutional basis of relations and the excitement. In this work Turkey-Turkic Republics' relations will be analyzed with the perspective and terminology of international relations disciplines. What might be done regarding relations in the new era will be discussed.

Keywords: Turkey, Turkic Republics, Turkestan, Turkic Council, Foreign Policy

Giriş

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Türk dış politikasında özellikle Türkistan coğrafyası bakımından yeni bir dönem başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanması Türkiye için bölgeye yönelik politika oluşturma ve etnik, dil ve kültür bağlarının olduğu ülkelerle yeni stratejiler oluşturma fırsatı anlamına gelmekteydi. Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı istilası, ardından Sovyet hâkimiyeti, bağlantının kesilmesine yol açmıştı. Soğuk Savaş döneminde Türk Dünyası belirli ölçüde gündeme getirilse ve Türklerin esaretten kurtarılması vurgulansa da Türkiye'nin etki imkânı oldukça sınırlıydı. Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığı ise tamamen yeni bir dönemi başlattı. Türkiye yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin uluslararası siteme entegrasyonu ve bağımsızlıklarının pekişmesi için çaba sarf ederken, bu ülkelerle kuracağı özel ilişkiler yeni dünya düzeninde Türkiye'nin stratejik önemine ayrı bir vurgu yapılmasını sağlayacaktı. İki kutuplu dünyanın sona ermesiyle Batı bloğunda Sovyet tehdidine karşı Türkiye'nin stratejik rolü konseptinin değişmesi, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye için yeni alanlara yönelmeyi zorunlu kıldı. Türk Cumhuriyetleriyle ilişkiler önemli fırsatlar sunmaktaydı. Üstelik Soğuk Savaş dönemi sonrasında bölgesel güçlerin etkilerinin artması ve çok çeşitli politikaların izlenebileceği bir dünya düzeninin ortaya çıkması Türkiye'yi yeni coğrafyalara yöneltmekteydi. Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası'nın doğuşu söyleminde ifadesini bulan dış politika, Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik iddialı girişimler ve somut açılımlarla kendisini gösterdi. Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını izleyen yıllarda Türkiye'nin politikası Türk Dünyasında ve yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin liderlerinin gözünde de karşılık buldu. Ancak önemli adımların atıldığı bu dönemin ardından Ortadoğu'daki gelişmeler özellikle Arap baharı ile birlikte Suriye'deki iç savaş Türk dış politikasının Ortadoğu'ya odaklanmasına yol açtı ve Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik göreceli bir ilgi azalması oldu. Bunda Rusya'nın hem güvenlik hem de ekonomi alanında bölgedeki Soğuk Savaş döneminden gelen varlığını koruma stratejisinin de etkisi vardır. Aradan geçen zamanda Türk Cumhuriyetleri de çeşitli ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla yakın ilişkiler kurdular. Türkiye de bu devletlerin uluslararası alanda etkin olmalarını ve uluslararası kuruluşlara üyeliklerini destekledi. Türkiye ile her bir Türk Cumhuriyeti'nin ilişkileri arasında farklılıklar da görüldü. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri'nin özellikle bazılarıyla ilişkilerindeki göreceli durgunluğa rağmen kurumsallaşma yönünde önemli adımlar da atıldı.

Bu makalede Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde artık yeni bir dönemin başlayabileceği argümanıyla, bu dönemin ana parametreleri analiz edilmeye çalışılacaktır. Uluslararası alandaki gelişmelerin ve Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarının pekişmesi ve varlıklarını ispatlayıp uluslararası sistemde etkili olmaya başlamalarıyla, Türkiye açısından da Türk Cumhuriyetleri'yle ilişkiler daha da önemli hale geldi. Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarından itibaren geçen sürede bir ölçüde istikrarı yakalamış olmaları, bu ülkelerle sürdürülecek yakın ilişkilerin getirisini de artırmıştır. Üstelik Türkiye açısından Türkistan coğrafyası kimliksel ve tarihi bakımından da özel önemdedir. Hem bu husus hem de reel politik nedenler Türkiye'nin tüm Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinin kurumsallaşarak stratejik ortaklık düzeyinin üstünde özel bir statüde sürmesini gerektirmektedir.

Türkiye'nin Dış Politikası İçin "Yeni" Bir Coğrafya

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte iki kutuplu sistemin çökmesi tüm ülkeleri dış politikalarını yeniden ele almaya yöneltmiştir. Türkiye gibi Doğu Bloğuna karşı NATO'nun güney kanadında önemli rol oynayan ve güvenlik stratejilerini öncelikle Sovyet tehdidine karşı şekillendiren bir ülke için değişim kaçınılmazdı. Ayrıca Soğuk Savaş döneminin sona ermesi bölgesel krizleri de artırdı ve Türkiye gibi bölgesel güçler bu krizlere doğrudan müdahil olmak durumunda kaldı. Türkiye açısından Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dan oluşan Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığı yeni uluslararası ortamda ilişkilerini en üst düzeyde geliştirebileceği ve ortak hareket edebileceği devletler grubunun ortaya çıkması anlamına geliyordu. Türkiye'nin Türkistan coğrafyasıyla kopukluğu sona erecek ve bu ülkelerle ilişkiler önemli bir potansiyel oluşturacaktı. Bu durum Türkiye'nin stratejik öneminin ve küresel rolünün Soğuk Savaş sonrasında da devamı anlamına geliyordu. Adriyatik'ten Çin Seddine kadar Türk Dünyası söylemi ve 21. Yüzyılın Türk asrı olacağının ifade edilmesi, Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığının Türkiye'de bir özgüven oluşturduğunun göstergesiydi. Türk Cumhuriyetleriyle bağların reel politik getirileri yanında, Türkistan'da bir şekilde bütünleşmeye gidecek bir sürecin başlangıcı olabileceği algısı da oluştu. Aslında Türk Cumhuriyetleri liderlerinin verdikleri mesajlar da oldukça olumluydu. Türkiye'yi yön gösteren Çolpan Yıldızına benzetenden, Türkiye'nin laik, Batılı kalkınma modelinin kendileri için daha uygun olduğunu söyleyene ve Türkiye ile aynı atadan geldiklerini ve Türkiye'den beklentilerinin çok fazla olduğunu ifade edene kadar çok çeşitli platformlarda ve özellikle de Türk Cumhuriyetleri liderlerinin buluştuğu zirvelerde Türkiye ile ilgili

değerlendirmeler yapılmıştır.

Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığıyla birlikte gerek Türkiye'de gerekse bu ülkelerde yapılan değerlendirmelere rağmen sorunlu noktalar da vardı. Bunlardan bir tanesi Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri'nin uzun yıllar süren zayıf hatta hemen hemen olmayan bağlantısının bilgi eksikliğini doğurmasıydı. Ayrıca Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığına yönelik Türkiye'de yeterli bir hazırlık ta yoktu. Soğuk Savaş dönemi boyunca Dışişleri Bakanlığında genel olarak Sovyetler Birliği ile ilgilenen bir birim vardı. Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığıyla birlikte bu ülkelerle diplomatik ilişkilerin kurulması yanında bilgi edinme süreci de başladı. Bu coğrafyaya yönelik projeler için yardımcı olacak ve sonra adı Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı olacak olan Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı kuruldu.[2] Tabi bu tanıma sürecinin toplumun tüm kesimlerine yayılması gerekliydi. Bu noktada ilk konu ulaşımdı. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında ulaşım köprüsü kurulmalıydı. Türk Hava Yollarının Türk Cumhuriyetleri'nin başkentlerine başlattığı uçuşlar sadece Türkiye ile bu ülkeleri değil, pek çok ülkeyi de Türk Cumhuriyetlerine bağlayan hava köprüsü oldu. Aslında Türkistan'a yönelik ilgi kimlik, tarih, kültür gibi nedenlerle her zaman vardı. Soğuk Savaş döneminin belirli bir noktasına kadar oldukça da yoğundu. Ancak bu ilginin azaldığı ve Türkistan köklerinin Milli Eğitim sisteminde ortak bir kültür kodu olarak çok zayıf bir şekilde ele alındığı süreç başladı. Oysa ortak tarihi bağlara vurgu yapan eserler Türkiye'nin tüm Türkistan ve Türk Dünyasıyla bağlarını zihinlerde canlı tutmaktadır. Bu eserlerin bilinci ve kimlik vurgusuyla yetişen kuşaklar oluşturmada Türkiye tarafında yetersizlik söz konusuyken, Türk Cumhuriyetlerinde de Sovyetler Birliği dönemi hatta Çarlık Rusya'sına kadar giden asimilasyon politikalarının olumsuz etkisi olmuştur. Örneğin, Sovyet ideolojisine göre Türkmenlerin milli şairi Mahdum Kulu'nun Puşkin'le kıyaslanması ve Türkler tarafından tercih edilmesi anti Marksist ve tehlikeliydi. Bu bakış açısıyla Türk kültürünün değerleri toplumun hafızasından silinmek istenmiştir.[3] Aslında Türkistan ismi bölgeden silinmeye çalışılmış ve Türklerin ayrı devletler olarak yapılandırılarak ortak Türk kimliği ortadan kaldırılmak istenmiştir. Bu sürecin Türkler üzerindeki tahrip edici etkisine ve uzun süren ayrılığa rağmen, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk Cumhuriyetleri liderlerinin bir araya geldiği zirve toplantıları bir başarıdır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri kaybettikleri zamanı telafi etme sürecine Soğuk

2 Bakınız, Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı web sayfası http://www.tika.gov.tr/tr.

3 Vincent Monteil, Sovyet Müslümanları, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 128. Ali Yaman, "Tarihsel Süreçte Türkmenistan", Türkmenistan, Kamer Kasım (Der.), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016), 41.

Savaş'ın sonu ile birlikte başlamışlardır.

Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığından sonra karşılaşılan bir diğer engel ise dilin farklılaşması ve ortak alfabenin olmamasıydı. Bunun için Latin Alfabesinin yaygınlaşması amacıyla Türkiye destek verdi. Ayrıca televizyon yayınlarının ulaştırılması sağlandı. Latin Alfabesine geçiş noktasında bazı Cumhuriyetlerde mesafe alınsa da ortak alfabe konusunda çalışmalar sürmektedir. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerine ve faaliyetlerine yönelik önemli bir engel de Moskova'nın Sovyetler Birliği dönemindeki etkisini bir ölçüde devam ettirmek için politikalar izlemesi oldu. Rusya'nın "Yakın Çevre" politikasını izlemeye başlaması ve Ortak Güvenlik Antlaşması Örgütünde (OGAÖ) ifadesini bulan savunma alanında işbirliği mekanizmasını kurması, en azından üyesi olan ülkeler bakımından Rusya'nın etkisinin devamını sağladı.[4] Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarının ilk yıllarında ekonomik açıdan Rusya'ya olan bağımlılıkları ve Rusçanın bölgede yaygın dil olması, Rus azınlığın bulunması gibi faktörler Rusya'ya avantaj sağlamıştır. Buna bir de özellikle Hazar enerji kaynaklarının taşınması konusunda Rusya ile rekabet eklendiğinde Türkiye ile Rusya'nın Türk Cumhuriyetleri üzerinden rekabeti kaçınılmaz oldu.

Türkiye'nin bölgeye yönelik politikası bazı gerekçelerle Batı'dan destek buldu. Bunun en temel nedeni Türk Cumhuriyetleri'nin yeni bağımsız olduğu dönemde özellikle ABD'nin bölgede İran etkisinden çekinmesidir. Örneğin o dönemde ABD Dışişleri Bakanı olan James Baker bunu açıkça ifade etmiştir.[5] Ancak bir süre sonra İran'ın bölgede etkisinin oldukça sınırlı olacağı ve çok farklı kültürel yapı ve tarihi süreci olan Türk Cumhuriyetleri'nin buna izin vermeyeceği anlaşıldı.

İkili İlişkilere Kısa Bakış

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde her bir devletle olan ilişkilerde farklılıklar da ortaya çıktı. Azerbaycan'la Tek Millet İki Devlet vurgusunun çok güçlü şekilde yapıldığı iki ülkenin enerji boru hatlarıyla birbirine bağlandığı ve ileri düzeyde savunma alanında işbirliği yaptıkları bir süreç yaşandı. Coğrafi yakınlık, bağlantının kolay ve sık olması ve Azerbaycan

4 John W. R. Lepingwell, "Russian Military and Security Policy in the Near Abroad", *Survival*, Cilt: 36, No: 3, (1994):70-91. Marcin Kaczmarski, "Russia Creates a New Security System to Replace the CIS", *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp011106_pr.shtml, 1 Kasım 2006.

5 Eric Hoogland, "Iran and Central Asia", *From the Gulf to Central Asia, Players in the New Great Game,* Ehteshami, Anoushiravan (Der.), (Exeter: The University of Exeter Press, 1994), 115.

enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınacağı en güvenli yolun Türkiye üzerinden olması bunu sağladı. Buna rağmen Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokoller sürecinde olduğu gibi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde sorunların olduğu dönemler de oldu. Azerbaycan açısından en önemli sorun olan Dağlık Karabağ'da destekçisi olan Türkiye, süren işgaller nedeniyle 1993'te Ermenistan'la olan sınırını kapatmıştı. Ancak protokollerden Dağlık Karabağ sorunu çözülmese de sınırın açılacağı sonucunun çıkması Azerbaycan'da hayal kırıklığına neden oldu. Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden sınırı açmayacağını ifade etmesi ve zaten protokoller sürecinin de yürümemesiyle Türkiye-Azerbaycan ilişkileri yeniden Tek Millet İki Devlet söyleminde ifadesini bulan özel stratejik ortaklık düzeyine geldi.[6]

Diğer bir Türk Cumhuriyeti olan Türkmenistan'la ilişkiler de oldukça ilerlemiştir. Türkmenistan'ın ilk Devlet Başkanı Niyazov ilk dış gezisini Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülke olan Türkiye'ye yapmıştır. Niyazov Türkiye'den Türkmenistan'a yerleşmek isteyenlere vatandaşlık verileceğini ifade ederek ilişkilerdeki yakınlığı vurgulamıştır. Türkmenistan'ın BM tarafından kabul edilen sürekli tarafsız statüsü ile bir askeri ittifaka girmeme taahhüdü altına girmesi Rusya'nın da bu ülke üzerindeki etkisini sınırlı tutmuştur. Hazar Denizi geçişli boru hattının yapılamamış olması Türkiye ile Türkmenistan arasındaki enerji işbirliği kısıtlamış, ancak Türkiye menşeli 600 kadar firmanın iş yaptığı Türkmenistan'da inşaat firmalarının aldıkları iş tutarı 34 Milyar Doları geçmiştir. Türkmenistan'da Berdimuhammedov dönemiyle birlikte daha da gelişen ilişkiler ve Türkiye'nin öncülüğünde oluşturulan mekanizma ile Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki sorunların çözümünde önemli mesafe alınması Türk Dünyasının kazanımı olmuştur.[7]

Türkiye'nin Kazakistan ile ilişkileri Kazakistan'ın bağımsızlığından itibaren her alanda ilerlemektedir. Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev Türk dünyası ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için ortaya atılan projelerin destekleyici ve öncüsü olmuştur. Kazakistan'ın konumundan kaynaklanan izlediği çok taraflı politika, OGAÖ üyeliği, Şanghay İşbirliği Örgütü üyeliği hatta Avrasya Ekonomik Birliği içerisinde yer alması, Kazakistan'ın Türk Cumhuriyetleri Zirveleri ve Türk

6 Kamer Kasım, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Protokollere Giden Süreç ve Sonrası", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 10. Yıl Özel Sayısı, (2011): 83-99. Kamer Kasım, "Türkiye'nin Kafkasya Politikası 2011", *Türk Dış Politikası Yıllığı 2011*, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ali Resul Usul (Der.), (Ankara: SETA Yayınları, 2012), 557-577.

7 Kamer Kasım, "Türkmenistan Dış Politikası", *Türkmenistan*, Kamer Kasım (Der.), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016), 107-111.

Keneşinde etkin rol oynamasının önünde engel olmamıştır. Türkiye'de Kazakistan'ın uluslararası rolüne katkıda bulunmak için çaba sarf etmiştir. Kazakistan'ın fikir babası ve kurucusu olduğu Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (AİGK) Türkiye tarafından da desteklenmiş hatta dönem başkanlığını Kazakistan'dan sonra Türkiye almıştır. İki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 2012'de kurulmuştur. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 2 Milyar Doları bulmuştur. Müteahhitlik firmalarının Kazakistan'daki projelerinin değeri 21 Milyar Doları aşmıştır. Kazakistan'da Türkiye'ye gelen doğrudan yatırımların değeri de 700 milyon doların üzerindedir.[8]

Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde ise Özbekistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarındaki olumlu hava 1999'dan itibaren ortadan kalkmış ve Türk Cumhuriyetleri arasında Türkiye'nin en mesafeli ilişkilerinin olduğu ülke olmuştur. Aslında ikili ilişkilerde ilk kriz 1994'te çıktı. Türkiye'nin Özbekistan'da muhalif Erk hareketi lideri Muhammed Salih'e sığınma hakkı vermesiyle ilişkilerde mesafeli durum başladı. Özbekistan Ankara'dan Büyükelçisini geri çağırdı. Bu kriz Cumhurbaşkanı Demirel ve Kerimov arasındaki görüşmeyle çözüldü. İkili ilişkilerde asıl sorun ise 1999'da Kerimov'a yapılan suikast girişimiyle oldu. Taşkent'teki bombalı saldırıda 13 kişi ölmüş onlarca kişi yaralanmıştır.[9] Kerimov saldırıdan Özbek muhalefetini sorumlu tuttu ve Türkiye'yi muhalif lidere sığınma hakkı verdiği için eleştirdi. Özbekistan olaydan sorumlu tuttuğu iki Özbekistan vatandaşının iadesini istedi. Türkiye idam edilmeyeceği garantisiyle onları iade etti. Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde gerginliğin devam etmesi üzerine Türkiye Özbekistan'daki büyükelçisini geri çağırdı. Türkiye Özbekistan'a 2003'te büyükelçi atamasına rağmen ilişkilerinde normalleşmede milat Kerimov'un vefatından sonra Özbekistan Devlet Başkanı olan Mirziyoyev ile Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Semerkant'ta 2016'da buluşması oldu. Ekim 2017'de de Mirziyoyev Türkiye'yi ziyaret etti. THY'nin Semerkant'a uçuşlara başlamasından, iki ülke arasında 2017'de 5. kez İş Formu toplantısı düzenlenmesine kadar iki ülke ilişkilerinde ilerlemeyi gösteren faaliyetler oldu. Uzun yıllar düzenlenemeyen Türkiye-Özbekistan Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı yapıldı.[10] Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin normalleşmesi Türk Dünyası açısından

8 Bakınız, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_.tr.mfa

9 "Uzbekistan: President Survive Apparent Assasination Attempt", *Radio Free Europe/ Radio Liberty*, https://www.rferl.org/a/1090571.html, 16 Şubat 1999. "Bombs Kill 13 at Uzbekistan Government Offices",https://www.nytimes.com/1999/02/17/world/bombs-kill-13-at-uzbekistan-government-offices.html, 17 Şubat 1999.

10 https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872, 12 Şubat 2018.

önemlidir. Özbekistan'ın konumu ve nüfusuyla bölgesinde güç olması nedeniyle, Türk Dünyasında Özbekistansız işbirliği eksik kalmaktadır. Bu nedenle Özbekistan'ın Türk Keneşine katılma iradesini 2018 Çolpan-Ata Zirvesi'nde ortaya koyması tarihi bir adımdır.

Kırgızistan'ın doğal kaynak bakımından diğer Türk Cumhuriyetlerine göre daha zayıf olması ve Türkiye ile mesafe faktörü ilk yıllarda ilişkilerdeki yoğunluğu azaltsa da ilişkiler 2011'de Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) kurulmasına varmıştır. Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ticaret hacmi ise 356 milyon dolar civarındadır. Eylül 2018'de Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kırgızistan ziyareti ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Ceenbekov ile görüşmesi ve 6. Türk Keneşi Zirvesi'nin Kırgızistan'da Çolpan Ata'da yapılması ilişkilerde son dönemde vurgulanan hususlardır. Cumhurbaşkanı Erdoğan Kırgızistan ziyaretinde yaptığı konuşmada Türkiye-Kırgızistan YDSK toplantısının 4'üncüsünü gerçekleştirdiklerini belirtmiş ve Türkiye-Kırgızistan ilişkilerinin hak ettiği seviyeye ulaşması için önümüzdeki dönemde her alanda yoğun çalışmalar yapılacağını ifade etmiştir. 3. Dünya Göçebe Oyunları'nın açılış törenine katılacak olmaktan dolayı memnuniyetini ifade eden Cumhurbaşkanı Erdoğan, Dünya Göçebe Oyunlarının 4'üncüsünün 2020 yılında Türkiye'de yapılacağını açıklamıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan ayrıca FETÖ ile mücadelede atılabilecek ortak adımların değerlendirildiğini ifade etmiş ve bu konuda Kırgızistan ile işbirliği yapılması vurgusunu dile getirmiştir.[11]

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yapılanlar

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinde karşılaşılan engellerin aşılması yolunda atılan adımlar ile belirli bir mesafe alınmıştır. Türk Cumhuriyetleri'nin uluslararası kuruluşlara üyeliği ve onların uluslararası sisteme entegrasyonu konusunda Türkiye çaba sarf etmiştir. Türk Cumhuriyetleri'nin her biri zamanla uluslararası sistemde farklılıklar gösteren dış politikalar izlediler. Türkmenistan BM tarafından onaylanan sürekli tarafsızlık statüsünü aldı. Kazakistan ve Kırgızistan OGAÖ ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye oldular. İki ülkenin Rusya ile diğerlerinden çok daha yakın ilişkileri olduğu ifade edilebilir. Özbekistan'ın politikasında ise gelişmelere göre önemli değişmeler olmuştur. 11 Eylül terör saldırıları sonrası ABD ile tam bir işbirliği yapan Özbekistan Andican olayları sonrası ise ABD'nin Hanabad üssünü kapatmıştır. Azerbaycan BDT üyesi olmakla birlikte Avrasya Ekonomik Birliği'ne girmeyi reddetmiş ve

11 Bakınız, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı web sayfası, https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/96354/-turkiye-ve-kirgizistan-in-ekonomik-olarak-potansiyellerini-hayata-gecirmeleri-sarttir-, 1 Eylül 2018.

topraklarında Rus askeri varlığını istememiştir. Türk Cumhuriyetleri'nin izledikleri politikalardaki farklılıklar ve aralarındaki sorunlara rağmen Türkiye Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerin geliştirilmesi yolunda önemli adımlar atmıştır. Bunların belki de en önemlisi Türk Keneşi (Konseyi)'nin kurulmasıdır. Türk Keneşi Türk dilini konuşan ülkeler arasında işbirliğini teşvik etmek amacıyla 2009'da kuruldu. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan kurucu üyeleridir. 3 Ekim 2009 Nahçivan Antlaşması ve 16 Eylül 2010 İstanbul Bildirgesi Türk Keneşinin temel belgeleridir. Nahçivan Antlaşmasına göre Türk Keneşinin amaçları: *Taraflar arasında karşılıklı güvenin güçlendirilmesi; Bölge ve bölge dışında barışın korunması; Dış politika konularında ortak tutumlar benimsenmesi; Uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırılık ve sınır ötesi suçlarla mücadele için eylemlerin koordine edilmesi; Ortak amaçlarla ilgili her alanda etkili bölgesel ve ikili işbirliğinin geliştirilmesi; Ticaret ve yatırım için uygun koşulların yaratılması; Kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimin amaçlanması; Hukukun üstünlüğünün sağlanması, iyi yönetim ve insan haklarının korunması konularının tartışılması; Bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi; Kitle iletişim araçlarıyla etkileşimin ve daha yoğun bir iletişimin teşvik edilmesi; Hukuki konularda bilgi değişimi ve adli işbirliğinin teşvik edilmesidir*. [12] Türk Keneşinin kurulması 1992'de başlayan Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvelerinde ortaya konan iradenin bir sonucudur. Türk Keneşi ile ilişkili kurumlar: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi (TURKPA), Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Akademisi, Türk İş Konseyi, Türk Kültür Miras Vakfıdır.

Türk Keneşine henüz Türkmenistan üye olmamıştır. Türkmenistan buna gerekçe olarak sürekli tarafsızlık statüsünü gösterse de Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi sürecinde üye olma sürecine girebileceği düşünülebilir. Özbekistan gibi coğrafyanın önemli bir ülkesinin 6. Türk Keneşi Devlet Başkanları Zirvesi'nde üye olma iradesini ortaya koyması önemli bir adımdır. 6. Türk Keneşi Zirvesi'nin bir diğer önemi ise Macaristan Başbakanı Orban'ın katılımı ve Macaristan'ın Türk Keneşi 'ne gözlemci üye olmasıdır.[13]

---

12 Bakınız, Türk Keneşi web sayfası, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10.

13 Kürşat Zorlu, "Türk Dünyasının Önemini Kavramak", Vatan, http://www.gazetevatan.com/kursad-zorlu-1196913-yazar-yazisi-turk-dunyasi-nin-onemini-kavramak-/, 5 Eylül 2018.

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Uluslararası Sistemin Etkisi

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinde başlangıç noktası uluslararası sistemdeki temel bir değişiklik yani iki kutuplu dünya sisteminin çökmesi oldu. Bu Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını sağladığı gibi Türkiye için de Soğuk Savaş dönemi boyunca ilişki kurmadığı bir coğrafyaya yönelme fırsatı anlamına gelmekteydi. Türkiye için bunun Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası ve/veya 21. Asrın Türk Asrı olması söylemlerinde ifadesini bulan Türklerin bütünleşmesi, tarih ve kimlik vurgusu yönü vardır. Ayrıca yeni dünya düzeninde Türkiye'nin stratejik önemini artırıcı ve en önemlisi Türkiye için fırsatlarla dolu olduğu düşünülen Türkistan coğrafyasına yönelme anlamı taşımaktaydı. Bölge enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınmasında Türkiye ana transit ülke olmalıydı. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinin AB üyelik perspektifine yardımcı olacağı, NATO'nun değişen rolünde Barış için Ortaklık Projesi gibi bölge ülkelerini de bir şekilde içine alacak yapılanmalarla Türkiye'nin güvenlik alanında da Soğuk Savaş dönemindeki gibi önemli bir rol oynayacağı beklentisi oluştu. Türk Cumhuriyetlerinden de Türkiye'ye yönelik bu beklentileri karşılayacak mesajlar verildi. Hatta ABD başta olmak üzere Batılı ülkeler de Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığının ilk yıllarında bu role olumlu bakıyorlardı. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi Türkiye bilgi eksikliğini giderme süreci yaşadı. Rusya'nın "Yakın Çevre" politikasıyla birlikte bölgede Soğuk Savaş dönemindeki kontrolünü sağlamaya çalışması ve OGAÖ, içinde Rusya'nın da olduğu Çin projesi olan Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve son olarak Avrasya Ekonomik Birliği'ni kurması etkili oldu. Bölge ülkeleri de aralarında farklılıklar olsa ve Rusya ile farklı düzeylerde de olsa özellikle güvenlik alanında birlikte hareket ettiler. Burada Azerbaycan'ın OGAÖ ve Avrasya Ekonomik Birliği'nin dışında kalmasıyla, Türkmenistan'ın da BM tarafından tanınan sürekli tarafsızlık statüsüyle ayrıştığını söyleyebiliriz. Ancak bu duruma rağmen Türkiye, Özbekistan dışında diğer Türk Cumhuriyetleriyle istikrarlı ilişkisini sürdürdü. Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri yapıldı. Türkiye ekonomik açıdan kısıtlı koşullara rağmen Türk Cumhuriyetleriyle gerek ikili ticaret gerekse yapılan yatırımlar noktasında önemli mesafe aldı. 2009 Nahçıvan Antlaşmasıyla Türk Keneşi'nin kurulmasıyla kurumsallaşma açısından çok önemli bir adım atıldı. Ancak bu yapılanların çok daha fazlası yapılabilirdi. Fakat sistemik ve bölgesel faktörler buna uzun süre engel olmuştur. ABD'nin 2003'te Irak'ı işgali sonrası süreç, ardından Arap Baharı ve Suriye iç savaşı Türkiye'nin çok fazla Ortadoğu'ya odaklanmasına yol

açtı. Bu durum Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik politikalarına da yansıdı. 1990'lı yıllardaki heyecan bir ölçüde kayboldu. Bu arada Türk Cumhuriyetleri de birbirinden farklılaşan politikalar izlemeye başladılar. Hatta aralarındaki sorunlar daha fazla gündeme getirilmeye başlandı. Bu sorunların çözümünde Türkiye ve Kazakistan diğer devletlere yardımcı olmaya çalışmaktadır. Türkiye'nin Türkmenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunlarda çözüm amacıyla Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü mekanizmasını oluşturması Azerbaycan-Türkmenistan ilişkilerinde yeni bir sayfanın açılmasında etkili olmuştur.[14]

Rusya'nın Batı ile ilişkilerinde Gürcistan'a müdahalesi, Kırım'ı ilhakı ve Doğu Ukrayna'daki çatışmalarla oluşan gerginlik Türkistan'a yönelik politikasına da yansımıştır. Rusya için bölge daha önemli hale gelmiştir. OGAÖ ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne önem veren Rusya bu oluşumları daha da genişletme politikası izlemiştir. Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna politikalarında Türk Cumhuriyetlerinden tam bir destek bulduğunu söylemek zordur. Azerbaycan açısından Gürcistan enerji kaynaklarının geçtiği transit ülkedir ve Azerbaycan Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü savunmaktadır. Rusya Gürcistan müdahalesi sırasında ŞİÖ'den de aradığı desteği bulamamıştır.[15] Çin'in Bir Kemer Bir Yol projesiyle bölgede etkin olmaya başlaması da son dönemde belirtilmesi gereken önemli bir gelişmedir. Bir Kemer Bir Yol projesi Çin Devlet Başkanı Şi Jinping tarafından Kazakistan'da 2013'de açıklanmıştır. Projenin "Bir Kemer" ayağı İpek Yolunun Ekonomi Kemeri olarak Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan coğrafyanın karayolu, demiryolu ve enerji hatlarıyla bağlanmasıdır. Çin İpek Yolu Fonuna bu proje için 40 milyar dolar para sağlama taahhüdünde bulunmuştur. Projenin başarılı olması Çin'i Çarlık Rusya'sından itibaren Rusya'nın etkin olduğu coğrafyada başat güç yapabilecektir. Rusya'nın Çin'in ekonomik kapasite karşısında zayıflığı da bu bağlamda ele alınması gereken bir veridir.[16] Bölgede Çin Rusya'ya

14 Kamer Kasım, "Türkmenistan Dış Politikası", *Türkmenistan*, Kamer Kasım (Der.), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016), 113-117.

15 Stephen Aris, "Russian-Chinese Relations Through the Lens of SCO", *Russie. Nei. Vissions*, No: 34, https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/Ifri_RNV_Aris_SCO_Eng.pdf, Eylül 2008.

16 Çin'in 11,2 trilyon dolarlık GSMH karşısında Rusya'nın GSMH 1,2 trilyon dolardır. Bakınız, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=CN. İki ülke arasındaki ticaret hacmi ise 70 milyar doları bulmuştur. bakınız, https//wits.worldbank.org/. Pete Baumgartner, "China's Massive 'One Road' Project Largely Bypasses Russia, But Moscow Still On Board", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, https://www.rferl.org/a/russia-china-one-belt-one-road-project-putin-xi/28579849.html, 26 Haziran 2017. Erişim

karşı dengeleyici bir güç olarak da değerlendirilmektedir. Ancak Çin'in ülkeleri kendisine bağımlı kılmak istediği ve yayılmacı politikası olduğu yönünde haberlerin çıkması, Çinli tüccarlara saldırılara varan olaylara yol açmıştır.[17]

Türkiye'nin Çin'le ilişkilerinde ilerleme de Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerine yansıyacaktır. Bu konuda gerginlik noktası olarak Doğu Türkistan sorunu durmaktadır.[18] Her ne kadar Çin 2009'daki olaylardan sonra Türkiye'yi dışlamamak ve/veya ikna etme politikası izlese de konunun sıcaklığı Türkiye-Çin ilişkilerini her an olumsuz etkileme potansiyelini göstermektedir. Türk Cumhuriyetleri farklı farklı uluslararası kuruluşlara üyedirler. ŞİÖ'den OGAÖ'ne ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne kadar üyelik çeşitliliği vardır. Bunlardan ŞİÖ, Çin'in daha etkin olduğu kuruluşken diğerlerinde Rusya başattır. Türkiye'nin Rusya ve Çin ile ilişkilerindeki gelişmeler Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilere de yansımaktadır. Türk Cumhuriyetleri'nin birbirlerinden farklı uluslararası angajmanları ve uluslararası kuruluşlara üyeliklerinin olması işbirliğine engel değildir. Hatta bu durumun avantaj olduğu bir örnek te 2016'da yaşanmıştır. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorununda yaptığı ateşkes ihlallerinin olduğu dönemde, Azerbaycan'a diplomatik destek olarak Kazakistan Avrasya Ekonomik Birliği'nin 8 Nisan 2016'da Erivan'da yapılması planlanan toplantısının Moskova'da yapılmasını talep etmiş ve toplantı 13 Nisan 2016'da Moskova'da yapılmıştır.[19] Bilindiği gibi Azerbaycan Avrasya Ekonomik Birliği'ne girmemiştir. Kazakistan'ın bu birliğe girişi de Rusya etkisi olarak yorumlanmıştır. Özellikle Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ni Azerbaycan'a karşı Dağlık Karabağ sorununda kullanabileceğini düşündüğü bir durumda Kazakistan'ın Azerbaycan'a desteği sonuç vermiştir.[20]

Tarihi: 15 Eylül 2018. Kamer Kasım, "Türkistan'da Rusya-Çin Rekabeti: Bölgesel ve Küresel Yansımaları", *20. Yüzyılın Başlarından Günümüze Türk Dünyasındaki Siyasî, İktisadî ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu*, Almatı/Kazakistan, 24-27 Nisan 2018.

17 SebastienPeyrouse, "Discussing China: Sinophilia and Sinophobia in Central Asia", *Journal of Eurasian Studies*, Cilt. 7, No. 1, (Ocak 2016): 14-23. Sebastien Peyrouse, "Central Asia's Tortured Chinese Love Affair", EastAsiaForum, http://www.eastasiaforum.org/2016/11/30/central-asias-tortured-chinese-love-affair/, 30 Kasım 2016.

18 Konu ile ilgili olarak bakınız, R. Kutay Karaca, "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, sayı 1, (2007): 219-245.

19 Turgut Kerem Tuncel, "Karabağ'da Yaşanan "4 Gün Savaşının" Kısa Bir Değerlendirmesi", *Avrasya* İncelemeleri *Merkezi,* http://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI, 14 Nisan 2016.

20 Kamer Kasım, ""Dağlık Karabağ Sorununun Bölgesel Etkileri", *X. Uluslararası Uludağ Uluslararası* İlişkiler *Kongresi*, Bursa, 8-10 Ekim 2018.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri, Türkiye için Türkistan'a yönelik politika oluşturma ve Soğuk Savaş sonrası dünya düzeninde diğer Türk devletleriyle birlikte güç oluşturma fırsatı vermiştir. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde ilk dönemde Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası söyleminde ifadesini bulan hızlı bir şekilde ilişkileri geliştirme isteği görülmekteydi. Bunda Türkiye'nin bölgede gördüğü fırsatların yanında Türk Cumhuriyetleri'nin en kısa zamanda uluslararası sisteme entegre olma isteği de vardı. Bu dönemde karşılıklı bilgi eksikliği ve sonrasında Rusya'nın "Yakın Çevre" politikasıyla bölgeye hızlı bir giriş yapması karşılaşılan engeller oldu. Bilgi eksikliği bir ölçüde giderilip ilişkilerde kurumsallaşmaya giden süreç başlatıldı. Burada en somut girişim 2009 Nahçıvan Antlaşması ve 2010 İstanbul Bildirgesi'yle temellendirilen Türk Keneşinin kurulmasıdır. Türkiye hem Türk Keneşi hem de Türk Cumhuriyetleri'nin bulunduğu diğer platformlara en üst düzeyde ilgi göstererek bölgenin dış politikasındaki ağırlığını gösterdi. Ancak Ortadoğu'da özellikle Arap baharı sonrası yaşanan gelişmeler ve Suriye iç savaşı dış politikanın çok fazla Ortadoğu'ya odaklanmasına yol açtı. Bu durum Türk Cumhuriyetleri ihmal mi ediliyor ya da ilk dönemdeki heyecan kayıp mı oldu? Yorumlarına yol açtı. Uluslararası sistemden ve bölgesel gelişmelerden kaynaklanan bu dönemde yaşananlar ise Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin ne denli önemli olduğunu ortaya koydu. Öncelikle Ortadoğu'nun ne derece istikrarsız olduğu daha net görüldü. Bu arada Türk Cumhuriyetleri ise büyük ölçüde istikrarlı politikalarla uluslararası sistemde yer edindiler. Çeşitli uluslararası kuruluşlara üyelikler yanında, yaptıkları çok taraflı antlaşmalarla adlarını duyurdular. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan enerji kaynaklarını daha rasyonel şekilde değerlendirerek ekonomik açıdan belirli bir yere geldiler. Tüm bunlar Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin değerini artırdı. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri'nin toplam yüzölçümü 4.735.150 kilometre kareyi bulmaktadır. Toplam nüfus 200 milyon civarındadır. Toplamda ise 1,3 trilyon dolar civarında bir GSMH karşımıza çıkmaktadır. Bu ülkelerin uluslararası platformlarda birlikte hareket etmeleri hem siyasi hem de ekonomik açıdan etkilerini artıracaktır.

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin başlangıcındaki bilgi eksikliği bir ölçüde giderilse de halen detaylı analizlerin yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu ülkelere yönelik yayınların oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Kurumsallaşma anlamında Türk Keneşi en önemli oluşumdur. Bu desteklenmeli ve daha da işlevsen hale getirilmelidir. Türk Keneşine

Özbekistan ve Türkmenistan'ın da katılımının sağlanması onu çok daha güçlü kılacaktır. Ancak belki de en önemlisi uzun yıllar süren asimilasyonun önüne geçmektir. Bunun yolu Türk Cumhuriyetlerindeki çeşitli alanlardaki önemli isimlerin ve onların eserlerinin tanınmasının sağlanmasıdır. Türk Cumhuriyetleri kendi tarih ve kültürel değerlerine bağımsızlıklarından sonra zaten vurgu yapıyorlardı. Ancak ortak tarihi değerlerin vurgulanıp, ortak bir tarih yazımına odaklanmak gereklidir. Türkiye açısından ise Türkistan vurgusunun yapıldığı, Türk dünyasının işlendiği eserlere yeterince yer verilmediği görülmektedir. Bunun hem Türkiye'de hem de diğer Türk Devletlerinde değişmesi ve ortak kültürel değerlerin öğretilmesi devletlerarası ilişkilere de yansıyacaktır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında seyahat imkânları artırılmalı ve turizm teşvik edilmelidir. Son yıllarda Türkiye ve Özbekistan arasında gelişen ilişkilerin bir ayağını da özellikle turizm oluşturmaktadır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde kurumsallaşmada gelinen nokta iyi değerlendirilmeli ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsız olduğu ilk yıllardaki heyecan Türk Keneşine aktarılarak ilişkilerde her alanda ilerleme sağlanmalıdır.

Kaynakça / References

Baumgartner, Pete, "China's Massive 'One Road' Project Largely Bypasses Russia, But Moscow Still On Board", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, https://www.rferl.org/a/russia-china-one-belt-one-road-project-putin-xi/28579849.html, 26 Haziran 2017.

Hoogland, Eric, (1994), "Iran and Central Asia", *From the Gulf to Central Asia, Players in the New Great Game,* Ehteshami, Anoushiravan (Der.), 114-128. Exeter: The University of Exeter Press, 1994.

Kaczmarski, Marcin, "Russia Creates a New Security System to Replace the CIS", *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp011106_pr.shtml, 1 Kasım 2006.

Karaca R. Kutay, "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, sayı 1, (2007): 219-245.

Kasım, Kamer, ""Dağlık Karabağ Sorununun Bölgesel Etkileri", *X. Uluslararası Uludağ Uluslararası* İlişkiler *Kongresi*, Bursa, 8-10 Ekim 2018.

Kasım, Kamer, "Türkistan'da Rusya-Çin Rekabeti: Bölgesel ve Küresel Yansımaları", *20. Yüzyılın Başlarından Günümüze Türk Dünyasındaki Siyasî, İktisadî ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu***,** Almatı/Kazakistan, 24-27 Nisan 2018.

Kasım, Kamer, "Türkmenistan Dış Politikası", *Türkmenistan* Kamer Kasım (Der.), 97-130, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.

Kasım, Kamer, "Türkiye'nin Kafkasya Politikası 2011", *Türk Dış Politikası Yıllığı 2011*, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ali Resul Usul (Der.), 557-577, Ankara: SETA Yayınları, 2012.

Kasım, Kamer, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Protokollere Giden Süreç ve Sonrası", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 10. Yıl Özel Sayısı, (2011); 83-99.

Lepingwell, W.R. John, "Russian Military and Security Policy in the Near Abroad", *Survival*, Cilt: 36, No: 3, (1994); 70-91.

Monteil, Vincent, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul: **Pınar** Yayınları, 1992.

Peyrouse, Sebastien, "Discussing China: Sinophilia and Sinophobia in Central Asia", *Journal of Eurasian Studies*, Cilt. 7, No. 1, (Ocak 2016); 14-23.

Peyrouse, Sebastien, "Central Asia's Tortured Chinese Love Affair", *EastAsiaForum*, http://www.eastasiaforum.org/2016/11/30/central-asias-tortured-chinese-love-affair/, 30 Kasım 2016.

Tuncel, Turgut. K, "Karabağ'da Yaşanan "4 Gün Savaşının" Kısa Bir Değerlendirmesi", *Avrasya* İncelemeleri *Merkezi,* http://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI, 14 Nisan 2016.

Yaman, Ali, "Tarihsel Süreçte Türkmenistan", *Türkmenistan*, Kamer Kasım (Der.), 1-24, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.

Zorlu, Kürşat, "Türk Dünyasının Önemini Kavramak", Vatan, http://www.gazetevatan.com/kursad-zorlu-1196913-yazar-yazisi-turk-dunyasi-nin-onemini-kavramak-/, 5 Eylül 2018.

http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_.tr.mfa

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872, 12 Şubat 2018.

https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=CN

http://www.tika.gov.tr/tr

https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/96354/-turkiye-ve-kirgizistan-in-ekonomik-olarak-potansiyellerini-hayata-gecirmeleri-sarttir-, 1 Eylül 2018.

http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10

"Uzbekistan: President Survive Apparent Assasination Attempt", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, https://www.rferl.org/a/1090571.html, 16 Şubat 1999.

"Bombs Kill 13 at Uzbekistan Government Offices", https://www.nytimes.com/1999/02/17/world/bombs-kill-13-at-uzbekistan-government-offices.html, 17 Şubat 1999.

BİLGE KAĞAN'A AİT YARLIĞIN UNVANI VE ONUN TÜRK VESİKALARI TARİHİNDEKİ YERİ

Kasımcan SADIKOV[1]

Öz

İkinci Köktürk Kağanlığı döneminde yaşayan ve eserler yaratan tarihçi ve edip olan Yollug Tigin'in bilinen iki eseri vardır: biri kendi amcası, kumandan (*sübaši*) Kül Tigin, ikincisi ise babası Bilge Kağan'ın anısına dikilen taş yazıtlardır. Yollug Tigin, amcası Kül Tigin'in adına 732 yılında tamamladığı yazıtı babası Bilge Kağan'ın buyruğu üzerine yazmıştır. Yazıt metnini kağanın kendisi söylemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Aradan iki sene geçtikten sonra Bilge Kağan da ölmüştür. Yollug Tigin bu kez babası Bilge Kağan'ın anısına taş yazıtı yazmaya girişir. O, daha önce amcası için dikilen yazıtta yer alan kağanın kendi halkı ve ulusu için sarfettiği sözleri, onun müracaatlarını aynen aktararak yeni yazıtına da ilave eder. Bu sebeple de her iki yazıtın büyük bir kısmı aynı olup, bu kısımlar Bilge Kağan'ın dilinden söylenmiştir. Ancak Yollug Tigin daha sonra yazdığı yazıtta kağanın dilinden söylenen cümlelerde birtakım değişiklikler yapmış, yenilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilge Kağan, Yollug Tigin, Türk Vesikaları, Unvan, Türk Tarihi

1 Prof. Dr., Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Klasik Filoloji Bölümü. e-mail: kasimjonsadikov@gmail.com

The Foundation of the Name of Bilge Paper and the Place of His Turkish Vesicas

Abstract

Yollug Tigin, the historian and litterateur lived in the period of the second Göktürk Khaganate and created works, has two known works: one is for his uncle, the commander (sübašï) Kül Tigin and the second one is the stone inscriptions erected in memory of his father Bilge Khan. Yollug Tigin,wrote the inscription that completed in 732 on behalf of his uncle Kül Tigin, on the order of his father, Bilge Khan. It is highly likely that the inscription is said by Kagan himself. Two years later, Bilge Khan died. Yollug Tigin starts writing stone inscriptions in the memory of his father Bilge Khan this time. He generates to the new inscription by inserting the same words that he has written for the people and the nation in the inscription that was previously written for his uncle. For this reason, a large part of the two inscriptions are the same and these parts are came from Bilge Khan himself. However, Yollug Tigin later made in his inscription a number of changes and revisions in the sentences came from the Khan himself.

Keywords: Bilge Kagan, Yollug Tigin, Turkish Vesy, Title, Turkish History

Bilge Kağan abidesi ilin yani devletin sahibi olan kişinin aşağıdaki sözleriyle başlar:

T′ŊR′İT′G : T′ŊR′İ : YRTMŠ : T′ÜR′K : B′İL′GÄ : QγNSBM (X.1).

Bu transliterasyonlu yazımın okunuşu (transkripsiyonu) aşağıdaki gibi olmalıdır: ***Täŋri-täg täŋri yaratmïš türk Bilgä qaγan sabïm.***

Aynı cümle başka bir yerde, yazıtın son kısmında da tekrarlanmaktadır (Xa.13).

S.E. Malov, bu cümlelerden birincisini Rusçaya "(Вот) речь моя богоподобного, Небом поставленного (*или* угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана" (Malov 1959, 20) şeklinde, ikincisini ise "(Вот) речь моя, подобного Небу, Небом поставленного (*или* угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана" şeklinde tercüme etmiştir (Malov 1959, 23).

Hüseyin Namık Orkun ise bu cümleyi Türkiye Türkçesine şöyle aktarır: "Göğe benzer göğün yarattığı Türk Bilge Hakan [işte benim] sözüm" (Orkun 1987, 58–59).

Talat Tekin aynı cümleyi "Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan, sözüm" şeklinde yorumlar (Tekin 1988, 37,99).

Dikkat edilirse yukarıdaki yorumlarda kağan için "göğün yerleştirdiği (*Небом поставленный)*, göğün yarattığı, Tanrı yapmış" gibi sıfatlar verilmektedir.

Cümleyi baştan dikkatlice gözden geçirelim. Cümlenin başında yer alan *Täŋri-täg* ifadesi "gök, sema" anlamındadır. Burada bu kelime kendisinden sonra gelen *täŋri* (yani Tanrı) kelimesinin sıfatıdır. *Täŋri-täg täŋri* dendiğinde "Gök gibi (ulu) Tanrı" anlaşılır. Daha sonra gelen *yaratmïš* kelimesi sıfat-fiil görevinde olup "yarattığı" demektir. Bilge Kağan yazıtının girişi, başlangıcı olan bu cümlede kağanın sıfatı "Gökten olan", "Tanrıdan olan" olarak değil, aksine "Gök gibi (ulu) Tanrı'nın yarattığı" (*täŋri-täg täŋri yaratmïš*) şeklinde kaydedilmektedir.

Eserin başlangıç cümlesinde *Bilgä qaγan*'ın önünde bulunan *türk* kelimesi kavim adı olmayıp "cesur, bahadır, kudretli" anlamında kullanılmıştır.

Türk sözünün böyle bir anlamı Zahireddin Muhammed Babur'un *Baburname* adlı eserinde de bulunmaktadır. Örneğin, *Yana Täŋriberdi*

Samančï erdi, türk ü mardāna va qïlïčlïq yigit erdi (BN,158). Bu cümledeki *türk ü mardāna* bir ikileme olup "cesur ve merdane" demektir.

Bilga Kağan yazıtının başlangıç cümlesinde yer alan son kelime *sabïm* – "benim sözüm, buyruğum, yarlığım" demektir. Bütün bunlara esasen yazıt başlangıcını şöyle yorumlamamız mümkün: ***"Gök gibi (ulu) Tanrı'nın yarattığı kudretli/ cesur Bilge Kağan sözüm".***

Önemli hususlardan başka biri Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kağanın halkına, ulusuna yönelik dile getirdiği müracaatı, yarlığı, daveti yer almıştır. Yukarıda yorumladığımız cümle ise söz konusu resmî müracaatın, davetin başlangıcı yani unvanıdır (Doğu metinlerinde resmî belgelerin başlangıcına *unvan* denir).

Yazıtta bulunan iki unvandan ilki Bilge Kağan'a, ikincisi ise onun küçük oğlu Bilge Kutlug Kağan'a aittir (*bkz:* Sadıkov 2004, 79,115). Bilge Kağan devleti yönettiği dönemde verdiği fermanları, yurt dışındaki hükümdarlara gönderilen diplomatik yarlıklarını aynı böyle bir unvanla başlamıştır. Daha sonra onun ölümünden sonra küçük oğlu Bilge Kutlug da babasının kullandığı başlangıç-unvanı kullanmıştır. Bu durum geçmiş zamanların diplomasisinde vardır: hatta bütün bir sülale aynı unvanı kullandığı zamanlar da olmuştur. Bu geleneğe göre ulu yazıtın başlangıcında Bilge Kağan'ın, yazıtın sonunda ise Bilge Kutlug Kağan'ın millete, ulusa yönelik söylediği çağrı veya yarlık aynı unvan ile başlar.

Diğer bir önemli husus da Kül Tigin yazıtının Bilge Kağan'ın dilinden söylendiğine rağmen söz konusu başlangıç-unvanın olmamasıdır. Anlaşılan Yollug Tigin amcası Kül Tigin'e ithafen hazırlanan yazıtı yazıp tamamladıktan sonra abide dikildiğinde eserin içinde yer alan kağanın sözleri resmi unvanla başlamadığının farkına varmıştır. Yaptığı yanlışı o daha sonra, babası öldükten sonra onun adına dikilen yazıtta düzeltmiştir: Bilge Kağan yazıtını babasının kullandığı unvan ile başlamıştır. Resmi vesikalar geleneğine uyumlu bir şekilde yazıtın sonunda Bilge Kutlug'un sözleri de aynı bu unvanla başladığı dikkat çeker.

Bilge Kağan'ın unvanı Köktürk döneminde kalan Türkçe unvanların ilk, aynı zamanda klasik bir örneğidir. Unvan üç ögeden oluşmakta: ilki, Tanrı tarafından yaratıldığının itirafı (*Täŋri-täg täŋri yaratmiš*), ikincisi, kağanın sıfatı, adı ve unvanı (*türk Bilgä qayan*), üçüncüsü ise "söz, ferman, yarlık"ın kağana ait olduğunu gösteren öge (*sabïm*).

Bilge Kağan'ın resmi unvanında yer alan *sabïm* kelimesi "benim sözüm"

demek değildir, "benim müracaatım, yarlığım" anlamındadır. Türk dilinin sonraki devirlerinde *sab (~saw)* kelimesi kullanımdan çıkarak, onun yerine *söz* kelimesi kullanılmaya başlar. Artık resmî belgelerin başlangıcında da eski *sab (~saw)* kelimesinin yerini *söz* kelimesi almıştır. Bu da tarihi geleneğe uygun olarak "buyruk; ferman; yarlık" anlamlarını karşılar (Sadıkov, Omonov 2010,40–41).

Bilge Kağan'ın yarlığında geçen başlangıç-unvanın bütün ögeleri tam, eksiksiz, net ve özlü bir şekilde düzenlenmiştir. Bu durum Köktürklerde resmî belgelerin, Eski Türkçenin resmî üslubunun yüksek derecede olduğunun kanıtıdır.

Bilge Kağan'ın başlangıç-unvanını formül haline gösterecek olursak aşağıdaki gibi olur:

Y+S+A+M+sabïm (yani, *Tanrı tarafından yaratıldığının itirafı+hükümdarın sıfatı+adı+vazifesi+sabïm*).

En önemli husus şu ki Bilge Kağan'ın söz konusu olan unvanı sadece Köktürk devrinin değil, Orta Çağın bütün resmî yarlıkları, belgeleri için örnek, kalıp olarak hizmet etti. Köktürk döneminde mevcut olan resmî belgeler geleneği sonraki yüzyıllarda da varlığını sürdürdü. Türk devletlerinin hükümdarları kendi yarlıklarını aynı bu kalıptaki unvanlar ile başlamıştır.

Diğer bir önemli nokta da Bilge Kağan'ın unvanında, metnin özelliğinden de hareketle alıcısı, muhatabı gösterilmemiştir. Unvanın tam transformasyonu (tamamlanan şekli) ***"(Bu bän,) täŋri-täg Täŋri yaratmïš türk Bilgä qaγan(nïŋ) sabïm (turur)"***, yani ***"(Bu benim,) gök gibi (ulu) Tanrı'nın yarattığı kudretli Bilge Kağan(ın) sözüm(dür)"*** şeklinde olur.

Sonraki yüzyıllarda ise han ve hükümdarların unvanları yine bir ögeyle zenginleşti: unvanlara yarlığın sahibi ile birlikte *muhatap* (yarlığın gönderildiği kişi veya taraf) da ilave edildi.

Örneğin Altın Orda hanı Tohtamış'ın 1393 yılında Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlığı *Toxtamïš sözüm Yaγaylaγa (Tohtamış sözüm Yagayla'ya)* şeklinde başlamıştır (T.1–2). Bu unvanda yer alan *Toxtamïš sözüm – gönderen; göndericidir (intitulatio)*; Doğu metinlerinde "mektup sahibi, gönderici"ye *mürsil* denmiştir; *sözüm* –yarlığın Tohtamış hana ait olduğunu, onun dilinden aktarıldığını gösteren kelimedir. *Yaγaylaγa* –

yarlığın gönderildiği kişiyi (*alıcı – inscriptio*) gösterir, bu sebeple de datif halindedir. *Alıcı*'ya Doğu metinlerinde *mürsel* denir.

Artık unvanın tam, doldurulan şekli de değişti ve şöyle duruma geldi: ***(Men,) Toxtamïš(nïŋ) sözüm Yaγaylaγa (bolsun)*** veya ***(Bu men,) Toxtamïš(nïŋ) sözüm Yaγaylaγa (turur),*** yani ***"(Ben) Tohtamış(ın) sözüm Yagayla'ya (olsun/-dır)"***.

Tohtamış Han'ın unvanının formülü aşağıdaki gibidir:

A+ sözüm+Ad. (yani *hükümdarın adı+sözüm+alıcı, muhatap*).

Orta Çağda yazılan Türkçe yarlıkların başlangıcında ise bazen yarlığı gönderen ülke yöneticisinin derecesi, unvanı da ilave edilerek yazılmıştır. Örnek olarak Şahruh Mirza'nın 16 Ocak 1422 tarihinde Talhan Ata mezarının mücavirine verdiği nişanı *Šāhruh bahadur sözüm dīvānlarγa (Şahruh bahadır sözüm divânlara)* cümlesiyle başlamıştır (Š.1–2). Burada *Šāhruh bahadur sözüm* bir unvandır, bu sebeple ayrı bir satıra yazılmıştır. Unvan üç ögeden oluşur: hükümdarın adı (*Šāhruh*), unvanı (*bahadur*) ve fermanın ona ait olduğunu gösteren yarlık (*sözüm*). Bu cümlede yer alan *bahadur* sözü üst sınıf kişilere verilen unvanı gösterir. Karşılaştırmak için Türkçe yarlıkların başlangıcında kullanılan *abu-l-muzaffar, abu-l-γāzî* unvanlarını hatırlamak yeterlidir.

Şahruh'un yarlığındaki başlangıç-unvana ilave edilen *dīvānlarγa* kelimesi yarlığın yöneltildiği hukukî kurumu (alıcıyı) bildirir. Metinde muhatap yani alıcı unvandan ayrı olarak sonraki satıra yazılmıştır. Bu kelime datif halindedir. Unvanın tamamlanan şekli şöyledir: ***(Men,) Šāhruh bahadur(nuŋ) sözüm dīvānlarγa (bolsun)*** veya ***(Bu men,) Šāhruh bahadur(nuŋ) sözüm dīvānlarγa (turur)***.

Şahruh'un yarlığında yer alan unvanın formülü ise aşağıdaki gibidir:

A+U+ sözüm+Ad. (yani *hükümdarın adı+unvanı+sözüm+alıcı*).

Çoğu durumlarda unvanlara hükümdarın isminden önce onun rütbesi de ilave edilmiştir. Örnek olarak Ebu Said'in Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bey'e (=Uzun Hasan'a) 10 Ekim 1468 tarihinde gönderdiği yazısı *Sultān Abu Sa'id körägän sözüm* unvanı ile başlamaktadır (AS.1).

Bunun formülü ise aşağıdaki gibi:

M+A+U+sözüm (yani *rütbesi+adı+unvanı+sözüm*).

Mektub'un kime yöneltildiği sonraki ögeden anlaşılır. Bu kısımda kısaca selamlama ile asıl konuya geçilmektedir: *Hasan beggä salām tegäč, söz ulkim,* diye esas konuya girilmektedir.

Yukarıda gösterilen örneklerden anlaşıldığı gibi Türk diplomasisi tarihinde kağan ve hanların yarlıkları, fermanlarının başlangıç-unvanları Köktürk döneminde inkişaf etti ve bu Türk vesikaları tarihinde büyük ve kalıcı bir keşiflerinden biriydi. Onun günümüze kadar ulaşan ilk aynı zamanda klasik örneği Bilge Kağan yazıtında geçen *Täŋri-täg täŋri yaratmiš türk Bilgä qaγan sabïm* unvanıdır.

Orta Çağ resmî belgelerinde Türkçe başlangıç-unvanlar yeni bir öge ile zenginleşti: belgelerde yarlığı gönderen kişiyle birlikte yarlığın muhatabı, alıcısını belirtmek gelenek haline geldi. Bunu Tohtamış Han'ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlığında yer alan unvan kısmı örneğinde görmemiz yeterlidir.

Türk yazılı belgeleri tarihinin ilk aşamasında hükümdarın kendi ulusuna yönelik çağrısı, yarlığı, hatta devletin ana yasası, töresi epigrafik biçimde beyan edilmiştir. Bunu Birinci Köktürk Kağanlığı döneminde dikilen Bugut abidesi, İkinci Köktürk Kağanlığı döneminde dikilen Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında görmemiz mümkündür. Hatta Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında hükümdarın Türk beylerine, halkına yönelik belirttiği şu sözleri de okuruz: *Türük bäglär, bodun, bunï äsidiŋ! Türük [bodunuγ ti] rip äl tutsuqïŋïn bunta urtum, yaŋïlïp üläsikiŋin yämä bunta urtum. Näŋ näŋ sabïm ärsär, bäŋgü tašqa urtum. – "Türk beyleri, halkı, bunu işitin! Türk halkını bir araya getirip devlet tuttuğunuzu bunda [yani taş yazıtta] yazdım. Yanılıp ayrıldığını da bunda yazdım. Her ne sözüm olsa ebedi taşa yazdım"* (Ka.10–11). Bilge Kağan'ın *devlet tuttuğunuzu bunda [yani taşta] yazdım (äl tutsuqïŋïn bunta urtum)* gibi sözleri söz konusu abidelerde devlet töresi, kağanın talimatları yazıldığının işaretidir.

Uygur Kağanlığı döneminde dikilen Moyun-Çor yazıtında ise (Malov 1959, 30–40) bunun net bir delili de vardır. Yazıtta kağan Moyun-Çor'un muzaffer seferlerinden bahsedilirken: "O zamanda Batıda Iduk başta, Yabaş ve Tokuş (nehirlerinin) kavşağında yayladım. Ordugahımı orada inşa ettirdim, çiti orada vurdurdum, bin yıllık, on binlerce günlük yazıtımı-tüzüğümü orada düz taşa yaptırdım (*biŋ yïllïq tümän künlik bitigimin-belgümin anta yassï tašqa yaratïtdïm*)", diye belirtilmiştir yazıtta (yazıtın 19–22. satırları). Bu cümlelerde kağanın tüzüğü, devletin yasasını yazdırdığı diğer bir yazıtın da olduğuna işaret edilmektedir (Ancak Moyun-Çor yazıtında bahsi geçen yazıt henüz bulunmuş değildir).

Türkçe yazılı vesikalar kendi yolunu daha epigrafik metinlerde bulmaya başlamış, kağanlığın ilk yazılı yasası, devlet töreleri millete epigrafik olarak, abide taşları aracığıyla ulaştırılmıştır. Eski Türk yazıtları sadece kağanlar, önemli devlet adamları, büyük kahramanların anısını ölümsüzleştirmek için dikilmiş abideler değil, devlet kanunları, tüzükleri, kağanların çağrısını ihtiva eden yazılı belgeler olarak da önem arz etmektedir.

Kaynakça / References

AS – Sultan Ebu Said'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gönderdiği yazı: Kurat 1940,119–134,196–200; Sadıkov 2013,130–142.

BN – Zahireddin Muhammed Babur. Baburname. Taşkent, 1989.

Ka – Kül Tigin yazıtı: Sadıkov 2004, 96–112.

T – Tohtamış Han'ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlık: Sadıkov 2013,83–89.

Š – Şahruh Mirza'nın yarlığı: Sadıkov 2013,117–123.

X, Xa – Bilge Kağan yazıtı: Sadıkov 2004,112–120.

Malov 1959 – S. E. Malov. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii, M.–L., 1959.

Sadkov 2004 – K. Sadıkov, Kök Türk Bitiglari: Matn va uning Tarihi Telkini. Taşkent, 2004.

Sadıkov 2013 – K. Sadıkov, Altın Orda ve Timuriler Devride Yaratılgan Yarlıklar: Tarihi-Filologik Telkin. Taşkent, 2013.

Sadıkov, Omonov 2010 – K. Sadıkov, K. Omonov. Özbek Tilining Yazma Uslublari Tarihidan. Taşkent, 2010.

Kurat 1940 – Kurat A.N. Topkarı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistän Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler. – İstanbul, 1940.

Orkun 1987 – Orkun Hüseyin Namık. Eski Türk Yazıtları. – Ankara, 1987.

Tekin 2010 – Tekin Talat. Orhon Yazıtları. 4. Baskı. – Ankara, 2010.

YABANCI SERMAYE GİRİŞİ VE DIŞ TİCARET AÇISINDAN TÜRK CUMHURİYETLERİNİN SEKTÖREL DEĞERLENDİRİLMESİ

Kutluk Kağan SÜMER[1]

Öz

Bağımsızlığını kazanalı 20 yıl civarı olan Türk Cumhuriyetleri eski Sovyet sömürüsü esnasında özellikle ham madde kaynağı olarak görülmekteydi. İleri bir sanayi sektörü olmayan ve hizmetler sektörünün ve piyasa kurallarının yeterince yerleşmediği Türk Cumhuriyetlerine ilk günden beri yoğun yabancı sermaye girişleri olmuştur. Bu yabancı sermaye girişleri belli sektörlerde yoğunlaşmış sömürü bu sefer gerek yabancı sermaye girişleri gerekse dış ticaret yoluyla olmuştur. Bu çalışma Türk Cumhuriyetlerine giren yabancı sermayenin ve dış ticaretin sektörel yapısını ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, Dış Ticaret, Yabancı Sermaye

1 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi,İktisat Fakültesi Ekonometri Bölümü. e-mail: kutluk@istanbul.edu.tr

Sectoral Evaluation of Turkish Republics of Foreign Investment and Foreign Trade

Abstract

Around 20 years of Independence of the Turkish Republics were seen as a source of raw materials, especially in the former Soviet Union during the exploitation. An advanced industrial sector and the services sector and the market is not sufficiently grounded in the rules but the f foreign capital inflows in Turkish Republics have been intensive since the first day. This is the exploitation of foreign capital inflows, this time focused on specific sectors and foreign trade and foreign capital inflows has been through. This article is within the Turkish Republics to reveal the structure of foreign capital and foreign trade sector work.

Keywords: Turkish Republics, Foreign Trade, Foreign Capital

Giriş

Bağımsızlığını kazanalı 20 yıl civarı olan Türk Cumhuriyetleri eski Sovyet sömürüsü esnasında özellikle ham madde kaynağı olarak görülmekteydi. İleri bir sanayi sektörü olmayan ve hizmetler sektörünün ve piyasa kurallarının yeterince yerleşmediği Türk Cumhuriyetlerine ilk günden beri yoğun yabancı sermaye girişleri olmuştur. Bu yabancı sermaye girişleri belli sektörlerde yoğunlaşmış sömürü bu sefer gerek yabancı sermaye girişleri gerekse dış ticaret yoluyla olmuştur.

Yabancı yatırım girişleri açısından Orta Asya ülkelerinin sıralamalarına ve giren yabancı sermaye miktarları bir tablo yardımıyla gösterilecek olunursa bu tablo aşağıdaki gibi olacaktır. Sıralama Birleşmiş Milletler International Trade Center Invest Maps dan alınmıştır. Sıralama 234 ülke arasındadır.

Tablo-1: Orta Asya Ülkelerinin Ülkelere Göre Yabancı Sermaye Girişleri, Firma sayıları ve Ülke Sıralamaları

Ülke	Direk Yabancı Sermaye Girişi (Milyon USD)	Direk Yabancı Sermaye Stoku (Milyon USD)	Ülke Sıralaması	Ülkedeki Firma Sayısı
Çin	116011	2401612	3	27071
Rusya Federasyonu	13810	116199	23	6427
Kazakistan	13619	73028	24	193
Türkiye	6512	180224	44	
Türkmenistan	3186	16627	55	15
Azerbaycan	2899	7085	56	73
Özbekistan	1403	6760	79	62
Kırgızistan	693	1274	101	10

Orta Asya Ülkelerinin Ülkelere Göre Yabancı Sermaye Girişleri, Firma sayıları ve Ülke Sıralamaları (Tablo-1) incelenilecek olunursa bölgede Çin'e çok fazla yabancı sermaye girişi olduğu görülebilir. Son yıllarda Rusya Federasyonuna olan yabancı sermaye girişleri azalmış; Kazakistan'la aynı düzeye gerilemiştir. Yabancı sermaye stoklarına bakıldığında Rusya Federasyonunun yabancı sermaye stoku Türkiye'ye yaklaşmış durumdadır. Bunları Kazakistan izlemektedir. Diğer Türk Cumhuriyetleri arasında daha sonra Türkmenistan gelmektedir. Bu ülkeler özellikle yer altı zenginlikleri bakımından yabancı sermayeyi çekmektedir.

Şimdi Türk Cumhuriyetlerinin yabancı sermaye miktarlarına, bunların sektörel dağılımına ve bu cumhuriyetlerin dış ticaretlerinin sektörel dağılımlarına bakalım:

Azerbaycan

Azerbaycan gerek yabancı sermaye gerekse ihracat açısından önde gelen sektör Petroldür. Dünya petrol ticaretinin yaklaşık %1,3 üne tek başına Azerbaycan sahiptir. Ülkede bu konudaki yabancı sermaye yatırımları düşmektedir. Bu sektörde yabancı sermayeli firmalar faaliyet göstermektedir. Bunu 2 firmanın faaliyet gösterdiği kok kömürü ve petrol ürünleri ve nükleer yakıtlar sektörü gelmektedir. (Tablo-2)

Ülke ihracatı incelenecek olunursa %94'ü mineral yakıtlar ve bunlardan elde edilen ürünlerdir. Bunu gemiler gurubu izlemektedir. Ülke ihracatının yaklaşık %81 ini Avrupa Birliği Ülkelerine yapmaktadır. Bunun yaklaşık %11 i Almanya'ya %1 i İngiltere'ye kalan %69 u diğer Avrupa ülkelerine yapılmaktadır. ABD ye yapılan ihracat toplam ihracatın %13 ü dür.

Azerbaycan'ın ithalatı incelendiğinde ithalatın %25'inin makineler, mekanik cihaz ve aletler, nükleer reaktörler vb gurubunda olduğu görülebilir. Bunun neredeyse yarısı AB dendir. geri kalan yarısı Çin, Rusya Federasyonu ve Türkiye arasında bölüşülmektedir. Bunun %8 ile elektronik cihazlar takip etmektedir. Bununda büyük bölümü A.B. ve Çin menşelidir. Yaklaşık %8 lik demiryolu ve tramvay vagonları haricinde araçlar ithalatının büyük bölümü Almanya ve Rusya Federasyonundan temin edilmektedir. Yaklaşık %7 lik demir-çelik ihtiyacı da Almanya, Türkiye ve Rusya Federasyonundan tedarik edilmektedir. İthalatın %35 i A.B. ile olmakla beraber %24 ile Rusya Federasyonu, %16,41 ile Çin, %16,41 ile Türkiye önemli ticaret partnerleridir.

Tablo 2.

Yabancı Sermaye Ve Dış Ticaret Açısından Azerbaycan (Milyon USD)

	Doğrudan Yabancı Sermaye				Dış Ticaret (2011)		
Endüstri	Akım 2009	Mevcut Stok 2009	Yıllık % Değişim	Firma Sayısı	İhracat	Dünya Ticaretindeki Oran	İthalat
Toplam (Mal ve Hizmetler)	2899	7085	0.072	73			
PETROL	2,146.30	3,144.80	-8.08%	1	23483.6	1.30%	0
GIDA, İÇECEK VE TÜTÜN				3	472.7	0.10%	911.6
MAKİNE VE TEÇHİZAT				4	25.5		1930.6
ELEKTRİKLİ VE ELEKTRONİK CİHAZLARIN				1	23.4		967.8
HASSAS ALETLER					7.2		210.5
MOTORLU ARAÇLAR VE DİĞER ULAŞIM ARAÇLARI					8		1723.5
DİĞER İMALAT				1	3.5		92.1
GERİ DÖNÜŞÜM					0.2		1.8
TEKSTİL, GİYİM VE DERİ					59.4		84.9
AĞAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ				1	14.9		353.1
BASIM VE KAYITLI MEDYANIN ÇOĞALTILMASI				1	0.1		34.4
KOK KÖMÜRÜ, PETROL ÜRÜNLERİ VE NÜKLEER YAKIT				2	1563.6	0.10%	74
KİMYASALLAR VE KİMYASAL ÜRÜNLER				1	244		783.9
KAUÇUK VE PLASTİK ÜRÜNLER					2.5		199.9
METALİK OLMAYAN MİNERAL ÜRÜNLER				2	4.1		323.9
METAL VE METAL ÜRÜNLERİ				1	232.9		1469.7
ELEKTRİK, GAZ VE SU				1			0
SOSYAL, TOPLUMSAL VE KİŞİSEL HİZMET FAALİYETLERİ				2			0
DİĞER HİZMETLER				14			0
İNŞAAT				9	112.8	0.10%	513.7
TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET				11			0
OTELLER VE RESTORANLAR				1			0
ULAŞTIRMA, DEPOLAMA VE HABERLEŞME				10			0
FİNANSE ETMEK				6	0.6		14.7
İŞ FAALİYETLERİ				21			0
EĞİTİM							0
KARIŞIK MAL (TİCARET VERİLERİ)					40.6	0.10%	12
TARIM VE AVCILIK					253.9	0.10%	479.8
ORMANCILIK VE BALIKÇILIK					0.1		4.5
MADENCİLİK VE TAŞOCAKÇILIĞI				1	23.2		59.8

Tablo 3.

Azerbaycan'ın İhracatı (1000 USD-2010)

	Çin	Almanya	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya Federasyonu	Türkiye	Türkmenistan	İngiltere	ABD	Özbekistan	AB	TOPLAM	%
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler; mineral mumlar	74879	1691053	3835		47399	134260		96013	2035583	18444	1270820	1502038	94.98
Gemiler ve suda yüzen			765				175030	18			0	175795	1.111
Yenilen meyveler ve yenilen sert kabuklu meyveler; narenciye veya kavun kabuğu		9001	547		137894		12				17567	156020	0.99
Yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular		3	84		54087						6	54177	0.34
Plastik ve mamülleri	5644		2396	995	2825	27357	633			870	3649	44369	0.28
Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler; bunların parçaları		68	5364		3787	1616	5031	29130	164	350	340	16652	0.11
Bakır ve mamülleri	2810	1139			4519	29063					1139	37531	0.24
Şeker ve şeker mamulleri			17286	3022	0		16735				95	37138	0.23
Alüminyum ve alüminyumdan eşya		57			256	28742	7				6139	35144	0.22
TOPLAM	86548	1710223	44589	4202	3723791	2525191	200676	120223	2039153	20302	1279370	1581407	
Ülkeleri içi (%)	0.55	10.81	0.28	0.03	2.35	1.60	1.27	0.76	12.89	0.13	80.90		

Tablo 4.

Azerbaycan'ın İthalatı (1000 USD - 2010)

	Çin	Almanya	Rusya Federasyonu	İngiltere	USA	AB	Kazakistan	Kırgızistan	Türkiye	Türkmenistan	Özbekistan	TOPLAM	%
Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler; bunların parçaları	306788	2001005	156133	137567	79668	515941	249	43	155767		333	1206539	25.59
Elektrikli makine ve ekipmanları ve bunların parçaları; ses kaydedicileri ve tekrar üreticiler, televizyon görüntü ve ses kaydedicileri ve ayrı tutulanların parçaları ve aksesuarları	91932	49529	35801	24077	17784	165935	165	602	70075		17	382150	8.15
Demiryolu veya tramvay yapımlarının dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları	21268	101105	134845	8200	17086	168272			38541		5715	372728	7.94
Demir-çelik eşya	40582	14586	59803	41528	22002	104084	3815		20466			309100	6.58
Tahıl	118	160	45935		24	163	258535		2729		1154	308458	6.48
Tütün ve tütün yerine	17	79200	131543	34	7007	83865			185			206156	4.40
Ahşap, ahşap ve ahşap cisimden kömürü	1613	2702	125197	207	915	11265			18009			159108	3.36
Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, alarm, tıbbi veya cerrahi alet ve cihazlar; bunların parçaları ve aksesuarları	14108	37727	5783	16533	6617	104454	35		15786		44	150359	3.22
Plastik ve mamulleri	11014	15748	131154	3653	1067	10165	1257		51835		194	128328	2.73
Demir ve çelik	41208	27555	61679	2045	843	13683	8005		15704			126778	2.70
Elektrikli ürünleri	6963	8701	27014	4963	2075	27262	141	102	17425		100	114700	2.22
Cam ve camsı eşya	21108	20109	9745	324	329	6145	1		6746		6	65556	1.40
TOPLAM	563599	960758	1149276	327844	209607	1466258	259842	1007	777441	13975	13732	4969181	
Ülkeler(%)	11.33	19.33	24.31	6.59	4.39	35.55	5.35	0.02	16.41	0.28	0.26		

Kazakistan

Kazakistan değerlendirilecek olunursa 193 adet yabancı sermaye şirketinin varlığından söz etmek mümkündür. Azerbaycan'dan farklı olarak Kazakistan'da çok sayıda hizmet kolunda yabancı sermayeli şirketler mevcuttur. Özellikle hizmetler sektöründeki şirketler büyüme göstermektedir. Toptan ve perakende ticaret giderek gelişmektedir. Aynı şekilde ulaşım, haberleşme ve depolama sektörü de giderek gelişmektedir. Kazakistan ölçek ekonomilerinden hizmet yoğun sektörlere doğru kaymaktadır. Bölgenin yeni ticari cazibe merkezi olma yolundadır. (Tablo-5)

Kazakistan'ın ihracatı incelendiğinde ihracatın en büyük kaleminin %71,69 ile mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasıyla elde edilen maddeler ve %6,27 ile metal cevherleri, %6,02 ile Bakır ve mamulleri, %4,73 ile inorganik elementler ve radyoaktif elementler, %4,49 ile demir-çelik madenleri kapsamaktadır. (Tablo-6)

Kazakistan da yoğunlukla yer altı kaynaklarını ihraç etmektedir. İhracatının %52,52 si Avrupa Birliğine %28 i Çin'e, %6,49 u Rusya Federasyonuna, %6,27 si Türkiye Cumhuriyetinedir. Türkiye'ye mineral yakıtlar, tahıl, çinko ve alüminyum satmaktadır. Diğer Türk Cumhuriyetlerinde ihracatı neredeyse yok seviyesindedir. (Tablo-6)

Tablo 5.

Yabancı Sermaye ve Dış Ticaret Açısından Kazakistan (Milyon USD)

	Doğrudan Yabancı Sermaye				Dış Ticaret (2011)		
Endüstri	Akım 2009	Mevcut Stok 2009	Yıllık % Değişim	Firma Sayısı	İhracat	Dünya Ticaretindeki Oran	İthalat
Toplam (Mal ve Hizmetler)	13619.3	79028.7	0.224	193			
İş faaliyetleri	10,663.90	38,344.50	35.50%	33	0		0
Metal ve metal ürünleri	1,271.40	4,194.90	41.20%	8	13240.7	0.90%	4217.8
finanse etmek	533.00	4,910.30	-2.20%	17	28.3		187.1
Toptan ve perakende ticaret	512.70	2,769.60	-9.00%	45	0		0
Madencilik ve taşocakçılığı	466.60	2,154.90	27.50%	6	7014.9	1.50%	270.3
İnşaat	442.90	944.10	83.20%	13	43.6		1899.5
petrol	240.00	14,208.60	12.50%	3	57591.4	3.20%	2803.9
Metalik olmayan mineral ürünler	61.20	322.10	18.20%	6	118	0.10%	1100.1
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	49.90	733.40	2.70%	24	0		0
Gıda, içecek ve tütün	49.50	591.60	7.80%	9	992.5	0.10%	2972.2
Kok kömürü, petrol ürünleri ve nükleer yakıt	26.60	209.90	14.50%	3	6045	0.60%	1880.4
Oteller ve restoranlar	19.60	143.50	16.60%	4	0	0.00%	0
Ormancılık ve Balıkçılık	11.80	52.50	29.00%	0	2.1		28.3
Makine ve teçhizat	8.20	20.40	56.00%	6	268.7		4861.1
Tekstil, Giyim ve Deri	7.70	18.50	53.80%	1	135		829.9
Elektrikli ve elektronik cihazların	6.80	73.50	8.10%	6	221.5		4188.5
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	5.20	122.50	36.80%	4	700.3		3758.1
Sağlık ve Sosyal Hizmetler	3.70	51.90	-53.00%	3	0		0
Kauçuk ve plastik ürünler	-2.20	45.90	-9.40%	2	67.7		1289.7
Motorlu araçlar ve diğer ulaşım araçları	-2.50	40.20	-14.30%	5	225.2		4290.3
diğer imalat	-2.50	3.70	-43.30%	5	36.1		722.9
Tarım ve avcılık	-5.40	12.80	-33.90%	2	917.9	0.20%	1030.5
Ağaç ve ağaç ürünleri	-8.40	142.80	-5.60%	2	30.8		1079.4
Sosyal, toplumsal ve kişisel hizmet faaliyetler	-170.70	2,287.40	-7.60%	4	0		0
Elektrik, gaz ve su	-569.90	629.30	11.20%	9	0		0
İkincil belirtilmemiş	0.00	0.00	0.00%	0	0		0
Basım ve kayıtlı medyanın çoğaltılması	0.00	0.00	0.00%	2	59.3	0.10%	441.7
Geri Dönüşüm	0.00	0.00	0.00%	0	366.9	0.30%	10.5
hassas aletler	0.00	0.00	0.00%	5	45.3		2014.8
diğer hizmetler	0.00	0.00	0.00%	20	0		0
Kamu yönetimi ve savunma	0.00	0.00	0.00%	2	0		0
eğitim	0.00	0.00	0.00%	0	0		0
Karışık mal (ticaret verileri)	0.00	0.00	0.00%	0	30.6	0.10%	184

Tablo 6.

Kazakistan'ın İhracatı (1000 USD - 2010)

	Azerbaijan	Çin	Almanya	Kırgızistan	Rusya Federasyonu	Türkiye	İngiltere	ABD	AB	TOPLAM	%
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler; mineral mumlar		5309836	4934029	1430096	6552934	1498127	100998	1275122	11888883	28259622	71.69
Metal cevherleri, cüruf ve kül		1500080	11136	2597	732142	776	1457	231441	45531	2473570	6.27
Bakır ve mamulleri	452	1617295	34718	944	926500	519681		2093	143962	2373941	6.02
İnorganik kimyasallar; radyoaktif elementlerin ve nadir toprak metallerinin veya organik veya inorganik bileşikler, izotoplar	16	1012986	65477	1486	335505	610	2959	67382	4034494	1866312	4.73
Demir ve çelik	6536	821861	31163	14538	341913	40676	122	224006	317425	1768813	4.49
Tahıl	2565155	8701	1158	62972	14000	1154989	9230		79146	5384577	1.37
Çinko ve mamulleri	570	114184	22093		8998	1383240	3938	2392	225384	498025	1.26
Tuz; kükürt; topraklar ve taşlar, sıva malzemeleri, kireç ve çimento	150455	139756	28	9370	37916	5568		15425	11872	2339398	0.59
Alüminyum ve alüminyumdan eşya		4520	5086	1657	45865	1136770			33464	1976757	0.50
Tabii veya kültür inciler, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli değerli metaller, kıymetli metal ile kaplama metaller ve eşya; taklit mücevherler; para		566	147044	1		514	74437		191756	193339	0.49
TOPLAM	2565233	11100394	4822363	1643593	26338828	24709677	1348523	1526391	2077883	39420720	100.00
Ülkeler içi (%)	0.74	28.16	12.24	0.92	6.49	6.27	0.34	4.87	53.52		

Tablo 7.

Kazakistan' ın İthalatı (1000 USD - 2010)

	Çin	Almanya	Rusya Federasyonu	İngiltere	USA	AB	Azerbaycan	Kırgızistan	Türkiye	TOPLAM	%
Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler; bunların parçaları	9665540	5112966	3781555	655587	3344835	18100222	53644	24533	1014255	36600394	15.74
Giyim ve giyim aksesuarları, örgü veya tığ işi sözleşmesi	22077127	139770	14311	21734	3011	486676		213	58467	23162015	10.12
Elektrikli makina ve ekipmanları ve bunların parçaları; ses kaydedicisi ve tekrar verme ve, televizyon görüntü ve ses kaydedicileri ve bu makalelerin parçaları ve aksesuarları	6121110	2775423	2165191	381780	573533	9631298	8917	4747	1068774	19611071	8.57
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler; mineral mumlar	638866	222180	15877448	164	33957	754465	33835	49266	10237	17933334	7.84
Demir-çelik eşya	3320772	580911	4376772	22600	7706	2299532	65755	1741	40019	10657717	4.65
Ayakkabı, tezlik ve benzeri, bu tür eşya parçaları	1004223	62216	51041	587	1118	470184		77	7065	10644721	4.65
Demiryolu veya tramvay yaşıtlarının dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları	4028933	1677760	1229606	108865	1088026	3827705	5557	6046	16809	10560842	4.59
Giyim ve giyim aksesuarları, örme veya tığ işi olmayan	6371672	204446	54351	2745	1736	1011116	5	54	26287	7717591	3.37
Eczacılık ürünleri	22840	1370332	465776	147745	24943	6131775	55	440	12095	7139688	3.15
Plastik ve mamulleri	3064137	588127	1435774	44988	33287	1465200	2396	6814	82195	6960403	3.02
TOPLAM	93193152	17347777	59574434	3001999	7177141	67498838	44589	175134	819125	228799013	100.00
Ülkeler içi (%)	40.73	7.58	22.11	1.31	3.13	29.50	0.19	0.75	3.58		

Kazakistan'ın ithalatı Azerbaycan gibi Makineler, mekanik cihazlar ve aletler v.b. yoğundur %15,74 . Bunu %10,12 ile giyim, giyim aksesuarı, örgü, %8,57 ile elektrikli ve elektronik makine ve ekipman, televizyon ve ses sistemleri , %7,84 ile mineral yakıtlar v.b., %4,66 Demir-Çelik, %4,65 Ayakkabı v.b., %4,59 demiryolu ve tramvay vagonları haricinde araçlar kalemlerinden oluşmaktadır.

İthalatının %40,73 'ü Çin, %29,5 i Avrupa Birliği Ülkeleri, %22,11 Rusya federasyonundan yapılmaktadır. Diğer Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye'den ithalatı yok denecek kadar azdır. (Türkiye %3,58) (Tablo-7)

Kazakistan'ın ihracat ve ithalatı bir arada değerlendirilecek olunursa mineral yakıtları değişik ülkelere sattığı fakat özellikle Rusya Federasyonundan çok miktarda mineral yakıt aldığı görülebilir. Bu özellikle ülkede petro-kimya sektörünün yeterince gelişmemesinden kaynaklanmaktadır. Kazakistan Rusya Federasyonuna sattığı ham mineral yakıtları çok daha pahalıya işlenmiş vaziyette satın almaktadır. Bu son 25 yılda Rusya Federasyonuna bağlılık bazında bir çok şeyin değişmediğini göstermektedir.

Kırgızistan

Kırgızistan'da yabancı sermayeli 10 şirket mevcuttur. Bunlar genellikle ticari faaliyetler faaliyet kolundaki şirketlerdir. Bu yabancı yatırımcılar genellikle sabit sermaye yatırımı yerine akım sermaye hareketleridir. Bunun başlıca sebebi ülkedeki belirsizlik ve siyasi risklerdir. (Tablo-8)

Kırgızistan'ın ihracat kalemleri oldukça zayıftır. Bunların %24,83 ü inorganik, radyoaktif elementler, %13,91 i Giyim eşyaları, %10,88 meyve ve sebzeler, %9,13 sebzeler, %6,13 mineral yakıtlardan oluşmaktadır. (Tablo-9)

Kırgızistan ihracatının %39,33'ü Rusya Federasyonuna, %27,6 sı Avrupa Birliğine, %17,53 ü Kazakistan, %7,37 si Çin e yapılmaktadır. Ekonomi önemli ölçüde Kazakistan'a ve Rusya Federasyonuna sebze, süt ve süt ürünleri ve diğer gıdalar ve giyim eşyaları satmaya yöneliktir. Avrupa Birliği inorganik kimyasallar ve radyoaktif elementlerin en önemli alıcısıdır. Türkiye'ye ihracatı %3,16 düzeyindedir bunu yarısında çoğu yiyecek, kurutulmuş sebze ve kökler üzerinedir. (Tablo-9)

Tablo 8.

Yabancı Sermaye ve Dış Ticaret Açısından Kırgızistan (Milyon USD)

	Doğrudan Yabancı Sermaye				Dış Ticaret (2011)		
Endüstri	Akım 2009	Mevcut Stok 2009	Yıllık % Değişim	Firma Sayısı	İhracat	Dünya Ticaretindeki Oran	İthalat
Toplam (Mal ve Hizmetler)	693.5	1274.3	0.062	10			
ikincil belirtilmemiş	-432.30	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0
İş faaliyetleri	138.20	0.00	0.00%	1	0	0.00%	0
finanse etmek	47.60	0.00	0.00%	1	1.8	0.00%	6.9
Toptan ve perakende ticaret	36.10	0.00	0.00%	3	0	0.00%	0
Madencilik ve taşocakçılığı	27.30	0.00	0.00%	0	26	0.00%	55.4
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	20.70	0.00	0.00%	1	0	0.00%	0
Oteller ve restoranlar	0.20	0.00	0.00%	1	0	0.00%	0
eğitim	-0.10	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0
İnşaat	-9.10	0.00	0.00%	0	34.9	0.00%	13.5
Kamu yönetimi ve savunma	0.00	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0
Karışık mal (ticaret verileri)	0.00	0.00	0.00%	0	80.5	0.10%	0.1
Tarım ve avcılık	0.00	0.00	0.00%	0	189.6	0.00%	118.4
Ormancılık ve Balıkçılık	0.00	0.00	0.00%	0	0.1	0.00%	0.9
Elektrik, gaz ve su	0.00	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0
Sağlık ve Sosyal Hizmetler	0.00	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0
sosyal, toplumsal ve kişisel hizmet faaliyetler	0.00	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0
diğer hizmetler	0.00	0.00	0.00%	1	0	0.00%	0
petrol	0.00	0.00	0.00%	0	0.8	0.00%	69.2
birincil belirtilmemiş	0.00	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0
Gıda, İçecek ve tütün	0.00	0.00	0.00%	2	71.2	0.00%	599.7
Makine ve teçhizat	0.00	0.00	0.00%	0	26.5	0.00%	268.2
Elektrikli ve elektronik cihazların	0.00	0.00	0.00%	0	32	0.00%	221
hassas aletler	0.00	0.00	0.00%	0	6.6	0.00%	35.6
Motorlu araçlar ve diğer ulaşım araçları	0.00	0.00	0.00%	0	67	0.00%	479.9
diğer imalat	0.00	0.00	0.00%	0	6.3	0.00%	54
Geri Dönüşüm	0.00	0.00	0.00%	0	21.7	0.00%	0.9
Tekstil, Giyim ve Deri	0.00	0.00	0.00%	0	168.2	0.00%	351.5
Ağaç ve ağaç ürünleri	0.00	0.00	0.00%	0	9.5	0.00%	160.2
Basım ve kayıtlı medyanın çoğaltılması	0.00	0.00	0.00%	0	0.3	0.00%	18.8
Kok kömürü, petrol ürünleri ve nükleer yakıt	0.00	0.00	0.00%	0	101	0.00%	869.5
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	0.00	0.00	0.00%	0	17.8	0.00%	427.1
kauçuk ve plastik ürünler	0.00	0.00	0.00%	0	21.4	0.00%	131.6
Metalik olmayan mineral ürünler	0.00	0.00	0.00%	0	18.5	0.00%	92.3
Metal ve metal ürünleri	0.00	0.00	0.00%	0	1053.9	0.10%	287.3

Tablo 9.

Kırgızistan'ın İhracatı (1000 USD - 2010)

	Azerbaycan	Çin	Almanya	Orgeneller	Rusya Federasyonu	Türkiye	Türkmenistan	Ingiltere	ABD	Özbekistan	AB	TOPLAM	%
Inorganik kimyasallar; radyoaktif elementlerin ve nadir toprak metallerinin veya organik veya inorganik bileşikleri, izotoplar		5196		50	1898	6			11		0	2480488	2430175	24.85
Köşkün ve gübrün ekstrasyonları, tanen veya türevleri,	0	29	29	54	135004	150	11		2	218	651	158108	13.91
Yeryüzünden maya veriler ve yeryüzünden sert kabuklu meyveler, nanenciye veya bahçan bitkiliği	855	277		8680	96753	787				81	297	126411	10.88
Yeryüzünden sebzeler ve bazı kök ve yumrular	157	993		15477	45984	17059	438	10		0	5347	89562	9.13
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler; mineral mumlar	5353			47256				2225		4144		59588	6.13
Köşkün ve gübrün ekstrasyonları, türgül veya ağ gi sistemleri		76		213	4113	11	4	8		213	590	42513	4.38
Süt ürünleri; kuş yumurtaları; tabii bal; yenilebilir hayvansal menşeli ürünler, tanrfelerin başka yerlerde saymadıkları veya yer almayan					1253							32542	3.35
Bakır ve mamulleri	28889	1437				848					1335	31886	3.28
Pamuk	256	1077			21006	7708					1701	30729	3.16
Elektrikli makine ve cihazlar; sesleri kaydetme veya tekrar verme cihazları ile televizyon görüntüleri ve sesleri için kaydedici ve bu makinelerin parçaları ve aksesuarları	602	176	1	4749	8696	4	2650	4	20	5845	696	23216	2.39
Hazır pantolon, dizaltı ve dizüstü pantolon ve şort	21132			201	28	628				33		21921	2.26
Tütün ve tütün yerine			1614	5243	13234		521			156	2064	21218	2.17
Demir ve çelik		7776	868	3128	141	61				5507	1017	17107	1.76
TOPLAM		21007	72672	67964	171514	268758	26001	4726	77	26077	481173	2699901	9703485	100.00
Ülkeler payı (%)		0.22	0.75	0.70	1.77	28.33	3.16	0.49	0.00	0.27	4.11	27.60		

Tablo 10.

Kırgızistan'ın İthalatı (1000 USD - 2010)

	Çin	Almanya	Rusya Federasyonu	İngiltere	USA	AB	Azerbaycan	Kazakistan	Türkiye	Türkmenistan	Özbekistan	TOPLAM	%
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler; mineral mumlar	661	1600	646035	16	240	10537		143086	190		52002	852751	30.60
Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler; bunların parçaları	1011114	10822	19537	3903	38274	54766		803	10891		106	225491	8.09
Demiryolu veya tramvay vagonlarının dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları	37404	41077	9656	3246	69867	51907					53	168857	6.06
Elektrikli makine ve ekipmanları ve bunların parçaları; ses recordersand tekrar vermeye, televizyon görüntü ve ses leticileri ve bu makalelerin parçaları andaccessories	70194	2269	24500	862	3456	16021		1185	6387		584	122427	4.39
Eczacılık ürünleri	3751	6906	19819	447	7089	42752		2798	3679		719	80607	2.89
Tahıl	5769		1171		85	1		65972	101		1	73100	2.62
Etler ve yenilen sakatat	23370	91			48890	186		294	42			72782	2.61
Demir ve çelik	24476	98	30276	21	71	733		14538	195		0	70289	2.52
Giyim ve giyim aksesuarları, örme veya tığ işi olmayan	52503	52	1364	75	738	764		152	3600		0	59121	2.12
Ahşap Ahşap ve eşya; odun kömürü	5175	408	45053		4	6891			182		73	57378	2.06
TOPLAM	666301	88589	1083504	16647	191261	297773	4202	364593	84289	1126	93830	2786879	100
Ülkeler İçi (%)	23.91	3.18	38.88	0.60	6.86	10.68	0.15	13.08	3.02	0.04	3.37	100	

Kırgızistan'ın ithalatı incelenecek olunursa %30,59 ile mineral yakıtlar en başta gelen sektördür. Kırgızistan mineral yakıtlar açısından Özbekistan ile beraber Türk Cumhuriyetlerinin en zayıflarındandır. Bu sebeple Kazakistan'a ve Rusya Federasyonuna mineral yakıtlarda açıkça bağımlıdır. Kazakistan bahsinde daha öncede belirttiğimiz gibi rafine edilmiş mineral yakıtlar konusundaki zafiyet aynen Kırgızistan için de geçerlidir.

Bunu %8,09 ile makineler ve mekanik cihazlar ve bunların parçaları, %6,06 ile demiryolu ve tramvay vagonları haricinde araçlar alır ki bu kalemde de en önemli satıcı yine Rusya Federasyonudur. Bunu %4,39 ile elektrikli ve elektronik cihazlar, televizyonlar, ses sistemleri takip eder (Tablo-10)

Kırgızistan ithalatının yaklaşık %39 u Rusya Federasyonundan , %13 ü Kazakistan'dan , %24 Çin'den, %11 ini ise Avrupa Birliği ülkelerinden yapar. Bu gurupta daha önce de bahsettiğimiz gibi demiryolu ve tramvay vagonları haricinde araçlar ve mineral yakıtlar konusunda Rusya Federasyonuna bağımlılığı vardır. Rusya Federasyonuna Alkollü ve Gazlı içeceklere varıncaya kadar bağımlılık halen sürmektedir. Ahşap ve plastik de dahi Rusya Federasyonun tekeli açıkça hissedilmektedir. Türkiye'den ithalatı %3 civarındadır. Diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Özbekistan'a %3 civarında ithalat yapmaktadır. Bu da özellikle Tütün-tütün mamulleri ve mineral yakıtlardır. (Tablo-10)

Türkiye

Türk Cumhuriyetlerinin en gelişmişi olan ülke Türkiye dir. Bunda özellikle 90 yıla varan bağımsızlık geçmişi ve piyasa mekanizmasını kabul etmiş olması ve batılılaşması önemli rol oynamaktadır. En azından son doksan yılını kıt hammadde kaynaklarını sömürtmeden geçirmiştir. Serbest piyasa rejiminin bütün sektörleri Türkiye Cumhuriyetinde gelişmiştir. Hizmetler sektörü yaygındır. Dış ticaretinin büyük bölümünü Avrupa Birliği ile yapmaktadır. Yabancı sermaye yapısına bakılacak olunursa yaklaşık 2337 yabancı sermayeli firma mevcuttur. Yabancı sermaye stoku 180 milyar USD düzeyindedir. Bu yabancı sermaye akımdan çok stok düzeydedir. Yani ülkede yerleşiktir. Bir çok sektörde de stok sermaye miktarları büyümektedir.

Yabancı sermayenin yoğun olduğu sektörler Elektrik, Gaz, Su ve Finans sektörlerinde yoğunlaşmaktadır. Bunu toptan ve perakende ticaret ve Ulaştırma, haberleşme takip etmektedir. (Tabo-11) Yabancı sermaye mevcudiyeti açısından Çin'den sonra bölgenin en önemli çekim alanıdır.

(Tablo-1)

İhracatını inceleyecek olursak tramvay vagonları haricinde araçlar ve bunların parçaları %17, Giyim ve Giyim Aksesuarları %11,2, elektrikli ve elektronik makine ve ekipman, televizyon ve ses sistemleri %7,45 Meyveler, Narenciyeler %6,9, demir-çelik %3,77 dir.

İhracatın yaklaşık %79'u Avrupa Birliği Ülkelerinedir. Bunu %6,4 ile Rusya Federasyonu, %4,31 ile Çin izlemektedir. ABD ye yaklaşık %6 ihracat yapmaktadır. Uzak bölgede olan ABD için bu rakam çok önemli bir ihracat kalemidir. (Tablo-12)

Türkiye'nin ithalatı incelendiğinde %14,5 lik kısmın Makineler, mekanik cihazlar ve aletler v.b. olduğu görülebilir. Bunların büyük kısmı Avrupa Birliği , ABD ve Çin'den temin edilmektedir. Mineral Yakıtlar %12,7 ile Türkiye'nin ithalatının ikinci büyük kalemidir. Bunun büyük kısmı Rusya Federasyonu, Avrupa Birliği, ABD, Azerbaycan ve Kazakistan'dan temin edilmektedir. Bu mihmanda Azerbaycan ve Kazakistan'dan ham mineral yakıtlar alınmakta, Rusya Federasyonundan da daha önce bahsettiğimiz nevideki Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan kökenli işlenmiş mineral yakıtlarla doğal gaz temin edilmektedir. Yani Rusya Federasyonundan ithal edilen mineral yakıtların büyük bölümü yine Türk Cumhuriyetlerinin işlenmiş kaynaklarıdır.

Türkiye'nin ithalatının yaklaşık %10u Demir-çelik %9,52 si elektrikli ve elektronik cihazlar, televizyonlar, ses sistemleri ve bunların parçaları, %9,21 demiryolu ve tramvay vagonları haricinde araçlar, %4,47 plastik mamuller, %3,45 eczacılık ürünleri, %2,57 bakır ve bakır mamulleri ve % 2,41 uçak ve uzay aracı parçaları gelmektedir. Türkiye'nin ithalatının %59,34 ü Avrupa Birliğinden, %14,6 sı Çin'den, %12,59 u Rusya Federasyonundan, %9,9 ABD dendir. (Tablo-13)

Tablo 11.

Yabancı Sermaye ve Dış Ticaret Açısından Türkiye (Milyon USD)

	Doğrudan Yabancı Sermaye				Dış Ticaret (2011)		
Endüstri	Akım 2009	Mevcut Stok 2009	Yıllık % Değişim	Firma Sayısı	İhracat	Dünya Ticaretindeki Oran	İthalat
Toplam (Mal ve Hizmetler)	6512	180224	0.546	2337			
Elektrik, gaz ve su	2,063.00	12,210.00	89.60%	23	0		0
finanse etmek	1,630.00	45,621.00	54.30%	125	529.8	0.20%	1218.8
Toptan ve perakende ticaret	400.00	21,025.00	69.90%	804	0		0
İş faaliyetleri	372.00	6,603.00	50.10%	324	0		0
İnşaat	332.00	1,223.00	68.10%	74	1249.9	1.20%	409
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	210.00	30,388.00	18.90%	216	0		0
Madencilik ve taşocakçılığı	196.00	3,154.00	68.90%	24	2529.8	0.50%	2989.7
Elektrikli ve elektronik cihazların	167.00	3,018.00	120.50%	177	8117.3	0.90%	18843.5
Metal ve metal ürünleri	160.00	4,914.00	38.20%	169	22885.3		29728.1
Gıda, içecek ve tütün	150.00	11,960.00	89.40%	82	8338.4	0.90%	5249.1
Sağlık ve Sosyal Hizmetler	114.00	1,678.00	-25.60%	24	0	0.00%	0
Sosyal, toplumsal ve kişisel hizmet faaliyetler	114.00	4,264.00	49.30%	30	0	0.00%	0
Oteller ve restoranlar	113.00	671.00	50.10%	58	0		0
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	102.00	7,082.00	102.60%	129	5574.6		33128.3
Tekstil, Giyim ve Deri	82.00	526.00	86.60%	106	25272.5		11203
Tarım ve avcılık	78.00	435.00	121.10%	11	6048.5		8713.1
Makine ve teçhizat	64.00	4,720.00	160.80%	232	11219.6		21394.1
Metalik olmayan mineral ürünler	54.00	3,901.00	72.80%	85	4040.8		1825.2
Motorlu araçlar ve diğer ulaşım araçları	39.00	9,262.00	106.60%	180	19045.4		26660.2
Basım ve kayıtlı medyanın çoğaltılması	17.00	733.00	32.40%	24	119.7		247.7
eğitim	17.00	17.00	-19.10%	1	0		0
Kauçuk ve plastik ürünler	12.00	1,926.00	89.60%	70	6268.3	1.50%	4529.1
diğer imalat	12.00	48.00	63.30%	80	3821.5		2729.6
Kok kömürü, petrol ürünleri ve nükleer yakıt	9.00	4,742.00	162.30%	51	6122.6		18316.5
Ormancılık ve Balıkçılık	4.00	15.00	93.60%	5	205.6		275.5
Ağaç ve ağaç ürünleri	1.00	89.00	444.70%	47	2205.1		4923.2
Geri Dönüşüm	0.00	0.00	0.00%	15	331.1	0.30%	9861.4
petrol	0.00	0.00	0.00%	32	0	0.00%	0
hassas aletler	0.00	0.00	0.00%	50	499.8		4658.6
Karışık mal (ticaret verileri)	0.00	0.00	0.00%	0	154.2		139.7
Kamu yönetimi ve savunma	0.00	0.00	0.00%	23	0		0
İkincil belirtilmemiş	0.00	-1.00	0.00%	0	0		0
diğer hizmetler	0.00	0.00	0.00%	107	0	0.00%	0
0	0.00	0.00	0.00%	0	0	0.00%	0

Tablo 12.

Türkiye'nin İhracatı (1000 USD - 2010)

Tablo 13.

Türkiye'nin İthalatı (1000 USD - 2010)

	Çin	Almanya	Rusya Federasyonu	İngiltere	USA	AB	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Türkmenistan	Özbekistan	%
Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler; bunların parçaları	3692536	3649915	326178	1154963	3430170	12417835	16145	489	65	511	1450	34,49
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler; mineral mumlar	84813	26717	9747649	49450	832659	2904428	1847567	1488127		55279	1098728	12,70
Demir ve çelik	388580	824116	2159213	769968	1677022	7941079	29	46675	83	1		9,46
Elektrikli makine ve ekipmanları ve bunların parçaları; ses recordersand tekrar vermeye, televizyon görüntü ve ses kayıtlarının ve bu makalelerin parçaları andaccessories	4275409	1363452	7683	208147	407973	6855291	34	82	4	911	6	9,52
Demiryolu veya tramway vagonlarının dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları	442037	413540	2227	667868	468089	3697147	249			81		9,21
Plastik ve mamulleri	433490	1087314	101494	208942	388853	4447038	27357	1138	37	11079	1238	4,47
Eczacılık ürünleri	198116	881159	5850	441397	534548	3536479	94	12	3			3,45
Bakır ve mamulleri	38133	72477	624877	3260	9035	865927	29065	516831	845		517560	2,57
Uçak, uzay, ve bunların parçaları	62	11743	6	30042	2148204	779693						2,41
Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, aydır, tıbbi veya cerrahi aletler ve cihazlar; bunların parça ve aksesuarları	389480	374284	886	188805	622002	1666276	247	12		4	2	2,20
Organik kimyasallar	495278	450545	119032	69591	395130	1711769	11395					2,10
TOPLAM	17178537	17488088	15272811	4516743	12005294	71896682	2525215	2470967	309031	3861441	6613869	
Ülkeler (%)	24,16	24,47	21,59	6,35	16,90	59,84	3,21	2,04	0,43	0,52	0,71	

Türkmenistan

Türkmenistan'da 15 yabancı sermayeli işletme bulunmaktadır. bunlardan 9 u ticari faaliyet 4 ü ulaştırma ve haberleşme üzerine faaliyet göstermektedir. Toplam 16 milyar dolarlık bir yabancı sermaye stoku söz konusudur. (Tablo-14)

Türkmenistan'ın ihracatına bakılacak olunursa %70,8 'i mineral yakıtlar, %17,17si pamuk, %4,28 i plastik mamullerden oluşmaktadır. Yaklaşık %3 ü tekstile dayalıdır. Türkmen pamuğu ve doğal gazı Türkmenistan'ın belli başlı ihraç ürünleridir. Bu ürünlerin %49,46 sı Çin'e, %6,94 ü Rusya Federasyonuna, %18,29 u Türkiye'ye %22,21 i Avrupa Birliğine satılmaktadır. (Tablo-15)

Türkmenistan'ın ithalatına bakacak olursak %19,2 si makineler, mekanik cihazlar ve aletlerdir. Bunu %15,38 ile demir-çelik eşyalar takip eder. Elektrikli ve elektronik cihazlar, televizyonlar, ses sistemleri ve bunların parçaları %11,48 lik paya sahiptir. %7,55 gemiler, % 6,38 i demiryolu ve tramvay vagonları haricinde araçlara aittir. Bunu %4,85 ile demir-çelik takip eder. (Tablo-16)

Türkmenistan'ın ithalatının %32,75 i Türkiye'yedir. Bunu %26,23 ile Avrupa Birliği, %18,94 le Rusya Federasyonu, %15,1 ile Çin takip eder. Türkiye'den yapılan ithalatta makineler, mekanik cihazlar ve aletler, demir-çelik eşya, Elektrikli ve elektronik cihazlar, televizyonlar, ses sistemleri ve bunların parçaları başı çeker. (Tablo-16)

Tablo 14.

Yabancı Sermaye ve Dış Ticaret Açısından Türkmenistan (1000 USD - 2010)

	Doğrudan Yabancı Sermaye				Dış Ticaret (2011)		
Endüstri	Akım 2009	Mevcut Stok 2009	Yıllık % Değişim	Firma Sayısı	İhracat	Dünya Ticaretin deki Oran	İthalat
Toplam (Mal ve Hizmetler)	3186	16627	0.467	15			
Tarım ve avcılık	0.00	0.00	0.00%	0	193.8		39.1
Ormancılık ve Balıkçılık	0.00	0.00	0.00%	0	3.8	0.00%	2.4
Madencilik ve taşocakçılığı	0.00	0.00	0.00%	0	0		24.7
petrol	0.00	0.00	0.00%	0	5464.5		0
Gıda, içecek ve tütün	0.00	0.00	0.00%	0	19.3	0.00%	357.1
Makine ve teçhizat	0.00	0.00	0.00%	0	2.2		1220.1
Elektrikli ve elektronik cihazların	0.00	0.00	0.00%	1	2.1	0.00%	722.8
hassas aletler	0.00	0.00	0.00%	0	2.7	0.00%	192.3
Motorlu araçlar ve diğer ulaşım araçları	0.00	0.00	0.00%	0	1.7		680.6
diğer imalat	0.00	0.00	0.00%	0	1.7	0.00%	165.6
Geri Dönüşüm	0.00	0.00	0.00%	0	2.1	0.00%	0
Tekstil, Giyim ve Deri	0.00	0.00	0.00%	0	324	0.00%	104.8
Ağaç ve ağaç ürünleri	0.00	0.00	0.00%	0	4.6		131.6
Basım ve kayıtlı medyanın çoğaltılması	0.00	0.00	0.00%	0	0		23.1
Kok kömürü, petrol ürünleri ve nükleer yakıt	0.00	0.00	0.00%	0	888.6		45
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	0.00	0.00	0.00%	0	95.8		329.5
Kauçuk ve plastik ürünler	0.00	0.00	0.00%	0	0.1		185.7
Metalik olmayan mineral ürünler	0.00	0.00	0.00%	0	0.3		145.7
Metal ve metal ürünleri	0.00	0.00	0.00%	0	1.4		1311.9
diğer hizmetler	0.00	0.00	0.00%	2	0		0
İnşaat	0.00	0.00	0.00%	2	0		0
Toptan ve perakende ticaret	0.00	0.00	0.00%	9	0	0.00%	0
Oteller ve restoranlar	0.00	0.00	0.00%	1	0		0
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	0.00	0.00	0.00%	4	0		0
finanse etmek	0.00	0.00	0.00%	1	0		0
İş faaliyetleri	0.00	0.00	0.00%	1	0		0
Karışık mal (ticaret verileri)	0.00	0.00	0.00%	0	0.9	0.00%	0.1

Tablo 15.

Türkmenistan'ın İhracatı (1000 USD - 2010)

	Azerbaijan	Çin	Almanya	Kirgizistan	Rusya Federasyonu	Türkiye	İngiltere	ABD	AB	%
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların		993246	65757		5471	55274	95784	22120	419225	70.80
pamuk	14	14185	2016		34034	292150	707	2951	19329	17.17
Plastik ve mamülleri	13539	250	19	697	64570	11279			20	4.28
Diğer hazır tekstil ürünleri, setleri; kullanılmış giyim	2	32	2557		10533	3126		12581	4765	1.47
Tarifenin başka yerinde belirtilmeyen veya yer almayan		24062							40	1.14
Giyim ve giyim aksesuarları, örme veya tığ işi olmayan		57			2039	2206		3681	15194	1.10
Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik			9		10035	311	1339	118	3659	0.67
TOPLAM	13919	1044518	70990	1126	146567	386341	102707	50477	469009	
Ülkeler içi (%)	0.66	49.46	3.36	0.05	6.94	18.29	4.86	2.39	22.21	

Tablo 16.

Türkmenistan'ın İthalatı (1000 USD - 2010)

	Çin	Almanya	Rusya Federasyonu	İngiltere	USA	AB	Azerbaycan	Kırgızistan	Türkiye	%
Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler; bunların parçaları	104852	135447	66982	25965	19663	355594	5031		114873	19.20
Demir-çelik eşya	144200	11300	73863	4416	852	107422	359	54	207650	15.38
Elektrikli makine ve ekipmanları ve bunların parçaları; ses recordersand tekrar vermeye, televizyon görüntü ve ses										
Taşıtları ve bu makinelerin parçaları andaccessories	76508	34411	33732	16781	3723	95714	22	2650	186435	11.48
Gemiler ve suda yüzen	38	197	73458	870	684	11918	175030		1147	7.55
Demiryolu veya tramvay vagonlarının dışındaki araçlar ve										
bunların parça ve aksesuarları	63252	47845	56271	218	3400	62669	87		16102	6.38
Demir ve çelik	3953	772	84575	312	36	4941			75071	4.85
Mobilya, yatak, yatak şilte destekleri, yastıklar ve benzeri										
doldurulmuş eşya; lambalar ve aydınlatma cihazları, tarifenin										
başka yerinde belirtilmeyen veya yer almayan, ışıklı işaretler,										
isim tabelaları ışıklı ve benzerleri; prefabrik yapılar	13151	9414	36592	655	33	29400	66		82977	4.50
Plastik ve mamülleri	10779	1458	4801	80	61	7753	633	619	79434	3.00
Ahşap Ahşap ve cıvıa; odun kömürü	2724	1008	34030	47		6713	4		38870	2.45
TOPLAM	524564	309681	657851	72492	37314	911284	200676	4736	1137651	100.00
Ülkeler İçi (%)	15.10	8.91	18.94	2.09	1.07	26.23	5.78	0.14	32.75	

Özbekistan

Özbekistan'daki yabancı sermayeli şirket sayısı 62 dir. Bunlardan 21 i ticaret 10 u ulaştırma ve haberleşme sektöründe faaliyet göstermektedir. 2009 yılındaki yabancı sermaye stoku 6,7 milyar dolar civarındadır. (Tablo-17)

Özbekistan'ın ihracatını inceleyecek olursak çok yoğun bir sektör olmadığı görülür. Önde gelen sektörler %7,41 eşyalar ve diğer adi metaller, %6,34 pamuk, %6,12 Yenilen meyveler, kabuklu meyveler, %5,23 makineler, mekanik cihazlar ve aletler, %4,55 gübreler, %3,78 bakır ve bakır eşyalardır. Rakamlara baktığımızda Özbekistan'ın ihracatı tarım yoğundur. (Tablo-18)

Özbekistan'ın ihracatının çoğunluğu %50,59 ile Avrupa Birliği ülkelerinedir. Bunu %15,64 ile Kırgızistan, 14,21 i Rusya Federasyonuna, %5,8 i Azerbaycan'a %5,7 si Türkiye'yedir. Avrupa Birliği ve Rusya Federasyonu bağımlılığı çıkarılacak olunursa Türk Cumhuriyetlerine en fazla ihracat yapan cumhuriyet Özbekistan'dır. Bunun en önemli sebeplerinden biri bölgenin Orta Asya'nın tam ortasında olması diğeri ise tarım ağarlıklı olmasıdır. (Tablo-18)

Özbekistan'ın ithalatı incelenecek olursa %21,37 si makineler, mekanik cihazlar ve aletler oluşturur. Bunu %7,45 ile elektrikli ve elektronik cihazlar, televizyonlar, ses sistemleri ve bunların parçaları, %6,88 ahşap ve ahşap eşyalar, %6,78 i uçak ve uzay aracı parçaları, %6,47 demir-çelik , %5,13 eczacılık ürünleri, %4,65 demiryolu ve tramvay vagonları haricinde araçlar , %4,54 demir ve çelikten eşyalar oluşturur.

Bu ithalatın %34,22 si Rusya Federasyonundan %33,04 ü Avrupa Birliğinden, %24,27 si Çinden, %5,81 i Türkiye'dendir. (Tablo-19)

Tablo 17.

Yabancı Sermaye ve Dış Ticaret Açısından Özbekistan (Milyon USD)

	Doğrudan Yabancı Sermaye				Dış Ticaret (2011)			
Endüstri	Akım 2009	Mevcut Stok 2009	Yıllık % Değişim	Firma Sayısı	İhracat	Dünya Ticaretindeki Oran	İthalat	
Toplam (Mal ve Hizmetler)	1403	6760.5	0.327	62				
Tarım ve avcılık	0.00	0.00	0.00%	0	1519.3		215.6	
Ormancılık ve Balıkçılık	0.00	0.00	0.00%	0	2.7	0.00%	27.6	
Madencilik ve taşocakçılığı	0.00	0.00	0.00%	3	6.8		169.7	
petrol	0.00	0.00	0.00%	1	756.4		390.2	
Gıda, İçecek ve tütün	0.00	0.00	0.00%	4	69.7	0.00%	910	
Makine ve teçhizat	0.00	0.00	0.00%	2	15.4		1543.5	
Elektrikli ve elektronik cihazların	0.00	0.00	0.00%	5	116.8	0.00%	578.7	
hassas aletler	0.00	0.00	0.00%	1	5.7	0.00%	195.6	
Motorlu araçlar ve diğer ulaşım araçları	0.00	0.00	0.00%	3	720.8		1731.1	
diğer imalat	0.00	0.00	0.00%	1	17.6	0.00%	143.9	
Geri Dönüşüm	0.00	0.00	0.00%	2	43.4	0.00%	48.6	
Tekstil, Giyim ve Deri	0.00	0.00	0.00%	5	658.5	0.10%	233.2	
Ağaç ve ağaç ürünleri	0.00	0.00	0.00%	2	31.7		595.5	
Basım ve kayıtlı medyanın çoğaltılması	0.00	0.00	0.00%	2	0.3		19.5	
Kok kömürü, petrol ürünleri ve nükleer yakıt	0.00	0.00	0.00%	0	699.2		185.3	
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	0.00	0.00	0.00%	4	335.5		1085.3	
Kauçuk ve plastik ürünler	0.00	0.00	0.00%	4	16.4		300.2	
Metalik olmayan mineral ürünler	0.00	0.00	0.00%	1	60.4		110.4	
Metal ve metal ürünleri	0.00	0.00	0.00%	2	999		1083.9	
diğer hizmetler	0.00	0.00	0.00%	6	0		0	
İnşaat	0.00	0.00	0.00%	1	0		0	
Toptan ve perakende ticaret	0.00	0.00	0.00%	21	0	0.00%	0	
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	0.00	0.00	0.00%	10	0		0	
finanse etmek	0.00	0.00	0.00%	4	0		0	
İş faaliyetleri	0.00	0.00	0.00%	4	0		0	
Karışık mal (ticaret verileri)	0.00	0.00	0.00%	0	1.5		11.7	

Tablo 18.

Özbekistan'ın İhracatı (1000 USD - 2010)

	Azerbaycan	Çin	Almanya	Kirgizistan	Rusya Federasyonu	Türkiye	İngiltere	ABD	AB	%
Eşya; Diğerleri hariç tasnifler			1.62		15.839	513			3710.62	7.41
pamuk	309	772.658	22.699	1.393	164.138	153.067	3.435	427	1802.033	6.34
Yenilen meyveler ve yenilen sert kabuklu meyveler; narenciye veya kavun ve karpuzların kabukları	1.01	541	511	1	388.583	1.906	66	391	2377.599	8.13
Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler; bunların parçaları	533	50	407	106	31.363	1.45	881	157	2113	5.23
Yağlı tohum ve meyveler; muhtelif tane, tohum ve meyveler; sanayide veya tıpta kullanılan bitkiler; saman ve kaba yem	433	1.953	878		7.444	721		216	1227	4.55
Elektrikli makina ve ekipmanlar ve bunların parçaları; ses kaydedenler ve tekrar üretenler, televizyon görüntü ve ses kayıtları, ve böyle maddelerin parçaları ve aksesuarları	17	116	409	581	68.644	6	34	24	1618	4.25
Cüruflar	802	3.507		22.418	6.038	2.212			1240.714	3.08
Bakır ve bakırdan eşya	1.128		139	1.603	968	517.04			687.352	3.78
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler, mineral mumlar		22.054	4.866	51.003		108.878		8.824	1834.667	3.54
Plastik ve mamülleri	184	10.571	14	1.396	49.329	1.338		16	1844	3.35
İnorganik kimyasallar; radyoaktif elementlerin ve nadir toprak metallerin kıymetli metallerin organik veya inorganik bileşikleri; izotoplar	2	458.16	2.819	838	8.042	2.944	37	86.772	315.842	3.12
Dahi Hayvanlar (Hariçten Muhtemelde				531	838	4.092			218	1.76
Ecmalık Ürünleri	100	0		758	1.141				639	1.53
Tütün ve tütün mamulleri				2.003	8.754				1368.733	1.23
Giyim eşyası ve aksesuarları, örgülü veya örgülü eşya	13		1.434	143	106.86	1.243		1	1014.424	1.23
Çeşitli kimyasal ürünler	1			582	19				987	1.04
TOPLAM	3324.017	2618.461	5817.041	8854.98	8135.545	3186.043	1447.548	1898.313	39136.065	
Ülkeler(içi) (%)	8.81	4.57	10.16	15.64	14.21	5.57	2.52	3.31	50.89	0.00

Tablo 19.

Özbekistan'ın İthalatı (1000 USD - 2010)

	Çin	Almanya	Rusya Federasyonu	İngiltere	USA	AB	Azerbaycan	Kırgızistan	Türkiye	%
Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, bunların parçaları	213942	154899	267169	11095	35910	454844	350	2854	69330	21.37
Elektrikî makina ve ekipmanlar ve bunların parçaları; ses nakledenler ve alıcılar, televizyon görüntü ve ses alıcıları, ve böyle maddelerin parçaları ve aksesuarları	161786	30198	98382	995	4611	71804	3	5942	18945	7.45
Altyapı Ahşap ve yapılar; mobilyalığı	8136	813	309477			14670		59	2521	0.88
Hava taşıtları, uzay ve bunların parçaları	76	173660				328686				6.78
Demir ve çelik	66549	139	233511	44		6338		5507	2551	6.47
Elektrik ürünleri	16613	43361	50168	797	589	172859	7	2	8832	5.13
Demirçelik veya tıramsay (dışında başlar ve bunların parça ve aksesuarları	74199	54438	33005	299	14661	87115		6247	11893	4.65
Demir veya çelikten eşya	29300	6099	103370	4891	98	29878	3	250	8731	4.54
Otomobil ve motorlar	76771	9477	37775	845	677	70547	870	34	26516	3.17
Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, cerrahi, tıbbi veya cerrahi aletler ve cihazlar; bunların parça ve aksesuarları	33244	41494	38245	4868	4412	58851		1	840	2.79
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler, mineral mumlar	2223	1585	55927	47	2938	8775	18444	4144	4837	2.00
Hayvansal veya bitkisel kan ve yağlar ve bunların parçalanma ürünleri; hazır yenilebilir katı yağlar; hayvansal ve bitkisel mumlar	897	74	88907	17		998		0	4763	1.96
Kağıt ve karton; kağıt hamurundan, kağıttan veya mukavvadan yapılmış	9749	8051	51710	886	3	28453	3	109	4488	1.94
Kauçuk ve kauçuktan eşya	40702	2300	42768	114	753	584	35	718	4982	1.86
TOPLAM	1178665	685155	1663267	84251	66899	2545	20002	40173	282545	
Diğer ülke (%)	24.27	14.10	34.22	1.73	1.41	33.04	0.42	0.83	5.81	

Sonuç

Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticarete bakıldığında özellikle Türkiye kaynaklı makineler, mekanik cihazlar ve aletler ile elektrikli ve elektronik cihazlar, televizyonlar, ses sistemleri ve bunların parçaları ; Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan kaynaklı mineral yakıtlar; Özbekistan ve Kırgızistan kaynaklı tarımsal ürünler ve Kırgızistan kaynaklı süt ve süt ürünlerine dayalı bir ülkeler arası dış ticareti görmek mümkündür. Bütün bunlara rağmen Türk Cumhuriyetleri arasındaki dış ticaret maalesef gelişememiştir. Üstelik sınır komşulukları da buna bir sebep oluşturamamıştır. Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerinin hiç birine sınır komşuluğu olmamasına rağmen bölgede Avrupa Birliğine de sattığı kaliteli mallar sayesinde bir pazarı oluşmuştur. Bölgeden de enerji ihtiyacını sağlamaya çalışmaktadır. Fakat bu hususta sınır komşuluğu olmaması maliyetleri arttırmakta ve aracı ülkeleri zengin etmektedir.

Tablo 20.

Türk Devletleri Arası Dış Ticaret (1000 USD - 2010)

İthalat / İhracat	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Türkiye	Türkmenistan	Özbekistan	Toplam
Azerbaycan		44589	4202	252519	200676	20302	522288
Kazakistan	293552		364593	2470967			3129112
Kırgızistan	1007	171514		30901	4736	40173	248331
Türkiye	770441	819125	84289		1137651	282545	3094051
Türkmenistan	13919		1126	386341			401386
Özbekistan	12332		93830	861369			967531
Toplam	1091251	1035228	548040	4002097	1343063	343020	**8362699**

25 yıl öncesi gibi hammadde ve tabi kaynaklar Rusya Federasyonu tarafından toplanıp yine Rusya Federasyonu tarafından dağıtılmaktadır.

Avrupa Birliği ülkeleri yüksek miktarlı yabancı sermaye girişleri yapmış bununla beraber bölgede gerek hammadde kaynakları elde etmiş gerekse pazar kazanmıştır.

Çin bölgede özellikle sınır komşuluğu sayesinde Kazakistan'dan ham mineral yakıtlar almakta bölgenin tümüne makineler, mekanik cihazlar ve aletler ile elektrikli ve elektronik cihazlar, televizyonlar, ses sistemleri ve

bunların parçalarını satmaktadır. Çin Kazakistan ve Kırgızistan üzerinde ciddi bir sınır avantajına sahiptir ve bunu ticarete çevirmiştir.

Rusya Federasyonu motorlu araçlarda bölgenin tedarikçisi durumundadır. Bu araçların büyük bölümü Rusya Federasyonu üzerinde satın alınmaktadır.

Bölge bütün bu ekonomik göstergelerin haricinde 25 yıl öncesine kadar Rusya Federasyonun nüfus bölgesidir. Gerek hammadde kaynağı gerekse pazarıdır. Çin bölgede tarihi emeller taşımaktadır. Avrupa Birliği için ise bölge hem ham madde, maden ve enerji kaynağıdır hem de büyük bir pazar teşkil etmektedir. ABD tabi kaynaklarda, enerjide ve pazarda var olmak istemekte; Çin ve Rusya Federasyonuna karşı bölgeyi stratejik üst olarak kullanmak istemektedir.

Bölge ekonomik olarak kurtlar sofrasında paylaşılmaktadır. Bir Türk Devletleri ekonomik birliği kurulmadığı taktirde bölge bu dört kuvvet arasında sömürü düzeni içerisinde eriyip gidecektir.

Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resülzadenin " Azerbaycan'ın makus talihi nefttir. Bu neft burada oldukça Azerbaycan müstakil kalamaz" sözündeki gibi Türk Cumhuriyetlerinin makus talihi enerji ve tabi kaynaklarca zenginliğidir.

Yirmi birinci yüz yıl bunun yanına bir de küresel pazar kavramını geliştirmiştir. Avrupa Birliği tarihi kader birliği olan Yunanistan, İspanya, Güney Kıbrıs Rum Kesimi gibi ülkeleri küresel pazar olarak sömürmekten geri durmamıştır. Gelinen durum hepimizin malumudur.

Türk Ekonomik Birliği ve Sonuçta Türk Birliği bölgenin güç, pazar, hammadde ve enerji savaşlarında eriyip gitmesine mani olabilecek tek yoldur. Bölgeye hakim, ekonomik kabiliyete sahip Kazakistan ve/veya ekonomik seviyesiyle Türkiye Cumhuriyetinin Türk Birliğinin öncüsü olma sorumluluğu ve mecburiyeti vardır.

Türk Dünyasını güç, pazar, hammadde ve enerji savaşları sonrasında sömürge olmasını engelleyecek şiar ve Türk dünyasının vizyonu yirminci yüzyılın başlarında olduğu gibi **"Dilde Fikirde İşte Birliktir"**.

Kaynakça / References

Market Analysis and Research, International Trade Centre (ITC); <Çevrim içi> http://www.trademap.org/; 19-04-2013

TÜRK DÜNYASININ TEOLOJİK KİMLİĞİ ÜZERİNE
-Kültür-Teoloji İlişkileri Bağlamında Bir Tartışma-

Mehmet EVKURAN[1]

Öz

Kültür ile din arasındaki ilişkileri anlamak teolojinin sınırlarını aşan karmaşık bir iştir. Özellikle de kültür-teoloji diyalektiğini anlamayı sağlayacak entelektüel bir alt yapı yoksa işler daha da zorlaşmaktadır. Teolojiye uygun bir kültür inşa etmek, kültür üzerinde terör havası estirmeye kadar varırken, ideolojik kaygılarla tanımlanmış bir kültür tasavvuru üzerinden teolojik alanı dizayn etmeye çalışmak da dinî entelektüelizmi yok etmektedir. Dinî sahihlik söylemi, kültür konusunda esnek ve yaratıcı girişimlerin önünde duran güçlü bir engeldir. Kültürün önünü açmak ve dinî radikalizmin sosyal yapı üzerindeki terörüne son vermek amacıyla dinî hayatı sınırlandırmaya çalışmak, daha büyük sorunlara yol açmaktadır.

Mezhepler alanı, ilahiyatçının, siyasetçinin ya da stratejistin dilediği gibi gezineceği ve arzu ettiği projeyi dayatıp-gerçekleştirebileceği bir yap-boz alanı değildir. Siyasal ya da entelektüel güce dayanarak sivil dinî-toplumsal alana press uygulamak, sivil toplumsal ritmi ve dengeleri bozmaktadır.

Bu çalışmada aşağıdaki sorular ekseninde Türk dünyasının ortak teolojik kimliği ve temel özellikleri tartışılacaktır:

- Türk dünyasının İslam ile olan ilişkisini tek bir mezhebî kimlik üzerinden okumak doğru mudur?

- Kültür-teoloji ilişkilerindeki geçmişteki ve günümüzdeki diyalektik nasıl açıklanabilir?

- 'Türk modeli' kavramının kapsamı ve geçerliliği yeterince açık ve anlaşılır mı?

- Yükselen dindarlık, Türk dünyasını nasıl etkilemektedir?

- Türk dünyasındaki din politikasının ana ilkeleri neler olabilir?

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Kültür, Gelenek-Gelecek, Din Politikaları, Mezhebî Kimlikler

1 Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. e-mail: mehmetevkuran@hotmail.com

On the Theological Identity of the Turkish World-

A Discussion in the Context of Cultural-Theological Relations-

Abstract

Understanding the relations between culture and religion is a complex task that transcends the boundaries of theology. Especially if there is no intellectual infrastructure to understand the dialectic of culture-theology, things becomes more difficult. Constructing a culture suitable for theology terrorizes over the culture. Attempt to design the theological space through the idea of a culture based on ideological concerns destroys religious intellectualism. Religious essentialist discourse is a strong obstacle to cultural and flexible initiatives. In short, religious fanaticism, which is the first and basic problem encountered in the field of religion and culture, can be transformed into public pressure with the organizational power it has acquired here as well as in civil society level.

In this study, it will be discussed on theological identity of the Turkic world and it's main characteristics in the following questions:

- Is it right to read the relationship of the Turkish world with Islam on a single sectarian identity?

- How can the past and present dialectics in the relations of culture-theology be explained?

- Is the scope and meaning of the Turkish model concept clear?

- How does rising religiosity affect the Turkish world?

- What can be the main principles of religious policy in the Turkish world?

Keywords: Turkish World, Culture, Tradition, Future, Religious Policies, Sects

Giriş: Sorunun Temelleri

Kültür ile din arasındaki ilişkileri anlamak teolojinin sınırlarını aşan karmaşık bir iştir. Özellikle de kültür-teoloji diyalektiğini anlamayı sağlayacak entelektüel bir alt yapı bulunmadığında işler daha da zorlaşmaktadır. Konjonktürel ihtiyaçlar doğrultusunda teolojiye uygun bir kültür inşa etmek, kültür üzerinde terör estirmeye kadar varırken, bunun tersi yönde bir arzuyla ideolojik kaygılarla tanımlanmış bir kültür tasavvuru üzerinden teolojik alanı dizayn etmeye çalışmak da dinî entelektüelizmi yok etmektedir. Dinî sahihlik söylemi, kültür konusunda esnek ve yaratıcı girişimlerin önünde duran güçlü bir engeldir. Sahihlik söylemi selefi 'öze dönüşçülük' olarak ortaya çıkabildiği kadar, 'gelenekçilik' söylemi ile de canlanabilmektedir. Dinî fanatizm ve radikalizm ile mücadele etmek adına alınan önlemler, 'güvenlikçi bakışı'nın ürünü olarak kurgulandığında, düşünce ve ifade alanının terörize edilmesine yol açmaktadır. Kültürün önünü açmak ve dinî radikalizmin sosyal yapı üzerindeki terörüne son vermek düşüncesiyle dinî entelektüelizmi sınırlandırmaya çalışmak, daha büyük sorunlara yol açmaktadır. Gelişmek, ilerlemek ve hayatı güzelleştirmek için gereken cesaret, yaratıcılık, kendine ve başkalarına saygı ve özgürlük gibi değerler zayıflamaktadır.

Diğer bir sorun da dinî ve kültürel sahihlik iddiasına dayanan çevrelerin sosyal yapı ve gelecek tasavvuru konusunda hak etmedikleri bir güç ve ağırlık elde etmiş olmalarıdır. Kısacası din-kültür konusunda karşımıza çıkan ilk ve temel sorun olan dinsel fanatizm, sivil toplumsal düzeyde ortaya çıktığı gibi buradan aldığı örgütsel güçle kamusal baskıya da dönüşebilmektedir. İslam dünyasında, düşüncenin ve tasavvurun kendi rutini ve tarihsel yürüyüşü sırasında miadı dolmuş olanlar dosyasına kaldırılacak paradigmalar, siyasetin ya da sivil örgütlenmelerin sayesinde yapay bir canlılıkla gündemi işgal etmektedirler.

Kültür-teoloji ilişkisini uyum üzerinden okumak kadar gerilim ve çatışma üzerinden de değerlendiren çarpraz okumalar yapmak gerekir. Kültürün teolojiyi belirlediği teorisini abarttığımızda, teolojinin özerkliğini ıskalamış oluruz. Zira kitlelerin zihniyet yapısı üzerinde teolojik söylemlerin tarihte olduğu gibi gününüzde de güçlü bir etkisi vardır. Hatta zamanın ve mekânın sarsıcı ve yıpratıcı güçleriyle kuşatılmış kısır ve gergin hayatlara mahkûm edilmiş modern insanın, metafizik tabanlı savrulmalara daha açık, açık olduğu kadar da donanımsız, naiv ve hazırlıksız olduğu söylenebilir.

Geçmişte Sünnîlik mezhep-içi çoğulculuğu başarmıştı. Bunda siyasetin ve sosyolojin ortak etkisini görmek mümkündür. Büyük devletlerin ya da

imparatorlukların dönemsel olarak uyguladığı din politikaları, Sünnîliğin kapsamının geniş tutulmasıyla sonuçlanmıştır. Bugün Anadolu'da karşılık bulan kuşatıcı Sünnîlik bunun sonucudur. Bu çoğulcu dinî mirasının, geçmiş Sünnî anlayışlar tarafından teorisini yapıldığını söylemek zorlama olacaktır. Mevcut *de facto* Sünnîlik, Baudrillard'ın kavramsallaştırmasıyla bir *hipergerçeklik*[2] ya da başka bir ifadeyle bir habitustur.

Sorunlarımızdan biri de teoloji ışığında kültür mühendisliği yapmaya çalışmaktır. Oysa Kültür, metinlerin resmettiğinden daha büyük, zengin ve çoğulcu bir içeriktir. Kültürü, gerçekleşmiş, tamamlanmış ve bitmiş bir şey olarak değil, bir potansiyel, imkânlar evreni ve gerçekleşme sürecinde bir içerik olarak görmek en doğrudur. Hatta kültür şu an kendini yeniden inşa etmeyi sürdürmektedir. Bu bakış açısı ilahiyat alanında da yeni açılımlar ve keşifler sağlayabilir. Eğer mezheplerin kültürel ve tarihsel yapılanmalar olduklarını kabul ediyorsanız, onların günümüzde de dönüşüm geçirmeye ve inşa edilmeye devam ettiklerini fark edebilirsiniz.

İslam mezhepleri ilahiyatçının, siyasetçinin ya da stratejistin dilediği gibi gezineceği ve arzu ettiği projeyi dayatıp-gerçekleştirebileceği bir yap-boz alanı değildir. Siyasal ya da entelektüel güce dayanarak sivil dinî-toplumsal alana press uygulamak, sivil toplumsal ritmi ve dengeleri bozmaktadır.

Bu çalışmada şu sorular ekseninde Türk dünyasının ortak teolojik kimliği olup olmadığı, varsa temel özelliklerinin neler olduğu tartışılmaktadır:

- Türk dünyasının İslam ile olan ilişkisini tek bir mezhebî kimlik üzerinden okumak doğru mudur?
- Kültür-teoloji ilişkilerindeki geçmişteki ve günümüzdeki diyalektik nasıl açıklanabilir?
- 'Türk modeli' kavramının kapsamı ve geçerliliği yeterince açık ve anlaşılır mı?
- Yükselen dindarlık, Türk dünyasını nasıl etkilemektedir?
- Türk dünyasındaki din politikasının ana ilkeleri nelerdir?

Türk dünyasının birincil probleminin, siyasal bütünleşme ve birlik oluşturma olduğunu düşünmüyorum. Tarihte olduğu gibi günümüzde de Türkler arasında gerilim ve rekabet eksik olmamış ve parçalı yapılardan

2 Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011), 14.

oluşan tablo kaybolmamıştır. Ancak kültür ve zihniyet düzeyinde yapılacak işlerin daha önemli ve kalıcı olduğunu kabul edebiliriz.

Bu bağlamda, kimlik çalışmaları önemli olmakla birlikte fanatizm ve yeni çatışma alanları oluşturacak yaklaşımlardan sakınmak gerekir. Küresel dünyada dar kalıplar içinde ve yüksek duvarlar ardında yaşamak mümkün değildir. Küreselleşme bir gün mutlaka sizi bulacaktır. Bu nedenle Türk dünyasının ihtiyaç duyduğu en önemli adım, modernleşme ve kalkınmadır. Bir bütün olarak düşünüldüğünde Türk dünyasının hâkim olduğu coğrafyanın iktisadî potansiyeli muazzamdır. Kültürel ve tarihsel potansiyel de buna eklendiğinde, ortaya, yönetilmesi çok da kolay olmayan bir dünya çıkmaktadır.

Bu sürecin yürütülmesi için teorik bir altyapıya ihtiyaç vardır. Bu altyapı tarihsel ve toplumsal çeşitliliği temsil edecek bir genişlik ve esneklik sergilemelidir. Bu bakımdan Türk dünyasında beliren dinî ve siyasî fanatik akımların toplumsallaşmasını bir sorun olarak görüyorum. Özellikle dinî alandaki fanatik oluşumların toplumsal enerjiyi ve sinerjiyi yok ettiğini görmek gerekir.

Dinî fanatizm sorununun önüne geçilmesi, hem ortak sabiteleri ve temel ilkeleri hem de çeşitlilik, hoşgörü ve çoğulculuğu içeren örgün ve yaygın din öğretimi ile mümkündür. Bu eksende Türk dünyasının ortak değerlerinden olan Ebû Hanife ve Matüridî öğretileri üzerinden bir dil ve içerik geliştirmek önem taşımaktadır. Modern/postmodern çağda Matüridîlik üzerinden medeniyet çabalarımızı nereye kadar ilerletebileceğimiz sorusu farklı açılardan tartışılmaya devam etmektedir.[3]

Mâtüridî'nin tevil ve tefsir kavramları arasında yaptığı ayrım, sahihlik söyleminin sadece nüzul döneminde sosyal karşılığının olabileceği, bunun dışındaki tüm tarihsel ve toplumsal yapılar için dinî yorum/kanaat/tercih kavramlarının kullanılması gerektiği düşüncesini ortaya koymaktadır. Kişisel olarak Mâtüridî'nin en kritik ve dikkat çekici görüşünün bu olduğunu düşünüyorum. Din-siyaset ayrımı, aklın önemine yapılan vurgu vb. gibi görüşlerinden bile daha önemli buluyorum. Zira dinden kaynaklanan ve sosyal hayat üzerine baskı ve tektipleştirme girişimleri olarak yansıyan tekelcilik ve t/özcülük söylemlerini frenlemektedir. Tevil kavramı, esneklik ve çoğulculuk ima etmektedir. İslam'ın yükselişe geçtiği, daha da görünürleştiği, her alanda güçlendiği günümüz dünyasında din

3 Sıddık Korkmaz, *İmam Matüridî ve Mezhep Eleştirileri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 146 vd.

anlayışları arasındaki rekabetin çatışma ve gerilime dönüşerek sosyal barışı tehdit etmesi din-içi çoğulculuğun korunmasına bağlıdır. Öyle görünüyor ki mezhepler arasındaki rekabetin yanı sıra mezhep içindeki daha alt grupların mezhebî kimliği temsil etme yarışı da yükselişe geçmiştir. Not etmek gerekir ki, esnek ve çoğulcu yapısıyla Sünnîlik, mezhep içi hakikat mücadelesini daha derin ve sarsıntılı biçimde yalamaktadır. Çoğulculuğunun bedelini krizler yaşayarak ödemektedir.

Çoğulculuğun yanlış bir politika olduğu düşüncesini kesinlikle savunmuyorum. Anlatmak istediğim şey, çoğulculuğun özünde siyasî ve toplumsal bir kavram olduğudur. Bunu korunması ve sürdürülmesi de dinden çok tarihsel ve toplumsal kurumların üzerine düşen önemli ve kritik bir sorumluluktur. Tarihimizde ne zaman din (daha doğrusu dindarlık ve dinî hamaset) yükselse, din anlayışları arasındaki rekabet de toplumsal ve siyasal yapıyı sarsacak boyutlarda artmaktadır. Bu durumda çoğulculuğu bir hak ve değer olarak savunan dinî söylemlerin öne çıkarılması önemli katkılar sağlayabilmekle birlikte fanatizm sorununu kökten çözmeye yetmemektedir. Çoğulculuğu destekleyen bir yönetim anlayışı ve bunu hayat için değerli bulan bir toplumsal kültür oluşmadığı sürece, cemaatlerin ürettiği sahihlik tasavvurlarının toplumsal hayatı çatışmaların eline düşürmesini önlemek gerçekten de zor olacaktır.

Öte yandan sosyal-siyasî yapıda yer alan dinî grupları aynı çatı ve tanım altında tutmak ve Sünnî bir çerçeve oluşturmak uğruna kimlik adına hakikatin esnetildiği söylenebilir. Sünnîlik için yapılan konformist teoloji nitelemeleri de buradan kaynaklanmaktadır. Yine de Sünnîlik içinde dinî sahihlik ve özcülük söylemini elinde tutan bir damar bulunmaktadır. Bugün hangisine daha ihtiyaç duymaktayız? Dinî sahihlik mi yoksa çoğulculuk ve özgürlük mü? Bu ikisini karşı karşıya getirmek provokasyon gibi görünmektedir.

Mâtüridî'ye dönüş yaparak konuşursak, dinî sahihlik, İslam'ın ilk nesli için karşılığı olan bir iddiadır. Sonraki nesiller ancak tevilden ve yorumlardan söz edebilirler. Din adına kesin ve keskin konuşmak, tarih boyunca defalarca tecrübe edildiği üzere, baskı ve fanatizmle sonuçlanmaktadır. Belki de Sünnîliğin bu tarz konformist teolojik ve tarihsel gelişimi, ümmetin arzu ettiği bir şeydi. Sünnîliğin bu özelliğini, sadece iktidarların bir başarısı olarak okumak yanıltıcı olacaktır.[4] Şartların zorladığı tarihsel ve sosyolojik talepler, teolojik söylem olarak kendini ifade ettiği ileri sürülebilir. Sahihlik adına hayatın provoke edilip yaşanmaz hale

4 Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak,* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) 112 vd.

getirilmesine izin vermektense, dinî ve kültürel çoğulculuğa izin vermek, bugün de akıl sahiplerine daha akıllıca ve insaflıca görünmektedir.

Türkiye'de İlahiyatçıların kendi uzmanlık alanlarını sık sık tecavüz ettikleri kendileri tarafından da dile getirilen bir tutumdur. Bu durum, dinin –toplumsal alana açılma konusunda oldukça istekli olan İslam'ın- sosyal hayattaki yerinden ve yansımalarından kaynaklanan bir durumdur. Dinin sosyal hayatta yer aldığı biçim ve boyutlarda, ilahiyat bilimleri de genişlemek durumunda kalmaktadır. Bununla birlikte ilahiyat sorunlarını ele alırken bir güvenlikçi üslubuyla konuşmak ve düşünmek, teoloji yapmaktan farklı bir şeydir. keza İslam mezhepleri konusuna da güvenlikçi bir paradigma içinden bakmak, kültüre terör uygulamak anlamına gelecektir. Geçmiş belirli bir mezhebî kimlik ilhâd, zındıklık ve bâğy ilan edilirken, şimdilerde ise 'mezhepsizlik, mezhepler üstü anlayış' bir 'güvenlik sorunu' ilan edilmektedir. Bu yaklaşım konuşulması ve tartışılması gerek ilahiyat sorunlarını, yapay sınırlarla kısıtlamakta, özgür ve eleştirel düşüncenin önünü kesmektedir.

Bir ülkenin ve coğrafyanın çocuğu olarak ilahiyatçının da, ülkesinin geleceği konusunda kaygılanması ve çözüm önerileri geliştirmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ancak –hiçbir niyet okuması girişiminde bulunmaksızın söylemek isterim ki- mezhebî çoğulculuğun en parlak örneklerinden biri olan, tüm tektipleştirme çabalarına ve baskılara rağmen bu özelliğini kaybetmeyen Anadolu coğrafyası hakkında konuşurken, 'güvenlikçi çıkarımları' uzmanlarına bırakıp kültürün ve düşüncenin geleceği konusunda daha soğukkanlı bir dil kullanmak akademisyene yakışan en uygun ve profesyonelce tutum olsa gerektir. Üstelik bu coğrafyada mezhebî kimliklere mesafeli duran, asla tam olarak bir mezhebin profesyonel ve fanatik 'taşıyıcılığını-fedâiliğini' yapmayan bir damar da vardır. Üstelik bu damar, sanıldığının aksine çok da modern ve İslamcı da değildir. Geçmişte medreselerde, tarikatlarda, ilim merkezlerinde bu mesafeli ve esnek duruşun örneklerine rastlamak mümkündür. Kısacası ülkemiz coğrafyasına özgü olan ve her türlü mezhebî ve kültürel fanatizme itiraz eden ve bunun yerine geleneksel ya da modern olsun gündelik hayatın akışına ve insanî gerçekliğe dogmalardan daha çok saygı gösteren ancak tam olarak tanımlanamadığı için entelektüel olarak sahipsiz kalmış bir paradigmanın varlığını savunmanın zamanı gelmiştir. Bunun Hanefîlik-Matüridîlik ya da 'hâl ehli' 'ibnu'z-zaman' olduğu iddia edilen sufi yapılanmalar tarafından yerine getirebileceğinden çok emin değilim. Emin olmadığım gibi, savunayım derken onu tüketme ve masumiyetini bozma riski taşıdıklarından şüpheliyim.

Güncel entelektüel sorunlarımızdan bir diğeri de teoloji ışığında kültür mühendisliği yapmaya çalışmaktır. Oysa kültür, metinlerin resmettiğinden daha büyük ve çeşitli bir dünyadır. Metinler yazının verdiği güçle, sosyal gerçekliği sınırlandırmaya, onu dondurmaya ve onu ideolojik bir tanımlama içinde sunmaya çalışırlar. Oysa kültür, metinlerden ve hatta söylemlerden daha fazla bir şeydir. Metinler üzerinden zihniyet analizleri yapmaya çalışıyoruz. Ancak unuttuğumuz şey şu: Kültürde metinleşmeye karşı direnen, dahası doğası gereği metinleştirilemeyen unsurlar vardır. Kültür, konuşan ve kaydeden bir aktör olduğu kadar aynı zamanda susan, içe atan ve saklayan bir kimliktir.

Din ile ilgili konulara iktidar açıdan bakan entelektüel, kendini mevcut iktidar ilişkilerini meşrulaştırmakla sınırlandıracak ve sivil toplumsal kültürün tarihsel süreçler boyunca ağır ağır oluşturduğu birikimi görmezden gelecek ya da onu çarpıtacaktır. Buna karşılık düşünür ve aydın olmayı 'iflah olmaz muhalif'likle karıştıranlar ise otorite olarak algıladıkları her şeyi şeytanlaştıran bir düşünüş biçimi sergilemektedirler. İktidarı yücelten ya da onu düşman ilan eden her iki bakış açısının ortak noktası toplumsal olanı tüm gerçekliğiyle görmek istememesidir.

Tüm bunların yanında Matüridî'nin düşünce dünyasında önemli imkân ve açılımlar bulunduğunu söyleyebilirim. Savunduğum yöntem, Matüridîliği bir eğilim ve yöntem olarak okumak, böylece yeni okumalarla buluşmaktır. Matüridîliği kapanmış ve tamamlanmış bir düşünce sistemi olarak ve hazır çözüm önerisi gibi görmek, yeni bir fanatizme kapı aralayabilir. Bu düşünceler ışığında Matüridî'den çıkardığım ders, din ve mezhep içi çoğulculuktur. Her ne kadar İmâm Matüridî'nin İslam mezhepleri hakkındaki bazı yaklaşımları aksi yönde mesajlar içeriyor görünse de…

Matüridî dinî sahihlik iddiasının, İslam'ın ilk neslinden sonraki dönemlerde kesinlik ifade etmemesidir. Bu 'yönetilebilir belirsizlik', tekfirci söylemlerin baskısını kontrol ederek dinî düşünce alanında mezhep-içi çoğulculuğu temin edebilir. Matüridî, Kur'an'ın sahih anlamını tespit bağlamında geliştirdiği yöntem ile, kesinlik iddialarını nuzül dönemine atfetmekte, sonraki dönemleri ise bu kesinliğin dışında görmektedir. Bununla birlikte ılımlı ve makul bir sahihlik söylemi geliştirdiği söylenebilir. Zira mezheplerin aşırı yorumlarının ve ideolojik çıkarımlarının tevil adı altında meşrulaştırılmasının ne gibi sonuçlara yol açtığının da farkında görünmektedir.

Te'vilâtu'l-Kur'ân'ın başında bir önsöz gibi yer alan açıklamalarda şunlar dile getirilmektedir.

"Tefsîr sahabeye, tevil ise âlimlere ait bir iştir... Sahabe çeşitli meclislerde bulunmuş, birçok olaya şahit olmuş ve Kur'an'ın hangi olgu ya da konu hakkında nâzil olduğunu öğrenmişlerdir... İlâhî beyânın neyi amaçladığını bilmek, bir şeyi görmeye benzer ki bu husus, işin iç yüzünü bilenden başkası için mümkün değildir."[5]

Bu sözler, Kur'an üzerinden sahihlik ve kesinlik iddialarının sahabeyle sınırlandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Tefsir yetkisini ve imtiyazını sahabeye tanıyan Matüridî, tevil kavramını ise sonraki kuşak âlimlerinin metin ile ilişkisini tanımlamak üzere kullanır. Bu ise çoklu anlamlar dünyasında yaşadığımızın kabul edilmesinin gerekliliğine vurgu yapar.

"Tevîle gelince... Burada sözü muhtemel anlamlara yönlendirmek söz konusudur. Sözü edilen bu tevil yönteminde tefsirde olduğu kadar şiddetli bir sakındırma gündeme gelmez, çünkü burada Allah adına açıklama yapmak gibi bir durum yoktur, zira kişi murâd-ı ilâhîden haber vermemekte ve 'Allah bu beyânı ile şunu murâd etti.' ya da 'şunu kasd etti.' dememekte, sadece şöyle bir ifade kullanmaktadır: Bu ilâhî beyân şu ve şu anlamlara yönelik ihtimaller taşımaktadır, benim bu söylediklerim insanoğlunun dile getirebileceği hususlardandır, Kur'anî beyânın içerdiği hikmeti bilen sadece Allah'tır."[6]

Matüridî teorisini kurduğu bu anlama ve açıklama yöntemini kendi eserinde de (*Tevilâtu'l-Kur'ân*) uygulamıştır. Ayetlere anlam verirken semantik yöntemi kulanmış ve dildeki anlamları ortaya koymuştur. Ardından ayetlerin muhtemel anlamlarını sıralamış, bazen tercihte bulunmuş bazen de bulunmadan sadece zikrederek geçmiştir. Matüridî, ayetleri yorumlarken zaman zaman bazı kelam tartışmalarını da metnine taşımıştır. Özellikle Mutezile olan teolojik farklılığını ortaya koymak üzere kendi Sünnî kimliğini sergilemiştir. Bunu yaparken ayetlerin yanında rivayetlere de dayandığı görülmektedir. Bu tarz bir metin okuması, her ne kadar kelamî kaygı ve amaçlar doğrultusunda yapılmış ise de, kanaatleri tartışmaya açması ve tercih özgürlüğü sunması açısından zihinlerde bir esneklik ve çoğulculuk algısı oluşturmaktadır.

Matüridî'nin kelam sistemini üzerine inşa ettiği Ebû Hanife'nin öğretisinden de günümüz için bazı temel dersler çıkarıyorum.

---

5 Ebû Mansûr el-Matüridî, *Tevilâtu'l-Kur'ân Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2015), I, 29.

6 el-Matüridî, *Tevilâtu'l-Kur'ân Tercümesi*, I, 29, 30.

Öncelikli olarak, sivil alanın ve ümmetin kültürel birikiminin önemsenmesidir. Ebû Hanife'nin Emevî ve Abbâsî iktidarlarına karşı mesafeli ve hatta muhalif duruşu tüm kaynaklarda gözümüze çarpan tarihsel bir gerçektir. Kendisine teklif edilen dinî ve hukukî otorite makamlarını ısrarla ve sert biçimde reddetmiş ve bunun bedelini ödemiş olması neo-Hanefîcilerin hatırlamayı çok da arzu etmedikleri bir bilgidir. Oysa Ebû Hanife'yi oluşturan en temel özelliklerinden biri bu duruşudur. O bu duruşuyla, bilgi ve değer üretme alanının bizzat sivil-toplumsal alan olduğunu savunmuş olmaktadır. Gelip geçici iktidar ilişkilerinin ve isteklerinin vesayeti altında bilgi ve çözüm üretmenin pek da sağlam ve sağlıklı olmadığı düşüncesini İmâm-ı Azam'ın bu tutumuyla doğrulayabiliriz. Kendini iktidarın bakışlarıyla ve yönetici sınıfın öncelikleriyle özdeşleştirmiş bir âlim/düşünür/aydın bu empatisinin bedelini, toplumsal ve sivil alana yabancılaşarak ödemektedir. Oysa doğruları dile getirmenin, âlimin nerede durduğu ve nereden konuştuğu ile ilgili paradigmatik bir yönü de bulunmaktadır. Toplumsal aklın ve bireylerin güçlendirilmesi, ahlâkın yaygınlaştırılması hedeflerine ulaşmak için, âlimin otoritesinin siyasî olmaktan çok sivil alandan elde etmesi kritik bir önem taşımaktadır.

Nitekim Ebû Haife'nin bu kadar farklı ekol tarafından sevilmesinin ve kabul görmesinin nedenlerinden biri de, ilmin özerk olması gerektiğini kendi çalışmalarıyla göstermiş olmasıdır. Bu yaklaşım, özgür ve özgün ilmi faaliyetleri cesaretlendirmiştir. Hamidullah'ın değerlendirmesine göre *"Çabaların ferdî oluşu, sonradan gelen âlimlerin çalışmalarını arttırdı. Şüphesiz hükümlerin toplanıp kanunlaştırılması resmî yöntemlerle yapılsaydı, bu kadar parlak neticeler vermezdi."*[7]

İkincisi ise ihtilaf ahlâkının temellendirilmesidir. Bu düşünceyi Ebû Hanife'ye nispet edilen metinlere dayanarak elde ediyorum. Ebû Hanife öğrencisinin akıl ve reyi dinde kullandığı suçlamasını içeren sorusuna cevap verirken şunları söylemektedir: *"Hz. Peygamber'in ashabı için kâfi olan senin için de kâfi değil midir?" dediklerinde, "Evet, ben onların durumunda olsaydım, onlar için mümkün olan benim için de mümkün olurdu." şeklinde cevap ver. Oysaki onların şartları ile bizim şartlarımız birbirinin aynı değildir. Biz, bize ta'n eden, kanımızın dökülmesini helâl sayan kimselerle karşı karşıyayız. O halde aramızda isabetlinin ve hatalının kim olduğunu bilmememiz, canımızı ve ırzımızı müdafaa etmememiz caiz değildir. Hz. Peygamber'in ashabının hâli, kendileriyle vuruşanı olmayan,*

7 Muhammed Hamidullah, *İmâm-ı Azam ve Eseri,* çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Beyan Yayınları), 16

silah taşmaya ihtiyaç duymayan bir kavmin hâli gibidir. Hâlbuki biz, bizi vuran ve kanımızı helâl sayanlarla karşı karşıyayız. Öyle ki kişi, insanların ihtilaf ettikleri konuda dillini tutsa bile, işittiği hususlarda kalbindeki hisleri men edemeyecektir."[8]

Müslümanların fırkalara ayrılmış olması ve her fırkanın kendisinin İslam'ı temsil ettiği zannından kaynaklanan taassupların ümmete zarar vermesi olgusu arzu edilmeyen ancak yok edilemeyen gerçek ve fiilî bir durumdur. Bu tabloda, gerçekçi bir çözüm ortaya koymak gerekmektedir. Çözüm, İslam'ın temel ilkelerinin ve sabitelerinin belirginleştirilmesine ve bunun yanında tekfirin etkisini azaltacak çoğulculuğun benimsenmesine dayanmak durumundadır. Ebû Hanife bunun bir teorisini kurmaya çalışmıştır. Müslüman kimliğine zarar vermeyecek bir dinî ve mezhebî çoğulculuk düşüncesini yerleştirmeye koyulmuştur. Müslüman arasındaki tartışmaları bir iman-küfür mücadelesi olarak görmekten vaz geçmek gerekmektedir.

Dinî farklılıkları yönetme konusunda fıkıh ilminin büyük katkısı olmuştur. Ebû Hanife'nin, kelam alt yapısını iyice tahkim ettikten sona fıkıh alanına geçiş yapması ve çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırması, onun pratik çözümden yana olan bir âlim olmasının delilidir. Diğer pek çok âlimin de fıkıhla ilgilendiği ve bu konuda Ebû Hanife'nin biricik olmadığı söylenebilir. Bu itiraz yerindedir ancak Ebû Hanife'nin fıkha getirdiği farklılık ve özgünlük göz önünde bulundurulduğunda ezici üstünlüğü anlaşılmaktadır.

Fıkıh, toplumsal değişimin ve hayat biçimlerindeki farklılıkların dikkate alındığı pratiğe dönük bir alandır. Kelam ise dinin asıllarını ve ilkelerini öğretir. Kelam sabit, fıkıh ise değişken olana yönelir. Fıkıh, kelamdan bağımsız çalışmaz. *Usûlu'd-Dîn* ortak paydasında birleşirler. Kelam naslardan anlam, fıkıh ise hükümler çıkarmaya çalışır. Bunun yapılabilmesi ise, metnin amacına ve ilkelerine göre okunmasına bağlıdır. Nassın anlaşılması ve ondan çıkarımlarda bulunulması için geliştirilen Usûl-ü Fıkıh ilmi kelam ve fıkıh ilminin temelini oluşturmaktadır. Fıkıh dinin ilke ve amaçlarını dikkate alarak tikel olayları bir hükme bağlar. Mezhep sorununa fıkıh penceresinden bakmak, çoğulcu ve esnek anlayışı zaten ortaya koyacaktır. Ancak iş itikat ve iman alanına girdiğinde yani kelam penceresinden bakıldığında gerilim yükselmektedir. Çünkü inanç sistemini ortaya koymayı amaçlayan kelam iman, islam, küfür vb. gibi kavramları ve bunlar arasındaki sınırları çizmeye çalışmakta ve varılan

8 Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim,* çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981), 15- 22

sonuçlar da doğrudan dinî inancın özünü ilgilendirmektedir.

İslam geleneğinde itikadî ayrışmaların, dinî ve sosyal hayatı provoke edecek biçimde öne çıkarılmasını önlemeye yönelik samimi çabalar eksik olmamıştır. Bilinebildiği kadarıyla erken dönemlerde bunun öncülüğünü yapan isimlerden biri Ebû Hanife'dir. Ebû Hanife, dinin temel esaslarının benimsenmesinden sonra bunlar üzerinde oluşacak yorum ve anlayış farklılıklarının düşmanlık nedeni sayılmaması gerektiği ilkesini geliştirmiştir. Bu tutumu Gazzâli'de de (*Faysalu't-Tefrika beynel'-İslâm ve'z-Zendeka*) görmek mümkündür. Bu metinde Gazzâlî'yi, filozofları çok sert biçimde eleştirirken sergilediği tutumdan uzakta daha esnek ve birleştirici bir çaba sergilerken görmekteyiz. Özellikle günümüzde İslam dünyasında mezheb eksenli fay hatlarının harekete geçtiği bir dönemde bu tarz bir din dilinin ve anlayışının yaygınlaşması için bir şeyler yapılması büyük önem taşımaktadır.

1. İslam, coğrafyamızın vaz geçilmez bir değeridir.
2. İslam'ın sahiplenme ve temsil iddiası taşıyan mezhebî kimlikler ve mezhep içi oluşumlar, dinî ve sosyal hayatın bütünlüğüne zarar vermektedir.
3. İslam'ın temel ilke ve değerleri bütün Müslümanlar için bağlayıcı özellik taşımaktadır. Bu açıdan İslam, mezheplerden büyük ve daha değerlidir.
4. Mezhepler İslam'ın anlaşılması ve uygulanması için Müslümanlar tarafından oluşturulmuş önemli tarihî ve dinî kurumlardır. Karşı olunması gereken mezhepler değil mezhepçilik taassubudur.
5. Din öğretiminde İslam'ın sabitelerinin yanında gerektiği ölçüde mezhebî kimliklerin de tanıtılması gerekir. İletişim yoğunluklu günümüz dünyasında bu bilgi tütüne yeni nesillerin ve kitlelerin ihtiyacı vardır.
6. Türk dünyasının teolojik kimliği çeşitli ve çoğulcu bir yapı göstermektedir. Katı ve dar tanımlanmış bir Sünnîlik tasavvuru üzerinden yapılan okumaların zararlı sonuçlar doğurması kaçınılmazdır.

Bu ilkeleri, sadece din öğretimin değil Türk dünyasında uygulanacak olan din ve kültür politikaların da temel ilkesi olması gerektiğini savunuyorum.

Popüler Hanefilik-Matüridîlik söylemlerinde gözlemlenen sorunlardan biri de burada yatmaktadır. Ebû Hanife'den nasıl bir tasavvur çıkmaktadır?

Sivil itaatsiz bir düşünür mü? Yoksa örf ve iktidar adına dinsel olanı paranteze alıveren bir pragmatist mi? Popüler Hanefîlik söyleminin, Ebû Hanife'nin akılcı, rasyonel, sorgulayan tarafına vurgu yapması, Ebû Hanife'nin yaşam biçimine de uygunluk göstermektedir. Ancak iktidar eksenli okumalarda, onun sivil duruşuna atıf dahi yapılmaması dikkat çekici ve bir o kadar ironiktir. Ebû Hanife'nin sorgulayıcı olduğu hatırlatılırken 'neyi' sorguladığı konusu biraz havada kalmaktadır.

Bazı bilgiler geçmiş kokar, geçmişe bakar, fazlasıyla geçmişin izlerini taşır. Bazı bilgi türleri ise geleceğe yöneliktir. Amacı ve işlevi, varlığımızı geçmişten alıp geleceğe sürüklemektir. Elimizdeki ve söylemimizdeki bilgi türünün, daha çok geçmişe baktığını, geleceğe sırtını döndüğünü ileri sürüyorum. Ortalıkta bir gelenek/gelenekçilik kavramı dolaşmaktadır. Ancak içeriği aceleyle konjonktürel ve ideolojik kaygılarla doldurulmuş, geleneğin çarpık ve seçmeci bir okumasına dayalı bir 'gelenekçilik' söylemi, geçmişe saygı altında onu tüketmektir. Geçmişin ideolojize edilmiş bir türü olarak gelenekçilik, geçmiş ile gelecek arasında kurulması gereken bilişsel köprüyü romantizmi kullanarak sabote etmektedir.

Mezheplere olduğu kadar mezhepler-üstü din anlayışına da esnek ve empatiyle yaklaşan, anlamayı amaçlayan bir yaklaşımın popülerleşmesi sağlanmalıdır. En aykırı görüşlerin bile bir sistem içinde neden-sonuç ve etkileri bağlamında okunduğu entelektüalizme, en çok din alanında ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kadar geniş ve esnek liberal bir politikadan kaos çıkacağı kaygısıyla öneriye karşı çıkanların, yaşadığımız coğrafyanın Haşşaşî, Bâtınî, gnostik, şamanik, maniheist vb. ve daha nice mitolojik anlayışın görüntü değiştirerek, dinler ve inançlar arasında uyum sağlayarak gezdiğini hatırlamaları gerekir.

Siyasal istikrar ve düzen ya da sosyal barış, inançları tektipleştirerek ya da birisini resmîleştirerek sağlanamaz. Ki bu tarih boyunca ne zaman denenmiş ise acısı uzun yıllara yayılan kriz ve ayrışmalara neden olmuştur. Farklı kültür ve mitolojilerin özgürce etkileşimde bulunduğu ve ortak paydalar ürettiği bir zemin oluşturmak yöneticilerin görevidir. Aydın ve entelektüelin görevi ise, bu özgürlüğü istismar etmeksizin farklılıklara rağmen birlikte yaşamanın yollarını göstermek ve özendirmektir. Gelenek adına gelenekte yer alan anlayışları bile ötekileştiren aktüel gelenekçi söylemin göremediği şey, özgürlük kültüre tanınan bir lütuf değil, kültürün yapısal bir özelliği olduğudur.

Tekfir ve dışlamanın olmadığı bir ortamda her inanç ya da mitoloji kendini tümüyle ifade edebilir. Böylece konuşmamaktan kaynaklanan güceniklik,

yerini diyalogun sağladığı sıcaklığa bırakır. Sağlam ve sürdürülebilir ortak paydalar da bu özgür ve yaratıcı ortamda inşa edilebilir. Geçmişin tüm renklerinin özgürce konuşulabildiği, rahatlıkla tartışılabildiği entelektüel bir zeminin ülkemizde kurulması daha mümkün görünmektedir. Yaşadığı krizlerin yanında tarihsel tecrübesi ile bu yükü taşıyabilecek güçte olduğunu söyleyebiliriz.

Son dönemde Sünnilik üzerine tartışmalar yoğunlaştığı görülmektedir. Bu İslam'ın geri dönüşünün bedelidir. Zira Hz. Peygamberin vefatından sonraki süreçlerde Müslüman kitleler İslam'ı daima mezhebî bir yorum üzerinden anladılar ve yaşadılar. Tarihte ve modern çağda İslam'ı mezheplerin yorumundan bağımsız anlama çabası içine giren ya da mezhepleri İslam ortak paydasından bir araya getirmeye ve yakınlaştırmaya çalışanlar eksik olmamıştır. Ancak kültürel kodları yanına alan ve güçlü birer meşruiyet edinen mezheplerin ördüğü bariyerler aşmak kolay olmamıştır.

Türk Dünyası ve Selefîlik Problemi

Selefîlik nedir? Niçin bir problemdir? Selefîliğin bize uymayan yanları nelerdir? Bu soruların, çok derine gidilmeksizin politik söylemlerle geçiştirilmekte olduğunu düşünüyorum.

Türk dünyası için selefîlik, politik olmaktan çok kültürel bir sorundur. Selefîliğin ekolojisi göz önünde bulundurulduğunda sorunun, kültür uyuşmazlığı olarak ele alınması daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Kendine özgü bir zamanda ve mekânda yaşayan bir Müslümanlık tarzı olarak Selefîlik, İslam'ın ta kendisi değil kültürel bir içtihattır. Selefîliğin nassa ve selefe yaptığı yoğun atıf karşısında ona saygı borçlu olduğunu hisseden Sünnî kitleler, onun da bir yorum olduğunu unutmaktadırlar. Oysa selefi anlayışın da diğer ekoller gibi bir yorum olduğunu fark etmek bugün de çok önemlidir ve İslamî anlayışlar arasındaki teolojik haksız rekabeti ortadan kaldıracak, herhangi bir yorumun bizzat hakikatin dili olduğu yanılsamasına son verecektir. Açıkçası bu aydınlanmaya, İslam dünyasının çok ihtiyaç duyduğunu düşünüyorum.

Mezheplerin teşekkül etmediği ve İslam'ın saf ve özgün bir şekilde yaşandığı döneme duyulan özlem, akıl ve vicdan sahibi her Müslümanın saygı duyduğu bir eğilimdir. Bunu bir anda ötekileştirmek, doğru değildir ve dinî hamaseti görmezden gelmektir. Ayrıca 'öze dönüş' söyleminin farklı versiyonları vardır. Söz gelimi İslam modernizminin de önemli argümanlarından biri budur. Ancak buradan kültürel ve düşünsel yeniden inşâlar çıkmaktadır, terör değil.

Selefîlik'te bizim için sorun olan şey, belirli bir okuma biçiminin bizim okuma biçimimizi aşağılaması, dinselliği arkasına alarak onu tasfiye etmesi ve hayatımıza hükmetmeye çalışmasıdır. Bu tahakküm girişimi, özünde kültürel arzular taşır. Ancak siyaseti kullandığı andan itibaren siyasal bir soruna da dönüşür. Bu yaklaşım iman ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi her ikisinin de hakkını koruyarak sürdürme imkânı sağlayabilir. Zira Selefîliğin bize yaptığını bizim ona yapmaya kalkışmamız anlamına gelir ki, bu Selefiliğe benzemeye ve onun zihniyetini içselleştirmeye başladığımız ve onun başarılı olduğu demek olur.

Kaynakça / References

Baudrillard, Jean. *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011

Ebû Hanife. *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İstanbul: Kalem Yayınları, 1981.

Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak- Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması,* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Korkmaz, Sıddık. *İmam Matüridî ve Mezhep Eleştirileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

el-Matüridî, Ebû Mansûr. *Tevilâtu'l-Kur'ân Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.

AVRASYA'NIN DEĞİŞEN JEOPOLİTİĞİNDE TÜRK DÜNYASI VE TÜRKİYE: NASIL BİR GELECEK?

Mehmet Seyfettin EROL[1]

Öz

Soğuk Savaş sonrası Avrasya'nın jeopolitik yapısında üç önemli dönüm noktası söz konusudur. İlki, SSCB'nin dağılmasıdır. "Jeopolitik deprem" olarak da nitelendirilen bu dağılma gerek küresel sistem gerekse de Avrasya jeopolitiğinde kırılmalara ve oluşan güç boşluğunu doldurmaya yönelik "Yeni Büyük Oyun"a yol açmıştır. Avrasya, bu bağlamda hem küresel liderlik hem de yeni uluslararası sistemin adını koyma noktasında önemli bir adres olmuştur. Bu süreç, 11 Eylül saldırılarına kadar devam etmiş; 11 Eylül 2001 tarihiyle yeni bir Avrasya jeopolitiği inşası gündeme gelmiştir. Günümüzde ise bu sürecin sona erdiği ve "Yeni İpek Yolu Projesi" olarak da adlandırılan "Kuşak-Yol Projesi" ile yeni bir evreye girildiği iddia edilebilir. Sürekli bir devinim ve belirsizliklerin hâkim olduğu üç evrenin günümüzdeki boyutunda, sistemin yeniden inşası tartışmasını da merkeze alarak, "Genişletilmiş Avrasya Jeopolitiği'ndeki oyunun galibinin yeni başat aktör olacağı iddia edilebilir. Bu süreçte, Avrasya'nın ana dinamiklerinin başında gelen Türk Dünyası'nın aktörleri ise bir yandan ABD-Batı diğer yandan Rusya-Çin arasındaki "denge" ve "sıkışmışlık" sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak son dönemde bölgesel-küresel rekabetin bu aktörlere bir hareket serbestisi kazandırdığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu gelişmeler gerek Türkiye gerekse Türk Dünyası açısından tehdit-riskleri içinde barındırdığı kadar, yeni fırsatlar anlamına da gelmektedir. Bu çalışmada, bahsedilen süreçler ve Avrasya jeopolitiğinin geleceğinde Türk Dünyası ile Türkiye ele alınacak ve nasıl bir işbirliği sorusuna cevap aranılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avrasya, Türk Dünyası, Türkiye, İpek Yolu Projesi, Türk Keneşi

1 Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi. e-mail: mserol@gmail.com

What Kind of a Future for the Turkish World and Turkey in the Ever-Changing Geopolitics of Eurasia

Abstract

Subsequent to the Cold War, there have been three decisive milestones in the geopolitical structure of Eurasia. The first is the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). This disintegration also characterised as a "geopolitical earthquake", provoked fractures in the international system and Eurasian geopolitics, prompting "The New Great Game" in order to fill the composed power gap. In this context, Eurasia became a central region for global leadership and the new international system. This continuum lasted until the September 11 attacks. Consequently, the envision of a new Eurasian geopolitics came to the fore after this aggress. Today, it can be purported that this process has subsided and replaced by the "New Silk Road Project" which is also known as the "Belt and Road Initiative". Considering the constant kinesis and uncertainty in all three situations and restructuring of the system from the current dimension, it can be claimed that the victor of the "Broader Eurasian Geopolitics" will also be the dominant actor. In this process, the Turkish World which is considered as one of the principal dynamics of Eurasia has faced the issue of "being trapped" and "equivalence" between the US-West on one side and Russia-China on the other. However, it is worth to note that the recent regional-global competition has brought about a freedom of movement for these actors. Thus, the aforestated outcomes have provided Turkey and the Turkish World with new opportunities as well as coercion-risks. This study will evaluate the above-mentioned processes and address the role of the Turkish World and Turkey in Eurasian geopolitics while seeking an answer for the type of cooperation.

Keywords: Eurasia, Turkish World, Turkey, Modern Silk Road, Turkish Council

Giriş

Uluslararası politikanın en önemli mücadele alanlarının başında olan özellikle jeopolitik teoriler tarafından küresel hakimiyet için yönetilmesi ve hükmedilmesi mecburi alan olarak ifade edilen Avrasya, tarihsel süreç içerisinde her zaman önemini muhafaza etmiştir. Avrupa ve Asya kıtalarının bütünselliği üzerinden kavramsallaştırılan Avrasya gerek kendi iç dinamikleri gerekse dış dinamikler ve uluslararası sistemin işleyişinden dolayı bölgesel ve küresel güçlerin her zaman ilgi odağı olmuştur.

Küresel rekabetin en önemli mücadele sahası olan ve Dünya hâkimiyeti için yönetilmesi ya da en azından kontrol edilmesi gereken bir saha olan Avrasya tarihin her döneminde önemli mücadelelere şahit olmuş ve dönüm noktaları yaşamıştır. Her ne kadar tesis edildiği dönemdeki görünümünü tam anlamıyla yansıtmasa da günümüzdeki uluslararası sistemin tesis edildiği İkinci Dünya Savaşı sonrası düzenlemelerinden bu yana ise üç önemli kırılma noktası yaşanmıştır. Bunların ilki Sovyetler Birliği'nin dağılmasıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen iki kutuplu uluslararası sistem iki başat aktörün liderliğinde bloklaşan devletlerden oluşan rakip sistemlerin rekabeti, mücadelesi ve dengesi üzerine inşa edilmişti. Bu dönemde kutup liderleri doğrudan bir silahlı çatışmaya girmekten ziyade ideolojik temelde rekabet ve vekil aktörler üzerinden dolaylı mücadeleyi tercih etmişlerdir. Bu durum ise uluslararası ilişkiler literatüründe Soğuk Savaş olarak adlandırılmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesini simgeleyen Sovyetler Birliği'ni dağılması ise Avrasya jeopolitiğinde ciddi bir güç boşluğu ve yeni aktörlerin ortaya çıkmasına sebebiyet teşkil etmiştir.

Sovyetler Birliği sonrası ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmaya aday aktörler Avrasya üzerinde baskı kurmaya çalışırken söz konusu coğrafyanın aktörleri de uluslararası sisteme entegre olmaya ve kendi iç sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Bahsedilen süreç çok uzun sürmemiştir. 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'ye yönelik gerçekleşen saldırılar sonrası "yeni bir dünya düzeni" sloganı ve "terörle mücadele" mottosuyla ABD, Avrasya jeopolitiğine doğrudan müdahale etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Afganistan ve Irak'a askeri müdahaleler olmuş ve Özbekistan, Kırgızistan, Ukrayna gibi ülkelerde başarılı veya başarısız darbeler gerçekleştirilmiştir. Son kırılma ise günümüzde yaşanmaktadır. Çin'in liderliğinde planlanan ve Doğu'nun yeniden üstünlüğü için ticaret yollarını kontrol etmesini amaçlayan "Yeni İpek Yolu" olarak da

adlandırılan "Kuşak-Yol" Projesi tamamen Avrasya jeopolitiği üzerinden sistematize edilmiş olup küresel sistemi dönüştürmeyi amaçlamaktadır.

Türkiye ve Türk Dünyası'nın diğer devletleri ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Avrasya jeopolitiğinin en önemli merkezlerinde yer alan aktörler olmuşlardır. Bu aktörlerin jeopolitik konumlarının yanında küresel çapta potansiyel güç olmaları da ehemmiyet arz eden diğer konudur. Bu bilinçle ve ortak kimlik şuuruyla söz konusu devletlerin karar alıcıları Soğuk Savaş'ın bitiminden günümüze gerek ikili gerekse çok taraflı işbirliği modellerini devreye sokmaya çalışmaktalardır. Hatta bir sonraki aşamada bir entegrasyon sürecinden dahi zaman zaman bahsedildiği görülmektedir. Bu noktada iyi niyetli ve rasyonel politikalar olduğu gibi tecrübe ve vizyon eksikliğinden kaynaklı hatalar, Çarlık ve Sovyetler Birliği döneminin neden olduğu kopukluk, kapasite eksiklikleri ve zaman zaman çıkar farklılaşmaları da söz konusudur.

Avrasya jeopolitiğinin geleceğinde Türk Dünyası ve Türkiye'nin yerinin tartışıldığı bu çalışmada ilk olarak Avrasya jeopolitiği üzerine kavramsal ve teorik bir tartışma yürütülerek Avrasya jeopolitiğinin çerçevesi tespit edilecektir. İkinci başlıkta Avrasya jeopolitiğinde Türk Dünyası'nın yeri ve rolü analiz edilecektir. Son kısımda ise Avrasya'nın geleceğinde Türkiye ve Türk Dünyası'nın yerine dair tespitlerde bulunulacaktır.

Avrasya Jeopolitiği'ne Genel Bakış

Avrasya jeopolitiğini analiz edebilmek için ilk olarak Avrasya ve jeopolitik kavramlarının ne anlama geldiğinin irdelenmesi gerekmektedir. Bu noktadan hareketle etimolojik olarak bakıldığında Avrasya; Avrupa ve Asya kelimelerinin birleşmesinden oluşturulmuştur.[2] Bu kapsamda Avrupa kelimesinden "Avr" kısmı Asya kelimesinin ise tamamı alınarak yeni bir sözcük türetilmiştir. İngilizcede "Eurasia" olarak kullanılan kavram Türkçe ifadede olduğu gibi birebir "Euro" ve "Asia" sözcüklerinin aynı yöntemle birleştirilmesi münasebetiyle oluşturulmuştur. Kavramı ilk kullanan kişi ise Alman coğrafyacı Aleksander Gumbeldt'tir. Rusça'da ilk kullanan kişi ise V. İ. Lamanski olmuştur.[3]

Coğrafi bir kavram olarak Atlas Okyanusu'ndan Pasifik Okyanusu'na

2 Chris Hann, "A Concept of Eurasia", *Current Anthropology*, Volume 57, Issue 1, (2016): 1; Adem Özder, "Avrasya Kavramı ve Önemi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)* II, No: 2 (2013): 66.

3 Mehmet Seyfettin Erol, "Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya Jeopolitiği ve Türk Avrasyacılığı", *Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya'nın Değişen Jeopolitiği Yeni Büyük Oyun* içinde, der. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara: Barış Platin Kitabevi, 2009), 20.

kadar uzanan okyanustan okyanusa bütün eski kıtayı içine alan Avrasya, siyasi açıdan ise bu kıta üzerinde hâkim olmuş ya da söz konusu kıta üzerinde hakimiyet tesis etmek isteyen siyasi veya sosyolojik birimlere göre farklı tanımlara tabi tutulmuştur. Ancak bütün tanımların ortak noktası Avrasya'yı dünyanın en merkezi veya önemli bölgesi olarak ele almalarıdır.[4]

Günümüzde ise söz konusu kavram sadece Avrupa ve Asya anakaralarının coğrafi bütünleşikliğinin ötesinde stratejik, siyasi ve kültürel çağrışımları da bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen iki kutuplu uluslararası sistemin dinamikleri üzerinden cereyan eden rekabetin terminolojik ifadeyle Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte uluslararası konjonktür değişmiştir. Bu kapsamda çift kutuplu yapıya dayalı Soğuk Savaş dengesi ortadan kalmış ve bu durum doğu-batı istikametindeki rimland kuşağının kuzey-güney geçiş ve bağlantı yolları üzerinde yayılan geniş ve jeoekonomik boşluk alanlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[5]

Yunanca toprak anlamına gelen "geo" ile politika anlamına gelen "politeia" sözcüklerinin birleşmesinden türetilen[6] ve literatürde ilk kez İsveçli düşünür Rudolf Kjellen tarafından kullanılan[7] bilimsel anlamdaysa Alman düşünür Friedrick Ratzel tarafından şekillendirilen jeopolitik[8]; en genel anlamda bir ülkenin dış politikasını coğrafyasının belirlediğini ileri süren bir yaklaşım olarak ifade edilebilir.[9]

Coğrafi bir terim olan Avrasya ile coğrafyanın dış politikadaki rolünü inceleyen jeopolitik kavramlarının birlikte kullanılması ise uluslararası ilişkiler literatüründe oldukça yaygın bir durumdur. Avrasya kavramını kullanmayan ama yapmış olduğu çalışmalarda bu bölgeye odaklanan

4 Feridun Yıldız, "Avrasya Jeopolitiğinde Rus-ABD Yaklaşımları", *21. Yüzyıl Dergisi* 1 (2017): 149.

5 Erol, "Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya Jeopolitiği ve Türk Avrasyacılığı", 9.

6 Graham Evans and Richard Newnham, *Dictionary of International Relations* (London: Penguin Books, 1998), 2.

7 Silviu Costachie, "German School of Geopolitics Evolutions, Ideas, Prospects", *Romanian Review on Political Geography* XIII, No 2 (2011): 265, 275; S. D. Brunn and K. A. Mingst, "Geopolitics", *Progress in Political Geography* içinde, ed. Michael Pacione (New York: Routledge, 2013), 49.

8 Alexandros Stogiannos, *The Genesis of Geopolitics and Friedrich Ratzel* (Switzerland: Springer International Publishing, 2019), 12; Mark Bassin, "Imperialism and The Nation State in Friedrich Ratzel's Political Geography", *Progress in Human Geography* 11, Issue 4 (September 1987): 481.

9 Suat Göney, *Siyasi Coğrafya,* Cilt 2, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1993), 6.

jeopolitik okulun önde gelen isimlerinden İngiliz Halford Mackinder'in "Kara Hakimiyet Yaklaşımı"na göre; dünyayı yönetmek isteyen aktörlerin kontrol alında tutması gereken önemli bir coğrafi sınır söz konusudur. Bu coğrafi alanda "Heartland/Kalpgah ve Dünya Adası" kavramlarıyla ifade edilen iki önemli bölge söz konusudur. Mackinder'e göre; Doğu Avrupa'yı ele geçiren "Kalpgah"a, kalpgahı ele geçiren ise "Dünya Adası"na hâkim olur. Dünya adasına hâkim olmak; Dünya'ya hâkim olmayı sağlar.[10] İngiliz jeopolikçiye göre önceki çalışmalarında mihver bölge olarak adlandırdığı kalpgah, jeostratejik açıdan en önemli bölgedir ve Batı Sibirya, Türkistan, Avrupa'nın Volga Havzası, Baltık Denizi, Tuna Nehri, Ermenistan, İran ve Tibet'i kapsamaktadır. Kalpgahın dışında kalan Asya toprakları ve Afrika ise dünya adasını oluşturur.[11] Mackinder'in yaklaşımına bakıldığında Kalpgah olarak ifade ettiği bölge ile Avrasya'nın örtüştüğü ve dünya adasının da Avrasya merkezli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla küresel anlamda merkezi öneme sahip olan coğrafya küresel liderlik veya başat aktörlük için hâkim olunması gereken en önemli alandır.

Bir diğer jeopolitikçi yazar Nicholas J. Spykman ise Mackinder'in hertland kavramına ve yaklaşıma alternatif bir model geliştirmiş ve kenar kuşak (rimland) yaklaşımını ortaya atmıştır. Spykman da Mackinder'in kalpgah olarak adlandırdığı bölgeyi merkeze alarak bir teorik çerçeve çizmeye çalışmıştır. Bu kapsamda çevreden merkeze bir hakimiyetin etkisinden bahsetmektedir. Rimland yaklaşımına göre dünyaya hâkim olmak için sadece kalpgaha değil onu çevreleyen kenar kuşağa hâkim olmak gerekmektedir. Rimland kuşağında yer alan ülkeler ise Avrupa ülkeleri, Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin ve Kore'dir.[12]

Uluslararası politika çözümlemelerinde yukarıdaki paragraflarda da görüldüğü üzere coğrafya eskiden beri kullanılan bir olgu olmuştur. Ancak XX. yüzyılda gerek teknolojik gelişmeler gerekse uluslararası politikanın dinamiklerinde yaşanan değişimler coğrafyayı biraz geri plana itmiştir. Bu durum ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla tekrar değişmiştir. Dağılmaya müteakip Avrasya olarak adlandırılan coğrafyanın yeniden fark edilmesiyle birlikte jeopolitik kavramı Rus ve ABD'li kara alıcıların

10 Halford J. Mackinder, "The Geographical Pivot of Hisory", *The Geographical Journal* 23, Issue 4 (1904): 421-444.

11 M. Hayati Taban, "Klasik ve Eleştirel Jeopolitiğin Karşılaştırılması ve "Stratejik Derinliğin" Bu Bağlamda İncelenmesi", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 1, Sy. 1 (2013): 23.

12 Nicholas John Spykman, *The Geograpyh of the Peace* (New York: Harcourt Brace and Company, 1994), 43.

tercihlerine yön vermeye ve XIX. yüzyıldaki önemine kavuşmuştur.[13] Bu duruma dair en net tespiti ise Zbigniew Brzezinski yapmıştır denilebilir. ABD'li stratejiste göre yaklaşık beş yüzyıl öncesinde kıtaların birbirini etkilemesi söz konusu olmuştur. Böylece Avrasya, dünya gücünün merkezi halini almıştır.[14]

Harita üzerinde çizilmiş bir sınırı olmayan ve genel kanı olarak Orta Asya'dan başlayarak Balkanlar'a uzanan bir coğrafyayı imgeleyen çok bölgeli bu yapının temel özelliği ise çatışma alanlarıyla dolu olmasıdır. Bu coğrafyanın son döneminde ise Sovyetler Birliği faktörü oldukça etkin ve belirleyici olmuştur. XX. yüzyılı Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında geçiren Avrasya, Doğu Bloku'nun dağılması ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte yeni bir döneme kapı aralamıştır. Bu dönemde yeni bağımsız devletler, uluslararası örgütler, güç merkezleri ve güç boşluğunun söz konusu olduğu alanlar ve yeni tehditler ortaya çıkmıştır.

Avrasya jeopolitiğine bugün itibariyle bakılması halinde; Avrasya'nın Batı (Avrupa) ve Doğu (Pasifik) ana bölgeleri ile Orta Asya ve Güney Asya tali bölgelerinden oluştuğu ifade edilebilir. Bu bağlamda Avrasya'nın batısında ABD destekli Avrupa Birliği (AB) ve Rusya, doğusunda ise ABD, Çin ve Japonya egemen güçleri yer almaktadır.[15] Bunların yanı sıra batısında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) ve AB gibi kurumlaşması sürecini tamamlamış uluslararası veya ulus-üstü örgütler; doğusunda Güneydoğu Asya Milletler Birliği (ASEAN) ve Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Forumu (APEC) gibi henüz yeterli etkinliğe ulaşamamış kuruluşlar bulunmaktadır.[16]

Avrasya Jeopolitiği'nde Türk Dünyası

Kültürel ve etnik bir birlik olarak ifade edilebilecek Türk Dünyası kavramı; kamuoyunda yaygın olarak 11.2 milyon km²'yi aşan büyük bir coğrafi alanı adlandırmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu alan, Adriyatik Denizi kıyılarından başlayıp Çin'in başkenti Pekin'in yakınında yer alan Çin Seddine kadar uzanır. 1991 yılı itibariyle söz konusu coğrafyada yedi bağımsız Türk Devleti bulunmaktaydı. Ancak söz konusu devletler Türk Dünyası olarak ifade edilen coğrafyanın sadece %43.7'sini (4.9 milyon km²) oluşturmaktaydı. Geri kalan 6.3 milyon km²'lik alan yani bahse konu

13 Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri,* 5. Baskı (Bursa: MKM Yayıncılık, 2008), 208.

14 Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, çev. Gül Keskil ve Gülsev Pakkan (İstanbul: Sabah Kitapları, 2005), 13.

15 Erol, "Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya Jeopolitiği ve Türk Avrasyacılığı", 14.

16 Suat İlhan, *Avrupa Birliği'ne Neden Hayır: Jeopolitik Yaklaşım* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 23.

coğrafyanın %56.3'ü bağımsızlığına sahip egemen devletler değildi. Söz konusu coğrafyada ağırlıklı olarak Rusya, Çin ve Gürcistan'ın otonomisi görülmektedir.[17]

Yukarıdaki paragrafta yer alan betimlemeden hareketle Türk Dünyası şeklinde kavramsallaştırılan coğrafya, Asya ve Avrupa kıtalarının neredeyse merkezi kısmını oluşturmaktadır. Biraz daha detaylandırmak gerekirse batıda Balkanlardan doğuda Büyük Okyanus'a, kuzeyde Kuzey Buz Denizi'nden güneyde Tibet'e kadar olan saha yerkürede Türklerin yoğunlukla yaşadıkları yerler olarak kabul görmektedir.[18] Bu coğrafyada 20 farklı siyasi birim Türklerden teşekkül etmiştir. Bunlardan 7 tanesi bağımsız devlettir. Bu devletler; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'dır. Diğerleri ise özerk cumhuriyet ve muhtar vilayet olarak adlandırılan siyasi birimlerdir. Bunlar; Başkurdistan, Çuvaş Dağıstan, Gagavuz, Kabarday-Balkar, Karakalpak, Nahçıvan, Saha, Tuva (Yakut), Uygur (Doğu Türkistan) olmak üzere 10 özerk cumhuriyet ve Dağlık Altay, Hakas ve Karaçay-Çerkes olmak üzere 3 muhtar vilayettir.[19]

Türk Dünyası kavramına ilişkin bir diğer görüş ise maddi betimlemelerden ziyade daha çok moral unsurlar üzerinden şekillendirilmiştir. Bu doğrultuda nerede bir Türk yaşıyorsa orası Türk Dünyası olarak ele alınmaktadır. Bu bakış açısıyla hareket edildiğinde diğer devlet sınırları içerisinde bir grup oluşturacak şekilde uzun yıllardan beri toprak parçasını yurt edinmiş Türk gruplarının varlığını da dikkate almak gerekmektedir. Bu gruplar hem bulundukları coğrafyalarda nüfusun önemli bir kısmını teşkil ederken hem de kendi dil, gelenek ve göreneklerini devam ettirmişlerdir. Örneğin son yıllarda yaşanan iç kargaşa ve çatışmalardan dolayı rakamlarda değişiklik olsa da Suriye'de yaklaşık 3.5 milyon Türkmen yaşamaktadır. Aynı şekilde Irak ve İran gibi Ortadoğu ülkeleriyle Balkan ülkelerinde de ciddi sayıda Türkmen yaşamaktadır.[20]

Sovyetler Birliği'nin dağılması ise uluslararası sistemin yeniden inşasına sebebiyet teşkil ettiği gibi Avrasya jeopolitiği bakımından da önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda öncelikle SSCB bünyesi

17 Hayati Doğanay, "Türk Dünyası'nın Siyasi Sınırları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* sy. 3 (1995): 23.

18 Yusuf Dönmez, *Türk Dünyası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 1.

19 Erhan Topal ve Adem Sezer, "Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası Coğrafyasına İlişkin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi", *Marmara Coğrafya Dergisi,* sy. 33 (2016): 97-98.

20 Topa ve Sezer, ""Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası", 33: 98.

içerisinde yer alan siyasal birimler bağımsızlıklarını ilan ederek ulus-devlet kimlikleriyle uluslararası ilişkilerin yeni aktörleri olarak sistemde yer almışlardır.[21] Diğer yandan ise Avrasya jeopolitiğinde ciddi bir güç boşluğu oluşmuştur. Bu güç boşluğu etnik, dini ve ulus-altı milliyetçilikler üzerinden şekillenen sorunları, sınır sorunlarını, su kaynakları ve diğer kaynaklarını paylaşımı ve kullanımına dair sorunlar ile birlikte devlet-altı grupların veya terörist organizasyonların merkezinde yer aldığı güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir.

21. yüzyılda Avrupa ve ABD'nin petrol ve gaz ihtiyacını karşılamada Avrasya içerisinde yer alan Hazar bölgesindeki petrol ve doğalgazın ne denli önemli olduğu bu alanda yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Günümüzde bu kaynaklara sahip olmak kadar bunların uluslararası pazarlara ulaştırılması noktasında da ciddi bir rekabet söz konusudur. Söz konusu rekabet bölgesel ve küresel güç mücadelesinin en önemli halkalarından birisini oluşturmuştur. Bu mücadele o denli ciddi bir hal almıştır ki İngiltere ve Rusya'nın 19. Yüzyılda Afganistan üzerindeki mücadelesini anlatmak için Rudyard Kipling tarafından ortaya atılan "Büyük Oyun" kavramının yeniden gündeme gelmesine ve "Yeni Büyük Oyun" olarak ifade edilmesine sebep oldu.[22] Ancak bu dönemde oyunun aktörlerinde değişmeler söz konusu olmuş ve İngiltere'nin yerini ABD almıştır. Bu kapsamda Amerikalı teorisyen Zbigniew Brezezinski; ABD'ye küresel bir ödül olarak Avrasya'yı işaret etmiş ve söz konusu ülkenin başat aktör konumu için Avrasya'nın hayati önemini vurgulamıştır.[23]

Türk Dünyası ve Türkiye Üzerinden Değişen Avrasya Jeopolitiğinin Geleceğini Okumak

Avrasya jeopolitiğinin geleceğini etkileme kapasitesi olan potansiyel aktör ve olaylara bakıldığında aktör olarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti gibi küresel güç veya adayları ile Türkiye, İran gibi bölgesel güçler ve doğal olarak söz konusu coğrafyada yer alan devletler ele alınmalıdır. Olaylar veya gelişmeler ise uluslararası sistemin tek kutuplu bir yapıdan çok kutuplu bir yapıya doğru

21 Kadir Ertaç Çelik, "Kazakistan'da Kimlik ve Dış Politika", *TÜRKSAV Türk Dünyası 25 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler içinde*, der. Mehmet Seyfettin Erol ve Yavuz Gürler (Ankara: Akçağ Yay., 2016), 152.

22 Mehmet Seyfettin Erol, "Avrasyacılıktan Türk Avrasyasına Türk Dünyasının Değişen Jeopolitiği", *TÜRKSAV Türk Dünyası 25 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler* içinde, der. Mehmet Seyfettin Erol ve Yavuz Gürler (Ankara: Akçağ Yay., 2016), 191; Ergin Ayan, "Avrasya'da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar", *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 1 (2010): 39.

23 Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası,* 32-35.

devinimi, buna bağlı olarak ortaya konan küresel ölçekli projeler olarak ifade edilebilir. Bu projelerin başındaysa Yeni İpek Yolu olarak da kabul edilen "Kuşak-Yol" projesi bağlamında ekonomik girişimler ile Avrasya bütünleşmesine yönelik siyasi ve ekonomik entegrasyon veya işbirliği modelleri yer almaktadır.

Aktörler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında ilk olarak başat aktör iddiasında olan ABD'ye bakıldığında Avrasya jeopolitiği ile İkinci Dünya Savaşı sonrası ilgilendiği görülmektedir. Bu dönemde hem küresel sistemin hem de kendi kapasitesinin dayatmasından dolayı Monreo Doktrini olarak da ifade edilen izolasyonizm politikasından[24] vazgeçmek zorunda kalan ABD, Rimland/Kenar Kuşak Teorisi doğrultusunda bölgeni denetimini İngiltere'den devralmıştır. Bu kapsamda özellikle Ortadoğu ve eski Fars coğrafyasında etkinliğini derinleştirmiştir.[25]

Tarih boyunca Avrasya'nın en önemli aktörü olmuş Rusya Federasyonu ise 1990'ların başında Doğu Bloku'nun yıkılmasına kadar olan süreçte Avrasya'yı genelde kontrol etmiş ve uzun bir dönem de Avrasya'nın en önemli bölgelerini elinde bulundurmuştur. 1990'lardan sonra ise bir müddet Rusya kendi iç sorunlarıyla yüzleşmiş ve mücadele etmiştir. Bu nedenle gerek uluslararası politikada gerekse Avrasya jeopolitiğinde etkisiz bir aktör olmuştur. Ancak 1999 yılında Vlidimir Putin'in iktidara gelmesiyle hem Rus iç politikası hem de dış politikasında ciddi değişim ve dönüşümler yaşanmıştır.

Avrasyacı akımın önemli bir ayağını oluşturan ve literatürde "Primakov Doktrini" olarak ifade edilen yaklaşımın ana hatlarının muhafaza edildiği Putin iktidarında ABD'ye karşı Çin ve Hindistan'ın bir blok olarak bir araya gelmesi ama ABD ile çatışmaktan ziyade işbirliğine açık kapı bırakılması şeklinde bir dış politika izlenmiştir.[26]

Son on yılın en önemli yükselen değeri gücü olan ve ABD'ye karşı özellikle ekonomik boyutta küresel bir meydan okuma gerçekleştiren Çin'in dış politika temel prensibi "barış içinde bir arada şeklinde" ifade edilebilir.[27] Çatışmalardan uzak durma prensibi ile hareket eden Çin bir

24 İzolasyonizm politikası aynı zamanda Türkçe literatürde yalnızcılık politikası olarak da ifade edilmektedir. Söz konusu politika hakkında detaylı ilgi için bkz.: Walter Lafaber, *The American Age: U.S. Foreign Policy At Home and Abroad* (NewYork, W. W. Norton & Company, 1994), 20-23, 336-363.

25 Yıldız, "Avrasya Jeopolitiğinde Rus-ABD Yaklaşımları", 160-161.

26 Yıldız, "Avrasya Jeopolitiğinde Rus-ABD Yaklaşımları", 154.

27 "China's Initiation of the Five Principles of Peaceful Co-Existence", *Ministry of Foreign Affairs of The People's Republic of China,* (2018), http://www.fmprc.gov.cn/eng/zili-

yandan Şangay İşbirliği Örgütü diğer yandan ise "Kuşak-Yol" Projesi ile Avrasya'da hem siyasi hem de ekonomik bir güç olmak amacıyla hareket etmektedir.

Türkiye ve Türk Dünyası'nın diğer aktörleri ise bir yandan Avrasya'nın en önemli coğrafi bölgeleri üzerinde siyasal otorite tesis etmeleri diğer yandan Avrasya jeopolitiği üzerinden çift yönlü etkileşimin aktörü olmaları bakımından önem arz etmektedir. Türkiye ve diğer devletler için Avrasya jeopolitiğine dair yaklaşım ve projeksiyonlar ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından söz konusu olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılması uluslararası sistemde yapısal bir değişiklik meydana getirmiş ve Soğuk Savaş döneminin de sona erdiğini simgelemiş olmakla beraber Avrasya jeopolitiği ve Türk Dünyası açısından da önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsızlıklarını ilan eden Türk devletleri yeni siyasal birimler olarak Avrasya jeopolitiğinde yer almıştır. Nitekim söz konusu tarihe kadar Türk Dünyası'nın iki bağımsız devletinden birisi olan Türkiye'nin[28] de Türk Dünyası ile iletişim ve etkileşim sürecinin bağlaşması imkanına kavuşulmuştur. Bu sürecin ilk ayağında "Türkiye/Türk Modeli" anlayışıyla Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri Ankara'nın gerek ekonomik gerekse siyasi ilgi odağı olmuştur. Fakat ilk dönem Türk dış politikasının pek başarılı olduğu söylenemez.[29] Devam eden süreçteyse Türkiye bir yandan diğer Türk devletleri ile ikili ilişkiler tesis ederken diğer yandan da işbirliği modelleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu işbirliği modelleri sadece Türk Dünyası'nın aktörlerinin yer aldığı modeller olmanın ötesinde Rusya ve Çin başta olmak üzere diğer aktörlerin de dahil olduğu mekanizmaları da kapsamaktadır.[30] Bu noktada gerek Türkiye gerekse Türk Dünyası bağlamında öne çıkan örgüt ya da girişimler ise; Şanghay İşbirliği Örgütü, Türk Keneşi ve "Kuşak-Yol" Projesidir.

Üye ülkeler arasında karşılıklı güven, iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin güçlendirilmesi, bölgesel barış, güvenlik ve istikrarın korunması için ortak çaba sarf edilmesi, terörizm, köktencilik, ayrılıkçılık, örgütlü suçlar ve yasadışı göçle ortak mücadele edilmesi, ayrıca siyaset, ekonomi,

ao/3602/3604/t18053.htm, (07.09.2018).

28 Diğer devlet Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'dir.

29 Mehmet Seyfettin Erol, "20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Arayışlar ve Gelecek", *TÜRKSAV Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler* içinde, der. Mehmet Seyfettin Erol ve Yavuz Gürler (İstanbul: BS Yayın Basım., 2011), 44.

30 Kadir Ertaç Çelik, "Kimlikler Güç Dengesi İttifaklar: Kazakistan Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2014), 75.

bilim ve teknoloji, kültür ve eğitim, enerji, çevre konularında işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla[31] 1996 yılında Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın bir araya gelmesiyle oluşturdukları ve Şanghay Beşlisi olarak adlandırılan girişime 2001 yılında Özbekistan'ın dahil olmasıyla Şanghay İşbirliği Örgütü kurulmuştur.[32] Üye ülkelerin en önemli sorunlarının başında gelen sınır anlaşmazlıklarına çözüm bulunması ile terör, ayrılıkçılık ve aşırıcılıkla mücadeleyi temel amaçları arasında[33] ele alan örgüt, Çin'in Avrasya'nın kalbi olan Orta Asya bölgesine açılma stratejisinin bir enstrümanı olarak da ele alınabilir.[34] Rusya'nın örgüt içerisinde yer alması ise Çin'le çatışmadan Çin'in dengelenmesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgede söz konusu olan güç boşluğunun Rusya'nın dahil olduğu mekanizmalarla doldurulmaması halinde ABD veya Batılı aktörlerle doldurulması ihtimali söz konusu olabilirdi. Bu senaryo ise Rusya açısından kabul edilebilir bir seçenek değildir. Orta Asya Türk Devletleri ise bir yandan Rus hegemonyasını kırmak diğer yandan hem Rusya'ya hem Batı'ya hem de birbirlerine karşı bir denge unsuru ve platformu olarak gördükleri örgüte üye olmuşlardır. Ayrıca birtakım bölge bazlı dış politika sorunlarının çözümünde örgütün etkisi olduğu da ifade edilebilir.

Türk Keneşi olarak ifade edilen, resmi adı Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin kuruluş serüveni ise Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında başlamıştır. Türk Dünyası'nın aktörleri açısından yeniden tanışma ve kavuşma ortamının oluşmasıyla birlikte bahse konu devletler bir yandan bağımsızlık sonrası ulus-devletlerini inşa etmeye çalışırken diğer yandan ise birbirileriyle ikili ve çok aktörlü ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. 1992 yılında Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirvesi'nin ilki düzenlenmiş ve bu zirveler 2010 yılına kadar sürmüştür. Bu kapsamda 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan Anlaşması ile kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin, 16 Eylül 2010 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen son Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları zirvesiyle kuruluşu resmen ilan edilmiştir.[35] Konseyin üyeleri; Azerbaycan, Kazakistan,

31 "Şanhay İşbirliği Örgütü", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa, (15.9.2018).

32 Zehra Altundağ, "Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü", *Avrasya Etüdleri* 49, Sayı 1 (2016): 107-108.

33 Azhar Serikkaliyeva, "Çin'in Yeni Uluslararası Diplomasi Modeli: Şangay İşbirliği Örgütü Örneği", *Eurasian Research Institude*, E-bülten, No: 92 (2016), 1.

34 Frans Paul van der Putten, "China's Interests and The Possibility Of A Security Role For The SCI Outside Central Asia", *The Sanghai Cooperation Organisation* içinde, ed. Marcel de Hass (Den Haag: Clingendael., 2007), 32.

35 Mehmet Seyfettin Erol ve Kadir Ertaç Çelik, "Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17, sy. 2 (Kış 2017): 20-21.

Kırgızistan ve Türkiye'dir.[36] Söz konusu devletlerin ortak platformlarda bir araya gelme çabaları hem Türk Dünyası'nın bütünleşmesini hem de Avrasya jeopolitiğinin merkezinde yer alan Türk Dünyası'nın Rusya ve Çin arasındaki sıkışmışlığının kırılmasını sağlamaktır.

Modern İpek Yolu olarak adlandırılan Kuşak-Yol Projesi 65 ülkeyi ilgilendirmektedir. Deniz ve karayolu hatları üzerinden tasarlanan bu projenin güzergahları incelendiğinde genel olarak gelişmekte olan ülkeler üzerine odaklanıldığı görülmektedir. Çin'i Orta Asya üzerinden Avrupa'ya bağlayacak olan projenin 21 milyar dolarlık bir ekonomik alanı kapsadığı ifade edilmektedir. Projenin ana amacı; kara, deniz ve demir yolları ulaşımında entegrasyon sağlanarak ulaşım maliyetlerinin düşürülmesidir. Bunun yanında Asya, Avrupa ve Afrika'da altyapı yatırımları yapılması da amaçlanmaktadır. Böylece proje ile medeniyetler ve toplumlararası bir etkileşim imkanına kavuşmak hedeflenmektedir.[37] Bu devasa projenin temelinde ise ABD'nin küresel hegemonyasına özellikle de ekonomik anlamda meydan okuyan Çin'in Avrasya üzerinden bir açılımla ekonomik dev olma iddiası yatmaktadır. Proje gerek Türkiye gerekse Türk Dünyası'nın diğer aktörleri tarafından da desteklenmektedir. Bu desteğin temelinde ABD merkezli ilişkilerin daha çok aktörlü olması ve buradan hareketle daha bağımsız yürütülmesi amaçlanmaktadır.

Sonuç

İlk defa Alman coğrafyacı Aleksander Gumbeldt tarafından kullanılan Avrasya sözcüğü Avrupa ve Asya kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu etimolojik bütünselleşme sadece dil biliminin bir tercihi olmayıp coğrafi ve siyasi anlamda da Avrupa ve Asya kıtalarının bütünselliğinin zaruri olarak ifade edilmesidir. Genel anlamda Atlas Okyanusu'ndan Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan bu kıta özellikle de jeopolitik okulun mensuplarının dünya hâkimiyeti için hükmedilmesi ya da en azından kontrol edilmesi zorunlu bir coğrafya olarak ele aldıkları alandır. Bu husus sadece teorik zeminde kalmamış olup tarihi her döneminde küresel liderlik veya cihan hâkimiyeti mücadelesi bu topraklar üzerinde sürdürülmüştür. Öyle ki XIX. yüzyılda Avrasya üzerinde söz konusu olan İngiltere ve Rusya rekabeti literatürde "Büyük Oyun" olarak ifade edilmiştir. Günümüzde ise kimi uzmanlar tarafından Avrasya jeopolitiğinde İkinci Büyük Oyun veya Yeni Büyük Oyun'un

36 Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, http://www.turkkon.org/tr-TR/azerbaycan/5/53, (13.09.2018).

37 Erdal Tanas Karagöl, "Modern İpek Yolu Projesi", *Seta Perspektif,* Sayı 174 (Mayıs 2017): 2.

cereyan ettiği ifade edilmektedir.

Küresel rekabet ve mücadelenin ev sahibi olan Avrasya'nın gerek tarihsel gerekse jeopolitik gerçekliklerden dolayı en önemli olgularının başında ise "Türkler" yer almaktadır. Söz konusu coğrafyanın kalbinde yer alan Türk olgusu Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar bir alanda yoğunlaşmış ve Türk Dünyası olarak ifade edilmektedir. Mevzu bahis dünyanın aktörleri ise İkinci Dünya Savaşı'na kadar gerek Çarlık gerekse Sovyetler Birliği hegemonyası nedeniyle birbirleriyle iletişim kurma imkânından mahrum kalmışlardır. Bu imkân Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle söz konusu olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına müteakip Avrasya'da yeni bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Avrasya'nın kalbini elinde tutan Türk Dünyası ise dört tanesi Orta Asya'da bir tanesi Kafkaslarda olmak üzere beş bağımsız devletin doğuşuna şahitlik etmiştir. Bu devletler bir yandan ulus-devletlerini tesis etmeye ve iç sorunlarını çözmeye çalışırken diğer yandan ise birbirleriyle iletişim kurmaya ve işbirlikleri kurmaya çalışmışlardır. Bu noktada karşılıklı tanıma ve ikili anlaşmalar imza edilmiş olup Türk Keneşi başta olmak üzere çok sayıda uluslararası örgüt kurulmuştur.

11 Eylül saldırılarıyla birlikte gerek uluslararası sistem gerekse Avrasya yeni bir döneme girmiştir. Söz konusu yeni dönem hem Avrasya'nın hem de Türkiye ve Türk Dünyası'nı ciddi anlamda etkilemiştir. Bu süreçte Rusya ve Çin ise doğal yayılma alanları olarak gördükleri Avrasya'yı ABD'ye kaptırmamaya çalışmışlardır. Ancak ABD'nin Afganistan'a askeri müdahalesi ile bölge söz konusu ülkenin etkisine girmeye başlamıştır. Buna rağmen Avrasya'da ve özellikle Orta Asya'da herhangi bir devletin kesin üstünlüğünden söz edilmesi mümkün değildir. Bu rekabet Çin'in günümüzdeki iddialı çıkışı ile yeni bir hüviyet kazanmıştır. Kuşak-Yol Projesi ile Çin, doğrudan Avrasya jeopolitiği üzerinden bir strateji geliştirmiş ve küresel sistemi dönüştürmeyi hedeflemiştir. Türkiye ve Türk Dünyası'nın diğer aktörleri de bu sürece dâhil olmuşlardır.

Rusya ve Çin arasında sıkışan Türk Dünyası aynı zamanda ABD'nin bu aktörlerle mücadelesinde önemli bir işgal etmektedir. Şangay İşbirliği Örgütü gibi yapılarla bütün aktörleri dengelemeye çalışan Türk devletleri kendi aralarında ise ekonomik ve kültürel temelli işbirliği modelleri ile ortak bir platform oluşturmaya çalışmaktalardır. Ancak henüz gerekli kurumsallaşmanın yakalanamadığı aşikârdır. Bu nedenle stratejik bir vizyon çerçevesinde her aktörün potansiyeli ile örtüşen bir misyonla aktive edilecek bir işbirliği sürecinin tarihsel, kültürel ve etnik ögeler üzerinden ortak kimlik olgusuyla inşa edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça / References

Altundağ, Zehra. "Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü." *Avrasya Etüdleri 49*, sy. 1 (2016): 99-124.

Arı, Tayyar. *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 5. Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, 2008.

Ayan, Ergin. "Avrasya'da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar." *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 1 (2010): 37-54.

Bassin, Mark. "Imperialism and The Nation State in Friedrich Ratzel's Political Geography." *Progress in Human Geography* 11, Issue 4 (September 1987): 487-495.

Brunn, S. D. and Mingst, K. A. "Geopolitics". *Progress in Political Geography* içinde, ed. Michael Pacione, 41-77. New York: Routledge, 2013.

Brzezinski, Zbigniew. *Büyük Satranç Tahtası*, çev. Gül Keskil ve Gülsev Pakkan. İstanbul: Sabah Kitapları, 2005.

Costachie, Silviu. "German School of Geopolitics Evolutions, Ideas, Prospects". *Romanian Review on Political Geography XIII*, No 2 (2011): 264-276.

Çelik, Kadir Ertaç. "Kazakistan'da Kimlik ve Dış Politika." *TÜRKSAV Türk Dünyası 25 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler* içinde, der. Mehmet Seyfettin Erol ve Yavuz Gürler. 149-157. Ankara: Akçağ Yay., 2016.

Çelik, Kadir Ertaç. "Kimlikler Güç Dengesi İttifaklar: Kazakistan Örneği". Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014.

Doğanay, Hayati. "Türk Dünyası'nın Siyasi Sınırları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* sy. 3 (1995): 23-56.

Dönmez, Yusuf. *Türk Dünyası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.

Erol, Mehmet Seyfettin. "Avrasyacılıktan Türk Avrasyasına Türk Dünyasının Değişen Jeopolitiği". *TÜRKSAV Türk Dünyası 25 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler* içinde, der. Mehmet Seyfettin Erol ve Yavuz Gürler, 189-197. Ankara: Akçağ Yay., 2016.

Erol, Mehmet Seyfettin. "20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Arayışlar ve Gelecek." *TÜRKSAV Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler* içinde, der. Mehmet Seyfettin Erol ve Yavuz Gürler, 41-51. İstanbul: BS Yayın Basım, 2011.

Erol, Mehmet Seyfettin. "Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya Jeopolitiği ve Türk Avrasyacılığı." *Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya'nın Değişen Jeopolitiği Yeni Büyük Oyun* içinde, der. Mehmet Seyfettin Erol. 1-39. Ankara: Barış Platin Kitabevi, 2009.

Erol, Mehmet Seyfettin ve Çelik, Kadir Ertaç. "Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17, sy. 2 (Kış 2017): 15-32.

Evans, Graham and Newnham, Richard. *The Penguin Dictionary of International Relations*, London: Penguin Books, 1998.

Göney, Suat. *Siyasi Coğrafya.* Cilt 2. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1993.

Hann, Chris. "A Concept of Eurasia". *Current Anthropology* 57, no. 1 (2016): 1-27.

İlhan, Suat. *Avrupa Birliği'ne Neden Hayır: Jeopolitik Yaklaşım.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.

Karagöl, Erdal Tanas. "Modern İpek Yolu Projesi", *Seta Perspektif,* Sayı 174, Mayıs 2017.

Lafaber, Walter. *The American Age: U.S. Foreign Policy At Home and Abroad.* NewYork: W. W. Norton & Company, 1994.

Mackinder, Halford J. "The Geographical Pivot of Hisory." *The Geographical Journal* 23 no. 4 (1904): 421-444.

"China's Initiation of the Five Principles of Peaceful Co-Existence", *Ministry of Foreign Affairs of The People's Republic of China,* (2018), http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18053.htm, (07.09.2018).

Putten, Frans Paul van der. "China's Interests and The Possibility Of A Security Role For The SCI Outside Central Asia." *The Sanghai Cooperation Organisation* içinde, ed. Marcel de Hass. 31-41. Den Haag: Clingendael, 2007.

Özder, Adem. Avrasya Kavramı ve Önemi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)* II, sy. 2 (2013): 65-88.

Serikkaliyeva, Azhar. "Çin'in Yeni Uluslararası Diplomasi Modeli: Şangay İşbirliği Örgütü Örneği." *Eurasian Research Institude*, E-bülten, No: 92, 2016.

Spykman, Nicholas J. *The Geograpyh of the Peace*. New York: Harcourt Brace and Company, 1994.

Stogiannos, Alexandros. *The Genesis of Geopolitics and Friedrich Ratzel.*

Switzerland: Springer International Publishing, 2019.

"Şanhay İşbirliği Örgütü", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa, (15.9.2018).

Taban, Hayati. "Klasik ve Eleştirel Jeopolitiğin Karşılaştırılması ve "Stratejik Derinliğin" Bu Bağlamda İncelenmesi." *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 1, sy. 1 (2013): 21-31.

Topal, Erhan ve Sezer, Adem. "Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası Coğrafyasına İlişkin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi." *Marmara Coğrafya Dergisi* 33 (2016): 96-113.

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, http://www.turkkon.org/tr-TR/azerbaycan/5/53, (13.09.2018).

Yıldız, Feridun. "Avrasya Jeopolitiğinde Rus-ABD Yaklaşımları." *21. Yüzyıl Dergisi* 1 (2017): 149-177.

SINIR ÖTESİ OPERASYONLARIN POLİTİK EKONOMİSİ: FIRAT KALKANI HAREKÂTI ÖRNEĞİ

Meral BALCI[1]
Ceren Ece GÖCEN[2]

Öz

2011 yılında başlayan Suriye İç Savaşı kapsamında Esad rejimi, IŞİD ve PYD/YPG gibi yapılanmalar Türkiye sınırında güvenlik tehdidi yaratmaktadır. Türkiye ise sınır hattını terör unsurlarından temizleme, bölgede güvenliği sağlama ve Suriye'den gelen göç akınını durdurma amaçlarıyla sınır ötesi operasyonlar düzenlemektedir. Bu operasyonlardan ilki 24 Ağustos 2016'da başlayan ve Türk Silahlı Kuvvetleri destekli Özgür Suriye Ordusu tarafından yürütülen Fırat Kalkanı Harekâtı'dır. Harekât sonucunda önemli bir başarı elde edilmiş, Cerablus, Çobanbey ve El-Bab şehirleri IŞİD'in elinden alınarak güvenlik kısmen sağlanmıştır. Sınır ötesi operasyonların askeri başarısına ek olarak politik ve ekonomik çıktıları da olmuştur. Bu çalışma, politika ve ekonominin birbirinden ayrı tutulamayacağı gerçeği göz önünde bulundurularak, Fırat Kalkanı Harekâtı özelinde sınır ötesi operasyonların politik ekonomiye yansımasının ne olduğunu tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Türk Silahlı Kuvvetleri, Özgür Suriye Ordusu, Fırat Kalkanı Harekâtı

1 Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: mbalci@marmara.edu.tr
2 Arş. Gör., İstinye Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: ceren.gocen@istinye.edu.tr

Political Economy of Cross-Border Operations: Example of Operation Euphrates Shield

Abstract

Within the scope of the Syrian Civil War which began in 2011, structures such as Assad regime, ISIS and the PYD/YPG is creating a security threat in the border with Turkey. Turkey regulates cross-border operations with the aims of clearing the boundary line of the terrorist elements, provide security in the region and stopping the influx of immigration from Syria. The first of these operations is the Operation Euphrates Shield, which started on 24 August 2016 and was carried out by the Free Syrian Army which supported by Turkish Armed Force. As a result of the operation, a significant success has been achieved. Cerablus, Çobanbey and El-Bab taken from the ISIS and security has been partly provided. In addition to the military success of cross-border operations, there have political and economic outputs. This study aims to determine what is the political economy reflection of cross-border operations in particular the Operation Euphrates Shield, considering the fact that policy and economy can not be separated from each other.

Keywords: Syria, Turkish Armed Forces, Free Syrian Army, Operation Euphrates Shield

Giriş

Suriye'de 2011 yılı itibariyle başlayan ve günümüzde halen etkisini sürdüren iç savaş süresince, rejim güçleri ve silahlı örgütlerden olan IŞİD, PYD/YPG gibi yapılanmalar güçlenerek savaş bölgesini ve Türkiye'nin sınır ve iç güvenliğini tehdit eder hale gelmiştir. Esad rejiminin ve güçlenen yasa dışı yapılanmaların artan şiddet eğilimleri sivil göç akınını da artırmıştır. Ayrıca Türkiye ve Suriye arasındaki sınır hattının 911 kilometre ile en uzun sınır olması[3] ve bölgenin yasa dışı geçişe imkân sağlaması, terör örgütü mensuplarının da ülkeye sızabilmesiyle sonuçlanmıştır. IŞİD'in Türkiye'nin sınır şehirlerine roket saldırılarında bulunması, Cerablus'un da içinde yer aldığı Fırat Nehri'nin batısında kalan bölgenin Türkiye için kırmızı çizgi olarak belirlenmesi[4] gibi gelişmeler hem bölgenin hem de Türkiye'nin iç güvenliği için tehlike yaratarak, ülkenin sınır ötesi operasyonlar için haklı dayanağını oluşturmuştur.

Türkiye'nin Suriye'ye yönelik ilk sınır ötesi operasyonu 24 Ağustos 2016'da başlayıp 7 ay süren ve Türk Silahlı Kuvvetleri ile Türkiye'nin eğittiği Özgür Suriye Ordusu tarafından yürütülen Fırat Kalkanı Harekâtı'dır. Güvenli bölge yaratma amacıyla başlanan harekâtta, Cerablus bölgesi IŞİD ve PYD'den tamamen temizlenmiş ve Azez-Cerablus hattında kontrol sağlanmıştır. Daha sonrasında ise Cerablus ve Azez'in yanı sıra Mare, Çobanbey, Dabık Köyü gibi önemli merkezlerin de kontrolünün sağlanmış ve El-Bab'ın terörist yapılanmalardan temizlenmiştir.[5] Böylece 29 Mart 2017 tarihli Milli Güvenlik Kurulu'nun açıklamasıyla, sınır ötesi operasyonların ilk safhasını oluşturan Fırat Kalkanı Harekâtı başarıyla son bulmuştur.[6]

Sınır ötesi operasyonların daha çok güvenlik tehdidi ve askeri eksende incelenmesi, literatürde politik ve ekonomik çıktılarının göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Halbuki sınır ötesi operasyonlar, uluslararası politikada oldukça geniş yankı bulmakta, destek olan ve karşı çıkan ülkelerle diplomatik ilişkileri etkilemektedir. Aynı zamanda operasyon maliyetleri, askeri eğitim ve operasyon sonrası altyapı yardımları açısından ekonomiye de ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda

3 'Türkiye-Suriye Arasındaki Sınır Kapıları', Tarihi Olaylar, http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/turkiye-suriye-siniri-725, Erişim: 01.09.2018.

4 'Fırat'ın batısı kırmızı çizgi', Milliyet Gazetesi, http://www.milliyet.com.tr/firat-in-batisi-kirmizi-cizgi-siyaset-2081424/, Erişim: 01.09.2018.

5 '21'nci yüzyılda bir zafer: Fırat Kalkanı', Yeni Şafak Gazetesi, https://www.yenisafak.com/dunya/21nci-yuzyilda-bir-zafer-firat-kalkani-2784901, Erişim: 01.09.2018.

6 29 Mart 2017 Tarihli Toplantı, MGK Genel Sekreterliği, https://www.mgk.gov.tr/index.php/29-mart-2017-tarihli-toplanti, Erişim: 01.09.2018.

çalışma, politika ve ekonominin birbirinden ayrı tutulamayacağı gerçeği göz önünde bulundurularak, askeri başarıyla sonuçlanan Fırat Kalkanı Harekâtı'nın politik ekonomiye yansımasının ne olduğunu tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Fırat Kalkanı Harekâtı'na Genel Bakış

Özellikle sivillerin güvenliğinin ön planda tutulduğu ve yasa dışı örgütlere Fırat Nehri'nin batısının Türkiye için ne kadar önemli olduğunun mesajını vermek amacıyla 'Fırat Kalkanı' ismini alan harekât[7], 24 Ağustos 2016 tarihinde başlatılmıştır. Türkiye, taraf olduğu Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmesi'nin 51. Maddesinde yer alan meşru müdafaa hakkını kullanarak önleyici müdahalede bulunmuş ve Türkiye-Suriye sınır hattında güvenliğin sağlanması, bölgenin yasa dışı terör örgütlerinden temizlenmesi ve böylece göç akınının durdurulması amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda ise Suriye'nin muhalif örgütlerinden olan Sultan Murad Tugayı, Şamlılar Cephesi, Feylak eşŞam, Ceyş el-Tahrir, Hamza Fırkası, Liva el-Mutasım, Nureddin Zengi Tugayı, 13. Tümen ve Liva Sukur el-Cebel örgütlerine eğitim ve donatım desteği sağlanmıştır.[8]

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 24 Ağustos 2016'da sabaha karşı topçu atışları ve savaş uçakları bombardımanıyla başlattığı, sonrasında kara desteğiyle de müdahil olduğu harekâtın piyade gücünü Özgür Suriye Ordusu oluşturmuştur.[9] IŞİD kontrolü altında olan Cerablus'un 24 saatten kısa bir sürede ele geçirilmesinden sonra El-Bab'a yönelen birlikler, 19 Eylül 2016 tarihinde çevre bölgelerle beraber Mare, Azez, Cerablus, Çobanbey hattında hakimiyet sağlanmıştır.[10]

Harekâta dair bir sonraki adım 20 Eylül 2016'da Dabık Köyü'ne yönelik olmuştur. Bölgede kontrolün sağlanmasının ardından, Menbiç'in kuzeyindeki tüm IŞİD köylerinin ele geçirilmesiyle YPG ve Özgür Suriye Ordusu sınırı oluşmuştur. Harekâtın son aşaması ise El-Bab'ın IŞİD'in elinden alınması için operasyonların başlamasıyla gerçekleşmiştir. Bir şehir savaşı olarak nitelendirilebilecek operasyon, Türk Silahlı Kuvvetleri ve Özgür Suriye Ordusu'nun yoğun mücadelesiyle 23 Şubat 2017'de

7 '21'nci yüzyılda bir zafer: Fırat Kalkanı', Yeni Şafak Gazetesi, https://www.yenisafak.com/dunya/21nci-yuzyilda-bir-zafer-firat-kalkani-2784901, Erişim: 01.09.2018.

8 Can Acun, '7 soruda Fırat Kalkanı operasyonu', Timeturk, https://www.timeturk.com/7-soruda-firat-kalkani-operasyonu/haber-268895, Erişim: 03.09.2018.

9 'Beş Soruda Fırat Kalkanı', Evrensel, https://www.evrensel.net/haber/330355/bes-soruda-firat-kalkani, Erişim: 03.09.2018.

10 '21'nci yüzyılda bir zafer: Fırat Kalkanı', Yeni Şafak Gazetesi, https://www.yenisafak.com/dunya/21nci-yuzyilda-bir-zafer-firat-kalkani-2784901, Erişim: 01.09.2018.

başarıyla sonuçlanmıştır.[11]

Fırat Kalkanı Harekâtı'nın bittiği ise 29 Mart 2017 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısı sonucunda, "Ülkemizin sınır güvenliğini sağlamak, DEAŞ terör örgütünün ülkemize yönelik tehdit ve saldırılarını önlemek, yerinden edilmiş Suriyeli kardeşlerimizin ülkelerine dönüşlerine imkan vermek ve Fırat Kalkanı Harekatı bölgesinde huzur ve güven içerisinde yaşamlarını sürdürmelerini sağlamak maksadıyla yürütülen harekatın başarıyla sonuçlandığı ifade edilmiştir." açıklamasıyla resmi olarak ilan edilmiştir.[12]

Sınır ötesi operasyonların bir örneğini oluşturan Fırat Kalkanı Harekâtı süresince, özellikle Türkiye, Rusya ve İran arasında politik ve diplomatik temaslar gerçekleşmiştir. BM gözetiminde Cenevre görüşmeleri ve Astana görüşmeleri olmuştur.[13] Rusya ve İran dışında da diğer devletlerin Türkiye'ye yönelik algıları etkilenmiş, bu durum uluslararası politikada diplomatik ilişkilere yansımıştır. Diğer yandan harekât öncesinde muhalif gruplara verilen eğitim ve donanımlar, harekât boyunca yapılan askeri harcamalar ve harekât sonrasında bölgedeki altyapı onarımı ve yeniden inşa süreci için verilen destekler Türkiye'nin ekonomisine de doğrudan yansımıştır.

Fırat Kalkanı Harekâtı'nın Politik Ekonomisi

Harekâtın başlamasından önce Türkiye'nin iç siyasetinde ve uluslararası ortamda yaşanan sorunlar, harekâtın bir çıktısı olarak politik ekonomiyi de etkilemiştir. Bu dönem bölgesel sorunların çıkmaza girdiği, ABD ve Türkiye'nin siyasi ortaklığının giderek azaldığı, ABD'nin Suriye Demokratik Güçleri kapsamında YPG ve PYD örgütlerini silahlandırdığı, Rusya'ya ait savaş uçağının düşürülmesi ve bir kriz ortamının oluştuğu, Avrupa Birliği ile mülteci krizine bağlı anlaşmazlıkların var olduğu bir dönem olmuştur. Harekât, güvenlik problemlerinin yanı sıra politik ekonomiyi doğrudan ilgilendiren bu sorunların çözümü için bir araç olarak görülmüştür.

Fırat Kalkanı'nın Türkiye için güvenliği sağlamaya yönelik askeri hedefleriyle beraber politik ve ekonomik amaçları da olmuştur. Politik olarak Suriye'de toprak bütünlüğünün sağlanması, Türkiye-Suriye sınır

11 'Fırat Kalkanı Harekâtı ve Harita Çizelgesi', Stratejik Ortak, https://www.stratejikortak.com/2018/08/firat-kalkani-harekati.html, Erişim: 03.09.2018.

12 29 Mart 2017 Tarihli Toplantı, MGK Genel Sekreterliği, https://www.mgk.gov.tr/index.php/29-mart-2017-tarihli-toplanti, Erişim: 01.09.2018.

13 Süleyman Sırrı Terzioğlu, Uluslararası Hukuk Açısından Fırat Kalkanı Harekatı'nın Meşruluğu Sorunu, *TBB Dergisi*, 134, 2018: 595-596.

hattında olası bir bağımsız Kürt yapılanmasının ve bu yapılanmanın Irak Kürtleri ve PKK ile bütünleşmesinin önüne geçilmesi, politik etkisi oldukça fazla olan göç sorunun sonlandırılması olarak sıralanmıştır. Ayrıca sınır güvenliğine ve terörün sonlanmasına yönelik başlatılacak harekâtın başarıyla sonuçlanmasının uluslararası politikada yaratacağı imaj tazelenmesi göz önünde bulundurulmuştur. Ekonomik olarak ise Körfez ülkeleri doğal gazının Türkiye toprakları üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasıdır. Bunu sağlamak üzere Suriye üzerinden geçerek Akdeniz'e ulaşacağı tartışılan olası yeni bir doğal gaz boru hattının engellenmesi hedeflenmiştir.[14] Aynı zamanda Suriye'den Türkiye'ye göç akınının devamı ya da artması, ülke ekonomisine ek bir maliyet yaratmaktadır. Bu durumun önüne geçmek istenmiştir.

Başarıyla sonuçlanan harekâtın ardından Zeytin Dalı Harekâtı gibi yeni bir sınır ötesi operasyon yapılırken Türkiye, Suriye krizinin çözümüyle ilgili Rusya ve İran gibi ülkelerle bölgede karar alıcı bir aktör konumuna gelmiştir. Harekâtın başlaması Türkiye'yi destekleyen ülkelerle diplomatik ilişkilerde olumlu bir atmosfer yaratmıştır. Ayrıca uluslararası koalisyonunun yürüttüğü terörle mücadele operasyonlarını destekleme ve sağlamlaştırma taahhüdüne bağlı kalarak, uluslararası toplumda imajını nispeten arttırmıştır.

Türkiye'de sınır ötesi operasyonların ardı ardına devam etmesi, Suriye'ye yönelik operasyon dizisinin ilki olan Fırat Kalkanı'nda eksiklerin görülmesi ve giderilme çabaları, bunlarla beraber askeri teknolojinin ne oranda ileri gittiğinin görülmesi askeri harcamaları artırmıştır. Öyle ki 2015 yılında GSYİH'nın yüzde 1,8'ine denk gelen askeri harcamalar, harekâtın başladığı 2016'da yüzde 2,1'e, 2017'de ise yüzde 2,2'ye yükselmiştir.[15] Bu değerler rakamsal bazda, 2015 yılı için 15,4 milyar dolarken, 2016 yılında 17,8 milyar dolar ve 2017'de ise 18 milyar dolar olarak belirlenmiştir.[16] Ayrıca savunma sanayii değer kazanmış, verilen destekler artırılmış ve yüksek maliyetli projelerin önü açılmıştır. Buna verilecek en iyi örnek,

14 Nejat Tarakçı, 'Fırat Kalkanı Harekatının Jeopolitik Etkileri', *TASAM*, (2018): 1-2, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/kalkan_m__k_l_c_m__pdf_a4766b20-11b9-475b-aab5-1088c3495851.pdf, Erişim: 12.09.2018.

15 'Military expenditure by country as percentage of gross domestic product, 2003-2017', SIPRI, https://www.sipri.org/sites/default/files/3_Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932017%20as%20a%20share%20of%20GDP.pdf, Erişim: 17.09.2018.

16 'Military expenditure by country, in constant US$ m., 2009-2017, SIPRI, https://www.sipri.org/sites/default/files/1_Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932017%20in%20constant%20%282016%29%20USD.pdf, Erişim: 17.09.2018.

savunma sanayiinin en önemli kurumlarından olan ASELSAN'ın 2017 yılında piyasa değerini yüzde 167 artırması ve 12,7 milyar dolardan 33,9 milyar dolara çıkarmasıdır.[17]

Askeri harcamalar sınır ötesi operasyonların ekonomik anlamda kilit noktasını oluşturmaktadır. Fırat Kalkanı sürecinde istihbarat ve teknolojik destek eksikliği dikkat çekmiştir. Örneğin, IŞİD'in El-Bab'da TSK'ya yönelik kurduğu pusuda, hava durumunun yoğun sisli olması ve Türkiye'nin sise karşı etkili izleme ve gözetim cihazları eksikliğin maliyeti çok ağır kayıplar verilmesine sebep olmuştur.[18] Ayrıca IŞİD'in elinde bulunan ağır silahlar ve en gelişmiş anti tank silahlarından biri olarak gösterilen Kornet[19] gibi silahlar TSK'ya ait birçok zırhlı araca hasar vermiş ve kullanılamaz hale getirmiştir. Buna karşılık Türkiye'nin Suriye'de aktif olarak kullandığı, 1960 yılı teknolojisiyle üretilen fakat modernizasyonu sağlanan M-60T SABRA tipi tanklar başarılı bir görüntü çizmiştir.[20]

Askeri harcamalar ekonomi politikalarına da yansımıştır. Bölgenin yeniden şekillenmesi ve özellikle Arap Baharı sonrası süreçte sınır ötesi operasyonların da etkisiyle yeni silahların alınması savunma sanayiinde ilk defa açık verilmesi gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda Orta Vadeli Program kapsamında vergiler zaruri olarak artırılmıştır. Yeni vergi düzenlemelerinin üçte ikisinin savunma sanayi odaklı olduğu belirtilmiştir.[21]

Fırat Kalkanı Harekâtı'nın daha politik olan amaçlarının ekonomik çıktıları da olmuştur. Terör faaliyetlerinden arındırılan 2 bin 55 kilometrekarelik alan güvenli bölge ilan edilirken, bu bölgelerde Türkiye'nin desteğiyle yerel meclisler kurularak altyapı ve onarım çalışmaları yapılmıştır. Türkiye tarafından eğitilen yaklaşık 5 bin polis bölgede güvenliği sağlamakla görevlendirilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın desteğiyle yaklaşık 500 okul onarılmış, gerekli eğitim malzemelerinin büyük çoğunluğu

17 'ASELSAN, piyasa değerini en çok artıran şirket oldu', Bloomberg HT, https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2066976-aselsan-piyasa-degerini-en-cok-artiran-sirket-oldu, Erişim: 22.09.2018.

18 'El Bab'da DAEŞ Pususu: 16 Şehit', Hürriyet Gazetesi, http://www.hurriyet.com.tr/gundem/el-babda-deas-pususu-16-sehit-40314965, Erişim: 17.09.2018.

19 Ahmet Gözütok, 'Anti tank silahları, yapabilecekleri ve aktif tank koruma sistemleri', https://www.donanimhaber.com/savunma-sanayi/haberleri/Anti-tank-silahlari-yapabilecekleri-ve-aktif-tank-koruma-sistemleri.htm, Erişim: 18.09.2018.

20 'İdlib ve Afrin Operasyonunda Türk Tankları: M-60T Sabra', Stratejik Ortak, https://www.stratejikortak.com/2018/01/m60t-sabra-idlib.html, Erişim: 18.09.2018.

21 'Vergi artışı istemezdik savunma için mecburuz', Türkiye Gazetesi, http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/508272.aspx, Erişim: 19.09.2018.

Türkiye tarafından tedarik edilmiştir. Yine bu okullarda eğitim verecek öğretmenlere formasyon eğitimi verilmiştir. Mevcut hastanelerin onarımı gerçekleştirilirken Cerablus'ta olduğu gibi yeni devlet hastanesi inşaatı da üstlenilmiştir. Fırat Kalkanı bölgesinde zarar gören camiiler onarılmış, yüzlerce din adamı eğitim sürecinden geçirilmiş ve görevlendirilmiştir.[22] Bütün bu mali kaynak harcanması gereken eğitim ve onarım hizmetleri Türkiye'yi ekonomik olarak etkilemiştir. Bu ekonomik harcamalar diğer yandan yumuşak güç unsuru oluşturmuştur. Başta Suriye halkı olmak üzere uluslararası toplum takdirle karşılamıştır.

Sonuç

Suriye'ye yönelik düzenlenen sınır ötesi operasyonlardan ilki olan Fırat Kalkanı harekâtıyla askeri, politik ve ekonomik çıktılar elde etmek amaçlanmıştır. Askeri amaçlar Türkiye-Suriye sınır hattında güvenliğin sağlanması, bölgenin yasa dışı terör örgütlerinden temizlenmesi ve teröre bağlı göç akınının durdurulmasını kapsamıştır. Politik amaçlar Suriye'de toprak bütünlüğünün sağlanması, Türkiye-Suriye sınır hattında olası bir bağımsız Kürt yapılanmasının önüne geçilmesi ve göç sorunun sonlandırılması olarak sıralanmıştır. Ekonomik amaçlar ise boru hatlarının Türkiye üzerinden geçerken güvenli bir şekilde devam edebilmesi, terör sorununun sonlanması ve teröre bağlı maliyetin azaltılması, göç sorunun sonlanması olarak gündeme gelmiştir

Harekât askeri başarıyla sonuçlanmış ve bölgede güvenlik sağlanmıştır. Bu başarıyla beraber Türkiye, Suriye'nin geleceği konusunda karar alıcı bir pozisyona gelmiş, diplomatik ilişkilerin önemli bir aktörü olmuştur. Ayrıca yardımlar yoluyla yaptığı ekonomik harcamalarla yumuşak gücünü kullanarak uluslararası toplumda başarılı bir görüntü çizmiştir. Ekonomik açıdan savaş durumunun bir gerçeği olarak askeri harcamaları artırmıştır. Bu harcamalar eksikliklerin görülüp giderilmesi ve son teknolojilere uyum sağlama çalışmalarını beraberinde getirmiştir.

Hem güvenlik hem de politik ekonomi açısından bir çıktı olarak beklenen göç sorunu ise tamamen çözüme kavuşamamıştır. Kesin çözüm için sınır ötesi operasyonların sonlanması ve yeniden inşa sürecinin tamamlanması gerekmektedir. Bu bağlamda Fırat Kalkanı'nın devamı niteliğinde olan

22 'Suriye'nin Yeni Yüzü: Fırat Kalkanı Bölgesi', TRT Haber, https://www.trthaber.com/haber/gundem/suriyenin-yeni-yuzu-firat-kalkani-bolgesi-381288.html, Erişim: 13.09.2018.

Zeytin Dalı Harekâtı da başarıyla sonuçlanmış ve İdlib Operasyonu üzerinde hazırlıklar devam etmektedir. Yolun sonu olarak nitelendirilen bu süreç de başarıyla sonuçlandığı takdirde Türkiye'nin politik ekonomisi için daha olumlu bir atmosfer mümkün olacaktır. Fakat günümüz ekonomik şartlarında sınır ötesi operasyonlar ve askeri harcamaların maliyeti göz önünde bulundurulduğunda sürdürülebilir olması zor gözükmektedir. Bu durumda ilerleyen zamanlarda sorunların tamamen çözüme kavuşması için Türkiye'yi zorlu bir süreç beklemektedir.

Kaynakça / References

Acun, Can. '7 soruda Fırat Kalkanı operasyonu', 27.08.2016. https://www.timeturk.com/7-soruda-firat-kalkani-operasyonu/haber-268895 (Erişim: 03.09.2018).

Bloomberg HT. 'ASELSAN, piyasa değerini en çok artıran şirket oldu', 05.11.2017. https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2066976-aselsan-piyasa-degerini-en-cok-artiran-sirket-oldu (Erişim: 22.09.2018).

Evrensel. 'Beş Soruda Fırat Kalkanı', 24.08.2017. https://www.evrensel.net/haber/330355/bes-soruda-firat-kalkani (Erişim: 03.09.2018).

Gözütok, Ahmet. 'Anti tank silahları, yapabilecekleri ve aktif tank koruma sistemleri', 28.08.2016. https://www.donanimhaber.com/savunma-sanayi/haberleri/Anti-tank-silahlari-yapabilecekleri-ve-aktif-tank-koruma-sistemleri.htm (Erişim: 18.09.2018).

Hürriyet Gazetesi. 'El Bab'da DAEŞ Pususu: 16 Şehit', 23.12.2016. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/el-babda-deas-pususu-16-sehit-40314965 (Erişim: 17.09.2018).

MGK. '29 Mart 2017 Tarihli Toplantı', https://www.mgk.gov.tr/index.php/29-mart-2017-tarihli-toplanti (Erişim: 01.09.2018).

Milliyet Gazetesi. 'Fırat'ın batısı kırmızı çizgi', 01.07.2015. http://www.milliyet.com.tr/firat-in-batisi-kirmizi-cizgi-siyaset-2081424/ (Erişim: 01.09.2018).

SIPRI (2018). 'Military expenditure by country as percentage of gross domestic product, 2003-2017'. https://www.sipri.org/sites/default/files/3_Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932017%20as%20a%20share%20of%20GDP.pdf (Erişim: 17.09.2018).

SIPRI (2018). 'Military expenditure by country, in constant (2016) US$ m., 2009-

2017'. https://www.sipri.org/sites/default/files/1_Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932017%20in%20constant%20%282016%29%20USD.pdf (Erişim: 17.09.2018).

Stratejik Ortak. 'Fırat Kalkanı Harekâtı ve Harita Çizelgesi', 24.08.2018. https://www.stratejikortak.com/2018/08/firat-kalkani-harekati.html (Erişim: 03.09.2018).

Stratejik Ortak. 'İdlib ve Afrin Operasyonunda Türk Tankları: M-60T Sabra', 18.01.2018. https://www.stratejikortak.com/2018/01/m60t-sabra-idlib.html (Erişim: 18.09.2018).

Tarakçı, Nejat. 'Fırat Kalkanı Harekatının Jeopolitik Etkileri', 2018. http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/kalkan_m__k_l_c_m__pdf_a4766b20-11b9-475b-aab5-1088c3495851.pdf (Erişim: 12.09.2018).

Tarihi Olaylar. 'Türkiye-Suriye Arasındaki Sınır Kapıları', 2018. http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/turkiye-suriye-siniri-725 (Erişim: 01.09.2018).

Terzioğlu, Süleyman Sırrı. 'Uluslararası Hukuk Açısından Fırat Kalkanı Harekatı'nın Meşruluğu Sorunu'. *TBB Dergisi*, 134, (2018): 587-638.

TRT HABER. 'Suriye'nin Yeni Yüzü: Fırat Kalkanı Bölgesi', 22.08.2018. https://www.trthaber.com/haber/gundem/suriyenin-yeni-yuzu-firat-kalkani-bolgesi-381288.html (Erişim: 13.09.2018).

Türkiye Gazetesi. 'Vergi artışı istemezdik savunma için mecburuz', 03.10.2017. http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/508272.aspx (Erişim: 19.09.2018).

Yeni Şafak Gazetesi. '21'nci yüzyılda bir zafer: Fırat Kalkanı', 26.08.2017. https://www.yenisafak.com/dunya/21nci-yuzyilda-bir-zafer-firat-kalkani-2784901 (Erişim: 01.09.2018).

KUTB'UN HÜSREV Ü ŞİRİN MESNEVİSİNİN DİLİNDEKİ TÜRKÇE KELİMELERİN LEKSİK-SEMANTİK GRUPLARI

Murat SABIR[1]

Öz

Makalede Altın Orda devrine ait önemli yazı eserlerinden Kutb'un *Hüsrev ve Şirin* destanının söz varlığı incelenmiştir. Bilhassa, yazı eserinin çeşitli dönem hizasında Sovyet ve Kazak bilim adamları tarafından araştırılmasına da değinilmiştir. Destanın dili konusunda dil bilimi alanından birçok bilim adamının fikir ve görüşleri alınmış, Türk halkları açısından birçok ortak yönleri olduğuna vurgu yapılmıştır. Destan dilindeki Türkçe sözcükler leksik-semantik gruplara sınıflandırılarak araştırılmıştır. Kutb'un *Hüsrev ve Şirin* destanının tercüme değil, kendi başına Orta Türkçe dilinde yazılmış bir eser olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda devri, yazı anıtı, Eski Kıpçak dili, leksikoloji

1 Prof. Dr., Kazakistan Cumhuriyeti Bati Kazakistan Inavasyon ve Teknoloji Üniversitesi Filoloji Bölümü. e-mail: murat sabir_uralsk@mail.ru

The Lexical-Semantic Groups of the Turkic Words of the Kutb's poem "Husrau ua Shirin"

Abstract

In the article the vocabulary of Altyn Orda historical period's monument - Kutb's poem "Husrau ua Shirin" is considered. The investigation of this written monument was analyzed from the side of the Soviet and Kazakh scientists. The opinion of the scientists about the language of the poem was segregated and the commonness of this monument to the Turkic peoples was shown. Turkic words of the poem language were investigated by classifying to the lexical-semantic groups. Kutb's poem "Husrau ua Shirin" was proved as not the translation, but as a composition, written in the Turkic language.

Keywords: Altyn Orda period, written monument, ancient kypshak language, vocabulary

Kutb'un Hüsrev ü Şirin Mesnevisinin Dilindeki Türkçe kelimelerin Leksik-Semantik Grupları

Altın Orda devrinde dünyaya gelen Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* mesnevisi Türkoloji sahasında günümüze kadar bir çok kez araştırılmış ve araştırılmaktadır. Nizami'nin Farsça yazdığı aynı adlı mesnevinin serbest tercümesi olarak kabul edilir. Bu eser üzerinde bir çok araştırması bulunan A. Zajączkowski "Nizami nüshasının tercümesi değil, yarı yarıya telif bir eserdir ve bu gözle bakılması gereken bir eserdir" der. [2]

Sovyet türkoloğu E. N. Necip Farsça Hüsrev ü Şirin ile Türkçesinin mazmunlarının benzer olduğunu belirttikten sonra Türkçe nüshanın yarı yarıya orijinal/telif bağımsız bir roman olarak kabul eder. [3] Mesnevinin dili için/hakkında bazı bilim adamları Oğuz Kıpçak karışık derken bazıları da Kıpçak Oğuz karışık Türkçe demektedir. Hatta eski Özbek Dilinde[4] yazılmıştır diyenler bile vardır. A. Zajączkowski *Hüsrev ü Şirin* Kıpçak Türkçesinde yazılmıştır diyerek bir sonuca varmaktadır. A. M. Şçerbak da eserin dilinde Kıpçakça unsurların çok açık görüldüğünü belirtmektedir.[5] Yani bilim adamlarının bazısı *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin dilinin Oğuz, bazıları da Kıpçak Türkçesi esasında oluşturulduğunu öne sürerler. Ancak hemen hepsi de eserin dilinin Doğu Türkçesinin zel 'ź' grubuna girdiğini kabul ederler.

Ne olursa olsun bu eserin bütün Türk dünyasının ortak eseri olduğunu hatırlatmadan geçmemek gerekir.

1970)li yılların başında E. N. Necip *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin söz varlığı içindeki Türkçe kelimelerin tarihi karşılaştırmalı sözlüğünün birinci cildini yayınladı. [6]

Kazak dili alimleri de bu yadigarın araştırılmasında üzerlerine düşen katkıları yaptılar. 1974 yılında A. İbatov Kutb'un mesnevisini esas alarak Kazakça *Kutb'un Hüsrev ü Şirin Mesnevisinin Sözlüğü*'nü çıkardı.[7] Sözlükte

2 Zajączkowski A. O nekotorıh iyzbrannıh rabotah v polskom vostokovedeniyiy v oblasti tyurkologii, arabiystiki i iranistiki (1946-1956 gg' // Sovetskoe vostokovedeniye, 1957, № 27

3 Nadjip E. N. İsledovaniya po istorii tyurkskiyh yazıkov, XI-XIV vv. - Moskva, 1989.

4 Fazılov E. Starouzbekskiy yazık, Horezmiyskiye pamyatniki XIV veka. t. I. Taşkent, 1966, t. 2. Taşkent, 1971

5 Şçerbak A. M. Grammatika starouzbekskogo yazıka. - M. L. , 1962. - 274s.

6 Nadjip E. N. İstoriyko-sravniytelnıy slovar XIV veka. Na materiyale "Husraw wa Şirin" Kutba i ego yazık. - Moskva, 1979. - 478s.

7 İbatov A. Kutbtıñ "Husraw wa Şirin" poemasınıñ sözdigi. – Almatı, 1974. – 278 b.

4410 kelime yer almaktadır. B. Sagındıkov'un 1977 yılında savunduğu "XIV. Asır Türkçe Yazmaların Söz Varlığının Karşılaştırmalı Tahlili" adlı tezinde Harezmi'nin *Muhabbet-name*, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* ve Seyf-i Sarayi'nin *Gülistan bi't-Türki* adlı eserlerinin leksikası karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. *Hüsrev ü Şirin* mesnevisini A. Kıravbayeva ve N. Kelimbetov eski devrin edebi eseri olarak inceleyip ders kitaplarına aldılar.

Bu mesnevinin söz varlığı kendi devrinin öbür eserleri ile karşılaştırıldığında oldukça zengindir. Hatta Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Turk* adlı sözlüğünde bulunmayan kelimeler de vardır. Pro. Dr. E. Fazılov'un belirttiğine göre eserde 1840 Türkçe, 790 Arapça ve 424 Farsça kelime vardır. *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin en önemli katmanını Türkçe kelimeler oluşturmaktadır. Bu kelimeler içerisinde günümüz Türk dillerinde, Kazak dilinde karşılaşılan kelimelerle birlikte günümüz Türk dillerinin hiç birinde karşılaşmadığımız kelimeler olduğu gibi manası tamamen değişmiş kelimeler de vardır. Eser aşk, sevgi üzerine yazılmış olduğundan hayatın bütün evrelerini kapsayacak kelime hazinesini kapsar diyemeyiz. Eserin söz varlığını gruplara ayırıp karşılaştırdığımızda sözlüğün hacmi ve sözcüklerin ne anlamda kullanıldıkları anlaşılır.

İnsan vücudu ile ilgili kelimeler

baş, erin 'dudak', *eñ* 'yüz', *bağır* 'karaciğer', *bel, ayaq, tiş* 'diş', *köz* 'göz', *qaş* 'kaş', *kirpük* 'kirpik', *yürek, ağız, burun, qulaq* 'kulak' v. b.

– *Qara saç ora kim aq alturur baş* (105r11). *Yüräk tebränsä bolur teb ziyanlar* (56v20).

Aile ve akrabalık ilişkisi bildiren kelimeler

ata, ana, oğul, qarındaş 'kardeş', *hatun, kälin* 'gelin', *ämükdäş* 'emcekteş/kardeş', *ini* 'ini/erkek kardeş', *qız* 'kız' vb.

– *Ol atası yaqlığ önun* (33r24). *Oğul kim bolsa çın dävlät aña yar* (11r5). *Qılıçta atda hatunda vafa yoq* (54r34). Bu devirde hatun sözü sadece kadın değil halk içerisinde saygın bir yeri olan, sözü geçen kadın anlamını da vermektedir.

Meslek adı bildiren kelimeler

otaçı 'hekim, tabip', *eginçi, tarığçı* 'çiftçi', tapuğçı 'hizmetli', *avçı* 'avcı', *aqtaçı* 'seyis', *küzetşi* 'gözcü' v. b.

– *Otaçıñdın yaşuwrma igiñni äy yar* (17v24). *Biçigli tarığçı qanı* (115v37).

Sosyal, siyasi ilişki bildiren kelimeler

el 'el, halk', *haqan* 'hakan', *bek* 'bey', *çerik* 'çeri, asker', *toy* 'toy, düğün', *bay* 'zengin', *qul* 'kul, köle', *bäyram* 'bayram', *buyruq* 'buyruk', *qırnaq* 'kuma', *yarğu* 'yargı', *yarlı* 'fakir', *tatğavul* 'defterdar', *oğrı* 'hırsız', *qaravaş* 'cariye', *uruş* 'savaş' vb.

– *Körüb tört yandın ol avçı beglär* (37r7). *Kimini qul kimin azad qıldı* (46 r10). Bu gruptaki *qırnaq, çerik, tatğavul* kelimeleri çok eski kelimelerdir.

Alet edavat, silah pusatlarla ilgili kelimeler

qamçı 'kamçı', *üzängü* 'üzengi', *qalqan* 'kalkan', *qılıç* 'kılıç', *süngü, oq* 'ok', *ya* 'yay' vb.

– *Atınğa qamçı urdı sürdi yeldi* (24r10). *Qılıç ursañ qayıtmäzmän süñgündin* (98v34). Kılıç kelimesi değişik anlamlarda; keskin sözlülük, doğru söyleme, anlamlarında da kullanılır: *tili birlä qılıçlar urdı* (91v 24).

Ev eşyaları ile ilgili kelimeler

çadır 'şatır', *tünlük, öksün* 'kilim', *açğuç* 'anahtar', *çırça* 'sırça, seramik', *közgü* 'ayna', *töşäk* 'döşek', *sipürtkä* 'süpürge', *tegirmän* 'değirmen', *beşik, qazan* 'kazan', *ignä* iğne', *yib* 'ip' v. b.

– *Ol bağda tingäylär otağım* (24r76). *Saqın sırçañnı taşqa urma zinhar* (86v40).

Giyeceklerle ilgili kelimeler

ton 'elbise', *yaqa* 'yaka', *börk, könläk* 'gömlek', *etäk* 'etek', *qumaş* 'kumaş'

v.b.

– *Aşuqub çıqtı Şırın käydi tonın* (23v31). *Yigitlär kädip ton börk* (20v38). Kumaş kelimesinin "mal mülk" anlamı da var: *Satar qunduz bilä kiş ol qumaşdın* (12v14).

Yiyeceklerle ilgili kelimeler

qaymaq 'kaymak', *yoğurt* 'yoğurt', *et, ayran, bal, etmak* 'ekmek', *tuz, sirka* 'sirke', *aş, un, sarqut* 'sarkıt, ikram' vb.

– *Qarışmış yaqlığ ol şakarga qaymaq* (25r24). *Arıtur sütteg bolurda yoğurt* (105v6).

İçeceklerle ilgili kelimeler

suwsın 'içecek', *çaqır* 'içki', *çuwlap* 'hoşaf', *qoş* 'içki koyulan kap', *içim, bavurçı* 'saki' vb.

–*Suw ornınga ulaş aqtı çaqır, bal* (105v17). *Yügündi tuwğıtı Husravqa kim iç qoş* (40v37).

Müzikle ilgii kelimeler

burğuw 'sırnay, zurna', *qobuz* 'kopuz', *çägänä* 'çevgan', *çegav* 'name', *şañ* 'şan kopuzu, ağız kopuzu' vb.

çalıb qobuz çañg u çägänä (41v9).

Hastalıkla ilgili kelimeler

ig 'hastalık', *bezgäk* 'sıtma', *em* 'ilaç', *qotur* 'uyuz', *sökäl* 'hasta' vb.

Sökäl özümgä bezgäk keldi bu kün (47v70). *Tabsam tiläb igimgä därmän* (24v34).

Yapılarla ilgili kelimeler

Qarşı 'kale', *tam* 'dam, ev, duvar', *qapuğ* 'kapı', *sala* 'köy, sıla', *üçäk* 'minare', *kirpiş* 'kerpiç, tuğla' vb.

– *Beräliñ harjını qarşı qaborğıl* (26r32). *Köçär aşıp saladın bir salağa* (21v39).

Takılarla ilgili kelimeler

asırğa 'küpe', *sürme, qına* 'kına', *yüzük* vb.

– *Lağıldın qoş asırğalar qulaqda* (112v35). *Qodup sürmä közingä elgä qına* (112v34).

Dini inançlarla ilgili kelimeler

uğan 'Tanrı', *tañrı* 'Tanrı'', *ujmah* 'cennet', *jannat* 'cennet', *tamuğ* 'cehennem', *yalavaş* 'peygamber', *tumar* 'muska, tumar', *yarlıqa-* 'buyur-', *buthana* 'tapınak' vb.

– *Şah uğandın tilädi bir oğul* (2v9). *Tälimlär tañrımän tegäy erdi bilgil* (114v10).

Tabiat hadiseleri ilgili kelimeler

ay, yer, quyaş 'güneş' *suw* 'su', *ot, topıraq* 'toprak', *taş, bulut, yağmur, tağ* 'dağ', *qum* 'kum', *qar* 'kar', *sağım* 'sağım, serap', *qırağu* 'kırağı', *buz, teñiz* 'deniz', *bulaq* vb.

- Quyaş yüzingä azun parda tuttı (11r24). *Bulıt yañlığ kitip toz ay açıldı* (33v 10).

Zaman ve mevsimlerle ilgili kelimeler

yıl, yaz, küz 'güz', *qış* 'kış', *kün* 'gün', *tün, bayağı* 'önce' vb.

– *Ayıttı bir yıl däyim süt içkü* (76v14). *Qamuğ künläriniñ atı yaz bolmaz* (39r25).

Yer altı kaynaklarıyla ve değerli taşlarla ilgili kelimeler

altun 'altın', *kümüş* 'gümüş', *injü* 'inci', *temür* 'demir', *baqır* 'bakır', *kömür* vb.

- *Uşaq altun saqışdın çıqmaz ay yar* (28v24). *Bu qar yanlığ kümüşdin boldı yer aq* (101r37).

Tarımla ilgili kelimeler

äkin 'ekin', tarlağ 'tarla', arpa, buğday, bäşaq 'başak', urluq 'tohum' vb.

– *Atı el tarlağında otlar* (10r25). *Ekip män arpa ordum imdi buğday* (96v9).

Sebze ve meyve ile ilgili kelimeler

alma 'elma', qoz 'ceviz, koz', yüzüm 'üzüm', şalğam vb.

– *Kümüşdin alma yaqlığ aq sağağı* (12v16).

Ağaç, çiçek ve öbür bitkilerle ilgili kelimeler

ağaç, çınar, teräk 'kavak', *tal* 'söğüt', *qamış* 'kamış', *butaq* 'budak, dal', *qamğaq* 'çalı' *çäçäk* 'çiçek', *yapıraq* 'yaprak' vb. '

– *Ağaç kim ävvälindä egri bitsä* (106r14). *Tikänsiz hiç çiçäkniñ asğı bolmaz* (25r20).

Ehli hayvanlarla ilgili kelimeler

tevä 'deve', *qulun* 'kulun, altı ayını doldurmamış at yavrusu', *boğra* 'buğra', *ögüz* 'öküz', *at, qoy* 'koyun', *qozı* 'kuzu', *it, yılqı* 'yılkı' vb.

– *Yana yulduz aq közlüg tevälär* (101v21). *Tevä yılqı sığır qoy qoymadlar* ' 51r25).

Her türlü canlı adlarıyla ilgili kelimeler

örümçük 'örümcek', *sıçqan* 'sıçan', *arı* 'ara', *baqa* 'kurbağa', *çayan* 'akrep, çiyan' vb.

– *Örümçük ağıteg miñ ol birlä* (5r12). *Çayan iningä sıçqan sığmaz erkän* (47v11).

Yabani hayvanlar ile ilgili kelimeler

börü 'kurt', *arslan, tülkiy* 'tilki', *qoyan* 'tavşan', *qulan* 'kulan, at ile eşek arasında yabani bir at türü', *sığun* 'geyik' vb.

–*Sığun bu közlärimniñ hasratindin aqıtur yaş* (85r129).

Eşäk teg kim qulan eldä yürigäy (90v1).

Kularla ilgili kelimeler

äwräk 'ördek', *kökärçiyn* 'güvercin', *suñqar* 'sungur, şahin', *qaz* 'kaz', *qarğa* 'karga', *quw* 'kuğu', *tuyğun* 'toygun, doğan', *tawıq* 'tavuk' vb.

– *Kökärçingä kökärçin qazqa häm qaz* (57v42). *Yana qarğalar oq teşkäy töbäsin* (90v4).

Renklerle ilgili kelimeler

aq 'ak', *qızıl* 'kızıl', *qara* 'kara', *sarığ* 'sarı', *kök* 'mavi', *yaşıl* 'yeşil', *ala, al,* vb.

– *Tegirmäk bar öñindä aq etär un* (105r36). *Çırayıñ qılma qadğu birlä sarığ* (110v32).

İnsan ve eşyaların her türlü vasıflarını bildiren kelimeler

yahşı 'iyi', *yumşaq* 'yumşak', *uzun, qarı* 'yaşlı kadın', *savuq* 'soğuk', *issı*

'sıcak', *aqsaq* 'aksak', *eski, tar* 'dar', *tolun* 'şişman', *berik* 'berk, sağlam', *osal* 'gamsız' vb.

– *Bilig qadrin bilürin yaqşı bildim* (22r17). *Cihan boldı üzämgä sensizin tar* (65v2).

Mücerret kavramlarla ilgili kelimeler

mängü 'bengi, sonsuz', *tiyläk* 'dilek', *ım* 'im', *qut* 'kut, baht', *us* 'akıl', *küç* 'güç', *tüç* 'düş, rüya', *uyat* 'ayıp', *bilik* 'bilgi', *baht, saqınç* 'özlem' vb.

– *Niçä kün oşbu saqınç içrä qaldı* (13v34). *Başımğa baht häm tünlä batığraq* (78v6).

Semantik anlamlarına ve kullanılış yerlerine göre mesnevide Türkçe kelimelerinkullanımalanlarınıngenişbiryertuttuğugörülmektedir.Türkçe kelimelerin leksik-semantik gruplara bölünüp araştırılmasıgünümüz Kıpçak dillerinin söz varlığının tarihi gelişme yollarını anlamaya yardım eder. Kısaca söylemek gerekirse *Hüsrev ü Şirin* mesnevisi Nizami'nin Fars dilinde yazdığı aynı adlı mesnevisinin Türk diline doğrudan tercümesi değil, Nizami'nin kompozisyonu ve teması saklanarak serbest ve hatta telif sayılabilecek bir üslupla; kendi halkının hayatının gerçeklerini göz önünde bulundurarak, kendi halkının dünya görüşü ve örf âdetlerine uygun olarak yazılmış bir eserdir.

KÜLTÜRSÜZ MÜSLÜMANLIK

Mustafa YILDIRIM[1]

Öz

Türklerin İslam algısı Hanefi-Matüridi anlayışı çerçevesinde oluşmuştur. Bu anlayış, İslam dinini Hicaz şartlarıyla günümüze taşıma iddiası güden selefi anlayıştan uzak felsefi bir anlayıştır. Çünkü Arap toplumunun şartlarına göre şekillenmiş bir vahyi diğer toplumlara aktarmak, vahiydeki mesajı tespit etmek ciddi bir düşünce birikimine ihtiyaç duyar. Bu birikime ve ferasete sahip olan ecdadımız, halkı farklı dini terimlerle boğmadan Yesevi ahlak yaşantısı doğrultusunda, kendi örfü ve hayat tarzıyla örtüşen bir din yorumu geliştirmiş ve asırlarca Kur'an ve sünnete en uygun ve en sade bir dini yaşama modelini ortaya koymuştur. Kültür elbisesine bürünmeyen din anlayışı sağlıklı olmaz. Bu bakımdan asırlardır İslam'la yaşayan ecdadımız dinin hukuk boyutunu büyük ölçüde örfi hukukla, duygusal boyutunu musiki, mimari, edebi pek çok kültürel değerle ifade edip uygulamıştır. Toplumun en ücra katmanlarına kadar inen mevlid geleneği, kandiller, türbeler, türküler, ilahiler, şarkılar, imeceler ve sayamayacağımız daha nice güzelliklerle bezenmiş bir din algısı ve yaşantısıyla İslam dünyasına model olmuştur. Uzun yıllar dinsizlik baskısıyla ezilen Türk Dünyası özgürlüğüne kavuştuktan sonra kültürsüz bir İslam biçimi olan, daha doğrusu salt Arap kültürüne göre şekillenen Selefi-Vahabi din anlayışının istilasına maruz kalmıştır. "Kur'an'a ve dinin özüne dönüş" gibi kulağa ve gönle hoş gelen sözlere kanarak bin yıllık bir tecrübeyle oluşmuş kültürel değerleri "bid'at" ithamıyla hayatın dışına itmek Türk dünyası için büyük tehlikedir.

Anahtar Kelimeler: Hanefi-Matüridi, Kültür Elbisesi, Türk Dünyası, Selefi-Vahabi

1 Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. e-mail: mustafa.yildirim@deu.edu.tr

Uncultivated Islamism

Abstract

The Turkish perception of Islam was formed within the framework of Hanafi-Maturidi understanding. This understanding is a philosophical understanding that is far from the predecessor's prediction of carrying the Islamic religion to the present with the conditions of Hijaz. Because transferring a revelation that is shaped according to the conditions of the Arab society to other societies, detecting the message in revelation needs a serious accumulation of thought. Our ancestors, who have this accumulation and credibility, developed a religion interpretation that corresponds to its customs and life style in accordance with Yesevi's moral life without drowning the people in different religious terms and has revealed the most simple and the simplest religious life model for the Qur'an and Sunnah. The concept of religion that does not wear the culture dress is not healthy. In this respect, our ancestors, who have been living with Islam for centuries, practiced and practiced the legal dimension of religion with customary law and the emotional dimension of music, architecture and literary culture. The tradition of Mevlid, which descends to the most remote layers of society, has become a model for the Islamic world with its religious beliefs, tombs, folk songs, hymns, songs, impositions and many other beauties that we cannot count on. The Turkish World, which had been oppressed for a long time by the pressure of irreligion, was subjected to the invasion of the Salafist-Wahhabi religion conception, which is a non-cultural way of Islam and to be more precisely, shaped by the Arab culture. It is a great danger for the Turkish world to push the cultural values that has had thousands years of experience, out of life with the accusation of "bid'at" with falling for the words"return to Qur'an and the essence of religion" which sound very nice to heart and ears.

Keywords: Hanafi-Maturidi, Culture Dress, Turkish World, Salafi-Wahabi

Yüce Allah, varlık âlemine adına "sünnetullah" denilen kurallar koymuştur. Bütün her şey bu kurallar çerçevesinde gerçekleşir. Bu kuralların işleyişini ve neden o şekilde konduğunu insan aklıyla idrak etmek mümkün değildir. Yüce Yaratıcı bu konuda tek yetkilidir, kulların O'na bu konuda bir soru sorma ve eleştiri yapma hakkı yoktur. Bu kuralları burada saymak imkânsızdır. Biz sadece konumuzla ilgili olan yönüyle durumu değerlendirmeye çalışacağız.

Allah insanoğlunu farklı dillerde konuşan varlıklar olarak yaratmıştır. Bu durumun ilk yaratılıştan itibaren mi yoksa daha sonradan mı olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Şu anda fiili olarak bütün insanların anlayıp iletişim kurabildikleri ortak bir dil mevcut değildir. Kur'an'da bu durum Allah'ın bir âyeti/düşünüp ibret alınacak bir mucizesi olarak açıklanmaktadır. (Rûm 30/22). Yine Kur'an'ın ifadesine göre Hz. Âdem'den itibaren Allah insanoğluyla peygamberleri aracılığıyla hep iletişim halinde olmuştur. Allah aşkın bir varlıktır. Buna rağmen yine Kendi koyduğu iletişim kuralları gereği kulunun seviyesine tenezzül buyurmuş ve onunla onun anlayacağı seviye ve üslûpla konuşmuştur. Bunu bizzat Kur'an âyetlerinden anlıyoruz. İbrahim sûresi 14. âyette şöyle buyrulmaktadır: "Biz her peygamberi vahyimizi kolayca açıklayabilmesi için kendi kavminin diliyle gönderdik…" Tebliğimizde tartışacağımız görüşlerin ana referansını bu âyet oluşturmaktadır.

Son ilâhî kelam Kur'an-ı Kerim sözünü ettiğimiz âyet gereği Hz. Muhammed (as)'ın ve muhatap olduğu kavminin dili olan Arapça olarak indirilmiştir. Her dil olduğu gibi Arapça da Arapçayı konuşan toplumun coğrafyası, iklimi, hayat tarzı, kültürü, sanatı değer yargıları, edebiyatı, kısaca hayatının bütününü içine alan bir usul ve üslupla şekillenmiş, ifade kalıpları oluşturmuştur. Bir dili oluşturan bu unsurlar her dilde farklılık arz eder. Bu farklılıklar en basit ifadeyle o dilin gramerinde bile kendini gösterir. Söz gelimi aynı dili konuştukları halde Mekke ve Medine'deki toplumlara hitap şekli farklıdır. Mekke'de vahyin konusunu tevhit inancı ve ahlâkî değerler oluştururken Medine'de inen âyetler, daha çok toplumdaki gruplar arası ilişkilerden ve bir takım hukuki düzenlemelerden söz etmektedir. Ayrıca hitap şeklindeki edebî üslup dahi farklıdır. Aynı dili konuşan iki farklı şehir insanı için farklı hitap tarzı olunca, Arapça lafza bürünmüş ilâhî mesajı Arapça konuşmayan bir topluma aktarırken izlenecek yöntem çok daha büyük önem arz etmektedir.

Hitap tarzını etkileyen en bâriz etken, kanaatimizce o tolumun kültürüdür. Kültür, "bilgilerin, inançların, sanatların, değerlerin, kuralların, örf ve âdetlerin, toplumun üyesi olan insan tarafından sonradan kazanılmış

bütün kapasite ve alışkanlıkların tamamıdır."[2] Tanımda sayılan unsurların her toplumda aynı şekilde gerçekleşmesi ve uygulanması mümkün değildir. Dolayısıyla Kur'an'ın hitap tarzını şekillendiren indiği dönemdeki Arapların kültürü ile aynı zamandaki ya da daha sonraki Arap olmayan toplumların kültürü de aynı değildir. Bu konuda Türk İslam örneği üzerinden din kültür ilişkisine dair eser yazan Prof. Dr. Yümni Sezen hocanın tespitlerini paylaştıktan sonra konuyu bazı örneklerle açıklamaya çalışacağız.

"İslam dininin Arap kültürü çerçevesinde anlaşılması onun yorumunu zorlaştıracak ve anlaşılmazlığını artıracaktır. Arap kültürünün ancak bir taşıyıcı ve ilk sosyal laboratuvar olduğu anlaşıldığı takdirde ve Kur'an mesajının evrensel olduğu anlaşıldığında bu zorluk ortadan kalkacaktır[3]. Her din gelenekleşmek durumundadır. Vahiy dini de kültürleşir, gelenekleşir. Aksi takdirde nesilden nesile aktarılması gerçekleşmez, her an onu yeniden öğrenmek zorunda kalırız. Vahiy dini bu kültürleşme ve gelenekleşmeyi her toplumda yapar… Farklı kültürlere aynı dinin taviz vermeden yerleşmesini ve çeşitlilik içerisinde gerçekleşmesini anlamak için gayret gerekecektir. Vahiy dini ile kültür ilişkisinde ilk iş mevcut kültürün dinileşmesidir. İslam örneği üzerinden alırsak, o kültürün İslamlaşmasıdır[4]. Şahıs Müslümanlaşsa da kültür Müslümanlaşmadıkça şahısların Müslümanlığı suda yüzen herhangi bir cisim gibidir. Ya tutup dışarı atılması gerekir ya da batıp kaybolur. İslamiyet mesela Türk kültüründe sanat alanına nüfuz etmiş, onu kendi zihniyeti içinde hassaslaştırmış, geliştirmiştir. Üslup Türk kültürünün üslubu, kalıp ve modeller Türk kültürünün kalıp ve modelleridir. Süleyman Çelebi'nin şiirini musikileştirmiş, ilahi tarzına sokmuştur. Bunlar diğer Müslüman toplumlarda aynısıyla bulunmaz. Ancak onlarda da aynı öz, değişik formlarla, kalıp ve modellerle ifade edilmiştir. "mevlam sabırlar versin", "uzun ince bir yoldayım", " ben müftüye danıştım", "uyan uyan sabah oldu, namazını kıl Fadimem" gibi tavır ve tarz, din-kültür ilişkisinin tavır ve tarzı olup Türk toplumlarına aittir ve başkasında aynen bulunmaz[5]. Vahiy Allah'ın, peygamber kültürün temsilcisidir. Vahyi o kültüre aktarır. Dinin hayata geçmesi için ikisinin birleşmesi, topluma mal olması lazımdır. Topluma anlatabilmesi ve toplumun da onu anlayabilmesi için başlarken peygamberin diliyle toplumun dili aynı olmalıdır[6]. Kültür ve medeniyetler son noktada din ile tamamlanırlar. Büyük medeniyetler tarih boyunca

2 Sezen, Yümni. *Kültür ve Din, Türk-İslam Örneği,* İstanbul, 2013, s. 35.
3 A.g.e. s. 60.
4 A.g.e,,s. 68.
5 Sezen, Yümni. *Kültür ve Din, Türk-İslam Örneği,* İstanbul, 2013, s. 71-72.
6 A.g.e. s. 74.

dünyanın büyük dinleriyle özdeşleşmişlerdir[7].

Diğer taraftan Kur'an'ın bizzat kendisi pek çok hükmünde indiği toplumdaki uygulamaları esas almıştır. Bunu da maruf/örf esasına dayandırmıştır. Örf ise kültürün çok önemli bir parçasıdır.

İslam dininin Arap yarımadası dışında yayılış biçimine baktığımızda bu tespitlerin haklılığı dikkati çekmektedir. İslam dinine yeni giren toplumlar kültürlerini yeni inançlarıyla harmanlayabildikleri ölçüde başarılı olmuşlar, böylece tarihi kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bunun en önemli örneği Türk milletidir.

Türklerin İslamiyeti seçme sebepleri tebliğimizin konusu değildir. Ancak İslam diniyle Türklerin karakterleri ve törelerinin büyük ölçüde örtüşmüş olması en önemli sebep olarak görülebilir. İslâmiyetteki cihat anlayışının Türklerin savaşçı karakterine cazip gelmesi bunun açık örneğidir. Tonyukuk Budizm'e ilgi duyan çevresindeki bazı kimselere şöyle demişti: "Buda insanlara yumuşaklığı öğretmektedir. Bu öğretiler savaşçılara yaraşan meziyetler değildir."

Türklerin müslümanlaşmaya başladığı İslam'ın ilk yüzyılında iki ana kolun teşekkülü bu başlangıç yıllarına eşlik etti. Bu iki kol kendi içinde devam eden dallanmalara, aşırı uçlara kaymış budaklanmalara rağmen yine de özü muhafaza etmekteydi. Bu iki kolun sünni ve şii kolları olduğu malumdur. Fakat Şiilik kolu, Türkiye'de küçük bir grup sayılabilecek Caferilik dışında Türk kültüründe Alevilik Bektaşilik şeklinde ve Şiilikten epey farklı olarak temsil edilmektedir[8].

Müslüman Türklerin içindeki Alevî-Bektaşi kolu Sünni Müslümanlığı Araplaşma olarak görmüş, özellikle dini ritüeller hususunda Sünni Müslümanlıkla aralarına mesafe koymuşlardır. Kanaatimizce bu mesafenin sebeplerini daha farklı etkenlerde aramak gerekir. Şayet Sünni Türkler Araplaşmış olsalardı ne tarihte gerçekleştirdikleri medeniyetleri kurabilir, ne de günümüze kadar kimliklerini koruyabilirlerdi.

Türklerin İslam algısı Hanefi-Matüridi anlayışı çerçevesinde oluşmuştur. Bu anlayış, İslam dinini Hicaz şartlarıyla günümüze taşıma iddiası güden selefi anlayıştan uzak felsefi bir anlayıştır. Çünkü Arap toplumunun şartlarına göre şekillenmiş bir vahyi diğer toplumlara aktarmak, vahiydeki mesajı tespit etmek ciddi bir düşünce birikimine ihtiyaç duyar. Bu birikime ve ferasete sahip olan ecdadımız, halkı farklı dini terimlerle boğmadan

7 A.g.e. s. 76.
8 A.g.e. s. 79-80.

Yesevi ahlak yaşantısı doğrultusunda, kendi örfü ve hayat tarzıyla örtüşen bir din yorumu geliştirmiş ve asırlarca Kur'an ve sünnete en uygun ve en sade bir dini yaşama modelini ortaya koymuştur. Dinin hukuk boyutunu büyük ölçüde örfi hukukla, duygusal boyutunu ise musiki, mimari, edebi pek çok kültürel değerle ifade edip uygulamıştır.

Türkler, tarihi süreç içerisinde farklı kırılmalar, aksamalar da olsa İslam dininin değerlerini kendi kültürlerinde harmanlayarak Araplaşmadan gerçek anlamda Müslümanlığı temsil etmişlerdir. Bu sebepledir ki, İslam düşmanlarının en büyük hedefi olmuşlardır. Rahmetli Aytunç Altındal'ın ifadesiyle üçüncü bin yılda Asya'yı hırıstiyanlaştırma emeli taşıyan belli mahfiller bu emellerine engel olarak gördükleri için Müslüman Türk dünyasını hedef seçmişlerdir. Bu konuda kullanılacak silah da "İslamın aslına dönüş" gibi Müslümanlara çok sevimli gelen ve heyecan veren cazip bir söylemdir. Özellikle sanayi devriminden sonra siyasi gücünü kaybetmiş, maddeci felsefe karşısında iflas etmiş, ezilmişlik psikolojisiyle "nerede hata yaptık?" muhasebesini yapmaya çalışan ve çare olarak da "köklere dönemeye" inanan çağdaş Müslüman için inandırıcı bir söylemdir. Günümüzde bu söylemi gerçekleştirmek için, bir taraftan Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra dini bilgi açlığı çeken Türk dünyasına Suudi-Vahabi dâîleri gönderilmekte, bir taraftan da İslam dininin tek kalesi konumunda olan ve bin küsur yıllık en güzel İslam yaşantısını sergileyen Türkiye'deki Müslümanlara kültüründen arındırılmış, bin dört yüz sene önceki coğrafyanın ve kültürün şartlarına göre şekillenmiş İslam uygulamaları bid'at karşıtlığı olarak zihinlere kazınmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmaların Türk dünyası için çok büyük tehlike arz ettiği kanaatindeyiz.

Konuyu bazı örneklerle somutlaştırmaya çalışalım: Türk toplumlarında din açısından bidat olarak nitelendirilen bazı âdetler oluşmuştur. Mesela ölen bir kimsenin ardından yedi gün evinde Kur'an okunur. Kırkıncı gününde de mevlit icra edilir. Oturduğum dairenin alt katında anne-kız birlikte yaşıyordu. Anne vefat edince kızı evde Kur'an okuma işini benden talep etti. Böyle bir uygulamanın İslam diniyle ilgisi olmadığını bildiğim halde komşuluk hatırına kabul ettim. Yedi gün boyunca Kur'an okurken bir taraftan da gözlem yapmaya çalıştım. İlk gün annesi ölen kız çok üzgündü ve kendisinin nasıl yaşayacağını bilmediğini söyleyecek kadar acı çekiyordu. Diğer komşular da gelip Kur'an dinliyorlardı. Her geçen gün annesi ölen kız daha iyi görünüyordu. Yedinci günün sonunda büyük ölçüde rahatlamış, ölümü kabul etmiş ve insan ilişkileri açısından normal hale gelmişti. Vefatın kırkıncı günü daha geniş katılımlı mevlit törenini

icra ederken annesinin ölüm acısını unutmuş görünüyordu. Anladım ki, toplum kendiliğinden oluşan bir telafi yöntemi geliştirmişti. O yedi gün okuma ve komşuların gelip gitmesi onun annesiz bir hayata alışmasını sağlamış, yalnız başına üzüntüler içerisinde boğulup depresyon yaşamasını engellemişti. "Köklere dönüş" söyleminin mensupları tarafından bidat olarak nitelenen bir uygulama kişi ve toplumun ruh sağlığı açısından olumlu sonuçlara vesile olmuştu. Ayrıca bu uygulamada İslam dininin özüne dair bir sakınca da mevcut değildi.

Türk toplumunda peygamber sevgisi çok fazladır. Buna dinin gereklerini yerine getirmeyenler de dâhildir, hatta zaman zaman onların sevgileri daha da coşkuludur. Bundan dolayı mevlit geleneği toplumun her katmanına İslami bir kültür olarak yerleşmiştir. Mevlit töreninin icrası, mevlithanların güzel sesli ve makamlı okuyuşları, gülsuyu ve şeker ikramı ve eş dost ve akrabanın katılımıyla hem bir sanat etkinliğidir hem de güzel bir sosyal birlikteliktir. Yeri geldiğinde de yurt savunması için güzel bir vesile olduğu da bir gerçektir. Şöyle ki: Yunanlılar Balıkesir'i işgal ederler ve Müslüman halka bir araya gelmemeleri için hiçbir dini vecibeyi yerine getirmelerine izin vermezler. Sonunda yunan komutana mevlit okumanın dini bir vecibe olmadığı, bir kültür olarak düğünlerinde okunduğunu, dolaysıyla mevlit okutmak için toplanmalarına izin vermesini söylerler. Komutan da bir kültürel etkinlik gerekçesiyle buna izin verir. Halk mevlit bahanesiyle toplanır ve istişareler sonucu Kuvai Milli'ye katılma kararı alır. Dinde yeri yok denen bir kültür, dinin cihat emrine vesile olmuştur.

Yavuz Bülent Bakilerin bir konferansında bizzat dinlemiştim: Sovyet diktatörlüğü tarafından dinlerini yaşama konusunda ağır baskılara maruz kalan Müslümanlar, zaman zaman Türkiye'den gelen ziyaretçilerden türkü kasetleri istemişler, yeni nesillere İslami değerleri onlarla aktarabileceklerini söylemişlerdir. Çünkü bizim türkülerimizin çoğu birer İslami kültür taşıyıcılarıdır. Pir Sultan'dan Âşık Sümmani'ye, Âşık Veysel'den Neşet Ertaş'a halk ozanlarımızın hemen hemen bütün deyişleri İslami değerlerle yüklüdür. Fakat Arap kültürünün ürünü olan fıkıh ilminde telli ve dilli sazların hepsi haramdır, dolayısıyla türkü okumak da caiz değildir. Oysa bir Çanakkale türküsü, Tuna nehri türküsü, mehter marşı ve daha niceleri, İslam dinini özgürce yaşayabilmenin en önemli ayağı olan vatanın savunmasında kullanılan silahlardan daha az güce sahip değildir.

Camiler, türbeler, yatırlar, mezar taşları Türk vatanlarının bir çeşit tapusu hükmündedirler ve aslında her biri Türk İslam kültürünün şaheserleridirler. Klasik fıkıh anlayışında bunlar da bidattir. İnsanımız

bu eserler manevi değer yüklediği için şirk içindedir. Türbeler yıkılmalı, yatırlar silinmeli, mezar taşları yerle bir edilmelidir. Acaba bu zihniyet, sekiz yüz sene İslam dininin yaşandığı Endülüs/İspanya topraklarında bir türbe, hatta bir mezar taşı bırakmayan zihniyetle aynı yerde buluşmuş olmuyor mu? Onlar bunu İslam dinini yok etmek için yaparken bunlar güya İslam aslına döndürerek dinini korumak için yapıyorlar. Medine'de Peygamber mescidinde Suud'lu bir vaiz bid'attan bahsediyordu. Mescitteki Osmanlı süsleme sanatlarını gösteriyor o güzelim sülüs yazıların dahi bidat olduğunu söylüyor, tarihi miras dolayısıyla Türklerin tepkilerinden çekindikleri için onları kaldıramadıklarından yakınıyordu. Ona makamlı Kur'an okumanın hükmünü sordum, ona da haram dedi. Sanat adına, estetik adına ne varsa haram kılan bir din hangi toplumda ve ne kadar yaşayabilir? İslam'ın doğduğu coğrafyada bile bunun ne kadar mümkün olduğu tartışma götürür. Kaldı ki o coğrafyadaki Müslüman yaşantısı da herkesin malumudur. Bu anlayış fıtrat diniyle ne kadar bağdaşır? Daha fazla takva, daha fazla dindarlık ve öze dönüş düşüncesiyle böyle bir anlayışa yönelmek ihanet değilse gafletin ta kendisidir. Bin yıllık Türk geleneğinde düğünler davul zurna, halay ve horonla yapılır. Din adına buna karşı çıkıp cenaze merasimine eşdeğer programlarla düğün yapmak hayatta karşılığı olmayan bir din anlayışı icat etmektir. Nitekim toplumun önemli bir kısmı bu telkinleri dinlememekte ve kültürünü ısrarla yaşamaya devam etmektedir. Ancak bu tür din anlayışları toplumda lüzumsuz tartışmalara yol açmakta ve bir kısım Müslümanlar İslam'dan uzaklaşmaktadır.

Son yirmi yıldan bu yana Kur'an kıraatinin okuyuş ve edasında Arap tarzının bir moda olup yaygınlaştığı görülmektedir. Bunun ciddi bir kültürel yozlaşma olduğunu düşünüyorum. Musiki toplumun kültür genleriyle nesilden nesile aktarılan somut olmayan bir manevi mirastır. Ecdadımız sayısını bilemediğim derecede musiki makamları icat etmiş, hatta bu makamlarla insanı tedavi edecek müesseseler kurmuştur. Ezanın hangi vakitte hangi makamda okunacağı ve hangi tür meclislerde hangi makamlarda Kur'an tilaveti icra edileceğine dair usül ve esaslar belirlemiştir. Ayrıca her bölgenin kendi kültürüyle mütenasip bir musiki zevki vardır ve okuduğu Kur'anı ve ezanı o zevke uygun olarak icra eder. Arap kültürünün kulak zevkine göre oluşan Kur'an okuma üslubunu orijinal ve yegâne okuyuş tarzı gibi bütün Müslümanlara sunmak, farklı musiki kültürüne mensup Müslümanlarda bir bıkkınlık ve ilgisizliğe sebep olacaktır.

Bizzat gidip müşahede etmediğim ya da ilgili bir araştırma okumadığım

için Orta Asya'daki Türk dünyasının kültürü ile ilgili somut örnekler verme imkânım bulunmamaktadır. Konumuz açısından bunun çok da öneminin olduğunu düşünmüyorum. Sonuçta onların da büyük ölçüde bize benzediğini ya da en azından Suudi Arabistan şartlarında yaşamadıklarını ve o coğrafyanın kültürüyle bir ilgilerinin bulunmadığını söylemek yanlış olmaz. Uzun yıllar dinsizlik baskısıyla ezilen Türk dünyasının Sovyet boyunduruğundan kurtulup özgürlüğüne kavuştuktan sonra kültürsüz bir İslam biçimi olan, daha doğrusu salt Arap kültürüne göre şekillenen Selefi-Vahabi din anlayışının istilasına maruz kaldığı da bir vakıadır. Gerek Orta Asya'da gerekse Balkanlarda Suudi Arabistan'dan gelen din görevlileri maalesef bizden önce oralara gelip yerleşmiş ve kendi kültürlerinin ürünü olan bir İslam anlayışını yayma çabasına girişmişlerdir. Bu durumu yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı Türk dünyası için büyük tehlike olarak görüyoruz. Tarihte ve günümüzde İslâm dininin bayraktarlığını yapmış olan Türk milleti olarak bu tehlikeye karşı tedbirler alma sorumluluğumuz vardır. Zira kültür kılıfına bürünmeyen din yaşayamaz. Asırlarca dinlerini kültürleriyle harmanlayarak yaşamış Türk milletine giydirilmeye çalışılan bu yabancı kültür elbisesinin Türk milletinde karşılığı yoktur. Türk milleti bunu bir şekilde parçalayıp atar. Ancak yeni nesillerde bir zihin bölünmüşlüğüne ve savrulmaya yol açacağı için gelecek açısından yine de büyük tehlike arz etmektedir. İşin ilginç ve üzücü tarafı başta Batı dünyası olmak üzere İslam düşmanlarının bu selefi-Vahabi din yorumunun yaygınlaşmasına verdiği destektir. Onlar bu çağda yaşanamaz bir İslam anlayışının yaygınlaşmasıyla Hıristiyanlık adına kendilerini daha güvende hissedeceklerini düşünmektedirler. Çünkü insanlığın yegâne mutluluk ve kurtuluş kaynağı olan İslamiyet'le çağdaş insanın buluşmasını bu şekilde engellemektedirler.

Sonuç

"Kur'an'a ve dinin özüne dönüş" gibi kulağa ve gönle hoş gelen sözlere kanarak bin yıllık bir tecrübeyle oluşmuş kültürel değerleri "bid'at" ithamıyla hayatın dışına itmek Türk dünyası için büyük tehlikedir. Bu tehlikenin farkında olarak İbrahim suresinin dördüncü âyetinde verilen mesaj doğrultusunda bir anlayış yeniden ihya edilmeli ve asırlarca İslam dininin en güzel anlayış ve yaşantısının örnekliğini sergileyen Türk milleti için bunun bir beka meselesi olduğu unutulmamalıdır.

Kaynakça

Sezen, Yümni. *Kültür ve Din, Türk-İslam Örneği*, İstanbul, 2013

SOĞUK SAVAŞ'IN ARDINDAN TÜRKİYE – ESKİ SOVYET TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ

Muzaffer Ercan YILMAZ[1]

Öz

Sovyetler Birliği'nin 1990'ların başlarında hızlı bir biçimde çöküşü, Kafkaslar ve Orta Asya coğrafyasında yer alıp Türkiye ile etnik köken ve din bağı bulunan bir dizi bağımsız Türk devletinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Eski Sovyet cumhuriyetleri olan bu devletler, Kafkaslarda yer alan Azerbaycan ile, Orta Asya bölgesinde bulunan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Bu çalışma, Soğuk Savaş'ın ardından Türkiye ile eski Sovyet Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri özetlemeyi, tartışmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Metodolojik açıdan çalışma, ikincil kaynaklar ile kişisel gözlem ve kartopu esası temelinde ilgililerle röportaj yöntemlerine dayanmaktadır. Bu çerçevede karşılıklı ilişkilerdeki güçlü yanlar ve sorunlu alanlar detaylı bir biçimde irdelenecek, çalışmayı sonlandırırken de ilişkilerin geleceğine yönelik bazı öngörülere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Türkiye-Türkmenistan ilişkileri, Türkiye-Özbekistan ilişkileri, Türkiye-Kazakistan ilişkileri, Türkiye Kırgızistan ilişkileri.

1 Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: muzaffererc an@uludag.edu.tr

Turkey and Former Soviet Turkish Republics Relations After the End of the Cold War

Abstract

The end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union in the early 1990s gave rise to the emergence of many independent Turkish republics that have ethnic and religious ties with Turkey. These are Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, and Kirgizstan. The purpose of this study is to summarize and discuss the relationships between Turkey and these new republics, focusing on the post-Cold War era. As for the methodology, the study relies on secondary data, personal observations, as well as in-depth personal interviews based on snowball sampling. This way, bilateral relations will be examined in detail and some conclusions will tried to be reached with respect to the future of the relations.

Keywords: Turkey-Azerbaijan Relations, Turkey-Turkmenistan Relations, Turkey-Uzbekistan Relations, Turkey-Kazakhstan Relations, Turkey- Kirgizstan Relations.

Giriş

1990'ların başlarında Sovyetler Birliği'nin büyük ölçüde beklenmedik bir biçimde aniden dağılması, Türkiye ile etnik köken ve din bağı bulunan bağımsız bir grup Türk devletini ortaya çıkarmıştır. Eski Sovyet cumhuriyetleri olan bu devletler, Kafkaslarda yer alan Azerbaycan ile Orta Asya bölgesinde bulunan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Bu devletlerin bağımsızlıklarını kazandıkları yıllar, aynı zamanda Türkiye'de Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın liderliğinde "yeni Osmanlıcılık" akımının popüler bir dış politika felsefesi olarak gündemde olduğu yıllardır. Türkiye'nin, etnik ve dinsel bağlarını kullanarak Orta Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya'da etki alanını genişletme ideali olarak özetlenebilecek yeni Osmanlıcılık akımı, Türk dış politikasının temel taşlarından olan "Lozan statükosuna bağlılık" çizgisinden de dönemsel bir sapmayı ifade etmiştir.

Her ne kadar Türkiye başlangıçta Rusya'yı karşısına almamak için eski Sovyet cumhuriyetleri olan Türk devletlerini tanıma konusunda ihtiyatlı davranmışsa da, 1991 yılı sonlarına doğru sorunsuz aşılan tanıma sürecinin ardından, bu ülkelere yönelik yoğun bir ilişkiler ağı geliştirme gayreti içerisine girmiştir. Hatta en üst düzeyde resmi ağızlardan dahi, "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne devasa Türk yurdu" söylemleri sıkça duyulmaya başlanmış, bu söylemleri destekleyen bazı haritalar bile üretilmiştir. Aynı zamanda TRT Avrasya Kanalı'nı devreye sokmuş, Türk Hava Yolları Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine tarifeli uçak seferleri başlatmıştır. Tüm bunların eşliğinde, ekonomik/siyasal düzeyde bir Türk ortak pazarı ve Türk birliği düşüncesi de filizlenmeye başlamış, bu ideali yaşama geçirmek amacıyla 1991 yılı sonlarından başlayarak "Türk zirveleri" düzenlenmiştir.

Pekiyi sonuç ne olmuştur? Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında arzu edilen bağ ne ölçüde gelişebilmiştir? Türk ortak pazarı ve Türk birliği düşüncesi sadece bir ideal olarak mı kalmıştır? Türkiye bu ülkelerle bağlarını geliştirirken ne tür iç ve dış güçlüklerle karşılaşmıştır?

İşte bu sorular temel ekseninde çalışma, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye ile Eski Sovyet Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri özetlemeyi, tartışmayı ve değerlendirmeyi amaçlamıştır. Soğuk Savaş sonrasında Türkiye ile bölge ülke ilişkilerinin genel gelişim süreci ile başlayan çalışma, ikili ilişkilere yoğunlaşarak devam edecektir. Bu kapsamda karşılıklı ilişkilerdeki güçlü yanlar ve sorunlu alanlar da irdelenecektir.

Soğuk Savaş Sonrası İlişkilerin Genel Gelişim Süreci

Sovyetler Birliği dağılma süreci içerisine girdiğinde, bağımsızlığını ilk ilan eden Orta Asya Türk Cumhuriyeti Kırgızistan olmuştur. 31 Ağustos 1991 tarihinde gerçekleşen bu bağımsızlık ilanının ardından, Özbekistan 1 Eylül 1991 de, Türkmenistan 27 Ekim 1991'de, Kazakistan ise 16 Aralık 1991'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Sovyetler Birliği ile bir açık çatışma içerisine girmek istemeyen Türkiye, bu devletleri tanıma konusunda bir sure temkinli davranmayı tercih etmiştir. 8 Aralık 1991'de Bağımsız Uluslar Topluluğu'nun kurulmasının ardından Türkiye, Türk-Rus ilişkilerinde artık bir sorun yaratmayacağı düşüncesiyle Azerbaycan dahil tüm Türk Cumhuriyetlerini, ayrıca Gürcistan ve Ermenistan'ı tanımaya yönelmiştir. Bu ülkelere yönelik tanıma kararı resmi olarak 16 Aralık 1991 tarihinde gerçekleşmiştir.

Tanıma kararının ardından Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini hızla geliştirme gayreti içerine girmiştir. Cumhurbaşkanlığı ve hükümet düzeyinde bölge ülkelerine çok sayıda ziyaret ile başlayan süreç, kimi kurumsal yapılanmalarla daha da pekiştirilmiştir. Bu bağlamda özellikle ön plana çıkan üç kurum, TÜRKSOY, TİKA ve Türk Eximbank olmuştur.

TÜRKSOY, Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Kültür Bakanlarının 1992 yılında İstanbul ve Bakü'de bir araya gelerek kültürel işbirliği yapmayı kararlaştırmaları sonucu 12 Temmuz 1993 tarihinde kurulan bir örgüttür. Örgütün amacı, Türk dili konuşan ülkeleri kültür ve sanat alanlarında işbirliği yapmaya yönlendirmektir. Bunun dışında Türkiye Türkçe'si ve Latin alfabesinin yaygınlaşması, Türk Cumhuriyetlerinde bunları kullanan okulların sayısının artması da, TÜRKSOY'un hedefleri arasındadır. TÜRKSOY'un ev sahibi ülkesi Türkiye olup, resmi dili Türkçe, yönetim merkezi ise Ankara'dır.[2]

TİKA, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, 24 Ocak 1992 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir örgüt olarak kurulmuş olup, 28 Mayıs 1999 tarihinde Başbakanlığa bağlanmıştır. Amacı, başta Türk dilinin konuşulduğu ülkeler ve Türkiye'ye komşu ülkeler olmak üzere, gelişme yolundaki ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak, bu ülkelerle ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında işbirliği projeleri geliştirmektir. TİKA, özellikle Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyeti öğrencilerine Türkiye'de burs olanakları sağlamak ve bu ülkelerden gelen uzman ve

2 TÜRKSOY hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. www.turksoy.org.tr

öğretmenleri eğitmek adına başarılı projelere imza atmıştır.[3]

31 Mart 1987 de kurulan Türk Eximbank ise, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından özellikle Türk Cumhuriyetlerine Türkiye'den yönelen yatırımları destekleme ve bu ülkelere imkanlar çerçevesinde kredi sağlama hedefine odaklanmıştır.[4]

Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle bağlarını güçlendirme girişimleri, başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler tarafından da genel olarak son derece olumlu karşılanmış ve destek görmüştür. Batı nezdinde Türkiye, Müslüman nüfusuna rağmen, Batı tarzı bir ekonomik ve siyasal yapılanmasıyla bölge ülkeleri için bir model oluşturabilir, dolayısıyla bu ülkeleri Batıya yaklaştıran bir köprü fonksiyonu üstlenebilirdi. Bu, aynı zamanda, Batı perspektifinden arzu edilen bir biçimde bölgede Rus ve İran etkisinin azalması sonucunu da beraberinde getirebilirdi. Her ne kadar Soğuk Savaş sona ermiş de olsa, ABD ve Batılı ülkeler bölge genelinde Rus ve İran etkisini bir risk unsuru olarak algılamaya devam etmişler, Türkiye kanalıyla bu etkiyi kırabileceklerini ümit etmişlerdir.

Ancak Rusya da, adeta "arka bahçesi" olarak gördüğü Orta Asya'yı Soğuk Savaş sonrası dönemde dahi gözden çıkarmak istememiştir. Gerçi Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra kısa bir süre Batı yanlısı reformcular iktidarda söz sahibi olmuş, bu süre zarfında Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik ilgisi azalmıştır. Ayrıca bu dönemde Rusya'nın yeniden yapılanması ve demokrasiye geçiş süreci, daha öncelikli kaygılar olarak gündeme oturmuştur. Ancak 1992 yılı sonlarından itibaren yeniden Orta Asya ve Kafkasya'ya dönülmesi gerektiği yönündeki görüş, Rus siyasi çevrelerinde ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bunda kuşkusuz çoğu Slav kökenli Doğu Avrupa devletlerinin Batı'ya yönelmeleri, Avrupa Birliği ve NATO üyeliği çabaları, dolayısıyla Rus etki alanından çıkmaya çalışmaları da etkili olmuştur. Avrupa'da etkisini genişletme olanağı kalmayan Rusya yönünü tekrar Kafkaslar ve Orta Asya'ya çevirmiş, 1993 yılı Nisan ayından itibaren bu, "yakın çevre doktrini" olarak resmi bir boyut da kazanarak Rus dış politikasının temel taşlarından biri haline gelmiştir.[5]

Rusya açısından yakın çevre doktrininin doğal yansıması, Kafkaslar ve Orta Asya'da rakip bir güç istememesi, bu bölgeleri kendisinin "doğal" etki alanı olarak görmesidir. Bu nedenle Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine

3 TİKA hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. www.tika.gov.tr

4 Türk Eximbank hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. www.eximbank.gov.tr

5 Gilbert Rozman, *Russian strategic thought toward Asia.* (New York: Palgrave Macmillan,2006).

yönelik ilişki geliştirme gayretleri, bir süre Rusya tarafından endişe ile izlenmiştir. Hatta Rusya'nın endişesini gidermek için Başbakan Süleyman Demirel 25 Mayıs 1992 tarihinde Moskova'ya gerçekleştirdiği ziyaret esnasında, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslarda Rus etkisini ortadan kaldırmak gibi bir niyeti olmadığı konusunda Rus Devlet Başkanı Boris Yeltsin'i ikna etmiş, ancak bunun ardından iki ülke arasında bir Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanabilmiştir.[6]

Nihayet Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, mevcut duruma alışmış olmanın da etkisiyle, Türkiye'nin etkisine girmekten de endişe etmektedirler. Her ne kadar karşılıklı ziyaretlerde ortak pek çok bağdan söz edilse de, bu ülkeler ikili ilişkilerde Türkiye'nin bir "büyük ağabey" rolü oynamasından kaygı duymakta, Türkiye'nin gücünü kendi bağımsızları açısından bir risk unsuru olarak algılama eğilimindedirler. Türk Cumhuriyetleri genel olarak karşılıklı ilişkilerin ayrı siyasal birimler olarak daha iyi bir çizgide ilerleyebileceği inancı taşımaktadırlar.

Bu çerçevede, Soğuk Savaş'ın hemen ardından Türkiye ile Eski Sovyet Türk Cumhuriyetleri arasında başlayan siyasal, ekonomik, kültürel ve kurumsal yakınlaşma, 30-31 Ekim 1991 tarihinde Ankara'da ilk "Türk zirvesinin" toplanmasıyla doruğa taşınmaya çalışılmış ve ilerleyen yıllarda da bu zirveler Türk Cumhuriyetleri veya Türkiye'de toplanmaya devam etmişse de, bu birlikteliklerden çok olumlu sonuçlar çıkmamıştır. Fakat yine de enerji nakil hatları oluşturulması, telekomünikasyon hizmetleri, öğrenci değişim programları, sivil ve askeri personel eğitimi ile ulaştırma alanlarında bazı ortak projeler geliştirilmiştir. Geliştirilmekte olan veya gelecekte geliştirilebilecek yeni petrol ve doğalgaz iletim projelerinin de, bir yandan Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ekonomik ve siyasi ilişkilerine ivme kazandırabilmesi, diğer yandan da bu ülkelerin Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltabilmesi söz konusudur.

Geçen otuz yıla yakın ilişkiler ağına genel olarak bakıldığında, ekonomik açıdan Türk firmalarının Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde inşaat, tekstil ve turizm alanlarında başarılı faaliyetlerde bulundukları, buna karşılık Türkiye'nin de söz konusu ülkelerden temelde madensel hammadde ve tarım ürünleri ithal ettiği görülmektedir. Siyasi açıdan ise Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki işliklerin, dönemsel iniş çıkışlara rağmen, yakınlaşma çizgisinde devam ettiği, ancak kimi kesimlerin özlem duyduğu üzere bir siyasi birlikteliğin ya da bir ortak pazarın şu an için uzak bir beklenti olduğu görülmektedir.

6 Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk Dış Politikası*. (İstanbul: Der Yayınları, 2006), 692.

İkili İlişkiler

Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Zaman zaman kısmi gerginlikler yaşansa da, genel olarak Türkiye-Azerbaycan ilişkileri günümüze kadar olumlu sayılabilecek bir çizgide cereyan etmiştir. 9 Kasım 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Hemen ardından diplomatik ilişkiler kurulmuş Bakü başkonsolosu Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir.[7]

Bağımsızlık sonrası ikili ilişkilerde ivme kazanılmasına rağmen ilişkiler, 1994'te Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinden 2002 yılına kadar istikrarsız bir biçimde kendini göstermiştir. Bunun temel sebebi Aliyev'in Rusya ile yakın ilişki kurmayı tercih etmesi ve aynı zamanda Rusya'nın, yukarıda bahsedilen "yakın çevre doktrini" kapsamında tepkisinden çekinmesidir.

Öte yandan 3 Kasım 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin dış politikadaki ağırlığı Ortadoğu coğrafyasına kaydırması ile birlikte Azerbaycan ile ilişkiler kısmi bir gerileme içerisine de girmiştir. 2009 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasında kısa süreli krizler yaşanmıştır. Bu krizlerden biri Türkiye'nin dış ilişkilerinde "komşularla sıfır sorun politikası" çerçevesinde Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmeye çalışmasından kaynaklanmıştır. Bu durum Azerbaycan'ın tepkisini çekmiş, Bakü, Ermenistan'ın silahlı güçlerini Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarından çekmeden, Ankara'nın Erivan ile ilişkileri normalleştirmemesi gerektiğini savunmuştur. Tepkilerin arttığı bu dönemde, Türkiye ile Ermenistan arasında Bursa'da oynanan ulusal maçta Azerbaycan bayrağı açılmasının yasaklanmasına karşılık olarak, Bakü'deki Türk Şehitliği'nde Türkiye bayrakları kaldırılmış ve bayrak direkleri sökülmüştür. Bu durum iki ülke arasında kısa süreli de olsa bir gerginlik yaşanmasına neden olmuştur.[8]

Bununla birlikte 25 Haziran 2005'te dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in de katılımıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın açılması enerji alanında yapısal bir işbirliğini beraberinde getirmiştir. Özellikle bu gelişmenin ardından Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, zaman zaman sorunlar yaşansa da, çok boyutlu stratejik bir ortaklığa doğru

7 Bkz. www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa

8 Kaan Gaytancıoğlu, "Son dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çerçevesinde yaşanan bayrak krizinin değerlendirilmesi". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2/I, (2006), 43-49.

evirilmiştir.

Bunun yansıması en çok ekonomik düzeyde kendini göstermiştir. Türkiye, Azerbaycan'a yapılan petrol dışı doğrudan yabancı yatırım stoğu bakımından 1. sırada bulunmaktadır. Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, ülkede yaklaşık 2.700 Türk şirketi faaliyette bulunmaktadır. Azerbaycan'daki Türk şirketlerinin yatırımları ağırlıklı olarak enerji, telekomünikasyon, bankacılık, sigorta, ulaştırma, gıda ticareti, tekstil, eğitim, mobilya ve inşaat malzemeleri sektörlerine yoğunlaşmıştır.[9]

Benzer şekilde Türkiye de, Azerbaycan'ın en çok yatırım yaptığı ülkedir. Sadece Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR'ın 2020 yılına kadar Türkiye'de 17- 20 milyar dolar yatırım yapması beklenmektedir.[10] Yine Türkiye-Azerbaycan girişimcilerinin, üçüncü ülkeleri de içerecek şekilde ortak yatırımlara yönelmeleri gündemde bulunmaktadır.

Azerbaycan son dönemde petrol dışı sektörünü geliştirmeye büyük önem atfetmekte ve bu alanda da olumlu sonuçlar almaktadır. Türkiye'nin birikimi ve imkanları da, bu sürece katkı yapmasına uygundur. Özellikle, tarım, gıda, inşaat, kimya sanayii, tekstil, turizm gibi petrol dışı sektörlerde ortak çabaların arttırılması, iki ülke ilişkilerini şüphesiz çok daha olumlu bir çizgiye taşıyacaktır.

Nihayet Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı'nın (TANAP) 12 Haziran 2018'de açılması, iki ülke ortaklığını pekiştiren bir diğer önemli gelişme olarak tarihe geçmiştir.

Türkiye-Türkmenistan

Bağımsızlık ilanının ardından Türkmenistan'da 27 Ekim 1991›de yapılan ilk devlet başkanlığı seçimlerinde Saparmurat Türkmenbaşı devlet başkanlığına seçilmiş ve 21 Aralık 2006 tarihindeki ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür. Genel olarak Türkmenbaşı son derece otoriter bir yönetim anlayışıyla ülkeyi idare etmiştir. Her ne kadar ülkenin Batı tarzı bir piyasa ekonomisine geçiş sürecini desteklemiş ise de, Batı türü bir liberal demokrasiyi ülkeyi kaosa sürükleyebilecek bir istikrarsızlık unsuru olarak görmüştür. Bu anlayışın doğal bir yansıması olarak da muhalefet baskılanmış, çok partili siyasal sistem ülkede varlık alanı bulamamıştır.[11] Türkmenbaşı'nın ardından, 11 şubat 2007 tarihinde

9 www.sendeazerbaycanigor.com/azerbaycan-turkiye-iliskileri

10 A.g.e.

11 Esedullah Oğuz, *Turkmenistan: Stalin'den Niyazov'a*. (İstanbul: Doğa

Cumhurbaşkanı seçilen Gurbanguli Berdimuhammedov döneminde daha fazla siyasal esneklik gündeme gelmiş ise de, yönetimin otoriter çizgisi çok fazla değişmemiştir.[12] Neticede Türkmenistan, uzun sayılabilecek bir süre totaliter rejimle yönetilmiş toplumların kısa sürede demokrasiyi özümseyememelerine tipik bir örnektir.[13]

Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Bu nedenle, diplomatik plakalarda 01 Türkiye'ye verilmiştir. Bu bile Türkiye'nin Türkmenistan'daki öneminin bir göstergesidir.

Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye-Türkmenistan ilişkileri son derece olumlu bir çizgide gelişmiştir. Ancak Özal'ın ölümünden sonra iki ülke arası ilişkilerde belirgin bir gerileme yaşanmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri, doğalgaz alımı konusunda Türkiye'nin Rusya ile anlaşması ve Türkmen gazını tercih etmemesidir. Gerçekte Türkmen gazının satış fiyatı daha düşük olduğu halde, bu gazın Türkiye'ye gelişi son derece maliyetli bir girişim olacağından, Türkiye Rusya ile anlaşmayı çıkarlarına daha uygun bulmuştur. Ancak bu tercihinin arkasında yatan nedenleri Türkmenistan'a diplomatik bir üslupla anlatma noktasında çok başarılı olamamıştır. Bu da ilişkileri gerileten bir unsur olmuştur. Bunun dışında Türkmenistan'a giden bazı Türk girişimcilerin olumsuz davranışlarının da, Türkiye'nin bu ülke nazarındaki imajını olumsuz etkilediği bir gerçektir.[14] Ayrıca Türkmenistan, Türkiye'nin gücü karşısında ikili ilişkileri çok geliştirmeyi giderek kendi bağımsızlığı için bir risk unsuru olarak algılamaya, dolayısıyla daha mesafeli davranmaya başlamıştır.

Tüm bunların sonucunda iki ülke arası ilişkiler an azından Türkiye'nin arzu ettiği düzeyde gelişemese de, ilişkilerde ciddi bir sorun da yaşanmamıştır. Hatta Berdimuhammedov'un iktidarı ile Türkmenistan'ın dışa açılım projesi ivme kazanmış, bu çerçevede Türkiye-Türkmenistan ilişkilerinde de yeninden bir canlanma gözlenmiştir. Son yıllarda Türkmenistan özellikle Hazar kıyılarında turizm yatırımlarına ağırlık vermiş, Türk inşaat firmaları da bu bölgede artan oranda boy göstermeye

Yayınları, 2006).

12 Lisa Marie Knowlton, *Turkmenistan*. (London: Marshall Cavendish, 2006).

13 Büşra Ersanlı, *Türkmenistan'da toplum ve kültür*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006).

14 Halil İbrahim Bahar, Türkiye-Türkmenistan ilişkileri. *USAK Stratejik Gündem,* Aralık (2008).

başlamışlardır. Türkmenistan, son yıllarda Türk müteahhitlik firmalarının en çok proje ürettikleri ülke konumuna gelmiştir. Artan ilişkiler ağının bir başka göstergesi de, bugün için Türkiye ile Türkmenistan arasında sık sayılabilecek doğrudan hava ulaşım olanağının bulunmasıdır. Türkiye'den Türkmenistan'a Türkmen ve Türk Hava Yolları günlük seferler düzenlemektedir.

Gelecekte Türkiye ile Türkmenistan'ı daha da yakınlaştırabilecek bazı projeler de söz konusudur. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi Türkmen doğalgazının Hazar Denizi'nin tabanına döşenecek bir boru hattı aracılığı ile Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattına bağlanması, bu sayede Türkiye'ye ve Batı pazarlarına aktarılması projedir. Şu an için anılan projeye ilişkin en ciddi engel, Hazar Denizi'nin paylaşımı konusunda kıyıdaş devletler arasındaki uyuşmazlıktır. Bu sorunun aşılması halinde belirtilen projenin yaşama geçirilmesi mümkün olabilecektir.

Türkiye-Özbekistan

32 milyona yaklaşan nüfusu ile Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin en kalabalık ülkesi olarak Özbekistan Türkiye açısından özel bir öneme sahip olmakla birlikte, iki ülke arası ilişkiler arzu edildiği ölçüde gelişememiş, hatta zaman zaman belirgin bir biçimde pürüzlü seyretmiştir.

Aslında Özbekistan'ın 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, bu ülkeyi ilk tanıyan ülke olarak Türkiye ile Özbekistan arası ilişkiler son derece olumlu başlamıştır. Ancak üst düzey karşılıklı ilişkilerle bezenen ilişkiler, bazı rekabet unsurlarından ve zaman zaman yaşanan sorunlardan uzak kalamamış, bu unsurlar kimi zaman gizli, kimi zaman da açık bir biçimde ikili ilişkileri negatif yönde etkilemiştir. Örneğin Özbekistan bağımsızlık sonrası kendi ulusal kimliğini oluştururken Türkiye'yi bir rakip olarak algılamış, ayrıca Türkiye'nin savunduğu Batı tarzı demokrasi ve serbest piyasa ekonomisine çok sıcak bakmamıştır. Yine Taşkent, Buhara, Semerkand gibi tarihi şehirleri bünyesinde barındırmakla, kendisini Orta Asya Türk uygarlığının "gerçek" ardılı ya da mirasçısı gibi görme eğilimine girmiştir.[15] Kökten dinciliğe karşı kesin karşı bir tavır koyan Özbekistan'da bazı dini grupların Türkiye kökenli tarikatlardan destek gördüğü yolundaki kanı da, Özbek otoritelerinin Türkiye'ye şüphe ile yaklaşmalarına neden olmuştur.[16]

15 Meryem Kırımlı,Soğuk Savaş sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yönelik Türk Dış Politikası. İ. Bal (Ed.), *21. Yüzyılın eşiğinde Türk Dış Politikası*. (İstanbul: Alfa, 2001), 370.

16 Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk Dış Politikası*. (İstanbul:

Bunların dışında iki ülke arası ilişkilerde bazı somut sorunlar da yaşanmıştır. Özellikle devlet başkanlığı seçimlerinde Kerimov'a rakip olan Muhammed Salih ve bazı Özbek muhaliflere Türkiye'nin sığınma hakkı tanıması, Özbek yönetiminin şiddetli tepkisine neden olmuştur. Hatta bu yüzden 1994 yılı yazında Özbek hükümeti büyükelçisini geri çağırmış, ülkedeki Türk okullarının çoğunu kapatmış, Türkiye'de okuyan öğrencilerinin de büyük bir kısmını geri çekmiştir. Buna karşın Türkiye de, kimi zaman sert bir biçimde Özbek yönetimine yönelik demokrasi eleştirilerinde bulunmuş, Özbek hükümetini muhalefeti baskılamakla suçlamıştır.

Bu gerginlikten ekonomik işlikler de zaman zaman olumsuz etkilenmiştir. Özellikle iki ülke arası ticaret hacmi 1990'ların sonlarına doğru belirgin bir biçimde azalma trendine girmiştir.[17] 2003 yılından itibaren ticari ilişkilerde yeniden bir canlanma yaşansa da, bu, en azından Türkiye açısından, arzu edilen düzeyin çok altında kalmıştır.

Sonuç olarak Türkiye, diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile kurduğu iyi ilişkileri Özbekistan ile kurma noktasında sıkıntılar yaşamıştır. Ancak bu Türkiye'nin olduğu kadar, Özbekistan'ın da tutumundan kaynaklanan bir durumdur. Bir kısım talihsiz sayılabilecek olaylar sonucu gelişen karşılıklı suçlamaklar ve rekabet alanları, iki soydaş ülkeyi birbirine mesafeli ve kuşkulu kılmıştır.

Bununla birlikte ikili ilişkilerin gelişebileceği yönünde son yıllarda bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov'un 2 Eylül 2016 tarihinde hayatını kaybetmesinin ardından Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 17-18 Kasım 2016 tarihlerinde Özbekistan'ı ziyaret etmiş, Özbekistan yeni Cumhurbaşkanı Mirziyoyev is 25 Ekim 2017 tarihinde ülkemize resmi bir ziyaret gerçekleştiriştir. Bu son ziyaret çerçevesinde çeşitli alanlarda 25 belge imzalanmıştır.

Türkiye-Kazakistan

Kazakistan, genel bir ifadeyle, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında Türkiye'ye en mesafeli Türk devletidir. Bunun temel nedeni, bu ülkenin bünyesinde barındırdığı büyük orandaki Rus nüfustan dolayı izlediği politikalarda Rusya'nın olası tepkisini hep hesaba katmak durumunda

Der Yayınları, 2006),738.

17 Meryem Kırımlı, Soğuk Savaş sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yönelik Türk Dış Politikası. İ. Bal (Ed.), *21. Yüzyılın eşiğinde Türk Dış Politikası*. (İstanbul: Alfa, 2001), 370.

olmasıdır. Ayrıca Kazakistan'ın geniş coğrafyası (2.727.300 km^2)ve zengin doğal kaynakları, kendi kendine yetebilme potansiyeline sahip olarak bu ülkenin dış bağımlılığını azaltmaktadır. Öte yandan Türkiye'nin liderliğine yönelik kuşkulu bakış açısı ile özellikle yakın geçmişte ekonomik ve siyasi bağlarını Rusya ile geliştirmiş olması da, Kazakistan'ın Türkiye'ye mesafeli yaklaşmasında önemli bir etkendir. Bu nedenle Türkiye'nin Türk devletleri arasında bir ortak pazar oluşturma düşüncesine, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin tanınması beklentisine ve Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a destek politikasına genellikle en yüksek sesle karşı çıkan hep Kazakistan olmuştur.

Bununla birlikte yine de Türkiye-Kazakistan ilişkileri iyi başlamış ve örneğin bir Türkiye-Özbekistan ilişkilerine oranla daha az sorunlu seyretmemiştir. 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı Türkiye aynı gün tanımış ve diplomatik anlamda tanıyan ilk ülke olmuştur. Bu, Kazakistan tarafından da büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Öte yandan bağımsızlık ilanını izleyen kısa süre içerisinde Türkiye ile Kazakistan arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin hukuksal altyapısını oluşturan 100'ün üzerinde anlaşma imzalanmıştır.

Ancak gerek zamanla Türkiye'nin kredi desteğinin azalması, gerekse Kazak pazarına Batılı ve Uzak Doğulu firmaların girmeleri ile bunlarla rekabet etme potansiyeli olmayan daha ziyade orta ya da küçük ölçekli Türk firmaları yavaş yavaş Kazakistan'dan çekilmeye başlamışlardır. Buna paralel olarak iki ülke arasındaki ihracat-ithalat ilişkisi de düşük seyretmeye başlamıştır.

Fakat zaten hemen hemen hiçbir dönem bu ilişki, iki ülke açısından da %1'in üzerinde bir rakamla ifade bulmamıştır. Genel olarak Türkiye Kazakistan'dan ham petrol ürünleri, demir-çelik, ham bakır ve hububat ithal ederken, bu ülkeye metal eşya, kimyasal maddeler, makine, tekstil ve büro malzemeleri ihraç etmektedir.[18]

Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin yakın gelecekte biraz daha gelişebileceğine dair bazı göstergeler bulunmaktadır. Bunların başında Kazak petrolünün de Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı aracılığı ile Türkiye'ye ve Batı piyasalarına aktarılması projesi gelmektedir. Bunu yanı sıra, 2016 itibariyle 2 milyar dolar civarında seyreden Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticaret hacminin 10 milyar dolara yükseltilmesi

18 Nihat Batmaz, "Türkiye-Kazakistan arasındaki ticari-ekonomik ilişkiler: Türk müteşebbislerin bu ülkede yaptıkları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları sorunlar", *Bilig*, 29, (2004) 85-89.

hedeflenmektedir. Eğitim alanında da merkezi Türkistan'da bulunan Ahmet-Yesevi Uluslararası Türk-Kazak üniversitesinde yaklaşık 8.000 öğrenci öğrenim görmektedir.

Türkiye-Kırgızistan

Türkiye-Kırgızistan ilişkileri, Kırgızistan'ın bağımsızlık ilanından itibaren genel olarak sıcak gelişmiştir ve ikili ilişkiler bazında en iyi örneklerden birini oluşturmuştur. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında Kırgızistan, Türkiye'ye bir ekonomik ve siyasi model olarak en fazla sempati duyan devlettir. Aynı zamanda Kırgızistan, Rusya ile bağlarını gevşetme konusunda da en istekli gözüken ülke görünümündedir. Nitekim 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden ilk Orta Asya Türk devleti olan Kırgızistan, 1993 yılında da rubleyi kaldırarak kendi para birimini kabul etmiştir.[19]

Türkiye'nin 16 Aralık 1991'de Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanımasıyla başlayan ikili ilişkiler, 29 Ocak 1993 tarihinde diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla da süratle gelişmeye başlamıştır. Türkiye ile Kırgızistan arasındaki yakın işbirliği bölgesel ve uluslararası alanda da kendini göstermiştir. Örneğin Kırgızistan, Türkiye'nin girişimiyle Ekim 1992'de başlatılan "Türk zirvelerinin" etkin bir katılımcısı olmuştur. Kırgızistan 1995 yılındaki üçüncü zirveye de ev sahipliği yapmıştır. Türkiye ve Kırgızistan, İran, Pakistan, Afganistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin üyesi bulunduğu Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) içinde de yakın işbirliğini sürdürmektedir.

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki yakın işbirliği bölgesel ve uluslararası alanda da kendini göstermiştir. Örneğin Kırgızistan, Türkiye'nin girişimiyle Ekim 1992'de başlatılan "Türk zirvelerinin" etkin bir katılımcısı olmuştur. Kırgızistan 1995 yılındaki üçüncü zirveye de ev sahipliği yapmıştır. Türkiye ve Kırgızistan, İran, Pakistan, Afganistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin üyesi bulunduğu Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) içinde de yakın işbirliğini sürdürmektedir.

Öte yandan TİKA, 1992 yılından itibaren Kırgızistan'da gerçekleştirdiği kalkınma proje ve programlarıyla aktif bir biçimde hizmet vermektedir. TİKA'nın program ofisi Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bulunmaktadır.

Türkiye Kırgızistan ilişkilerinin sıcak seyretmesinin önemli bir göstergesi

19 Mehmet Saray, (2004). *Modern Kırgızistan'ınd Doğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları.

de, iki ülkenin ortak çabalarıyla kurulan okullardır. Bu kapsamda öncelikle Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi, Türk ve Kırgız hükümetleri arasında 1995 tarihinde imzalanan bir işbirliği anlaşmasıyla kurulmuş ve aynı yıl eğitim-öğretime başlamıştır. Ayrıca Kırgızistan'da faaliyet gösteren başka bazı Türk-Kırgız ortak eğitim kurumları da bulunmaktadır.

Bununla birlikte Türkiye-Kırgızistan ilişkileri, Türkiye'nin genel olarak Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile yaşadığı bazı sorunlardan da uzak değildir. Örneğin Kırgızistan da bünyesinde barındırdığı % 6.5 oranındaki Rus azınlıktan dolayı izlediği politikalarda Rusya'nın olası tepkisini hep hesaba katmak zorundadır. Bu yüzden Türkiye'ye yönelik ilişkilerinde tam bağımsız olduğu söylenemez. Türkiye'ye sıcak yaklaşırken ve aslında bir model olarak benimserken, Rusya'yı gücendirici politikalardan da kaçınma gereği duymuştur. Aynı zamanda Kırgızistan, diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri gibi Rusya'nın "yakın çevre" doktrini çerçevesinde Rus etki alanında bulunmaktadır ve istese dahi bu etkiyi kırmak şu an için kapasitesinin üzerindedir. Bunun bir yansıması olarak Kırgızistan örneğin 2000 yılında Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan ve Tacikistan'ın içinde yer aldığı Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üye olmuştur. Kısacası Kırgızistan, Türkiye ve Rusya ile ilişkilerinde bir denge gözetme gereği hissetmektedir.

Sonuç

Yukarıda sunulan bilgi ve değerlendirmelerin de ışığında, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsız devletler olarak ortaya çıkan Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arası ilişkilerin otuz yıla yaklaşan geçmişini şu temel noktalarda özetlemek mümkündür:

Genel olarak ikili ilişkilerde hem idealist, ya da deyim yerindeyse romantik, hem de realist unsurlar görmek olanaklıdır. Türkiye özellikle başlangıçta, bağımsızlık ilanlarının hemen ardından, ilişkilere idealist yaklaşmıştır. Soy ve din bağını ön plana çıkararak Orta Asya Türk devletlerinden uluslararası sorunlarında tam diplomatik destek, bir ekonomik birliktelik, hatta uzun vadede gerçekleşebilecek bir siyasal birliktelik ummuştur. Ancak Kazakistan başta olmak üzere Türk devletlerinin Türkiye'ye mesafeli yaklaşımları, kısa sürede Türkiye'yi daha realist bir çizgiye çekmiştir. Zaman zaman gerek siyasal elitler düzeyinde, gerekse halklar arası ilişkilerde kardeşliğe, soy bağına vurgu yapan eylem ve gelişmelere tanık olmak mümkündür. Fakat son tahlilde ilişkilerin dinamiğini idealizmden çok realizm belirlemektedir.

Öte yandan Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin, taraflar isteseler dahi, arzu edilen düzeyde gelişmesini engelleyen bazı yapısal sorunlar bulunmaktadır. Bunların başında Orta Asya bölgesindeki Rus etkisi gelmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından Orta Asya bölgesi Rus nüfuz alanından çıkar gibi olmuşsa da, 1992 sonlarında ilan edilen yakın çevre doktrini kapsamında yeniden Rus etkisine girmiştir. Şu an itibariyle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ne tek başlarına, ne de birleşik olarak bu etkiyi kırma kapasiteli bulunmaktadır. O yüzden dış ilişkilerini ve politikalarını Rus etkisine açıkça meydan okumayacak bir temelde şekillendirmek zorundadırlar.

Yapısal engellerin ötesinde, psikolojik düzeyde de Türkiye-Orta Asya yakınlaşmasını engelleyen sorunlar bulunmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, ortak etnik ve dini kimlik bir yakınlık duygusu doğururken, aynı zamanda liderlik üzerine bir rekabet alanı da yaratmaktadır. Türkiye kendilerinden güçlü olduğu için, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Türkiye ile ileri düzey bir siyasal yakınlığı kendi egemenlikleri açısından bir risk unsuru olarak algılamaktadırlar.

Sonuç itibariyle Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arası ekonomik ilişkiler arzu edilen düzeyin altında gerçekleşmiştir. Türkiye ulaştırma, telekominikasyon, eğitim ve enerji nakil hatları alanlarında bazı başarılı çalışmalar yapmışsa da, Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle ticari ilişkileri, Türkiye'nin dış ülkelerle olan toplam ticaret hacminde çok alt seviyelerde kalmıştır.

Siyasi açıdan da Türkiye, söz konusu ülkelerle ilişkilerinde çok umduğunu bulamamıştır. Özellikle Özbekistan ve Kazakistan ile ikili ilişkiler çoğu zaman inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Bugün itibariyle siyasal birliktelik bir yana, bir ekonomik birliktelik, bir "Türk Ortak Pazarı" düşüncesi dahi çok uzak gözükmektedir.

Bununla birlikte Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arası ilişkilerin, en azından Türkiye'nin arzu ettiği düzeyde gelişme dinamiğini oluşturabilecek bir alan, enerji nakil hatları alanıdır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının 2005 yılında devreye girmesinin ve TANAP projesinin 12 Haziran 2018'de tamamlanarak açılmasının ardından, gerek bu hatlara bağlanacak ilave hatlar, gerekse açılacak yeni hatlar ekonomik ilişkiler ağı zemininde Türkiye ile Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki bağları güçlendirirken, bu ülkelerin Rusya'ya bağımlılıklarını da azaltabilecektir.

Kaynakça / References

Bahar, H. İ. (2008). Türkiye-Türkmenistan ilişkileri. *USAK Stratejik*

Gündem, Aralık 2008.

Batmaz, N. (2004). Türkiye-Kazakistan arasındaki ticari-ekonomik ilişkiler: Türk

müteşebbislerin bu ülkede yaptıkları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları sorunlar. *Bilig*, 29.

Behar, B. E. (1998). *Türkmenistan'da toplum ve kültür*. Ankara: Kültür ve

Turizm Bakanlığı Yayınları.

Gaytancıoğlu, K. (2010). Son dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çerçevesinde yaşanan bayrak krizinin değerlendirilmesi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2 (1), 43-49.

http://www.turksoy.org.tr (10 Ağustos 2018).

http://www.tika.gov.tr (13 Ağustos 2018).

http://www.eximbank.gov.tr (14 Ağustos 2018).

http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa (14 Ağustos 2018).

http://www.sendeazerbaycanigor.com/azerbaycan-turkiye-iliskileri (14 Ağustos 2018).

Kırımlı, M. (2001). Soğuk Savaş sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yönelik Türk Dış Politikası. İ. Bal (Ed.), *21. Yüzyılın eşiğinde Türk Dış Politikası*. İstanbul: Alfa.

Knowlton, M. L. (2006). *Turkmenistan*. London: Marshall Cavendish.

Oğuz, E. (2006). *Turkmenistan: Stalin'den Niyazov'a*. İstanbul: Doğa

Yayınları.

Rozman, G. et al. (2006). *Russian strategic thought toward Asia.* New York: Palgrave Macmillan.

Saray, M. (2004). *Modern Kırgızistan'ındoğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları.

Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk Dış Politikası*. İstanbul: Der Yayınları.

TİKA. *Kırgızistan ülke raporu*. Ankara: TİKA Yayınları, 1995.

Gagauz Türklerinin Tarihi ile Kültür Mirasları Balkan Yarımadası'nda, Bucak'ta ve Diğer Yerlerde

Olga RADOVA[1][2]

Öz

Gagauz Türklerinin dedeleri çok evvel Balkan Yarımadası'nda tarihi topraklarda – Trakya'da, Makedonya'da, Dobruca'da; Güney-Doğu Avrupa'nın diğer tarihi bölgelerinde – Bucak'ta, Özi (Özi kırlarında), Orta Volga'da; Kafkas'da vb. yerlere yerleşiyorlar. Gagauzlar Osmanlı Türklerinden de, Selcuk Türklerinden de önce Güney-Doğu Avrupa'da yerleşiyorlar.

Gagauzlar bir etnos/halk olarak, Güney-Doğu Avrupa'da oluştular ve onlar bu topraklarda avtohton/yerli insanlar. Bilimsel araştırmalarımız (Akademik, Doç. Dr. Olga Radova), M.Ö. VII-V. yüzyıllarda ve daha evvel de Gagauz Türk'lerinin dedelerinin Balkan Yarımadası'nda, bu bölgenin tarihi topraklarında yaşadıklarını gösterdiler. Gagauz Türkleri Balkanlar'da ve Bütün Güney-Doğu Avrupa'da, Türklerden en evvelki, eski bir hakltır/millettir.

Osmanlı döneminde ve daha önce de, Gagauz Türklerinin yaşadığı yerler hiç bir sınırla bölünmezdiler ve onlar serbest gezerdiler bütün Güney-Duğu Avrupa'da. Osmanlı Devleti'nin kuvedi yufkalandıkça/zayiflandıkça ve sonra da hepten çökünce, yeni devletler kuruldu – Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Moldova, Türkiye, Ukrayna. Gagauzların yaşadığı tarihi topraklar bölündüler ve yeni kurulmuş devletlerin sınırları içerisinde kaldılar. Gagauz Türkleri kendi etnik topraklarında yaşamalarını devam etmeğe mecbur kaldılar, fakat artık yeni devletlerin sınırları içerisinde, birazı da Balkan'lardan Besarabya'ya göç ettiler ve orada, Bucak'ta (Bucak – Besarabya'nın güney tarafında bulunan tarihi topraklar, 1940 yılında bölündüler, bir kısmı Moldova sınırları içerisinde kaldı, diğer kısmı/payı da Ukrayna'ya eklenildi, öylelikle, Gagauz Türk'lerini Sovyetler zamanında Bucak'ta da böldüler), yerli Gagaguzların içinde yerleştiler ve yeni köyler de temellediler.

Bu yeni devletlerin içinde, Gagauz Türklerin nüfüsları az (azınlık) kaldıkları sebebiyle ve devletlerin çeşitli sosyal ve siyasi hareketleri

1 Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. e-mail: radova.58@mail.ru

2 Bu bildiri, Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi'nin 14 Mayıs 2018 tarihinde "Moldova'da Gagauzların Özerk Yapısı" ve 16 Ağustos 2018 tarihinte "BULTÜRK" – Bulgaristan Türkleri Derneği'nde "Dünden Bugüne Balkanlar'da ve Bulgaristan'da, Gagauz Türkleri" konulu konferanslardaki sunumlarımın genişletilmiş halidir.

de, Gagauzları çok hızlı assimile ettiler.

Zaman geçtikçe, Gagauz Türkleri, hangi devlette yaşar ise, ona göre de kendi soylarını görmeğe başlıyorlar - ikili soy kimliği kafalarında (dvoystvennoye etniçeskoye soznaniye – ikili soy kimliği) artık oluşuyor: Gagauz-Bulgar, Gagauz-Yunan, Gagauz-Rumın, Gagauz-Moldovan, Gagauz-Rus vb. Çeşitli tarihi dönemleriyde Gagauz Türklerinin soylarını resmi belgelerde "Tatar", "Türk"/"Türki" ve "Rumeli'"gibi de resmi yazılarda gösterilmiş.

Anahtar Kelimeler: Avtohton/Yerli, Balkan, Besarabya, Boğdan, Bucak, Bucak Vilayeti, Bulgaristan, Gagauz Türkleri, Gagauziya (Gagauz Yeri), Güney-Doğu Avrupa, göçler, Dobruca, ikili etnik kimliği, kültür mirası, Makedonya, Moldova, Özi (Özi Kırı), Tarih, Trakya

The History of Gagauz Turks and Cultural Heritage in the Balkan Peninsula, Bucak and other Places

Abstract

The grandfathers of the Gagauz Turks have long ago experienced historical lands in the Balkan Peninsula - in Thrace, Macedonia, Dobruca; In other historical regions of South-East Europe - Bucak, in Oezi (in the Uzi countryside), in Middle Volga; In the Caucasus etc. they settle in places. Gagauz people before the Ottoman Turks, before the Selcuk Turks in South-East Europe. The Gagauz people formed as an ethno / people in South-Eastern Europe, and they are avtohton / indigenous people.

During the Ottoman period and before, the places where the Gagauz Turks lived were indistinguishable from any borders and they were free to travel throughout the whole of South-Eastern Europe. Kuve by the Ottoman Empire was yufkalandık / zayiflandık (loosening of the state) altogether, and then collapsed, new states were created - Bulgaria, Greece, Romania, Moldova, Turkey, Ukraine. The historical lands where the Gagauz people lived were divided and remained within the borders of the newly established states. The Gagauz Turks were forced to live on their own ethnic territory, but now, within the boundaries of the new states, some migrated from the Balkans to Besarabia, and there, in Bucak (Bucak - Besarabya, the southern part of the territory, divided in 1940, some of them remained within the borders of Moldova, the other part / share was added to Ukraine, so they divided the Gagauz Turks in Bucak at the time of the Soviet Union, settled in the native Gagaguz and settled the new villages.

In these new states, because of the fact that the population of Gagauz Turks remained small (minority) and the various social and political movements of the states, they assimilated Gagauz very quickly.

As time goes by, the Gagauz Turks begin to see their own lineage, in which state they live - dual lineage idioms (dvoystvennoye etniçeskoye soznaniye - binary lineage) are now occurring: Gagauz-Bulgarian, Gagauz-Greek, Gagauz-Rumin, Gagauz-Moldovan, Gagauz-Russian etc. Gagauz Turks in various historical periods in the official documents "Tatar", "Turkish" ("Türk"/"Türki") and "Rumeli" as shown in the official writings.

Keywords: Avtohton / Indigenous, Balkan, Besarabia, Bogdan, Bucak, Bulgaria, Gagauz Turkish, Gagauziya (Gagauz Place), South-East Europe, migrations, Dobruca, dual ethnic identity, cultural heritage, Macedonia, Moldova, Özi (Üzi Kırı), History, Thrace

Giriş

Dünyada, tarihi boyunca, çeşitli Türk boyları ve soyları, geniş bir coğrafyada yerleşiyorlar ve bugün de o topraklarda yaşıyorlar, onlar türlü-türlü dinlere ve o dinlerin kanunlarına bağlıdırlar.

Türk Dünyası coğrafyasında, Gagauz Türkleri ve onların dedeleri, M.Ö. (Milâdî Önce), çok evvelki zamanlardan itibaren, geniş yerlerde – Anadolu'da, Balkan Yarımadası'nda tarihi topraklarda - Trakya'da, Makedonya'da, Dobruca'da; Güney-Doğu Avrupa'nın diğer tarihi bölgelerinde – Bucak'ta, Özi (Özi kırlarında), Orta Volga'da; Kavkas'da vb. yerleşiyorlar.

Gagauz Türkleri, Osmanlı Türklerinden de, Selcuk Türklerinden de çok evvel Güney-Doğu Avrupa'da yerleşiyorlar ve müslüman dininden önce, hıristiyan dinini I-IV. asırlardan itibaren, kabul etmeğe başlıyorlar. Gagauz Türkleri Balkanlar'da ve bütün Güney-Doğu Avrupa'da, Türklerden en evvelki, eski bir hakltır/millettir.

İslamyet'ten itibaren (VI-VII yüzyıllar) Türk'lerin büyük bir kısmı müslüman dinini kabul ediyor. Ancak bugün dünya üzerinde, buddist, hıristiyan, müslüman ve şaman Türkleri var.

Zaman geçtikçe, herbir Türk soylu insanlar, kültürlerini ve adetlerini, kendi dinlerine temellenerek, yaşatmaya devam ediyorlar; Gagauz Türkleri de hıristiyan dinine temellenerek ve kendi ana dillerinde – Gagauz Türkçesinde konuşarak, kültür miraslarını yaşatmağa devam ediyorlar. Gagauzlar bir etnos/halk olarak, Güney-Doğu Avrupa'da oluştular ve onlar bu bölgelerin topraklarında avtohton/yerli insanlar.[3]

Fakat burada belirtmeliyiz ki, İslamiyet ve Hristiyan dinlerinin öncesi kültür mirası – Türk'lerin ortak bir kültürü, çağadaş zamana kadar korunulmuş. Bilimsel araştırmalarımız gösteriyorlar ki, o ortak Türk kültür mirası, bugüne kadar çeşitli Türk soylu halklarda/milletlerde korunulmuş – Azerbaycan Türklerinde, Gagauz Türklerinde, Bulgar-Türk'lerinde (bugün "Slavlaşmışlar"), Türkiye Türklerinde, Tatar Türk'lerinde, Uygur Türklerinde, Nogay Türklerinde, Türkmen Türklerinde, Kırgız Türklerinde ve diğer Türk boylarında.[4]

3 Olga Radova, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve diğer belgelere göre, Balkan Yarımadası göçmenlerin ve yerli Bucak Gagauzlarının etnik tarihi ve kültür mirasi (M.Ö. VII-VI – M. XXI. yüzyıllar), I. Uluslararası Devleti olmayan Türk toplulukları bilgi şöleni "Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve inanç sistemleri" 15.02.2018 Bursa. Bursa, 2018, s. 215.

4 a.g.e.

Bilimsel araştırmalarımız (*Akademik, Doç. Dr. Olga Radova*), M.Ö. VII-V. yüzyıllarda ve daha evvel de Gagauz Türk'lerinin dedelerinin Balkan Yarımadası'nda ve Gğney-Doğu Avrupa'nın diğer tarihi topraklarında (bölgelerinde) yaşadıklarını gösterdiler. Osmanlı Türklerinin devleti döneminde ve daha önce de, Gagauz Türklerinin yaşadığı yerler hiç bir sınırla bölünmezdiler ve onlar serbest gezerdiler bütün Güney-Duğu Avrupa'da.

Gagauzlar, bütün Türk Dünyasının, Türk Milletinin bir parçasıdır, onun için, bukadar kısa bir süre zaman içerisinde, hepsini tarihi konuları anlatabilmek mümkün değil. Burada başlasak hepsi Türklerin tarihi ve kültürü ile ilgili konuları açıklamağa, zaman yetmez ve kaç vakıt sürer. Ama bir iş belli ki, Türklerin tarihi ve kültürü, medeniyatımızın çok evvelki, dedelerimizden kalma, çok zengin bir kültür mirasıdır (varlığıdır) ve geniş coğrafyada var olduğunu görüyoruz. Onun için, bugün, konumuza göre, Balkan Yarımadası'nda, Bucak'ta ve Güney-Doğu Avrupa'nın diğer yerlerinde bulunan, Gagauz Türklerinin tarihi ve kültür mirasları için söz gidecektir.

Gagauzlar Türk(tür), onların dedeleri, İslam'dan/İslamyet'ten önce, Hıristiyan dinini kabul ediyorlar ve binlerce yıl, hangi coğrafyada da yaşasalar, diğer kardeş Türk toplulukları ile her zaman dostluk içersinde yaşamışlar ve bu gün de Allaha / *(Gag. Türk.)* Allaaha (Allaaya) şükür ki, hep öyle devam ediyorlar.[5]

Osmanlı Devleti'nin kuvedi yufkalandıkça/zayiflandıkça ve sonra da hepten çökünce, yeni devletler kuruldu – Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Moldova, Türkiye, Ukrayna. Gagauzların yaşadığı tarihi topraklar bölündüler ve yeni kurulmuş devletlerin sınırları içerisinde kaldılar. Gagauz Türkleri kendi etnik topraklarında (dedelerinden kalma topraklarda)[6] yaşamalarını devam etmeğe mecbur kaldılar, fakat artık yeni devletlerin sınırları içerisinde, birazı da Balkan'lardan Besarabya'ya göç ettiler ve orada, Bucak'ta, yerli Gagaguzların içinde yerleştiler ve yeni köyler de temellediler. "Bucak" deniliyor Besarabya'nın güney tarafında bulunan tarihi topraklara, onlar 1940 yılında bölündüler, bir kısmı Moldova sınırları içerisinde kaldı, diğer kısmı/payı da Ukrayna'ya eklenildi, öylelikle, Gagauz Türk'lerini Sovyetler zamanında Bucak'ta da böldüler.

5 Радова О.К. Народная религиозная терминология гагаузов Буджака и её трансформация в изданной литературе в XX-XXI веках // Материалы VII. Международных православных общеобразовательных Чакировских чтений. Вулканешты, 2016, с.40-56.

6 Gagauz Türkleri kendi etnik toprakları. – Gagauzların dedelerinden kalma topraklar.

Bu yeni devletlerin içinde, Gagauz Türklerin nüfüsları az (azınlık) kaldıkları sebebiyle ve devletlerin çeşitli sosyal ve siyasi hareketleri de, Gagauzları çok hızlı assimile ettiler.

Zaman geçtikçe, Gagauz Türkleri, hangi devlette yaşar ise, ona göre de kendi soylarını görmeğe başlıyorlar - ikili soy kimliği kafalarında[7] artık oluşuyor: Gagauz-Bulgar, Gagauz-Yunan, Gagauz-Rumın, Gagauz-Moldovan, Gagauz-Rus vb. Çeşitli tarihi dönemlerde Gagauz Türklerinin soylarını belgelerde Bolgar, Bulgar, Yunan, Sırp, Moldovan, "Tatar", "Türk"/"Türki", "Rumeli"gibi de resmi yazılarda gösterilmiş (kağıt edilmiş).[8]

Gagauzlarla ilgili hangi bilimsel konuyu da alsak – tarihi, dili, dini, folkloru, adetleri, yerleşim yerlerini – Gagauzların etnik topraklarını, genelden söylesek – Gagauz Türklerinin kültür mirasını oluşturan konuları, hepsiciği çok önemli ve stratejik konulardır, çünkü onlar çağdaş zamandaki, çeşitli etnosların veya halkların/milletlerin tarihlerine, ister-istemez söylemeliyiz ki, Güney-Doğu Avrupa ve diğer tarihi topraklarda bulunan devletlerin, jeopolitik ve stratejik projelerine de dokunuyorlar.

Burada söylemeliyiz ki, kendim de bir Gagauz Türkü/Türki olarak, Gagauzların tarihi, kültürü, yerleşim yerleri, göçleri, folkloru ve etnogenezisi ile ilgili konuları, yaklaşık otuz yıldır araştırmaktayım ve bugün de bilimsel çalışmalarım bu alanda devam ediyor.

Bilimsel araştırmalarım Balkan Yarımadası'nda, Güney-Doğu Avrupa'da ve diğer bölgelerde bulunan ülkelerde – Almanya, Bulgaristan, Makedonya, Romanya, Moldova, Rusya, Türkiye (iç Anadolu'da, İstanbul'da Karadeniz'in taraflarında vb.), Beyaz Rusya, Ukrayna, Kafkas - Kabardin-Balkarya ve Kuzey Osetya ve Kırım'da vb. yerlerde oldular.

Gagauz Türkleri ile İlgili Çok Cevap Bekleyen Bir Takım Sorular Var*:*

• Kimmiş, Gagauzların dedeleri?

7 İkili soy kimliği (Türk.). - Dvoystvennoye etniçeskoye soznaniye (Rus.).

8 Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Кишинев-Комрат, 2001, с. 8-9, 21-25, 83-84; Радова О.К. Автореферат диссертации «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание учёной степени кандидата исторических наук // Москва, 2002, с.11; Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, с. 236-243, 297-298, 305-306 (Radova-Karanastas O.K. Kendine doğru yol: Gagauzların tarihine, kültürüne, demografisine, êtnogenezisine dair mesele (bakımnar). II. Basım. Kişinev, 2009, s. 236-243, 297-298, 305-306).

• Neredeymiş, onların yerleşim yerleri?

• Neden, hererde Gagauzlar ve onların dedelerini, hepbir göçmen gibi göstermişler?

• Neden onların ana dillerini (Gaguz Türkçesini) okullarda öğretmemişler?

• Neden Gagauz Türklerinin, gerçek soy kökleri ve tarihlerini saklamışlar?

• Ama nesoy öyle büyük sevgi Gagaulara karşı var da, hepsiciği, onların etrafında bulunan insanlar, kendi soylarından Gagauzları görmeğe istiyor? Neden çeşitli devletlerin kaynaklarında, sadece kendilerinin bakış acısıyla, Gagauzlara türlü-türlü soy adı vermişler veya yeni adlar takmışlar; Gagauzların soy kökleri ile ilgili çeşitli hipotezler çıkarmışlar? Acaba hangisi doğrudur?

• Neden, dünyada bir avuççuk kalmış, Gagauzlara bu kadar sevgi ve dikkatler herbir taraftan?

Soruşlar çok daha var, ama artık geçelim açıklamalarımıza, gösterelim ve anladalım, bilimsel araştırmalarımız, ne yeni bilimsel açıklamalarına getirdiler, belki de, kısmet(d)imize, inşallah, bu bilimsel açıklamalarımdan, hepsine fayda olur, Gagauz Türklerine de, Bütün Dünnya Türklrerine de, başka soydan halklara da.

Gagauz Türkleri Güney-Doğu Avrupa'nın Çok Evvelki ve Yerli/ Avtohton İnsanları

Gagauz Türkleri bir etnos/halk olarak, Güney-Doğu Avrupa'da – Balkanlar'da, Dobruca'da, Bucak'ta ve diğer tarihi topraklarda oluştular. Gagauzların soyları veya etnogenezisleri çeşitli Türk boylarından oluştuklarını görüyoruz. Bugün 22 hipotez var Gagauz Türklerinin soy kökleriyle ilgili, fakat bilimsel araştırmalarımız gösterdiler ki, %70-80 Gagauzlrın soy kökleri Oğuzlardan=İskitlerden geliyor.

Bilimsel, temelli/esaslı araştırmalarımız (*Akademik, Doç. Dr. Olga RADOVA'nın*) sonuçları, Gagauzların ve onların dedelerinin, daha evvelki vakitlerden itibaren, Güney-Doğu Avrupa'da ve o bölgeye giren Bucak'ta ve diğer tarihi topraklarda, XVI-XVII-XVIII yüzyıllarda ve daha evvel da, onların dedelerinin 2500-3000 seneden önce de o topraklarda (bölgelerde) yaşaklarını ve yerli/avtohton olduklarını gösterdiler.[9]

9 Радова-Каранастас О.К. Элементы культуры эпохи эллинизма в гагаузском фольклоре, их исторические и географические реалии // Путь к себе: Аспекты истории, культуры,

Büyük – Rum, Bizans, Osmanlı Devletlerinde, Rusya Çağırlığı ve Sovyetler Zamanında, Gagauz Türkleri

Gagauz Türklerinin dedeleri Bizans döneminden daha evvel, Güney-Doğu Avrupa'da, Anadolu'da ve diğer tarihi bölgelerde yerleşiyorlar. Bizans ve Osmanlı devletleri zamanlarında, Gagauzlar ve dedeleri, bu devletlerin bölgelerinde serbest gezerek, hayvanları otlad(t)ıyorlardı, aynı zamanlarda, bulundukları yerlerde buğday, darı, zarzavat, meyva, üzüm, coğrafyaya göre, diğer malzemeler (tarım gıdalarını da) de ekip, yetiştiriyorlardı.

Orta çağ zamanlarında ve daha evvel de, Gagauz Türkleri ve dedeleri Anadolu'da, Balkan Yarımadası tarihi topraklarda – Trakya'da, Makedonya'da, Dobruca'da; Güney-Doğu Avrupa'nın diğer tarihi bölgelerinde – Bucak'ta, Özi (Özi kırlarında), Orta Volga'da; Kafkas'da; Orta Asya'da, Altay'da yaşardı ve onların torunları bugün de bu bölgelerde yaşamaya devam ediyorlar.

Osmanlı devleti döneminde ve daha evvel de, Gagauz Türklerinin yaşadığı yerler hiç bir sınırla bölünmezdiler ve onlar bütün Güney-Duğu Avrupa'da serbest gezerdiler. Osmanlı Devleti'nin kuvedi yufkalandıkça (XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyıl) ve hepten çökünce (XX. asırın başlantısında) çok bağımsız devletler oluşuyor ve Gagauz Türkleri çeşitli devletlerin sınırları içinde kalan, kendi etnik topraklarında hayata devam ediyorlar - bugünkü Makedonya'da, Moldova'da, Ukrayna'da, Romanya'da, Türkiye'de, Bulgaristan'da, Yunanistan'da, Rusya'da (önce de Osmanlı Devleti ve Rusya Çağırlığı sınırları içerisinde yaşadılar).

O zamanlar (XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılda), Gagauzların bir kısmı, Balkan Yarımadası'ndan ve Güney-Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerinden, Rusya'nın güneyine ve Besarabya'nın güney tarafına – Bucak isteplerine (kırlarına) göç ediyorlar, diğer kısmı da, Prut nehri boylarına ve oralarda, yerli Gagauzların ve Moldovanların içinde yerleşiyorlar ve yeni köyler de kuruyorlar.

Osmanlı Devleti çöktüğü zaman ve Sovyetler Birliği dağıldığı zaman, ayni paralel olayları görüyoruz. Gagauz Türklerinin topraklarını yine devlet

демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Сборник научных трудов О.К. Радовой-Каранастас. Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, с. 277-288, 350-354 (Radova-Karanastas O.K. Gagauz Folklorunda Ellin epohasından kalma kültür elemetleri, onların tarihi ve coğrafya gerçekleri // Kendine doğru yol: Gagauzların tarihine, kültürüne, demografisine, êtnogenezisine dair mesele (bakımnar). Olga Radova-Karanastas'ın bilimsel makalelerinin toplumu. II. Basım. Kişinev, 2009, s. 277-288, 350-354).

sınırları bölüyor ve onlar yine ayrı devletlerin sınırları içerisinde olmak zorunda kalıyorlar.

Besarabya'nın güneyinde, iki nehirin - Prut ve Dnestr'ın arasında bulunan tarihi topraklara Bucak deniliyor. Bucak - o bölgenin çok evvelden kalma eski tarihi Türkçe adı, fakat 1806-1812 yıllardaki, Rusya ve Osmanlı harbinden sonra, 1813 yılında, Bucak'a – bugün de Gagauz Türklerinin yaşadığı yerlere/topraklara, Besarabya adı koyuluyor. Bucak – köşe anlamına geliyor, Prut ve Dnestr nehirleri Karadenize akıyor ve onların aralarında, deltalarına doğru topraklar daralıyor, bir köşe gibi oluyor.[10]

1940 yılında Bucak toprakları bölündü, bir kısmı Moldova sınırları içerisinde kaldı, diğer kısmı/payı da Ukrayna'ya eklenildi, öylelikle, Gagauz Türklerini Sovyetler zamanında da, Bucak'ta da, böldüler.

Dobruca da ikiya bölündü - *Kuzey Dobruca*, bugün Bulgaristan sınırları içerisinde bulunuyor ve *Güney Dobruca* – Romaya sınırları içerisinde bulunuyor.

Makedonya da bölündü ve çağdaş zamanda bu tarihi topraklar birkaç devletin sınırları içerisinde bulunuyor – Yunanistan'da vb., eski adıyla da bağımsız Makedonya devleti temellendi.

Trakya, Lozan Barış Anlaşmasına göre, 1923 yılında üç paya bölünüyor, şimdi *Doğu Trakya*, Edirne şehiriyle beraber Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunuyor. *Batı Trakya* - Yunanistan'da, *Kuzey Trakya* da – Bulgaristan'da. Coğrafi tarafından baksak, Trakya'nın merkezi Edirne'de bulunuyor, burada Gagauz Türklerinin yaşadığı yerlerdi, Edirne'de ve onun dolayında bulunan köylerde vb.

Bulgaristan'da ve Balkan Yarımadası'nın Diğer Ülkelerinde, Gagauz Türklerinin Asimilyasyon Olmaları

Osmanlı Devleti ile Rusya Çağrlığı çöktüktden sonra ve Sovyetler Birliği dağıldığnda, yine önce de belirttiğimiz gibi, Gagauz Türkleri yeni bağımsız devletlerin sınırları içerisinde yaşamalarını devam ettirmeye mecbur kaldılar. Çünkü onlar bağlıydı dedelerinden kalma topraklarına. Gagauz Türkleri bugünkü Bulgaristan'da, Türkiye'de, Makedonya'da, Yunanistan'da, Romanya'da, Moldova'da, Ukrayna'da, Rusya'da vb. yerlerde, tarihi topraklarında yaşıyorlar, ama bölünmüş ve parçalanmış olarak.

10 Bu konuyla ilgili daha araştırmalarımız gerekir.

Bu yeni devletlerin içinde, Gagauz Türklerinin nüfusları, artık azınlık grubuna kaydıkları sebebiyle ve devletlerin çeşitli sosyal ve siyasi hareketleri de, Gagauzları çok hızlı asimilyasyon ettirdiyor.

Zaman geçtikçe, çok hızlı asimilyasyon hareketleri başlıyor, kimi devlet politikaları da, bu asimilasyon proseslerini daha da çok hızlandırıyor. Öylelikle, Gagauz Türklerinin psikolojisinde, alt beyinlerinde, kendi soy kökleriyle ilgili, ikilikli etnik (veya soy) kimliği oluşmağa başlıyor. Bu nasıl oluyor?

İlkin soy kökleri ile ilgili, uzun bir süre, Gagauz Türklerinin alt beyinlerinde ikilikli soy kimliği oluşturuluyor. Hangi yeni bağımsız devletlerin sınırları içerisinde yaşamağa kaldıysalar, ona göre de onlara demişler:

Bulgaristan'da – "Bulgar-Gagauz" veya "Gagauz - Bu(o)lgar", veya hangi devlette yaşadıklarını göstermek için de "Bulgaristan Gagauzları" denilmeğe başlanılıyor, Bulgarlar *(çağadaş zamandaki, artık kendileri Slav sayan Bulgarlar*) sa Gagauz Türklerinine "Bulgar-Slav" soylarından olduklarını iddia ediyorlar ki, bu problemin dolayında, bugün de çok dartışmalar gidiyor, daha detayli bu konuyla ilgili bir başka çalışmamızda açıklayabiliriz;

Yunanistan'da yaşayan Gagauzlara – soy olarak, Yunan deniliyor, Gagauzlar sa kendilerini etnik/soy kimliği olarak, Gagauz biliyordu. Fakat zaman geçtikçe, yeni kuşak boyları, kendilerinin soylarını ikilikte görmeğe başlıyor, nasıl *"Gagauz-Yunan" veya "Yunan-Gagauz"*, Yunanistan'da da yaşadıklarını göstermek için, *"Yunanistan Gagauzları"* denilmeğe başlanılıyor.

Asimilatsyon hareketleri kuvvetlendikçe, artık Gagauzların çocukları ve torunları, kendi gerçek soylarını, kökleri Gagauz Türk soylarından olduklarını unutmuşlar (bilmiyorlar), onlar soy olarak, kendilerini artık Bo(u)lgar, Yunan, Rumın, Moldovan, Ukrain, Rus vb. türlü görüyorlar, hangi devletlerde yaşıyorlar ise, o devlete isim veren milletinin soyunu - etnik/kimlik soy adını, artık taşımağa başlıyorlar, bu asimilatsyon hareketleri bugün de çok hızlı devam ediyor.

Gagauz Türkleri, hangi devlette yaşarlar ise, ona göre de onlara yeni etnonim (soy kimliği) adı vermişler – Bolgar, Yunan, Rumın, Moldovan, Ukrain, Türk, Rus vb. Çeşitli tarihi dönemlerde Gagauz Türklerinin soyları resmi belgelerde "Tatar", "Rumeli" gibi de yazılarda gösterilmiş, fakat Gagauz Türkleri, "Biz Gagauz'us" hep demişler.

Bilimsel araştırma ve incelemler yapmak üzere gittiğim Bulgarya, Moldova, Ukrayna, Makedonya, Yunanistan, Rusya, Kafkas, Kırım' vb. yerlerde, yaşlı insanlar bugün de, hep Gagauz Türkçesinde konuşuyorlar, yeni kuşaklar (kuşak boyları) ise kendileri konuşamazsalar da, aklılarına getiriyorlar, nice onların nineleri konuşuyorlarmış.

Rumınların vakıdında, Besarabya'da ve Bucak'ta yaşayan Gagauz Türkleri, Amerika Birleşik Devletlerine (ABD), Brazilya'ya vb. yerlere gitmişler. Gagauzları Rumınlar organize edip, Latın Amerika kıtası topraklarına göç ettirtiyorlar. Fakat belgelerde onların asıl soylarını, Gagauz olduklarını yazmıyorlar, Gagauzların soylarını Rumın olarak, göstermişler/kağıt etmişler, çünkü o zamanlar, XX asırın 40-cı yıllarında, tarihi Besarabya toprakları, bugünkü Romanya sınırları içerisinde bulunuyordu. Öylelikle Gagauz Türklerin çocuklarına ve torunlarına, onların soylarının gerçek kim oldukları, unutturmuşlar.

Gagauz Türklerinin kültür mirasları Balkan'larda ve Bucak'ta

Orta çağ zamanında ve çok daha evvel, Gagauz Türklerinin dedelerinin yaşadığı tarihi topraklar – Trakya, Makedonya, Dobruca, Bucak bölünüyorlar ve bugün Bu(o)lgariya, Makedonya, Türkiye, Yunanistan, Romanya, Moldova, Ukrayna sınırları içerisinde bulunuyorlar ve o yerlerde Gagauz Türklerine ait kültür miraslarının izlerini görüyoruz.

Gagauz Türklerinin dedeleri, kendi tarihi olaylrının izlerini kültür miraslarında - folklorda, dinlerinde, dillerinde, maara kiliselerinde, manastırlarda, mezar taşlarında, arheoloji kazılarından çıkan malzemelerde, bayır taşlarında eskiden kalma resimlerde ve yazılarda bırakmışlar.

Bulgaristan'da, Gagauz Türklerinin kültür miraslarına ait sadece birkaç örnek, hiç detaylara girmeden, vereceğiz:

a) *Gagauz Türklerinin canlı kürltür mirasları – Gagauz Türkçesi* bugüne kadar korunabilmiş (az insan konuşsa da, yine ne izleri kalmış).

Bugüne kadar Gagauz Türkçesi Bulgarya'daköylerde korunabilmiş, ama çok az insan bu dilde konuşabiliyor. 2016 senesinde Bulgariya'da, Balçik'te, Uluslararası Folklor Festivali ve onun çerçevesi içerisinde, Tarih ve Kültür Sempozyumu gerçekleşti. O zaman, Bulgaristan'da, soydaşlarımlan, Gagauz Türklerinlen buluşmalarımız ve sölpet etmelerimiz/konuşmalarımız çok güzel ve faydalı oldu.

Balçik'te ve onun etrafında bulunan köylerden 3-4 büyük yaşta Gagauz kadını buldular ve getirdiler, onlar Moldova'dan gelen Gagauz Türkleri ile (bizler ile) buluştular ve kendi ana dillerinde, Gagauz Türkçesinde konuştular.

Aklımda ne kaldı: üç nineyi bizler ile buşulturmak için, getirdiler - biz onların ellerini öptük ve Gagauzça konuşmağa başladık, şimdi ikisi Gagauz Türkçesinde konuşuyor, üçüncüsü ise susuyor, konuşmuyor, sadece bakıyor, öyle bir 30-40 dakıkadan sonra, o da Gagauz Türkçesinde rahat-rahat konuşmağa başladı ... ve bildirdi, ani kendisi Gagauz.

b) *Gagauz Türklerinin evvelki zamanlardan kalma kültür müraslarını "Madara Atlısı"nda*

Madara Rider ya da Madara Horseman Kuzeydoğu Bulgaristan'da, Şumnu şehrinin Madara köyü yakınlarındaki doğu Madara platosunda oyulmuş.

Kaynak: http://www.infobg.ru/madar_horse.htm (*14.08.2018 yılında bakıldı*).

Atın ardından köpek (kurt) koşuyor, simvol olarak Gagauz Türklerin izlerini gösteriyor.

Kaynak: http://whc.unesco.org/ar/list/43 (*14.08.2018 yılında kaynak bakıldı*).

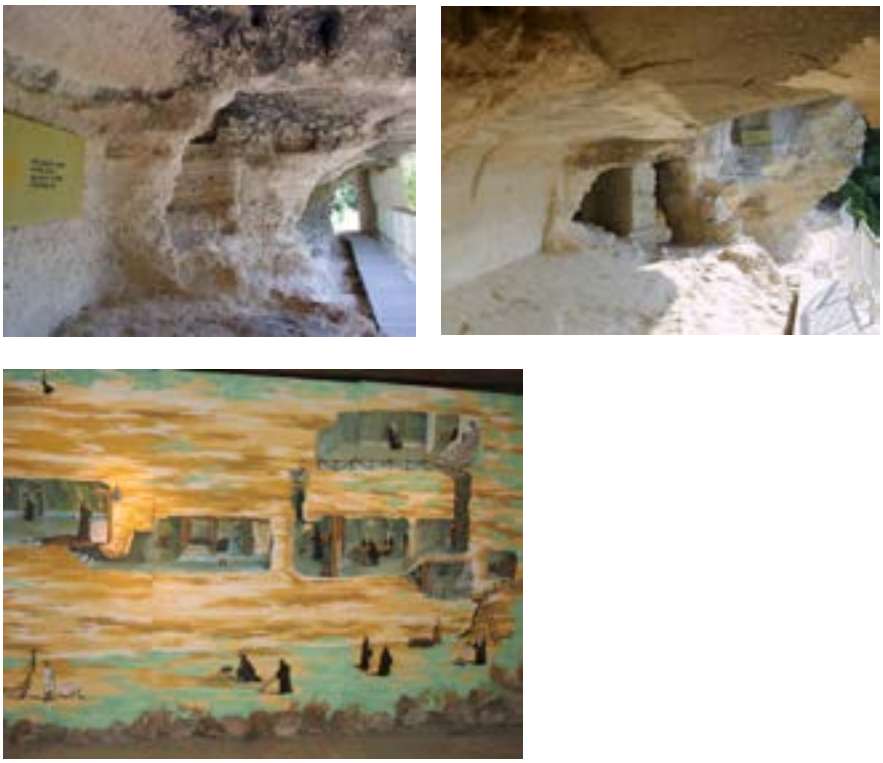

Bulgaristan, Madara köyün yanında bulunan bayır, bu bayırın taşlarında "Madar Atlısı" oyulu. Fotolar Akademik, Doç. Dr. Olga Radova'nın arşivinden, 2011 yılından

c) "*Alaca Manastır"* da Gagauz Türklerinin evvelki kürtür mirasıdır. Manastırın adı da Gagauz Türkçesinde. 2016 senesinde Bulgaristan'da, Balçik'te, Bulgarlara sördum: "Bu manastırın adının manasını, bana açıklayabilir misiniz?"- Ama neye geler manası, biriciği bana açıklayamadı, bilmezdiler, sadece dediler ki, bu manastırın adı Osmalı döneminden kalmış.

Bulgarların bu cevaplarına birden şaştım ve dedim: "Nicä ölä olur? Osmanlılar müslüman. Ne onnar geldi, yaptı manastırı da adını "Alaca Manastır" mı koydular? Düşünseneniz, bu iş olur mu?" - Onlar bana cevap verdiler: "Hayır, olamaz, ama biz bunu daha ileri hiç düşünmemiştik",- dediler.

Elbetki, Alaca Manastır'ın adını Gagauz Türklerin dedeleri vermiş olabilir ve bu manastır da, bugünkü Gagauzların kültür mirasıdır.

Alaca Manastır'ın içinden ve dışarısından görüntüler

Kaynak: http://www.ilgabg.com/aladzha-monastyr/

Sovyetler Birliğinde "Perestroyka" ve Moldavya Respublikası'nda Halkların Hareketleri

Sovyetler Birliğinde (SSBR) 1985. yılında *"Perestroyka"* başladı, demokratiya geldi ve Kommunist sistemin rejimi biraz yumuşamağa başladı. O zamandan itibaren, önce yasak olan yazılar, gazetelerde, dergilerde, kitablarda yayınlanmağa başlanıldı; pek çok halklarda bir umut meydana geldi ki, kendi kültürlerini, dillerini yaşatabilecekler ve etnik kimliğini koruyup, milletletlerini yaşatmaya devam edecekler. Moldavya Respublikası'nda da çeşitli hareketler başladılar, önceki sosyal ve kültür isteyişlere, politika olayları da katıldı.

Perestroykanın başlangıcında Moldovanların da, Gagauzların da programları biri-birilerine uyuyordu. İnsanların istekleri ve amaçları – dillerini, dinlerini, adetlerini, foklorunu – kültür miraslarını, dedelerinden

kalma tüm varlıklarını korumaktı. Fakat sonra, Moldovanların bir kısmı Romunların tarafını tutmağa başlıyorlar, yakın ve uzak zamanlarda ne yapmaları gerekir ise, projelerini gazetelerde yayınlıyorlar (1987-1988 yy.) ve o projede bir punkt vardı ki, (uzak zamanlarda) Moldavya Respublika'sını Romanya'ya birleştirmeye ve büyük Romanya devletini kurmağa, 1989 yılında da onlar *"Narodnıy front"* politik hareketin kuruyorlar.

Gaguzlar Moldavya Respublika'sının, Romanya'yla birleşmesini istemedikleri için, "Gagauz Halkı" polilitik cümle hareketini kuruyorlar. Daha önce de 80-ci yılların başlangıcında Gagauzlar (Gagauzların intelligentsiyası) "Gagauz Halkı" derneğinde toplanıyorlardı. Fakat bu dernek resmi Bakanlıkta kayıtlı değildi ve sadece dil ve kültür soruşlarını çözmek için yardımcı oluyordu. Ama önce de, elbette, kendileri o soruları koyardılar ki, Gagauz Türklerinin tarihi yazılsın, Gagauz Dili okullarda çocuklara öğredilsin, Gagauzça/Gagauz Türkçesinde (Dilinde) radio-televiziyon programları olsun, Gagauz dilinde okul kıtabları, Gagauz Yazarların kitabları, Gagauzça şiirler, anlatmalar/hikâyeler, romanlar yayılansınlar. Gagauz Türklerinde, hiçbişey bunlar ne Moldavya Respublikasında, ne da bütün Sovyetler Birliğinde yoktular. Gagauzlara kendi Ana Dillerinde – Gagauz Türkçesinde, okullarda öğrenmeğe ve konuşamağa yasaktı. Okullarda Gagauz dilinde dersler yoktu, türkülerimiz, masallarımız çucuklarımıza okullarda öğretilmezdi. Ama derslerin aralarında *(peremena da)* ve evde Gagauzça lafedârdik yani konuşurduk, çünkü o Ana dilimizdi ve ondan başka dil bilmezdik.

Elbette, bu soruları Gagauz milletin intelligentsiyası kaldırdı, Yazarlar, Şairler, Bilim Adamları, Resamlar, Öğretmenler vb. İlkin Moldova Yazarlar Birliği'nin Gagauz Bölümü'nün Yazarları ve Şairleri, Bakanlık'lara, her hangi yerlere gerekir ise, mektub yazdılar, danıştılar. Bu aydın insanlar Gagauz Milletini uyandırmağa başladılar – Prof. Dr. Dioniz Tanasoglu, Dmitriy Karaçoban, Nikolay Baboglu, Mina Kösâ, Prof. Dr. Stepan Kuroglu; Akademik, Doc. Dr. Olga Radova; Dr. Stepan Bulgar; Akademik Todur Zanet, Petri Çebotar ve başka yazarlar. Hep bizimlen birlikte Dr. Mariya Maruneviç, Leonid Dobrov, resimci Dmitriy Savastin, resimci Dmitriy Ayoglu, susakçı Petri Vlah vb. çalıştılar. Burada yazdığım insanların bir özelliği vardı, onlar ilk köylere gidip, kütübhanelerde, "Gagauz Halkı" derneğin hazırladığı toplantılara katılıp, insanlara anlat(d)ırdılar ve öylelikle insanları uyadırdılar, insanlardan imza topladılar Gagauz Respublikası'nı (Cumhuriyeti'ni) kurmağa deyin.

Moldovanların (bir kısmı), Rumınlarla birleşme hareketi olan, "Narodnıy Front" politika halk hareketine karşı, ilk önce "Gagauz Halkı" karşısına aldı... "Hayır! biz Romanya'ylan toplanmağı istemiyoruz", - Gagauz Türkleri dediler. Bu nedenle, Gagauzlar toplanıp, Gagauz Sovyet Sotsialist Respublikasını 1989. Yılında Moldavya Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde kurdular ve bunu bütün dünyaya ilân ettiler. Fakat "Merkez" bu olayı hiç hesaba almağa istemezdi, kendilerini öyle gütürürdüler sansın hiçbir sorun yokmuş gibi, Gagauz Türklerinin ihtiyaçlarını ve söylediklerini ciddiği almazdılar, o üzere Gagauzlar zorunda kaldılar, başka, daha bir adım yapsınlar. Gene çok çalışmalar..., birden, bütünne Gagauz Milletini kaldırıp, onların imzalarını toplayıp, delegeleri seçip, Syezdlar, Kongreler hazırladılar ve *19 Ağustos 1990 tarihinde bağımsız Gagauz Respublikası'nı Gagauz Milleti kurdu ve bu tarihi olayı bütün dünyaya ilân etti.*

Moldova Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı, Gagauz Halkı ve Etnik Azınlıklar Grupları

Başta da söylediğim gibi Gagauzlar Türktür, Ana dilleri Türkçedir. Ancak, az önceki başlıkta kullandığım "Gagauz Milleti" adlandırması, Moldova başta olmak üzere, Gagauz Türklerinin yaşadıkları topraklardaki devletler tarafından, uygulanmakta olan asimilasyon politikalarına karşı, var olma ifadesi olarak, "Gagauz Milleti" adlandırması kullanılmıştır.

Burda çok önemli bir konu daha var ki, 01 Eylül 1989 tarihinde, Moldavya Sovyet Sosialist Respublika'sının Esas Kanunu değiştiriliyor ve o güne kadar resmi ve ortak yazışma dili olan Rusça yerine, Moldovanca devlet dili yapılıyor.[11] Ancak bu arada belirtmem gerekir ki, Sovyetler Birliği zamanında da, ilkokuldan başlayarak üniversite eğitiminde de Rusça eğitim verilirken, Moldovanca, Almaanca, Fransızca, İngilizce yabancı dil olarak öğretiliyordu, ancak Gagauz Türkçesi ile eğitim hiç verilmiyordu. Bu nedenle ben ana dilimi ancak evde aylemde öğrenebildim ve sonra da Gagauz Türkçesinde yazmağa kendim öğrendim, çünkü benim akranlarımı, ne okullarda, ne de üniversitelerde, Ana Dilimizde öğretmediler. Bunu anlatmak istedim, çünkü Gagauzlar için Sovet sonrasında da, bu sefer yeni bir asimilasyon ile, karşı karşya kalıyorlardı. Devam edersek Moldova vatandaşı olup, içlerinde Gagauzların olduğu nüfusun yüzde 50en fazlası Moldovanca bilmediği için, resmi yazışma ve devlet işleri, devlet daireleri ve üniversitelerde hak elde edemedikleri ve hakları bir

11 Закон Молдавской Советской Социалистической Республики от 1 сентября 1989 года №3465-XI "О функционировании языков на территории Республики Молдова". Kaynak:

http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3281 (Дата обращения 13.05.2018 года).

anlamda zorla ellerinden alındığı için ve hatta Moldovanca bilmedikleri için, çok sayıda insan işlerinden atıldılar. Böylece o dönemdeki Moldova Devlet yöneticileri, Moldova vatandaşları arasında ayrımcılık yaptılar. Bu olaydan sonra Gagauzlar ve çeşitli etnik gruplar tarafından çok protestolar oldu, fakat başarılı olamadılar. Bu Kanun bugün de Moldova'da devam ediyor. Bu olay sebebiyle, o zamanlar Moldova'da ortalık çok kızıştı, savaş haline geldi.

Sovyetler Birliği içinde ve Moldavya Sovyet Sotsialist Respublikası olan devletin adı, 23 Haziran 1990 tarihinde, Moldova Cumhuriyeti olarak, bağımsızlığını ilân etti.

Burada söylemeliyiz ki, Gagauzlar bir yıl önce (Moldovanlardan önce) kendi Gagauz Respublikası'nı kurdular (1989 yılında), 23 Ağustos 1990 yılında da, Moldova Cumhuriyeti'nden bağımsız olduğunu ilân ettiler. Bu olaydan sonra Moldova'da ortalık daha da çok kızıştı, Moldovanlar tarafından Gagauzların üstlerine "volontörlar" yani Moldovanlardan oluşturulan çeteler gönderildiler. Bu büyümekte olan ateşi söğundürmek için uluslararası kuvetler karıştılar, ama yine de can kayıbı oldu. Resmi ramalara göre, üç sivil Gagauz Türkü öldürüldü. O zamanlar, herbir şehirin ve köyün girişinde kontrol noktaları vardı, polislerle birlikte askerler de herbir otobusu, arabayı kontrol ederdiler, bakardılar silâh olmasın.

Gagauz Respublikası, Sembolleri ve Cumhurbaşkanı

Bağımsız Gagauz Respublikası 19 Ağustos 1990 tarihinde kuruldu ve de-fakto beş yıl, 1995 yılının ortasına kadar[12] ayakta durdu. O zamanlar çok büyük gerginlik oldu, Gagauzların ve Moldovanların arasında kızgın tartışmalarının sorularını çözmek için, Moldova'da, Rusya'da, Türkiye'de, Strasburg'ta Uluslararsı Komisyalar kuruldu ve anlaşmalar oldu ve 1994 yılında Aralık ayının 23'ünde Moldova Cunhuriyeti Kanunlarına göre Gagauziya (Gagauz Yeri) Avtonom/Özerk Bölgesi Moldova Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde kuruldu.

Gagauz Respublikası'nın (Cumhuriyeti'nin) kendi göktaşı renginde, ortasında kurt kafası, kenarlarında da horoz, bayrağa vardı. Kurt başı, tarihten günümüze kadar Gagauz larda dahil Tatar, Nogay, Başkurt, Türkiye, Azerbaycan, Türkmen eli ve daha pek çok Türk topluşluklarında cesaret, güç ve asaletin sembol olarak kabul edilmiştir.

12 23 dekabri 1994 tarihinden itibaren, 1995 yılın ortasına kadar, Gagauz Respublikasının idare belgeleri Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesine verildi/geçirildi.

XX. Asırın 90-cı yılların başlarında. Komrat Meydanında Gagauz Türklerinin Toplantısı, Gagauz Respublikası'nın Bayrağa da ellerinde.

Gagauz Cumhuriyeti'nin Bayrağı, 1989. ylından - 23 Aralık 1994. yılınadan, Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi kuruluncaya kadar, bu bayrak kullanıldı. Bugün Gagauzlar istiyorlar ki, Gagauziya Özerk Bölgesi'nde, Gagauz Respublikası'nın da bayrağı, heryerde asılı olsun.

Gagauz Cumhuriyeti'nin bügüne kadar ilk ve tek Cumhurbaşkanı Stepan Mihayloviç TOPAL'dı. Gagauz Respublıkası'nın Milli Marşı vardı, o milli Marşın müziğini Gagauz Kompozitoru Mihail Kolsa yazdı. Hepbir toplantıda bu Milli Marşı çalınırdı.

Radova-Karanastas O.K. Kendine doğru yol:

Gagauzların tarihine, kültürüne, demografisine, êtnogenezisine dair mesele (bakımnar). II. Basım. Kişinev, 2009, 371 s.

1989-1994 yıllardakı Gagauz Cumhuriyeti'nin, Gagauzları temsil ettiği Arma

Radova-Karanastas O.K. Kendine doğru yol:

Gagauzların tarihine, kültürüne, demografisine, êtnogenezisine dair mesele (bakımnar). II. Basım. Kişinev, 2009, 371 s.

Göktürk bayrağı

Tataristan Azadlık Milli Hareketi bayrağı

Mustafa Kemal Atatürk'ün, Harf Devrimi öncesinde,

1927 yılında bastırmış olduğu ve üzerinde Bozkurt olan kağıt paralardan bir örnek.

Çağdaş zamanda Moldova'da Gagauz Türklerinin toplu yaşadığı yerler

Moldova Cumhuriyeti ve Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi Harıtası

Bugün Gagauz Türkleri toplu bir halk olarak, tarihi topraklarda Besarabya veya Bucak'ta yaşıyorlar, çağdaş zamanda o topraklar Moldova Cumhuriyeti'nin güneyinde ve bağımsız Ukrayna devletinin (Odesa oblastinde, Moldova'nın sınırlarına çıkıyor) içerisinde bulunuyorlar.

XX. asırın sonunda, 19 Ağustos 1990 tarihine Gagauz Türkleri Gagauz Respublikasını temellediler, dört buçuk yıldan sonra da (de-fakto beş yıldan sonra), 23 Aralık 1994 senesinde Moldova Cumhuriyeti sınırları içerisinde Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi kuruldu. Bugün Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesinde Rus, Moldovan ve Gagauz Türkçesi dillerinin resmi statüsleri var.

Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi

Tarihsel bölgede – Bucak'ta – Besarabya'nın Güney tarafında, bugün de Gagauzlar toplu yaşıyorlar. 23 Arlık 1994 senesinde Moldova Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde Gagauziya (Gagauz Yeri) Avtonom/ Özerk Bölgesi kuruldu.[13]

Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgenin Bayrağa var, Gagauzları temsil eden Arması (Gerbı) var, Ulusal *veya* Milli Marşı - Müziği ve Sözleri var.[14]

Moldova Cumhuriyeti'nin (saa tarafkısı) ve Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi'nin Bayrakları

13 Monitorul ofiçial al Republiçii Moldova, ianuarie, 1995.

14 Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. (Dr. Olga Radova (Karanastas)'ın bilim makalelerinin toplumu. İkinci basım, yeni bilim yazılarınlan tamamlanma). Кишинев, 2009, с. 179-181. Bak daha kaynağı: Gagauziya (Gagayz Yeri) Milli Marşı https://www.youtube.com/watch?v=-B3fBQWC6a3k https://www.youtube.com/watch?v=WbDQ55j2E4w

Gagauzların Milli Marşın sözleri

TARAFIM

Müzik: Mihail Kolsa,
Sözler - Şiir: Mina Kösä
I
Tarafım, sän tarafım,
Ne gozälsin, korafım:
Çok comertsin sän, topraam,
Gagauz Erim, Bucaam!
Refren:
Gagauziya - hoşluum,
Çok sevin, koru dostluu,
Bayraanı üüsek kaldır,
Sän benim paalı halkım!
II
İlk adım sendä yaptık,
Hem ana da biz dedik,
Kauşu sevdik dinmäz,
«Oglanı» çaldık bitmäz.
Refren.
III
Gagauziya, mutlu erim,
Vatanımsın sän benim,
Pek işçidir insanın,
Elleri keser altın.
Refren.
IV
Ne zorluk seni kırdı,
Ne zaman dolaştırdı.
Allahım, koru topraa,
Gagauz Eri, Bucaa!
Refren.

Gagauzları – Gagauaiya (Gagauz Yeri)'ni temsil eden Arma (Gerb)

Bugün

Gagauziya Halk Topluşu (Halk Meclisi) Başı - Vladimir KISSA.

Halk Topluşunun 35 Millet vekili var, onlar herbir 4 yılında Gagauziya'da Yaşayan insanlarlan seçiliyor. Millet Vekilleri de kendileri Gagauziya Halk Topluşu (Meclisi) Başını seçiyorlar.

Gagauziya (Gagauz Yeri)'nin mahallin/yerel Hükümeti Başkanı - İrina VLAH, 2015 yılında seçildi, bu yıl başkan yeniden seçilecek.

Gagauziya Yerel Yönetimi Hükümeti Üyeleri (Müdürlerin Kurulu) -

Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi İcra Komitesi/Kurulu Üyeleri:

Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi İcra Kurulu Başkanı - İriva VLAH.

Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi İcra Kurulu Birinci Başkan Yardımcısı.

Gagauziya ÖB İcra Kurulu Başkan Yardımcısı, Sosyal Konular Hakkında.

Gagauzya ÖB Ekonomik Gelişimi Ana Bilim Dalı Müdürü.

Baş Ana İşler Dairesi (Başkan) ve Gagauziya İcra Kurulu, Müdürü.

Gagauzia ÖB Ana Finans Bölümü, Müdürü.

Vergi İdaresinin Ana Yönetimi ve Gagauziya ÖB Kontrolü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Ana Eğitim Bölümü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Ana İnşaat ve Altyapı Dairesi, Müdürü.

Gagauziya ÖB Dış İlişkiler Ana Bölümü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Tarım-sanayi kompleksinin ana yönetimi Bölümü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Sağlık ve Sosyal Koruma Ana Bölümü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Gençlik ve Spor Ana Müdürlüğü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Ana Kültür ve Turizm Bölümü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Bilgi ve Güvenlik Servisi Genel Müdürlüğü, Müdürü.

Gagauziya ÖB İçişleri Ana Bölümü, Müdürü.

Gagauziya ÖB Ana Adalet Departmanı, Müdürü.

M. V. Maruneviç'in adına Gagauziya Bilim-Araştırma Merkezi, Müdürü.

Komrat Bölgesi (Dolayın) Yönetimi Kurulu, Müdürü (Belediye Başı).

Çadır-Lunga Bölgesi (Dolayın) Yönetimi Kurulu, Müdürü (Belediye Başı).

Vulkaneşt bölgesi (Dolayın) Yönetimi Kurulu, Müdürü (Belediye Başı).

Çağdaş zamanda Gagauz Türkleri toplu yaşıyor tarihi Bucak topraklarında ve burada Ana Dillerini – Gagauz Türkçesini, adetlerini, yortularını/bayramlarını canlı yaşattırıyor. Bucak'taki Gagauzların mezarlarında XVI. yüzyıla aıt mezartaşları korunulmuş, onların eski mezarlarda arheoloji kazıları olabilse, çok önemli tarihi olayları dünyaya açıklanabilir. Bugün Güney-Doğu Avrupa'da – tarihi topraklarda – Trakya'da, Dobruca'da, Makedonya'da, Bucak'ta, Özi kırlarında yaşanan Gagauz Türklerinin ayni kültürlerini ve onlara ait kültür izlerini görüyoruz. Bu benzerleri, kültürel varlıkları bu bölgelerde ve Anadolu'da yaşayan müslüman Türklerinde de görüyoruz. Elbette, bu konuyla ilgili bilimsel çalışmalarımız devam ediyor ve daha detaylı, daha sonraki yazılarımızda açıklayabiliriz.

Sonuç

Sonuç olarak diyoruz ki, Orhon yazıları dünyaya anıt taş gibi yazılı kaldılar. Bugün Türkler var dünyaya neyle çıksınlar, kendi, evvelin derin zamanlarından gelen kültürünü göstersinler. Gagauzlar ise o evvelki kültürü canlı olarak, eski Türkçe dilini, binlerce yıl koruyup, bu güne kadar getirebilmişler.

Şimdi bizler Gagauz dilini ve kültürünü korumazsak, torunlarımız bizi affetmez. XIX. asrın sonunda Gagauz diliyle ve Orhon yazılarıyla ilgili dünyaya önemli bilim açıklamaları yapılmıştır. Bu açıklamaları Alman bilim adamı – Tomson ve Rusya bilim adamı – Radlov dünyaya açtılar. Orhon yazılarını çözmeğe Gagauz dili yardımcı olmuştu, demek ki, bizim dedelerimiz ve biz, o eski Türk dilini ve kültürünü canlı devam ettirip, korumuşuz. Düşünüyoruz ki, Orhon yazılarıyla ve Gagauz diliyle büyük bir bağlantı olduğu için, XIX. asrın sonunda – XX. asrın başlangıcında Rus İmparatorluğu (Orhon yazıları dünyaya açıklandığı zaman) Besarabiya'ya êkspeditsiya gönderdi ve Rus etnografı V.A.Moşkov Gagauzların kültür zenginliğini toplayıp, onlarla ilgili dünyaya bir anıt taş dikti, Gagauz Türklerinin kültür mirasını korudu. Bugün globolizatsiya dünyayı kaplamağa savaşıyor ve milletlerin canlarını, kültürlerini değiştirmeyi istiyor.

Gagauzların maddi kültürleri ve tarihlerinin izleri Bulgaristan'da, Makedonya'da, Moldova'da, Yunanistan'da; İstanbul'da, Balıklı Ortodoks Mezarlığında vb., V.A.Moşkov'un ve başka yazarların çalışmalarında bugüne kadar korunulmuş, canlı olarak ta bugün Bucak'ta ve Güneydoğu Avrupa bölgelerinin başka yelerinde de kısmen Gagauzlarla korunulmuştur. Assimilyatsion protsesları çok hızlı gidiyorlar, bu sebeple, nasıl Orhon yazıları dünyaca korunulursa, Gagauz tarihi, dili ve kültürünün de öylece bütün dünya tarafından korunulması gerekir, çünkü bu millet ve kültürü dünya medeniyetinin bir parçasıdır.

Kaynakça / References

P. von Koeppen. Die Bolgaren in Bessarabien // Bulletin de la Classe des sciences Historiques, Philologiques et Politiques de L'Academie imperiale des sciences. T.XI, №13,14. Sankt-Petersbourg-Leipsig. 1854, 194-216 z.

Ciachir, M., Explicarea numirilor turco-tatare ale oraşelor, comunelor, cătunelor şi fermelor din Moldova dintre Prut şi Nistru şi unele tradiţiuni păstrate în legătură cu aceste numiri // Revista societăţii istorico-arheologice bisericeşte din Chişinău. Volumul XIV. Chişinău. Tipografia eparhială. 1922, p. 55-88.

Radova, Olga, The Problem of Gagauz Ethno-Demographic Development in the 19 th Century // Dergi "Südost-Forschungen" – internationale Zeitschrift für Geschihte, Kultur und Landekunde. Südosteuropas Begründet von Fritz Valjavec. München, Band 54, 1995, z.263-270; *Olga Radova.* The Problem of Gagauz Ethno-Demographic Development in the 19 th Century // Zeitschrift für Türkeystudien (ZfTS), 8. Jahrgang. Essen, 1995, Heft 1, z. 67-74.

Radova (Karanastas), Olga, Moldova Milli Arşiv Kaynaklarına Göre XVIII. yüzyıl sonu – XIX. yüzyıl Başında Besarabya Gagauzlarının Etnik Tarihi ve Demografik Gelişimi // Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005, İstanbul. Ankara, 2006, s.71-77.

Каранастас-Радова, О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Кишинев-Комрат, 2001, 131с.

Karanastas-Radova , Olga. Güneydoğu Avrupa Gagauzların etnik tarihi ve kültür mirasi: T.C.Osamanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivin kaynaklarına göre XVI-XVIII yüzyıllarda Gagauzların yerleştiği yerler - Üzi (Özi) Eyalet'in, Akkerman mülhakatında, Yeniköy karyesi // V. INTERNATIONAL TURKIC ART, HISTORY AND FOLKLORE CONGRESS / ART ACTIVITIES "In Honour of Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ". Komrat, 2016.

Madara Rider http://whc.unesco.org/ar/list/43 (14 Ağustos 2018)

Radova, Olga. T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve diyer belgelere göre Balkan Yarımada göçmenlerin ve yerli Bucak Gagauzların etnik tarihi ve kültür mirası (M.Ö. VII-VI. yıllarda – XXI. asırda) // 1. Uluslararası devleti olmayan Türk toplulukları Bilgi Şöleni "Gagauz dili, tarihi, edebiyati, coğrafyasi ve inanç sistemi", 15. 02. 2018 / Uludağ Üniversitesi. Bursa, 2018, s. 213-242.

Radova, Olga. "Dünden Bugüne Balkanlar'da ve Bulgaristan'da, Gagauz Türkleri" konusunun, "BULTÜRK" – Bulgaristan Türkleri Derneği'nde, 16 Ağustos 2018 tarihinte, Konferans'ı konuşması // "BULTÜRK" gazetesi, No:35, 2018 yıl, sayfa 1, 7-9, 13, 15 https://issuu.com/bulturk/docs/bulturk135 (10 Ekim 2018).

Аладжа монастырь (Alaca manastır) http://www.ilgabg.com/aladzha-monastyr/) (14.Ağustos 2018).

Мошков, В.А., Гагаузы Бендерского уезда (этнографические очерки и материалы) // Этнографическое обозрение. Издание этнографического отдела императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, №1. Москва. 1900, 1-89 с.

Мошков, В.А., Наречия бессарабских гагаузов // Образцы народной

литературы тюркских племен. Изд. Акад. В.В.Радловым, Т.Х. Санкт-Петербург. 1904.

Мошков, В.А., Турецкие племена на Балканском полуострове. Отчет о поездке на Балканский полуостров летом 1903 г. // Известия императорского русского географического общества. Т.40, вып.3. Санкт-Петербург. 1904, 400-436 с.

Радова, О.К., Автореферат диссертации «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Москва, 2002, 34 с.

Радова-Каранастас, О.К. (2009) Путь к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Сборник научных статей О.К.Радовой-Каранастас. Второе дополненное издание. Кишинев, 371 с. (Radova-Karanastas O.K. Kendine doğru yol: Gagauzların tarihine, kültürüne, demografisine, êtnogenezisine dair mesele (bakımnar). Olga Radova-Karanastas'ın bilimsel makalelerinin toplumu. II. Basım. Kişinev, 2009, 371 s.).

Радова, О.К. Народная религиозная терминология гагаузов Буджака и её трансформация в изданной литературе в XX-XXI веках // Материалы VII. Международных православных общеобразовательных Чакировских чтений. Вулканешты, 2016, с.40-56.

TÜRK DÜNYASINI BİRLEŞTİREN UNSURLAR

Sıddık KORKMAZ[1]

Öz

Türk dünyası; akrabalık, din, dil, tarih, coğrafya ve kültürü ile birlikte varlığını koruyan, canlı ve aktif nüfusuyla yarınlara dair umutlar vaad eden ve küresel medeniyet yarışına olumlu katkılar sunma potansiyeline sahip yapısıyla, dünya üzerindeki dikkat çekici yerini muhafaza eden bir bünyeyi ifade etmektedir. Her devlet ya da toplumun olduğu gibi Türk dünyasının da çözmesi gereken bazı sorunları doğal olarak vardır. Türkler, Asya'da kurulan yeni devletler, bu devletlerde yaşayan genç nüfus, geçmişin birikim ve tecrübesi, kurulan yeni üniversiteler, bu kurumlarda eğitim gören yeni kuşak, uluslararası ticari faaliyetler, turizm ve rehberlik amacıyla gerçekleştirilen seyahatler gibi daha birçok unsurun olumlu katkısı ile karşı karşıya gelinen sorunların üstesinden gelmeyi hedeflemekte ve yarınlara umutla bakmaktadır. İyimserlik ve cesaretle ele alındığı sürece, her sorun kendi içinde büyük bir fırsat ve çözümü de barındırmaktadır.

Bildiride Orta ve Batı Asya'nın büyük bir bölümünü yurt edinmiş olan Türklerin yaşadıkları coğrafyada kendilerini bir araya getiren unsurlar ele alınacak, başta dil olmak üzere, din, tarihî tecrübe, ortak coğrafya, gelenek, kültür ve ticaret gibi faaliyetlerin güçlü bir birliktelik oluşturmaya ne şekilde katkı sunabileceği incelenecektir.

Anahtar Kavramlar: Din, Dil, Tarih, Coğrafya, Gelenek, Kültür, Ticaret

1 Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: skorkmaztr@gmail.com

Elements Combining the Turkish World

Abstract

Turkish World; expresses a structure that keeping its remarkable position in the world within the framework of maintaining its presence with culture, geography, history, language, religion and kinship, its great white hope with its bright and active population, and its potential for positive contributions to the global civilization race. As in every state or society, there are natural problems that the Turkish world must solve. The Turks face the positive contribution of many new elements such as the new states established in Asia, the young population living in these states, the accumulation and experience of the past, the new universities established, the new generation of education in these institutions, international commercial activities, tourism and guidance. aims to overcome the problems and looks to the future with hope. As long as they are treated with optimism and courage, every problem has a great opportunity and solution in itself. The article will focus on the elements that bring together a large part of Central and West Asia in the region where Turks live, and how to form a strong association of activities such as religion, historical experience, common geography, tradition, culture and trade will be examined to offer contribution.

Keywords: Religion, Language, History, Geography, Tradition, Culture, Trade

Giriş

Türk dünyası; akrabalık, dil, din, tarih, coğrafya ve kültürü ile birlikte varlığını koruyan, canlı ve aktif nüfusuyla yarınlara umutla bakan ve küresel medeniyet yarışına olumlu katkılar sunma potansiyeline sahip yapısıyla birlikte dünya üzerindeki dikkat çekici yerini muhafaza eden bir bünyeyi ifade etmektedir. Her devlet, toplum ya da medeniyetin olduğu gibi Türk dünyasının da yüz yüze geldiği bazı sorunları doğal olarak vardır. Bunların üstesinden gelmek için Asya'da kurulan yeni devletler, bu devletlerde yaşayan genç nüfus, geçmişin birikim ve tecrübesi, kurulan yeni üniversiteler, bu kurumlarda eğitim gören yeni kuşak, uluslararası ticari faaliyetler, eğitim, turizm ya da rehberlik amacıyla gerçekleştirilen seyahatler ve daha birçok unsurun olumlu katkısı ile yarınlara umutla bakmaktadır.

Geleceğe bakabilmek için geçmişi görmek gerekiyor. Türklerin geçmişi her ne kadar göçebe kültüre dayansa da çoğunlukla aynı coğrafyada yaşamışlardır. Yaşanan göçler hayat idamesi amacıyla olduğu için iskân ve imar edilen yerler geneli itibariyle Asya'dır.[2]

Bizim bu çalışmamız, Türkleri bir araya getiren veya getirmesi gereken temel unsurların üzerine yoğunlaşacaktır. Öncelikle de söz konusu kitlenin en büyük ve etkin ortak değeri olan dil konusu üzerinde durulacaktır.

Dil

Bir milleti birbirine bağlayan en önemi unsur şüphesiz dildir. Türk

2 Tarih boyunca Türklerin yaşadığı coğrafya birine komşu olan dört ana bölgeden oluşmaktadır. Bunlar İdil-Ural, Kafkasya, Sibirya ve Orta Asya'nın çeşitli yerledir. İdil (Volga)-Ural bölgesinde başlıca Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar; Kafkasya'da Azeriler, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Nogaylar; Orta Asya bölgesinde ise Kazak, Türkmen, Özbek, Kırgız, Karakalpaklar; Sibirya'da da Yakut (Saha), Tuva, Hakas ve Altaylılar bulunmaktadır. Günümüzdeki Rusya Federasyonu içinde yaşayan Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kabarda Balkar, Karaçay-Çerkez, Saha, Tatar ve Tuva adındaki dokuz cumhuriyet Türk milletine mensup ırklar olarak bilinmektedir. Özbekistan'a bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Moldova'ya bağlı Gagavuz Cumhuriyeti, Nahcivan Özerk Cumhuriyeti, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sincang-Uygur Özerk Bölgesi gibi yerler de Türk ırkına bağlı insanların yaşadığı yerlerdir. https://turk-dunyasi.cokbilgi.com/ (20.09.2018) Dünyadaki yedi bağımsız Türk Cumhuriyetine (Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ek olarak on iki özerk bölgeden de söz edilebilir. Bunlar İran Türkleri / Güney Azerbaycan, Irak Türkleri / Türkmeneli, Balkan Türkleri, Bulgaristan Türkleri, Yunanistan Türkleri, Makedonya Türkleri, Romanya Türkleri, Afganistan Türkleri, Kosova Türkleri, Sibirya Türkleri, Suriye Türkmenleri, Kafkasya Türkleri, Karay Türkleri, Nogay Türkleri ve Kumuk Türkleri şeklinde sayılabilir. https://turk-dunyasi.cokbilgi.com/diger-turk-topluluklari/ (20.09.2018)

dünyasının ortak dili doğal olarak farklı lehçeleriyle birlikte Türkçe'dir. Asya'da etkin olarak konuşulan en yaygın dillerden birisi de budur. İnsanlar kelimeler ve kavramlarla düşünür ve anlam dünyasını inşa ederler. Bu dünyaya göre hayatlarını şekillendirir, topluma yapı verir ve kültürlerini kurarlar. Kurulan yapı üzerinde siyaset, ticaret, gelenek, ahlak, sanat ve edebiyat gibi unsurlar gelişir.

Yusuf Has Hâcib dili; anlayış ve bilgiye tercüman olan şey olarak tanımlar. Ona göre insanı dil kıymetlendirir, onunla saadet bulur; dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı dahi gidebilir. Dil bir bakıma, eşikte yatan aslana benzer. İnsan da o eşikten içeri girilen evin sahibidir. Evin sahibi dikkatli olmaz ise kapıda bekleyen aslan onun başını yiyebilir.[3] Bundan dolayı fasih olmasının önemi büyüktür. Aynı şekilde insan ölümsüz olmak isterse gelecek nesillere kalacak söz söylemelidir. Çünkü her doğan ölür; ondan, eser olarak geriye sözü kalır. Kişi iyi söz söyler ise ölümsüz olur.[4] Sözün iyisini bulmak o dili konuşan milletin öncülerine kalmıştır.

Bilim ve sanat üzerindeki değişimlerin birçoğu da dil üzerindeki tartışmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Dilin aslı ve özünü sözcükler oluşturur. Bu sebeple "kamus namustur" sözü meşhurdur. Sosyal bilimler dil temelli disiplinlerden oluşur. Düşünce ekolleri ve felsefî sistemler kavramlara yükledikleri anlamlarla birbirinden ayrılır. Kavramlara yüklenen anlamlar ayrışmalara yol açtığı gibi bütünleşmeyi de sağlamaktadır.

Anadolu Türkçesi Asya'ya doğru uzandıkça anlaşma aracı olmaktan uzaklaşmaktadır. Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Türkçelerinin aşama aşama birbirlerinden ayrıldığı bilinmektedir. Kırım, Tataristan ve Doğu Türkistan gibi bölgelerde konuşulan dillerin de durumu bunlardan farklı değildir. Türk devletlerinin suni bir etkiyle aynı şekilde konuşmalarını beklemek doğal olarak mümkün değildir. Öte yandan bu toplulukların aynı dili, yani Türkçe'yi değişik lehçeleri ile konuştukları da bir vakıadır. O halde ne yapılabilir?

Her şeyden önce her devletin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve kültürel yapıyı da göz önünde bulundurarak bu devletlerin tek bir

3 "Ukuşka biligke bu tılmaçı til, yaruttaçı erni yorık tilni bil. Kişig til ağırlar bulur kut kişi, kişig til uçuzlar barır er başı Til arslanturur kür eşikte yatur, ayâ evlig er sak başıŋnı yeyür." Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig,* trc. Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974, s. 23. Ayrıca bkz. https://kutadgubiligmetni.appspot.com/vii.html (13.09.2018)

4 "Toğuğlı ölür kör kalır belgü söz, sözüŋ edgü sözle özüŋ ölgüsüz." Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 24.

alfabeye geçmeleri düşünülebilir. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise en azından eğitimli ortamlarda tek bir dilin kullanılmasına gayret gösterilebilir. Lehçeleri dilin zenginliği olarak görmek mümkündür.

Bir dil, onun için hazırlanmış olan sözlüklerde yer alan kelime sayısının çokluğu ile zengin sayılmaktadır. Herkesin anlayabildiği ortak bir dil, bunun yanında diğer lehçelerin de yaşamasına imkân tanıyan bir yapılanmaya gidilebilir. Başarıya dayalı tatlı bir rekabetten söz edilebilir. Bilim ve sanatı üreten lehçe kendiliğinden öne çıkacak ve yaygınlık kazanacaktır.

Lehçe farklılığının sebep olduğu problemler de olabilmektedir. Bunlar arasında, bir lehçede son derece saygın ve itibarlı kabul edilen bir kelime, öbüründe son derece ayıp ve hakaret içeren anlamlar taşıyabilmektedir. Bir yolu bulunup bu türden örnekleri ortadan kaldırmak için çalışmalar yapılmalıdır.

Bir dili değerli kılan tartışmasız olarak o dilde üretilen eserlerdir. İngilizce, İspanyolca, Çince ve Rusça gibi dünya üzerinde en çok kullanılan diller, ya o dillerin kullanıldığı coğrafyalarda yaşayan insanlar tarafından kullanılmakta ya da o dillerde üretilen ekonomik veya kültürel değerlere ulaşmak isteyenlerin arzuları sebebiyle öğrenilmektedir. O dili kullanarak dünya çapında ilgi çeken ve merak uyandıran bir eser yazılır ise ya söz konusu dil öğrenilecek ya da o dilde yazılan eser başka dile tercüme edilecektir. Türkçenin değer kazanması, Türkçede yazılan eserlerin değeriyle doğru orantılıdır. Türkçe konuşan ve yazan insanların dünya çapında değeri olan eserler vermeleri gerekmektedir.

Her şeye rağmen dilin yapısını korumak ve onu yaygınlaştırmak için Türk dünyasındaki topluluklar arasında bazı etkinlikler yapılabilir. Mesela edebiyat günleri kapsamında ortaklaşa şiir, roman, hikâye ya da diğer alanlarda yarışmalar düzenlenebilir. Fen ve sosyal bilimler arasında Türkçe yayın yapan prestijli ve itibarlı saygın akademik ve edebiyat dergileri çıkarılabilir. Bu dergilerde alanın en yeni ve en güçlü çalışmaları yayınlanıp ve bu çalışmaları yapan yazarlar ödüllendirilebilir. Böylece en azından Türk dünyası genelinde Türkçe hem bu halkları birleştiren bir unsur hem de bilim ve edebiyat dili olma özelliğini koruyabilir. Sinema ve tiyatro alanında üretilen kaliteli eserler aracılığı ile ortak bir dil geliştirilebilir. Bu alan üzerinden ortak bir kültür dahi oluşturmak mümkündür. Üretilen eserlerin evrensel değerlerle uyumlu, Türk dünyasının yapısına uygun ve talep gören kalitede olması önemlidir.

Din

Din toplumların bir arada yaşaması için gerekli olan en temel unsurlardan birisidir.[5] İnsan bedenini canlı tutan kan ve onun bedene sağladığı enerji ne ise dinin de topluma katkısı odur. Doğru anlaşılması kaydıyla dinin toplumu bir arada tutan, insanları hayata bağlayan ve birbirleri ile sağlıklı ilişkiler kurmasını sağlayan unsur olduğu söylenebilir. Toplum hayatının devam etmesi bakımından dinin rolü hiç de hafife alınacak bir husus değildir. Nitekim yaşanan sosyal ve kültürel sorunların çözümü bağlamında en çok gündeme gelen konu din ve onun anlaşılma biçimleri olmaktadır.[6]

Din, toplumların varlığı ve sürekliliği açısından çok önemli bir faktör olmakla birlikte dinden neyin anlaşıldığı ondan daha büyük bir öneme sahiptir. Söz konusu yapının, bireyden toplum yapısına, siyasetten ekonomiye, ahlaktan kültüre varıncaya kadar etki ettiği pek çok alan bulunmaktadır. Başka bir ifade ile toplumun tanrıya bakışı ne kadar doğru ve sağlıklı ise o toplumun siyaset, ekonomi, ahlak ve sosyal yapısı o kadar doğru ve sağlıklı olmaktadır. Bir toplumun tanrıya bakışı ne kadar yanlış ve çarpık ise o toplumun siyaset, ekonomi, ahlak ve sosyal yapısı da o kadar yanlış ve eğri olmaktadır.

Din; "Allah tarafından insanlığa gönderilmiş, hem bu dünya hem de ahiret saadetini temin eden vad-i ilahi"dir. Bu vaadin günümüzdeki karşılığı İslam dinidir. Böyle olmakla birlikte din konusunu ideal ve gerçek ya da teori ve pratik ilişkisi bağlamında ele almak gerekmektedir. Bu ayrımın ideal kısmını Allah tarafından indirilen, 'sahih din', pratik kısmını ise insanlar tarafından yorumlanan ve hayata aktarılan, yani mezhep veya yorum olarak ayırmak daha doğru olur. Din ve mezhebin birbirinden farklı olduğu, birisinin temel ve evrensel değerler, diğerinin ise görece, güncel ve çoğunlukla yerel değerler üzerinden şekillendiği vurgulanmalıdır. İslam dininin temel kaynağı Kur'ân-Kerîm ve sahih sünnettir. Mezhep ise "din hakkındaki farklı anlayışların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan beşeri oluşumlar"dır.[7] İslam dini temel kaynaklarına göre anlaşılması şartıyla, hem dünya hem de ahiret saadetini vaad etme vasfını korumaktadır. Ancak Mezhep, tarikat, cemaat ya da diğer beşerî

5 Korkmaz, Sıddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri,* İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 15 vd.

6 Evkuran, Mehmet, "Türk Dünyasında Siyasal Kültür Sorunu", IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu, 7-9 Mayıs 2015, *Bildiriler Kitabı,* Çorum 2015, s. 18 vd.

7 Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez, "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 19 vd.

oluşumlar din olarak algılandığında, söz konusu vaade ulaşma ihtimali pek kalmamaktadır. Sadece Türk dünyası değil, bütün İslam coğrafyasında görünen yapı bu iddiayı maalesef kendiliğinden ispat etmektedir.

Türklerin İslamiyet'i din olarak seçmelerinden sonra, Çuvaşlar, Bulgar Pomaklar ve Macarlar gibi bazı küçük grupları istisna tutulursa, ortak dinleri hep İslam olmuştur. Bu dine mensup olmanın verdiği enerji ile yaklaşık bin yıl kadar İslam dünyasına siyasi liderlik etme görevi Türklere kalmıştır[8]. Siyaset bir organize olma ve bir arada yaşama sanatıdır. Bu mesleğin dinamikleri itaat ve şecaate dayalı cesaretten, bilinenden bilinmeyeni elde etmek anlamındaki bilgi ve eşyanın istihdamına (sanayi ve teknoloji) evrilince Türklerin siyasi alandaki etkinliği ortadan kalkmıştır. Onların bıraktığı alanı bilgi ve eşyayı daha etkin olarak kullanan batılı toplumlar almıştır. Maalesef bu el değiştirmede Türk toplumlarının İslam dinine dayalı olarak geliştirdikleri kültürü, mezhep ya da kültür olarak değil de din olarak algılamaları önemli bir yer tutmuştur.

Günümüzdeki Türk dünyasının mezhebi kimliğine bakıldığında, Azerbaycan, İran ve Irak'ta yaşayanlar hariç, tamamının Sünnî ve Hanefî olduğu görülür. Başta Afganistan'da yaşayan Türk boyları olmak üzere diğer ülkelerde yaşayan Müslüman nüfusun bir kısmı, Sünnilik - Hanefilik adı altında Selefîliğe dönüşmüştür. Bu durum onların yarınlara umutla bakmalarına büyük bir engel teşkil etmektedir.[9] Bu kamburdan kurtulmadıkları sürece emperyalistlerin oyuncağı olmaktan ve cihat adı altında iç savaş ve hizip kavgalarından kurtulma şansları pek yoktur. İnsanların dinleri ve bu dine getirmiş oldukları mezhebî yorumları kültürel ve tarihsel açılardan değerlidir ve saygıya layıktır. Ancak Şiîliğe mensup Türklerin mezheplerini din değil, bir mezhep olarak kabul etmedikleri sürece hem Müslüman nüfus içinde kendilerini temsil etmeleri hem de toplumlarını yarınlara hazırlama şansları zayıf görünmektedir.[10]

Türklerin tarih boyunca Müslümanlara armağan ettiği en önemli hediyelerden birisi, bugünkü Özbekistan sınırlarına dâhil olan Maveraünnehir bölgesindeki yetiştirdikleri alim ve irfan sahibi isimler ön plana çıkmaktadır. Bunlar arasında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat akidesinin kurucu ismi kabul edilen İmam Mâtürîdî özellikle hatırlanmalıdır. Ebû Hanife geleneğinden gelen Mâtürîdî sistemini geliştirerek bir ahlak

8 Güngör, Erol, *Tarihte Türkler,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 63 vd.

9 Küçük, Abdurrahman, *Asrın Kızılelması Tük Birliği,* Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 98 vd.

10 Evkuran, Mehmet, "Sünnîlikte Temsil Sorunu", *İslam'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu,* Anadolu İlahiyat Akademisi, Yayınları, Ankara 2016, s. 84, 85.

sistemi oluşturmaya çalışan Ahmet Yesevî de ayrıca anılmalıdır. Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olan Türk dünyasının büyük bir kesimi için bu iki önemli ismin üretmiş oldukları sistem ortak değer olma özelliğini hala korumaktadır.

Günümüze gelindiğinde Türklerin din anlayışlarını hayatın gerçekleri ile uyumlu olarak yeniden yorumlamaları büyük bir kazanç olacaktır. Bu kazanç onların geleceklerini aydınlatacaktır. Hayata anlam katan ve insanı özgürleştiren din anlayışına ulaşmanın yolu din anlayışını tashihten geçmektedir.

Tarih

Tarih toplumların hafızalarıdır. Hafızasını kaybetmiş bir insan kişilik ve kimliğinden başlamak üzere, onu o yapan birçok dayanağını yitirdiği gibi bir toplum da tarihini iyi bilmediği zaman birçok önemli değerinden mahrum olmuştur.

Tarih denildiği zaman çoğunlukla siyasi tarih anlaşılmakta ve geçmişte kurulan devlet isimleri sayılmaktadır.[11] Bir Türk olarak insanlık tarihinde bu devletlerin yer almasıyla elbette haklı olarak gurur duymaktayız. Ancak burada üzerinde durulması gereken husus, tarihleri boyunca Türklerin on yedi tane devlet kurmakla birlikte öte yandan aynı Türklerin yıktığı on yedi tane devletin bulunmasıdır. Roma imparatorluğunun üç bin yıl yaşadığı bilinmektedir. Türklerin neden bu kadar uzun soluklu imparatorlukları olmamıştır? Kanaatimizce; bu sorunun birçok cevabı olmakla birlikte söz konusu devletlerin kendilerini yenileyememesi ve çağın ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalmasıdır. Başka bir ifade ile insan unsurunu eksene alamamış ve egemenliği altında yaşayan insan topluluklarını harekete geçirmeyi başaramamıştır. Her şeye rağmen bu devletlerin kurulması ve yıkılmasını kabullenmek, İbn Haldun'un meşhur tezinde de

11 Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevîler ve Memlüklüler gibi bazı devletler göz ardı edilmekle birlikte yaygın kanaate göre bilinen bu devletler şunlardan oluşmaktadır: 1-Büyük Hun İmparatorluğu: MÖ 220- MS 216 (Teoman Yabgu) 2-Batı Hun İmparatorluğu: MÖ 48-MS 216 (Pi) 3-Avrupa Hun İmparatorluğu: 375-469 (Balamir) 4-Ak Hun İmparatorluğu: 420-552 (Aksuvar) 5-Göktürk Kağanlığı: 552-745 (Bumin Kağan) 6-Avar Kağanlığı: 565-835 (I. Bayan) 7-Hazar Kağanlığı: 651-983 (Böri Şad) 8-Uygur Kağanlığı: 745-1368 (Kutluk Bilge Kül Kağan) 9-Karahanlı Devleti: 840-1212 (Bilge Kül Kadir Han 10-Gazne Devleti: 962-1183 (Alp Tigin) 11-Büyük Selçuklu Devleti: 1040-1157 (Tuğrul) 12-Harezmşahlar Devleti: 1097-1231 (Kutbeddin Muhammed) 13-Altın Ordu/Orda Devleti: 1236-1502 (Batu Han) 14-Timur İmparatorluğu: 1368-1501 (Timur) 15-Babür İmparatorluğu: 1526-1858 (Babür) 16-Osmanlı İmparatorluğu: 1299-1922 (Osman Gazi). Bazıları için bkz. Güngör, *Tarihte Türkler,* s. 14 vd.

ifade ettiği gibi bu yapıları canlı organizmalara benzetmek gerekmektedir. Yani doğmaları büyümeleri ve ölmelerini tamamen doğal karşılamak daha doğrudur. Belki bu yapıları canlı organizmalara benzettiğimiz için bunların ömürlerini uzatmak amacıyla kurumsallaşmanın önemini, tarihi tecrübeden çıkarmak mümkün olacaktır.

Tabiatı icabıyla tarihçilik ciddi iştir ve Türk devletleri tarihini incelemek için oluşmuş bir hayli birikim vardır. Türk dünyasını birleştiren ortak değerleri tespit etmek için, bu birikimin bilimsel yaklaşımlarla incelenmesi, tanımlanması ve anlaşılması çok önemlidir. Bilim olarak tarihin iki anlamından söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi "insanların, toplumların geçmişi olarak" tarih, ikincisi ise "bu geçmişi inceleyen bilim veya disiplin olarak" tarihtir.[12] Her iki bakış açısıyla da yapılacak çalışmalar gelecekteki Türk dünyasının kader çizgisini belirlemeye katkı sağlayacaktır. Geçmişe bilim ve disiplin açısından bakmak geleceğe dair malzemeler verecektir.

Tarihi bilmek ve tarihten örnekler vermek güzeldir. Fakat daha güzel olanı tarihte yaşamadığını bilmek ve bugünde yaşadığının farkında olmaktır. Tıpkı Kur'an'ın Müslümanlar için bir tavsiye kaynağı olduğu gibi tarihin de Türklere bir öğretmen olduğunun farkında olmak önemlidir. Tarihi bir hapishane olarak değil bir müze olarak görmek daha yararlıdır. Gelecek nesiller Türk topluluklarının birbirleri ile nasıl savaştıklarını değil, birbirleri ile dayanışma içinde nasıl yaşadıklarını okumalıdır. Timur'un, Yıldırım Beyazıt ile mücadelesi, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail'in savaşları tarihimizdeki övünülecek hususlar olmayıp, üzerinde yeniden düşünülmesi gereken acı hatıralardır. Bununla birlikte geçmişin acılarından daha ziyade başarı ve zaferlerine odaklanmak daha doğru olacaktır. Sebep sonuç ilişkisi bakımından bu ülkelerin neden kuruldukları ve aynı şekilde neden yıkıldıkları dikkat çekici bir konudur.

Günümüzde tarihi olayları kişi eksenli değil kavram ya da kurum eksenli okumak önemsenmelidir. Özellikle orta öğretimde yer alan öğrenciler geçmişin tarihini okurken mesela Fatih Sultan Mehmet dönemi, Türklerin İstanbul'u, Doğu Bizans'tan aldığı dönem değil de, kendi çağındaki bilim ve teknolojiyi en ileri düzeyde kullandığı dönem olarak okumalıdır. Öte yandan Osmanlı'nın son yıllarını Sultan Abdülhamid'in siyasî ve toplumsal dehası veya ülkenin dış güçlerin baskısı altında olduğu zaman değil de, coğrafî keşiflerde aktif olarak yer almamasının bedelini ödediği, küresel paradigmanın değişimini göremediği, ülkenin fikri ve siyasi bütünlüğünü kaybetme noktasına geldiği, ekonomik düzenlemeleri zamanında

12 Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi,* Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s. 190.

yapamadığı kesit olarak okumalıdır. Kanaatimizce tarihçiler, kurumlar ve kavramlar ekseninde yeni bir tarih okuması yapmayı gündemlerine alıdırlar.

Bütün haşmetiyle birlikte Türk dünyasının geçmişi ve bugününe bakıldığında daha yapılacak çok şeyin olduğunu söylemek mümkündür. Belki de bunların başında ortak bir dinî ve millî kültür üretmenin lüzumundan söz edilebilir. Hemen hemen her Türk devleti için bu ortak kültür büyük bir ihtiyaçtır. Aynı şekilde bütün bir Türk dünyası açısından da son derece önemlidir. Türklerin doğal coğrafyası olan Asya'daki komşuları hakkında bilgi ve fikir sahibi, Çince, Sanskritçe, Rusça bilen ilim adamları yetiştirilmelidir. Yetişen ilim adamlarının Hinduizm, Budizm ve Şamanlık gibi bölgede yaygın olan dinler hakkında yeterli bilgiye sahip olmaları gerekmektedir.

Tarih kültürü açısından hatırlanması gereken hususlardan birisi de elimizde bulunan zengin tarihi mirasın ne şekilde kullanılacağıdır. Gerçekten de Balkanlardan, Çin seddine kadar ulaşan büyük coğrafyada tarihi mirasımız vardır. Ancak bu hazinenin yeterince değerlendirildiğini söylemek pek mümkün değildir. En başta bu coğrafya içinde yer alan mirasın yeterince korunup korunmadığı tartışmalıdır. Korunmasında sorun olmayan eserlerin de ekonomik ve kültürel bir değere dönüştürülüp dönüştürülmediği tartışmaya açıktır. Günümüzdeki batı ülkelerinin birçoğu müzecilik faaliyetinden büyük kazançlar elde etmektedir. Sıradan bir müzeye girişin bedeli toplama vurulduğunda o ülke için yüksek miktarlara tekabül etmektedir. Bu eserleri ziyaret eden turistlerin o ülkelerin hazinelerine katkıları son derece yüksek meblağlara ulaşırken, yapılan işin insan gücüne ihtiyacı veya maliyeti oldukça düşüktür. Ne Türkiye'de ne de öteki Türk devletlerinde böylesi kurumların yaygınlığından söz edebilmekteyiz. Daha birçok tarihi eser ya da alan keşfedilmeyi beklemekte ya da keşfedilenler korumaya muhtaç şekilde çürümeye terk edilmiş durumda kalabilmektedir. Siyasi ya da ideolojik kısır tartışmalardan kurtulup, yaşadığımız coğrafyayı imar etmenin yolları aranmalıdır.

Kültür ve Gelenek

Türk dünyasının en eski ve en değişmeyen ortak paydasının sahip oldukları gelenek, yani kültürleri olduğu söylenebilir. Bunların başında dili ve dine bakış açısını özellikle zikredebiliriz. O halde gelenek ya da kültür denilen şey nedir?

Geleneği, toplumu bir arada tutmaya yarayan örf, adet veya adı üzerinde "gelene eklenen şeyler" olarak tanımlamak mümkündür. Kültür de toplumların ortaklaşa yaratmış oldukları soyut bir algıdır. Ziraatla uğraşmaya başladıktan sonra insanlar, toplumsal düzeni sağlayan hayali kurgular geliştirmişlerdir. Bu kurgular insanları doğumlarından itibaren belirli biçimde düşünmeye, bazı standartlara ve kurallara uygun olarak davranmaya ve belli şeyleri istemeye alıştırdılar. Böylece milyonlarca yabancının etkili biçimde işbirliği yapmasını sağlayan yapay içgüdüler oluşmuştur. Başka bir ifade ile bu yapay içgüdüler ağına kültür denilmiştir.[13] Otorite algısı, aile kurumu ve bu kurumda yer alan yaşı büyük kimselere gösterilen saygı, bir arada yaşama, hayatın devamını sağlayan ortak değerlerin birçoğu da kültür olarak tanımlanabilir. Kullanmakta olduğumuz para, ulaşımda yararlandığımız taşımacılık araç ve organizasyonları, eğitim, hukuk, sanat ve siyasetin araçları da aynı şekilde kültürün parçalarıdır.

Burada tartışmaya açmak istediğimiz bir husus bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat terkibinde yer alan "Sünnet" ifadesinin karşılığı "gelenek" olabilir mi? Günümüzde sünnet, geliştirilmesi gereken bir gelenek olarak değil, özellikle Selefî kanadın baskısıyla ve bidat kavramına yaslanarak, değiştirilmemesi gereken yapı, hatta dogma olarak algılanmaktadır. Oysa içerik itibariyle kültür ve sünnet ifadeleri birbirlerine çok yakındır. Yani kültürü geliştirip zenginleştiren her türlü "olumlu girişim" Ehl-i Sünnet anlamını taşımaktadır. Çünkü fizik kurallarının aksine, insan ürünü olan sistemler çelişkilerle doludur. Kültürler, daima bu çelişkileri gidermeyi denerler, bu süreç de kaçınılmaz olarak değişimi getirmektedir. Kültür inşayı, gelenek de bu inşanın sürekliliğini ifade etmelidir. Yani kültür çekirdeği, gelenek de o çekirdeğin ağaca dönüşmüş olduğu sürece benzemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu hakikat şu Âyet-i Kerîme ile ifade edilmektedir:

"Kim güzel bir işe vesile olursa ondan kendisi için bir nasip olur; kim de kötü bir işe aracılık ederse onun da buna denk bir payı olur. Allah her şeyi koruyup hakkını vermektedir."[14]

Selefî zihniyetin hilafına Hz. Peygamber'in sünneti içinde kültürel değişimi takip etmeyi emreden nasihatler bulunmaktadır. Tezimizin de dayanağı olan bir rivayette Cerîr b. Abdullah adlı bir sahabî şu olayı anlatır:

13 Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens,* Kolektif Yayınları, İstanbul 2017, s. 169 vd.

14 Nisa, 4/85.

"Biz öğleden önceki bir vakitte Hz. Peygamber'in yanında idik. Alaca kumaştan yapılmış kıyafetleri ve abâ denilen kumaşı başından geçirmiş, kılıçlı, çoğu Mudâr kabilesinden, yarı çıplak bir topluluk Peygamber'in yanına geldi. Onlarda gördüğü fakirlik sebebiyle Hz. Peygamber'in yüzü değişti. Odadan çıktı, Bilal'e haber verdi, o da ezan okudu, arkasından kamet etti. Hz. Peygamber de öğle namazını kıldırdı. Sonra oradakilere bir konuşma yaptı ve şunları söyledi:

"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ondan da yine onun zevcesini var eden, ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi ile (adını anarak) birbirinize dileklerde bulunduğunuz, Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kesmek) ten sakının. Çünkü Allah ne yaptığınızı görmektedir."[15] *"Ey iman edenler! Allah'tan sakının! Herkes yarın için bugün ne gönderdiğine baksın. Allah'tan sakının, çünkü Allah, ne yaparsanız yapın, hakkıyla ondan haberdardır."*[16] *Sonra "Her kim dinarından, dirheminden, giyeceğinden, bir sâ kadar buğdayından, kuru hurmasından hatta elinde olan bir hurmanın yarısından dahi tasadduk etsin" diye buyurdu. Bunun üzerine Ensar'dan bir adam büyük bir torba getirdi. Ağırlığından neredeyse onu kaldıramıyordu. Halk (Mudârlılar) birbiri ardına sıraya girdi. Nihayet, yiyecek ve giyecekten iki yığın gördüm. Sonunda gördüm ki, Hz. Peygamber'in yüzü altın gibi parlıyordu. Sonra Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Kim İslam'da iyi bir gelenek başlatır / yol, yöntem ve adet geliştirirse, başlattığı geleneğin / âdetin, ecri ve sevabı kendisinden sonra, onunla (o adetle) amel edenlerin ecirleri, sevabından hiçbir şey eksilmeden ona aittir. Kim de İslam'da kötü bir gelenek başlatırsa, başlattığı geleneğin günahı ve kendisinden sonra onunla amel edenlerin günahları, günahından bir şey eksilmeden ona aittir."*[17]

Sünnet ya da kültür denilen şeyin geliştirilmesi gereken bir gelenek olduğunu bu rivayetten anlamak mümkündür. Başka bir ifade ile bize "Sünnetin sünnetini" tanımlamaktadır. Hayatın değişkenliği, bu günün geçici oluşu ve yarına, sadece topluma kazandırılan pozitif değerlerin kalacağı başka büyük isimler tarafından da dile getirilmiştir. Yusuf Has Hâcib'in; *"Her yaşayan er-geç ölecek ve toprağa düşecektir; insan iyi nâm ile ölürse, adı yaşar."* sözü yeniden hatırlanabilir.[18]

15 Nisa, 4/5.

16 Haşr, 59/18.

17 en-Nevevî, Muhiddin Ebî Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Riyâzu'z-Sâlihîn min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn*, thk. Komisyon, Daru'l-Hayr, Dımeşk-Beyrut 1408/1988, 19, bab. 171. hadis, s. 79-80.

18 "Tirig ölgü âhır töşeŋü yerig, kişi ölse edgün kör atı tirig". Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 28.

Türklerin günümüzde dahi yaşatmakta oldukları daha birçok ortak kültürel değerleri vardır. Mesela zor zamanlarda bir araya gelip devlet kurmalarından tutun da dini hayatlarında tek tanrı inancına sahip olmaları, hırsızlık ve iffetsizlik gibi ahlaksızlık örneği olan uygulamaları sevmemeleri, şamanlık, kamlık, büyü, sihir, uğur ve uğursuzluk gibi hususları kültür olarak taşımaları, hayatı kadın ve erkek ortaklaşa paylaşmaları, düğün, dernek, eğlence, yas ve cenaze gibi törenlerinin Türk Cumhuriyetlerinde benzerlik göstermesi gibi daha pekçok örneği saymak mümkündür.

İnsanların hayat kalitesini artıran, onların saygınlık ve mutluluğunu besleyen herhangi bir kültürel değere sahip çıkmak en akıllıca şey olsa gerektir. Ancak günümüze gelindiğinde Türk dünyasının sahiplenmesi gereken bazı kültürel değerlerin de olduğunu ifade etmek mümkündür. Halâ yaşatılmakta olan değerlere ilaveten efsane ve hurafeden arınmış salt bilgiye değer vermenin gerekli olduğu vurgulanmalıdır. Bilgi ile gidilmeyen yolun sonu nasıl karanlıksa, kültürünü bilgi ile desteklemeyen toplumların da geleceği aydınlık olmayacaktır.

Anadolu hariç Türk dünyasının büyük bir kısmının Rus işgal sürecinden geçtiği bilinmektedir. Bu dönemde Türk topluluklarının nüfusları oldukça azalmıştır. Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Tataristan gibi yerlerde nüfus sayısı oldukça düşüktür. Bu bölgelerde aile kurumu özendirilmeli ve gençler evlenmeye teşvik edilmelidir. Aile bir toplumun çekirdeğidir. Aile olmadan bir toplumdan söz etmek neredeyse imkânsızdır. Aile yapısını güçlendirecek ve aile kurmayı özendirecek politikalar geliştirilebilir. Aile ile birlikte doğal olarak akrabalık bağlarını güçlendirici kültür politikaları üretilebilir. Aile ve akrabalık bağlarını önemseyen şiir, roman, hikâye, dizi, film vb. gibi edebi ürünlere önem verilip bu ürünlerin sinema ve tiyatroya aktarılmasına gayret edilebilir.

Kültürün üretildiği en önemli merkezlerden birisi de üniversitelerdir. Maalesef dünya geneli ile kıyaslandığında, fen bilimlerinde olduğu gibi, sosyal bilimlerde de üniversitelerimizin yeterli varlığı gösterdiği iddia edilemez. Oysa bu kurumlar, evrensel ölçekte bilgi üretmesi gereken yapılardır. Tarihte bilgi üretim merkezleri olarak sayılan medreselerimiz,[19] Doğu, Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Karadeniz ve Asya'nın birçok bölgesinde görüldüğü gibi, bilgi üretmek yerine geçmişin malumatını tekrar eden yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu acı durum bir an önce değiştirilmeli, yapısal bir sorun var ise giderilmeli, bu yapılara

19 Akgül, Mehmet, *Türkiye'de Din ve Değişim Bir Erol Güngör Çözümlemesi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 146 vd.

gerekli imkânlar sağlanmalı ve hızla bilginin üretildiği merkezlere dönüştürülmelidir. Türk dünyasındaki üniversiteler arasında, neyin hedeflendiği açık olan ortak projeler yapılmalı, hoca ve öğrenci değişim programları daha ciddi ve işlevsel hale getirilmelidir.

"Dilde, fikirde, işte birlik" deyişiyle hatırladığımız İsmail Gaspıralı, ömrünün büyük bir bölümünü ana vatanının dışında geçirmek zorunda kalan Musa Carullah Bigiyev, Şahabeddin Mercani ve adını saydığımızda uzun bir liste tutacak isimler Türk kültür dünyasının silinmez isimlerindendir. İslam'ın daha doğru anlaşılması ve yeni nesillerin daha aydın bir şekilde yetişmesi için başlattıkları Cedidcilik hareketi, başta Türkiye olmak üzere Müslüman toplulukların üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır. Asya bölgesinde başlayan bu hareket Türk dünyasındaki kültür hareketlerini etkilemeye devam etmektedir ve etmelidir. Zeki Velidi Togan, Halil İnalcık gibi bilim dünyasına önemli katkılar sunan ilim ve fikir adamlarını yetiştirecek ilimi gelenek desteklenmelidir.

Kültürün gelişmesi ve geleneğin sürdürülebilmesi, içinde yaşanılan toplumdaki hukukun işlevselliği ile ilişkilidir. Hukukun üstün olduğu toplumlarda bilim, kültür ve sanat doğal olarak gelişir ve serpilir. Tarih boyunca bunun olmadığı toplumlarda ise sefahat, çürüme ve çöküş yaygınlaşmıştır. Özetle var olan ortak kültürel değerleri korumak ve toplumların kalkınmasına katkı sunacak yeni değerler üretebilmek için hukuk gözetilmelidir. Türk dünyasını birleştirecek kültürel unsurlar hukuk tarafından korunan gelenek içerisinde üretilebilir.

Ticaret

Ekonomi ve coğrafya konusunu Türk dünyasını birleştiren değil "birleştirmesi gereken" hususlar şeklinde ele almak daha doğru olur. Aynı dil, din, kültür ile birbirine bağlı coğrafyayı paylaşmamıza karşın yeterince ekonomik ortaklıklarımızın ve coğrafi ilişkilerimizin olduğundan söz etmek mümkün görünmüyor. Ticaret geçmişte birçok şeyi etkilemişti. İpek yolu diye bilinen ticari hat nerden başlatılıp nerede bitirilirse bitirilsin, Türk coğrafyası üzerinde gerçekleşmiştir. Büyük Türk devletlerinden olan Selçukluların bıraktığı en büyük miras ticaret yolları üzerine inşa etmiş oldukları han, hamam ve kervansaraylardır. Bu yapıların birçoğu günümüzde hala ayakta durmaktadır. İslam dininin bugünkü yayıldığı coğrafyaya öncelikle Müslüman tacirlerin seyahatleri sonucu yayıldığını hatırlamak gerekmektedir.

Birçok şeyde olduğu gibi ticarette de ciddi değişimler yaşanmıştır. Kara

taşımacılığının yerini deniz, insan gücünün yerini de makinenin aldığı dönemde Türklerin bu dönüşüme dâhil olmamaları sebebiyle ticaret ve ekonomi onları birleştiren ortak nokta olmaktan çıkmıştır. Sanayileşme devrimi sürecinde Türkler ve Müslümanlar yer alamamışlardır. Günümüzde yeni enerji kaynakları ve dijital teknoloji geleceği belirleyecek gibi görünmektedir. Türkistan coğrafyasında yaşayan milletlerin bu dönüşüme aktif olarak katılmamaları gelecek nesillerinin daha da büyük tehditler altında kalacakları anlamına gelmektedir.

Şüphesiz Asya'nın yeraltı ve yer üstü zenginlikleri bakımından en değerli bölgeleri Türklerin yaşadığı yerlerdir. Ancak bu kıymetli hazine yeterince ve etkili bir şekilde kullanılmaz ise sahip olunan kaynakların kendilerine bir faydası olmayacaktır. Türklerin ya da o bölgelerde yaşayan insanların bu imkânları kullanmamasının arkasında askeri ve siyasi engellerin olduğu ileri sürülebilir. Fakat bu engeller, yapılacak hiçbir şeyin olmadığı anlamına gelmemelidir. Ticaret, teknoloji, edebiyat ve barış temelli politikalar üretmek gibi alternatif alanlara yönelerek yeni etkinlik alanları açmak her zaman mümkündür.

Her ne kadar üçüncü sınıf ülkelerin uğraş alanı olsa da ekonomik ilişkileri canlandırmak adına turizm üzerinde durulabilir. Ata yadigârı olan tarihi eserlerin ziyareti dindar kesimler için oldukça önemlidir. Denize kıyısı olan ülkelerdeki sahiller az kullanılan imkânlar olarak önümüzde durmaktadır. Anadolu, Asya'da yaşayan Türkler için deniz turizmi ile cazibe merkezi iken Asya ülkelerinde yer alan dağ ve çöller de Anadolu'da yaşayan Türkler için ilgi çekici mekânlardır. Bu hareketlilik kültürel etkileşimin önünü açacaktır. Bu ülkeler arasındaki alış verişleri kolaylaştıracak düzenlemeler yapılıp ithalat ve ihracat türü etkinlikler daha da kolay hale getirilebilir. Hava ve kara yoluyla ulaşım imkânlarının kolaylaştırılması yönünde daha fazla adımlar atılabilir.

Günümüzde özellikle Türkiye'nin sağlık alanında haklı bir yerinin olduğu bilinmektedir. Asya'da yaşayan Türklerin bu alanda Türkiye'yi tercih etmelerinin önünde hiçbir engel yoktur. Buna karşılık alternatif tıp denilen yardımcı tedavi yöntemleri de Asya ülkelerinde yaygındır. Bu alanda hizmet almak isteyen hastaların Asya'daki Türk cumhuriyetlerini seçmesi teşvik edilebilir. Başarılı bir organizasyonla bu düşüncelerin hayata geçirilmesi mümkündür.

Buhara, Taşkent, Semerkant, Çimkent, Türkistan, Merv, Kırım, Kazan, Bakü, Tiflis, Isfahan, Rey, Tebriz, Delhi, İstanbul, Konya, Kayseri, Erzurum gibi birçok şehir, sıradan bir Türkün hemen tanıdığı ve aşina olduğu yer

adlarıdır. Türk dünyasının tarih ve kültürünün kodları bu şehirlerde dokunmuştur.[20] Yaz ya da kış aylarında bu şehirlere düzenlenecek olan kültür turları hem mümkün hem de kıymetli olacaktır. Ayrıca bu şehirlerde yaşanan mutfak kültürü hem birbirine oldukça yakın hem de çok lezzetlidir. Bu alanlarda yapılacak etkinlikler ekonomik birlikteliğe ciddi katkı sağlayacaktır.

Günümüzde spor ve müzik gibi alanlar ticari etkinlikler içerisinde önemli bir yere sahiptirler. Türk dünyasına mensup ülkeler arasında spor turnuvalarının düzenlenmesi söz konusu olabilir. Cirit, güreş, okçuluk ve binicilik gibi ata sporları alanında çeşitli etkinlikler düzenlenebilir. Aynı şekilde, iktisadın arz-talep dengesi göz önünde bulundurularak müzik festival ve yarışmaları yapılabilir.

Sanayi ya da askeri alanlar gibi daha büyük çaptaki işler becerikli siyasetçileri beklemektedir. Petrol, doğalgaz, yeraltı madenleri gibi stratejik öneme sahip maddelerin bu ülkeler arasında tedavül edilmesi ve işlenmesinin imkânları elbette vardır. Doğu Türkistan gibi birkaç bölge hariç Türk dünyasının herhangi bir yerine vize uygulaması olmaksızın gidip gelmek mümkündür. Mümkün olmayan yerlerdeki engeller de kaldırılabilir.

Ekonomi çok değişken ve hatta günlük etkenlerle şekillenebilen bir yapıya sahiptir. Temel dinamiğini arz ve talep ilişkisi belirlemektedir. Arz ve talebi şekillendiren kültürün değişken yapısıdır. Özetle Türk dünyası kültür üreten bir merkez haline gelirse ekonomi ve üzerinde oturduğu coğrafyanın onları birleştiren bir unsur olmasından söz etmek mümkündür.

Sonuç

Sonuç olarak Türk dünyası yaklaşık iki yüz elli milyonluk nüfusu ile çoğunluğu Asya'da yaşayan önemli bir milletin mensup olduğu bölgenin adıdır. Tarih boyunca bu millet kurmuş olduğu devletleri aracılığıyla sınırları dâhilinde yaşayan insanlara barınak olmuştur. Bu milletin dili, dini, ve tarihi bazı ufak tefek farklılıklar olmakla birlikte aynıdır.

Günümüze gelindiğinde, her toplum ve milletin sahip olduğu sorunlar gibi Türk dünyasının da bazı sorunları vardır. Geçmişinde olduğu gibi birlik ve bütünlüğünü koruyarak, savaş yerine barışı esas alıp, aklı, bilgiyi

20 Lapidus, Ira M. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası,* trc. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996, s. 195 vd.

ve adaleti en üstün değer olarak gördüğü sürece sorunlarının üstesinden kolayca gelecektir.

Kaynakça

Akgül, Mehmet, *Türkiye'de Din ve Değişim Bir Erol Güngör Çözümlemesi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.

en-Nevevî, Muhiddin Ebî Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Riyâzu'z-Sâlihîn min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn,* thk. Komisyon, Daru'l-Hayr, Dımeşk-Beyrut 1408/1988.

Evkuran, Mehmet (Ed.), *İslam'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*, Anadolu İlahiyat Akademisi, Yayınları, Ankara 2016.

Evkuran, Mehmet, "Türk Dünyasında Siyasal Kültür Sorunu", IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu, 7-9 Mayıs 2015, *Bildiriler Kitabı,* Çorum 2015.

Güngör, Erol, *Tarihte Türkler,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

https://kutadgubiligmetni.appspot.com/vii.html (13.09.2018)

Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lügat-it-Türk Türk Dili Divanı,* çev. Fuat Bozkurt, Eğitim Kitapevi, Konya 2012.

Korkmaz, Sıddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri,* İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

Küçük, Abdurrahman, *Asrın Kızılelması Tük Birliği,* Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

Lapidus, Ira M. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası,* trc. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996.

Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez, "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi,* Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig,* trc. Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

NUCLEAR ADVENTURE OF KAZAKHSTAN

Şafak OĞUZ[1]

Abstract

Kazakhstan emerged as the world's fourth largest nuclear state at the beginning of the post-Cold war era, the era associated with emerging nuclear nonproliferation, especially to rogue states and terrorists. In this new and uncertain security environment, the Kazakh leadership and people decided to join the international community, giving up Nuclear Weapons (NW) and materials and opting for the peaceful use of nuclear energy. This paper depicts how this process evolved and discusses domestic and international policies. It argues that Kazakhstan became a model for non-proliferation and nuclear disarmament policies, and played a crucial role in challenging theories that regard the Muslim and/or Turkish community as potential nuclear threats.

Key Words: Kazakhstan, Nuclear Weapons, Semipalatinsk, Uranium, Nuclear Fuel Bank

1 PhD, ANKASAM Security Expert**.** e-mail: safakoguz76@yahoo.com.tr

Kazakistan'ın Nükleer Macerası

Öz

Kazakistan nükleer silahların özellikle serseri devletler ve teröristlere yayılımının gündemde olduğu Soğuk Savaş sonrası dönem başlangıcında dünyanın dördüncü büyük nükleer devleti olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni ve belirsiz güvenlik ortamında Kazak yöneticileri ve Kazak halkı nükleer silahlardan ve materyallerden vazgeçerek ve nükleer enerjinin barışçıl kullanımını tercih ederek uluslararası kamuoyunun bir parçası olmaya karar vermiştir. Bu çalışma bu sürecin nasıl geliştiğini ortaya koymakta ve bu konuya yönelik iç ve dış politikaları tartışmaktadır. Çalışmada, Kazakistan'ın nükleer silahların yayılımının önlenmesi ve nükleer silahsızlanma konusunda örnek model teşkil ettiğini ve Müslüman ve/veya Türkleri potansiyel nükleer tehdit olarak gören teorileri boşa çıkardığını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Nükleer Silahlar, Semipalatinsk, Uranyum, Nükleer Yakıt Bankası

Introduction

Deterrence theories between superpowers dominated nuclear politics during the Cold War. However, proliferation of Weapons of Mass Destruction (WMD), especially proliferation of Nuclear Weapons (NW), nuclear materials, and nuclear expertise from the former Soviet Union to non-nuclear states and terrorist organizations emerged as one of the biggest threats in the new security environment, becoming the main security problem for the international community after the Cold War. Non-proliferation theories replaced traditional deterrence theories at the beginning of the post-Cold War era, accompanied by intense debate between nuclear pessimists and nuclear optimists.

With the dissolution of the former Soviet Union, Kazakhstan inherited a large group of strategical and tactical NW, a huge test site, an important nuclear reactor, one of the world's largest uranium reserves and a huge amount of nuclear material. Kazakhstan therefore stood at the crossroads of becoming either the world's fourth largest nuclear power, under considerable pressure from other nuclear states, or a non-nuclear state that remained fully part of the world community with political, security and especially economic incentives. Hesitating at first, the newly independent state finally chose the latter option in collaboration with the international community, especially the US and Russia.

As the first Muslim and Turkic nuclear state in the history, Kazakhstan emerged as a pioneer in disarmament and non-proliferation policies as well as peaceful use of nuclear energy regionally and globally. One of the largest victims in the nuclear era, and the world's largest uranium producer, Kazakhs succeeded not only in turning their state into a nuclear-free zone, interestingly under the strong influence of a civil movement, but also promoted the peaceful use of nuclear energy. In this way Kazakhstan emerged as the model for a rational state that conformed to international norms in terms of NW, as part of the international community. Kazakhs not only changed the security perception regarding nuclear proliferation, invalidating the assumptions and arguments of nuclear pessimists, but also played an important role in representing Muslim-Turkic states as part of the international community.

The Debate over Nuclear States

NW have been described as the most important and effective weapons technology to date. As Brodie pointed out, "the coming of NW overshad-

owed in importance every previous military invention of recorded history, including gunpowder, because its effects were not only tactical but basically strategic."[2] They not only brought World War II to a close but also overwhelmingly influenced the course of the Cold War worldwide, shaping the political and military relationship between the two superpowers, whose military power was characterized largely by their NW capabilities. As Waltz put it, "while strategies may do more than weapons to determine the outcome of wars, NW dominated strategies"[3] during the Cold War

The collapse of the former Soviet Union and the end of the Cold War changed the security paradigm regarding WMD. The proliferation of WMD, especially of NW, constitutes one of the most important security threats for international security, and thus the chaos in the former Soviet Union increased concern about the loss of materials, expertise, and even the weapons themselves. Alarmed Western states, especially the US, intensified efforts to control the proliferation of WMD and related materials in the former Soviet states.

With concern about the spread of NW increasing, scholars and policy analysts turned in earnest to nonproliferation issues, with the major question becoming whether NW are a stabilizing factor in international politics.[4] The debate about rational behavior by states and the proliferation of NW emerged as the prime foci of theorists of international relations during this period. Surprisingly, most analyses of the spread of NW and of the corresponding value of National Missile Defense have not grounded themselves directly in nuclear deterrence theory.[5]

Realists mainly argued that the new security environment will urge some states to acquire NW. As Hymans pointed out, adopting the realist vision of international relations inexorably led to the conclusion that all states that can go nuclear should go nuclear, and the sooner the better.[6] Mearsheimer pointed out that "the international system's new architecture

2 Bernard Brodie, *Strategy in the Missile Age* (Princeton: Princeton University Press, 1959), V.

3 Kenneth Waltz, "Peace, Stability, and Nuclear Weapons" (Washington D.C., Institute on Global Conflict and Cooperation, University of California at Berkeley, August 1995), 742.

4 David J. Karl,. "Proliferation Pessimism and Emerging Nuclear Powers", *International Security*, 21 (3), (Winter 1996/1997), 87.

5 Robert Wall, "Nuclear Deterrence Theory, Nuclear Proliferation and National Missile Defense", *International Security*, 27 (4), (Spring 2003), 87

6 Jacques E.C. Hymans, "Theories of Nuclear Proliferation: The State of Field", *The Nonproliferation Review*, 13(3), (2006), 456

created powerful incentives to proliferate."[7] Benjamin Frankel noted that the reduced security guarantee by superpowers was expected to cause proliferation.[8]

Realists consider proliferation of NW, especially to rogue states, as the most important security problem on which the international community should focus, which has largely shaped the non-proliferation policy of the US. William Perry, former Defense Secretary of the US, for example, stated that "the possibility of a rogue nation or terrorists acquiring a nuclear bomb is one of the most serious threats facing the world."[9] US security and defense politics also focused on increasing risks of NW proliferation.

On the other hand, a few scholars, especially Kenneth Waltz, argued that the slow proliferation of NW would decrease the risk of wars among nuclear states: "NW dissuades states from going to war more surely than conventional weapons do."[10] He argued that the slow spread of NW would provide a better world[11], but his views had limited impact on international politics and especially on US politicians, and the US intensified its efforts to prevent nuclear proliferation globally.

NW of the former Soviet Union in Kazakhstan

Kazakhstan's nuclear adventure started in 1947 with the decision of the Soviet Union to establish a nuclear test site for research, development and testing of NW at Semipalatinsk, which became the most important nuclear site for the Soviet Union during the Cold War. The Soviets made their first nuclear test on 29 August 1949 at Semipalatinsk. Of the 752 Russian nuclear explosions from 1949 to 1989[12], 466 occurred at the Semipalatinsk nuclear test site.[13]

7 John J. Mearsheimer, "The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent", *Foreign Affairs*, 72 (3) (Summer 1993), p.61

8 Benjamin Frankel, "The Brooding Shadow: Systemic Incentives and Nuclear Weapons Proliferation", *Security Studies*, 2 (3), (Spring/Summer 1993), 37.

9 Kim Murphy, "Rogue Nation' or Terrorist Poses Serious Nuclear Threat, Perry Says", *Los Angeles Times,* 09 January 1995.

10 Kenneth Waltz, "Nuclear Myths and Political Realities", *The American Political Science Review*, 84 (3), (September 1990) 743

11 Waltz, "Peace, Stability, and Nuclear Weapons", 12.

12 Jonathan Aitken, *Kazakhstan: Surprises and Streotypes after 20 years of Independence*, (London: Continuum 2012), 4.

13 Sara Z. Kutchesfahani, *Politics and the Bomb: The role of Experts in the Creation of Cooperative Nuclear Non-Proliferation Agreements*, (New York: Routledge,2013), 115.

Moscow viewed Kazakhstan was perceived as a remote, isolated, empty region, an underpopulated and faraway place capable of absorbing any amount of pollution.[14] A total of 114 nuclear tests in the atmosphere or at ground level (until the signature of the Partial Test Ban Treaty of 1963) were conducted at Semipalatinsk, but the Russian authorities did not inform inhabitants of the tests and their effects. It is estimated that 1.5 to two million people were affected by radioactive pollution in northern Kazakhstan[15], without knowing anything about the existence of the site. Moscow repeatedly denied information to Kazakh officials and citizens living around the test sites, whether about the tests or the hazardous impact on the health of the people affected.[16]

Kazakhstan also hosted Soviet nuclear forces in various locations. In addition to the 330 tactical NW[17] that the Soviets deployed during the Cold War, they mounted 1,410 nuclear warheads onto 104 SS18 Intercontinental Ballistic Missiles (ICBMs) (equipped with ten MIRV with a range of 12,000 km), and 40 Bear-H strategic bombers with 370 nuclear-tipped air launched cruise missiles[18]. These weapons remained on Kazakh territory after the dissolution of the Soviet Union. It is worth to note that Soviet authorities deployed large amount of nuclear weapon only to Kazakhstan, Ukraine and Belarus among many former Soviet states.

Kazakhstan also hosted a BN-350 nuclear reactor at Aktau, the only nuclear reactor located outside of Russian territory; it was one of five reactor series designed, built, and operated as technology demonstration facilities for a Soviet program to develop a multiuse fast breeder reactor.[19] Construction began in 1964 and operations began in 1973, producing plutonium for Russian NW as well as electricity for the surrounding cities. The reactor had the capacity to produce 100 kg of plutonium (Pu) a year.

During the Cold War Kazakhstan was the largest uranium provider in the Soviet Union, while the Ulba Metalurgical Plant played an especially im-

14 Christopher Robbins, *In search of Kazakhstan: The Land that disappeared*, (London: Profile Books, 2008), 223.

15 Curtis, Glenn. E. (2003). " 'Kyrgyzstan: A Country Study", *Central Asia in Focus: Political and Economic Issues*, Lydia M. Buyers (ed), (New York: Nova Science, 2003), IV.

16 Medeu Sarseke, , "25 Let Nazad Bıl Zakrıt Semipalatinski Poligon", *Central Asia Monitor*, 34 (610), (August-September 2016), 12.

17 Nursultan Nazarbayev, *Na Poroge XXI Veka*, (Almatı: Atamura, 2003) 72

18 Mike C. Brown, "Case Study: Nonproliferation activities at the BN-350 Reactor, Kazakhstan", *Nuclear Safeguards, Security and Nonproliferation: Achieving security with technology and policy*, James Doyle (ed), (Amsterdam: Elsevier, 2008) 180 (pp.179-194)

19 Brown, *ibid*, 180.

portant role in the production of uranium. The plant was established in 1949 and uranium production began in 1954. Before the collapse of the Soviet Union, more than 70,000 tons of uranium was extracted in Kazakhstan and the Ulba Production Centre provided 80% of the fuel pellets used by the Soviet Union.[20] After the Cold War, Kazakhstan inherited uranium mines and deposits that made it owner of the world's largest uranium - 21% of identified uranium reserves in the world.[21]

Despite hosting a large amount of NW, Kazakhstan did not have access to the command and control of NW weapons on its territory, and insufficient knowledge about NW facilities since the Soviet authorities had run the facilities and test sites during the Cold War. As Zagalsky pointed out, the huge nuclear site was run by Russians; Kazakhs were not involved and few of them understood what nuclear power and weapons were.[22] For Ustiugov, "Kazakhstan had never been a nuclear republic. It was merely a testing site and launching pad for the military political elite in Moscow."[23]

End of NW Adventure of Kazakhistan

With independence, Kazakhstan became the world's fourth largest nuclear state, after the US, Russia, and Ukraine, in a chaotic security environment in the region. During the Cold War the Kazakh leadership understood that control of the Kazakh nuclear armaments complex belonged to Moscow. When briefed about the site and NW in Kazakhstan after the dissolution of the Soviet Union, new Kazakh president Nazarbayev realized that he did not know much about the program and stated that "it had previously been a tightly-held secret known only to the highest officers of the Red Army."[24]

Facing a great many problems, the new government hesitated at adopting a NW policy at the onset. First they tried to preserve common control over the strategic forces under the CIS, but under pressure from the US

20 G. V. Fyodorov, "Uranium production and the environment in Kazakhstan", Access 22 July 2017, http://www.iaea.org/inis/collection/NCLCollectionStore/_Public/33/032/33032913.pdf

21 Bulat Sultanov, *Kazakhstan: 20 Let Nezavisimosti*, (Almatı: KISI, 2011) 192.

22 Leonid Zagalsky, "Finding its Own Way", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, 49 (8), (1993), 17.

23 Mikhail Ustiugov, , "A Temporarily Nuclear State", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, 49 (8), (October 2013), 32.

24 Jonathan Aitken, *Nazarbayev and Making of Kazakhstan: From Communism to Capitalism*, (London: Continuum, 2009) 78.

and Russia, Kazakhstan decided to pursue disarmament.[25]

Kazakhstan's path to become a non-nuclear state evolved in different stages. The first stage was the signing of treaties to set the framework, beginning with the Alma Ata agreement of 21 December 1991 that created the CIS, signed by former Soviet states, declared that single control over NW would be preserved and all sides would respect each other's desire to attain the status of a non-nuclear and/or neutral state. Additionally, the decision to use NW would be taken by the president of Russia in agreement with Belarus, Kazakhstan and Ukraine and in consultation with other CIS members. Most importantly, the states accepted dismantling and returning to Russia all tactical NW by 1 July 1992 and strategic NW by the end of 1994.

The US, Russia, Kazakhstan, Belarus and Ukraine then signed the Lisbon Protocol on 23 May 1992, which made these three former Soviet states party to the 1991 START Agreement. They also promised to accede to the NPT as non-nuclear weapon states "in the shortest time possible". The parties agreed to return all strategic NW to Russia within a seven-year period. Kazakhstan ratified the Lisbon Protocol even earlier than the US and Russia, and submitted its instrument of accession to the NPT as a non-nuclear-weapon state. As party to the Treaty, Kazakhstan intensified its efforts in disarmament, non-proliferation, and peaceful use of nuclear energy.

However, none of these states had technical capability, knowledge or enough financial resources to dismantle existing NW or to secure nuclear materials. The US under the Nunn-Lugar Cooperative Threat Reduction (CTR) program, started in 1991, helped former Soviet states dismantle their nuclear, biological and chemical weapons. Under this program, the US and Kazakh governments signed a Framework Agreement on 13 December 1993.

Based on the Alma Ata agreement, Kazakhstan returned all tactical NW to Russia by January 1992. On the other hand, in signing the Lisbon Protocol Kazakhstan promised to return all strategic NW within seven years. All strategic NW and delivery vehicles in Kazakhstan were returned to Russia by 24 April 1995 as the first country among the three former Soviet states (Nazarbayev, 2003, p.242) so that, as President Nazarbayev stated,

25 Murat Laumulin, "Kazakhstan's Nuclear Policy and the Control of NW", *The Nuclear Challenge in Russia and the New States of Eurasia,* George H. Quester (ed.), (Armonk, M.E. Sharpe, 1995), 191.

Kazakhstan proved it is a peaceful state and simultaneously contributed to regional security and stability.[26]

Closing the famous Semipalatinsk test site was also an important and difficult process for Kazakhstan. Before the collapse of the Soviet Union, Nazarbayev had been criticized by Soviet leaders for initiating the anti-nuclear movement "Nevada-Semipalatinsk, and despite announcement by the Soviet Military that three more nuclear tests would be held at the site, Nazarbayev banned nuclear testing in Semipalatinsk. As he stated, "Kazakhstan closed the test site to prevent negative effects of the tests and for the security of Eurasian region"[27], furthermore signing the "Decree on the Closing of the Semipalatinsk Nuclear Proving Ground" on 29 August 1991, shutting down the facility after 52 years of operation.[28] As he later described this step, "the foundation of democracy was laid in the decision for a non-nuclear Kazakhstan".[29] By July 2000 the Semipalatinsk nuclear test site was completely gone---a significant turning point for Kazakhstan.

Remnants of weapons-grade nuclear material, both uranium and plutonium, in Kazakhstan has been another problem. The US and Russia provided technical or financial support for the removal process. In 1994, the US announced removal of roughly half a ton of weapons grade uranium, enough to make 20 NW, from Kazakhstan to the US[30], under a joint US-Kazakh operation known as Project Sapphire. With support of the US, 10 tons of HEU and 3 metric tons of weapons-grade plutonium (enough to produce 775 NW) from the BN-350 reactor was transferred to safer areas in Kazakhstan[31] in 2010.

And yet it should be noted that Kazakhstan has not stopped uranium mining, processing, and reactor fuel production and the nation positioned itself to become one of the world's major suppliers of reactor-grade uranium fuel assemblies.[32] The state-owned company Kazatomprom has been

26 Nursultan Nazarbayev, *Piyat Let Nezavisimosti: Iz Dokladov, Vıstupleniyi i Statei Prezidenta Respubliki Kazakhstan*, (Almatı: Kazakhstan,1996) 307.

27 Nursultan Nazarbayev, *Episentr Mira*, (Astana: Elorda, 2001) 53-58.

28 Victor Kianitsa, "Test Anxiety", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, 49 (8) (1993) 38.

29 Nursultan Nazarbayev, *Juz Jılga Tatitın On Jıl*, (Almatı: Atamura, 2001) 11-12.

30 William J. Perry, "DoD News Briefing Press Conference Transcript", U.S. Department of Defense, 23 November 1994.

31 Lyudmile Zaitseva, "Illicit Trafficking in Nuclear Materials: Assessing the Past Two Decades", *Routledge Handbook of Nuclear Proliferation and Policy,* Joseph F. Pilat and Nathan E. Busch (eds), , (London and NY: Routledge, 2015) 451.

32 Brown, ibid, 180.

gradually pursuing an advanced nuclear fuel cycle, including the capacity to produce nuclear fuel. Further, Kazakhstan is the only country in Central Asia that has made a firm commitment to developing nuclear energy.[33] As of 2015, Kazakhstan has become the world's largest uranium producer with 41% of total world production.

Since Kazakhs made the decision for a non-nuclear state, they have intensified their efforts to denuclearize as well as pioneer regional and global nonproliferation. Kazakhstan joined NPT as a NNWS in 1993. In July 1994, Kazakhstan signed agreements with IAEA, which placed a number of industrial facilities, including Aktau plant under IAEA standards.[34] The state also signed an Additional Protocol for the Application of Safeguards in Connection with the Treaty on the Non-Proliferation of NW with the IAEA in February 2004 and has been a member of the Nuclear Suppliers Group since then.

Kazakhstan signed the Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty (CTBT) in 2002, thereby calling for a ban on all nuclear explosions in any environment and at the hands of any actor, whether civilian or military. According to the Treaty's Preparatory Commission, Kazakhstan also hosts three seismological stations that "are capable of registering vibrations from a possible nuclear explosion" and thereby help to verify Treaty compliance.

Kazakhstan also worked for regional denuclearization. Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan signed the Treaty on a Nuclear-Weapons-Free Zone (NWFZ), known also as the Treaty of Semipalatinsk, on 8 September 2006, and with it the Central Asian Nuclear Weapon Free Zone (CANWFZ) was established, on 21 March 2009, whereby Treaty members pledged not to manufacture, acquire, test, or possess NW.

Kazakhstan possesses the world's second-largest uranium reserves and, as stated, is the world's largest uranium producer. Upon US Senator Sam Nunn's offer, Kazakhstan, one of two pioneers of the Nuclear Threat Initiative, and which has fuel fabrication capability, agreed to establish a nuclear fuel bank for the use of IAEA Member States unable to acquire nuclear fuel supplies from the market due to political reasons in its territories. In June 2015, the International Atomic Energy Agency (IAEA) Board of Gov-

33 Toghzan Kassenova, "Kazakhstan and the Global Nuclear Order", *Central Asian Affairs,* 1 (2), (2014), 173.

34 Mikhail Ustiugov, , "Kazakh Power Play", *The Bulletin of Atomic Scientists*, 52 (4) (July/August 1996) 46.

ernors approved the establishment of a low-enriched uranium reserve in Kazakhstan and the «Host State Agreement for the LEU Bank» was signed on 27 August 2015. The reserve will be managed by the IAEA and opened in 29 August 2017.[35]

Kazakhstan and six other states submitted a proposal to the UN to celebrate an 'International Day for a World Free of NW' on August 29th, the date of the closure of the Semipalatinsk test site, and the UN General Assembly declared the date as the 'International Day against Nuclear Tests' on 2 December 2009. Additionally, Kazakhstan launched the ATOM Project, which "aims to mobilize public opinion against nuclear tests and subsequently completely renounce NW worldwide." Kazakhstan's efforts towards nuclear disarmament are highly appreciated by the international community. In April 2010 UN Secretary General Ban Ki-moon paid an official visit to the Semipalatinsk nuclear test facility and stated that he calls "on all NW States to follow suit with Kazakhstan," highlighting that they look to Kazakhstan for inspiration and Kazakhstan has led by example.[36] Moon again praised Kazakhstan's role in nuclear disarmament in the Conference "Building a Nuclear-Free World" in Astana on 29 August 2016.[37]

In sum, despite hesitation at the beginning and domestic pressure, and in choice it reached due to a combination of international pressure, Kazakhstan opted to integrate into the international community[38], and secured Western assistance in dismantling its NW and facilities[39], supporting the goals of disarmament, nonproliferation and peaceful use of nuclear energy.

The Debate over NW

Right after the dissolution of the Soviet Union, there was intense debate among Kazakh politicians and scholars as to whether the state should

35 Nursultan Nazarbayev, "Kazakhstan Tandauı – Kauipsiz Alem", *Egemen Kazakhstan,* 166 (29147), (August 2017), 1-2

36 "From atom test ground zero, Ban pleads for NW-free world", UN News Center, 06 April 2010, Access 13.05.2017, http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=34290#.WRWgolXyiM8 [Access:]

37 Gulyayim Tuleshova and Anastasiya Prilepskaya, "Na Puti K Bezyadernomu Buduşemu", *Kazakhstanskaya Pravda,* 166 (28292) (August 2017) 1-3

38 Mehmet Seyfettin Erol, "Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi", *Yeni Türkiye,* 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (Eylül-Ekim 2013) 1565.

39 Togzhan Kassenova, 'Kazakhstan's Nuclear Ambitions', Bulletin of Atomic Scientists, Access:05.11.2018, www.thebulletin.org/web-edition/features/kazakhstans-nuclear-ambitions

continue with NW or become a non-nuclear state. The first group strongly supported the idea of giving up NW, pointing out the suffering of Kazakh people because of Soviet nuclear tests, while the second group advised the new Kazakh government to keep NW due to the emerging security environment of the region.

Anti-nuclear sentiment in Kazakhstan has been the main incentive for denuclearization policies. No other country in the world endured as many nuclear tests as Kazakhstan. The consequences of this testing affected the life and health of the local population, as well as the ecological balance of a vast expanse of land. It also made the people of Kazakhstan strongly "allergic" to nuclear issues.[40], as the public became aware of the disaster when the first impacts of radiation (cancer and birth deformities) emerged around Semipalatinsk. The anti-nuclear activity gained momentum after the Chernobyl disaster in Ukraine and the leak of the 1989 test plans, leading to mass protests in Almaty, considered the beginning of the Semei-Nevada movement. The movement gathered more than two million signatures from all ethnic groups in its first week, including from politicians. As points out, Nazarbayev gave at first clandestine and later open support to this movement.[41]

Integration with the West, and subsequent economic incentives, especially investment in Kazakhstan's vast natural resources, has been another incentive for the anti-nuclear movement in the newly born and economically weak state. There was broad support for denuclearization and moving closer to the West for economic reasons.[42] The aid package from developed states hinged on Kazakhstan's unconditional adherence to the NPT as a non-nuclear state and Kazakhs were aware that they "cannot trade this raw material and effectively develop our own nuclear power industry without IAEA cooperation, which is a condition of our joining the NPT".[43] As Nazarbayev pointed out, Kazakhstan had to have good relations with the US and satisfy American demands to achieve its strategical targets and develop economically without encountering roadblocks in international politics.[44]

40 Murat Laumulin, "Nuclear Politics and the Future Security Of Kazakhstan", *The Nonproliferation Review*, 1 (2), (Winter 1994), 62.

41 Aitken, *Kazakhstan: Surprises and Streotypes after 20 years of Independence*, 18.

42 Dena Sholk, The Denuclearization of Kazakhstan (1991-1995), Access:05.11.2018, https://isd.georgetown.edu/sites/isd/files/JFD_Sholk_Denuclearization.pdf.

43 Laumulin, "Nuclear Politics and the Future Security Of Kazakhstan", 62.

44 Nazarbayev, *Na Poroge XXI Veka*, 61.

On the other hand, supporters of retaining NW stressed the lack of legally binding security assurances as one of the key weakness of NPT and urged Kazakh leaders to seek more substantive guarantees of their sovereignty and security from nuclear states in exchange for giving up NW.[45] They were afraid of a resurgent Soviet imperialism and claimed that a nuclear deterrent might dissuade provocation from Moscow[46] and did not consider the Russian nuclear umbrella secure enough to warrant giving up NW. They argued that "if ultranationalists come to power in Russia and if they are willing to use force to rebuild the Soviet Empire, that same umbrella would be a threat."[47]

Opponents pointed to the location of Kazakhstan, squeezed between two superpowers whose political systems could undergo a number of complicated and dangerous changes in the near future. They claimed that without NW, their country would become a weak and vulnerable state situated between two nuclear armed powers, Russia and China.[48] This was also highlighted by Nazarbayev as "Our neighbor China has NW, our neighbor Russia has NW. Some Russian politicians have territorial claims on Kazakhstan. There are Chinese textbooks that claim that parts of Siberia and Kazakhstan belong to China. Under these circumstances, how do you expect Kazakhstan to react?"[49]

Therefore, Kazakhstan's posture on nuclear disarmament was unclear in the immediate aftermath of the Soviet collapse. Nazarbayev, a fervent supporter of the anti-nuclear movement, tried to use the opportunity for security and economic incentives. He tried to use the Soviet legacy as a tool for shaping the country's relation with Russia and the West, and to extract from states some political and economic dividends in return for Kazakhstan denuclearization.[50] Nazarbayev declared in 1991 that Kazakhstan would retain its nuclear missiles as long as Russia did.[51] He de-

45 Stephen F. Burgress and Toghzan Kassenova "The Rollback States: South Africa and Kazakhstan", *Slaying the Nuclear Dragoon: Disarmament Dynamics in the Twenty-First Century,* Tanya Ogilvie-White and David Santo (eds.), (Athens and London: The University of Georgia Press, 2012) 100.

46 Kutchesfahani, *ibid*, 115.

47 Ustiugov, "Kazakh Power Play", 46.

48 Kutchesfahani, *ibid*, 115.

49 Nikolai Sokov, *Russian Strategic Modernization: The Past and Future,* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000) 108.

50 Thomas Bernauer and Dieter Ruloff, *The Politics of Positive Incentives in Arms Control*, (Columbia: University of South Caroline Press, 1999) 35.

51 Thomas L. Friedman, "'Soviet disarray; Yeltsin rebuffed by Asian Republic on Nuclear Arms", *The New York Times*, 18 December 1991.

clared in 1992 that Kazakhstan is entitled to belong to the nuclear club because tests on its territory were being carried out 18 months before the signing of the NPT.[52] On the other hand, in his meeting with the US delegation, he reassured his American guests that Kazakhstan had no aspiration to join the nuclear power club.[53]

At a Press Conference on 18 February 1993, Nazarbayev listed five conditions that could accelerate the process of nuclear disarmament; "receiving adequate security guarantees" was one of these conditions.[54] The problem was solved with a Memorandum, signed by Russia, the US, the UK and Kazakhstan on 5 December 1994, that provided security assurance to Kazakhstan by signatory nuclear states, stating that they will not use NW against Kazakhstan and will assist if Kazakhstan is victim of a nuclear assault. Receiving security commitments from nuclear weapon states was at the top of Kazakhstan's objectives, and it succeeded in receiving them.[55] Later France and China also acceded to the memorandum.

Kazakhstan finally made its decision as a rational state and decided to be part of the international community as a non-nuclear state. Nazarbayev described the decision in these terms: "With independence, we became the world's fourth-largest nuclear power. One of our first acts as a sovereign nation was voluntarily to give up these weapons. Since then, we have worked tirelessly to encourage other countries to follow our lead and build a world in which the threat of NW belongs to history."[56] The decision of Kazakhstan to reverse its nuclear course was based on political factors rather than technological incapability.[57]

As Kassenova pointed out, "the country represented an interesting case for a discussion about the global nuclear order, which suffers from intensifying divisions between nuclear-weapons states and non-nuclear-weapon states. While there was growing tension between nuclear-weapon states that promote nonproliferation and non-nuclear-weapon states that emphasize disarmament, Kazakhstan is uniquely attuned to both nonprolif-

52 Sokov, *ibid*, 108.
53 Jonathan Aitken, *Nazarbayev and Making of Kazakhstan: From Communism to Capitalism*, (London: Continuum, 2009) 139.
54 Ustiugov, "A Temporarily Nuclear State", 34.
55 Kassenova, "Kazakhstan and the Global Nuclear Order", 3.
56 Nursultan Nazarbayev, "What Iran can learn From Kazakhstan", *The New York Times*, 25 March 2012.
57 Bhumitra Chakma, *Strategic Dynamics and NW Proliferation in South Asia: A Historical Analysis*, (New York: Peter Lang, 2004) 20.

eration and disarmament values."[58]

Conclusion

NW have been attractive to many states for different reasons such as power, international prestige, security or domestic politics. Despite strong reaction and political and economic international pressure against new nuclear state candidates, some new nuclear states, such as Israel, India and Pakistan, remained part of the international community. However, nuclear proliferation became one of the main threats against the international community, and new candidates such as Iran and North Korea remain under strong pressure to discontinue their nuclear efforts.

Kazakhstan has a quite different nuclear proliferation story. Emerging with independence as a nuclear state hosting many NW, facilities, and materials, (the dream of many other states and the nightmare of the international community), Kazakhstan, as the first Muslim and Turkic nuclear state in history, decided to convert itself into a non-nuclear member of the international community, despite the uncertain security environment in the region at the beginning of the post-Cold war era and despite the threat of regional nuclear powers such as Russia, China and India. Additionally, Kazakhs played an enormous role in regional and international nuclear disarmament, nonproliferation, and peaceful use of nuclear energy, truly an unprecedented example. They also urged nuclear non-proliferation theorists to revise their main arguments regarding NW and rational state behavior.

References

Aitken, Jonathan, *Kazakhstan: Surprises and Streotypes after 20 years of Independence*, London: Continuum, 2012.

Aitken, Jonathan, *Nazarbayev and Making of Kazakhstan: From Communism to Capitalism*, London: Continuum, 2009.

Bernauer, Thomas and Dieter Ruloff, *The Politics of Positive Incentives in Arms Control*, Columbia: University of South Caroline Press, 1999.

Brown, Mike C. "Case Study: Nonproliferation activities at the BN-350 Reactor, Kazakhstan", *Nuclear Safeguards, Security and Nonproliferation: Achieving secu-*

58 Kassenova, *ibid*, 1.

rity with technology and policy, James Doyle (ed), Amsterdam: Elsevier, 2008, pp.179-194

Burgress, Stephen F. and Toghzan Kassenova "The Rollback States: South Africa and Kazakhstan", *Slaying the Nuclear Dragoon: Disarmament Dynamics in the Twenty-First Century,* Tanya Ogilvie-White and David Santo (eds.), Athens and London: The University of Georgia Press, 2012, pp.85-117.

Chakma, Bhumitra, *Strategic Dynamics and NW Proliferation in South Asia: A Historical Analysis*, New York: Peter Lang, 2004.

Curtis, Glenn. E. " 'Kyrgyzstan: A Country Study", *Central Asia in Focus: Political and Economic Issues*, Lydia M. Buyers (ed), New York: Nova Science, 2003.

Erol, Mehmet Seyfettin "Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi", *Yeni Türkiye,* 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (Eylül-Ekim 2013), pp. 1564-1568.

Frankel, Benjamin "The Brooding Shadow: Systemic Incentives and Nuclear Weapons Proliferation", *Security Studies*, 2 (3), (Spring/Summer 1993), pp. 37-78

Friedman, Thomas L. "Soviet disarray; Yeltsin rebuffed by Asian Republic on Nuclear Arms", *The New York Times,* 18 December 1991.

"From atom test ground zero, Ban pleads for NW-free world", UN News Center, 06 April 2010, Access 13.05.2017, http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=34290#.WRWgolXyiM8

Fyodorov, G. V. "Uranium production and the environment in Kazakhstan", Access 22.07.2017, http://www.iaea.org/inis/collection/NCLCollectionStore/_Public/33/032/33032913.pdf

Hymans, Jacques E.C. "Theories of Nuclear Proliferation: The State of Field", *The Nonproliferation Review*, 13(3) (2006), pp. 455-465

Karl,. David J. "Proliferation Pessimism and Emerging Nuclear Powers", *International Security*, 21 (3), (Winter 1996/1997), pp. 87-119

Kassenova, Toghzan "Kazakhstan and the Global Nuclear Order", *Central Asian Affairs,* 1 (2), (2014), pp.273-286.

Kassenova, Togzhan, "Kazakhstan's Nuclear Ambitions", Bulletin of Atomic Scientists, Access: 05.11.2018, www.thebulletin.org/web-edition/features/kazakhstans-nuclear-ambitions

Kazakhstan: HEU and Pu from BN-350 Reactor Secured in New Storage Facility,

23 April 2012, Access: 6.03.2017, http://www.nti.org/analysis/articles/kazakhstan-heu-and-pu-bn-350-reactor-secured-new-storage-facility/

Kianitsa, Victor "Test Anxiety", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, 49 (8), (1993), pp.37-39.

Kutchesfahani, Sara Z. *Politics and the Bomb: The role of Experts in the Creation of Cooperative Nuclear Non-Proliferation Agreements*, New York: Routledge, 2013.

Laumulin, Murat "Kazakhstan's Nuclear Policy and the Control of NW", *The Nuclear Challenge in Russia and the New States of Eurasia*, George H. Quester (ed.), Armonk: M.E. Sharpe, 1995, pp.181-211.

Laumulin, Murat "Nuclear Politics and the Future Security Of Kazakhstan", *The Nonproliferation Review*, 1 (2) (Winter 1994), pp.61-65.

Mearsheimer, John J. "The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent", *Foreign Affairs*, 72 (3) (Summer 1993), pp. 50-66

Murphy, Kim "Rogue Nation' or Terrorist Poses Serious Nuclear Threat, Perry Says", *Los Angeles Times,* 09 January 1995.

Nazarbayev, Nursultan, *Episentr Mira*, Astana: Elord, 2001..

Nazarbayev, Nursultan, *Juz Jılga Tatitın On Jıl*, Almatı: Atamura, 2001.

Nazarbayev, Nursultan, *Na Poroge XXI Veka*, Almatı: Atamura, 2003.

Nazarbayev, Nursultan, "What Iran can learn From Kazakhstan", *The New York Times*, 25 March 2012.

Nazarbayev, Nursultan, *Piyat Let Nezavisimosti: Iz Dokladov, Vıstupleniyi i Statei Prezidenta Respubliki Kazakhstan*, Almatı: Kazakhstan, 1996.

Nazarbayev, Nursultan "Kazakhstan Tandauı – Kauipsiz Alem", *Egemen Kazakhstan,* 166 (29147), (August 2017), pp. 1-2

Perry, William J. "DoD News Briefing," Press Conference Transcript, U.S. Department of Defense, 23 November 1994

Robbins, Christopher, *In search of Kazakhstan: The Land that disappeared*, London: Profile Books., 2008.

Sarseke, Medeu, "25 Let Nazad Bıl Zakrıt Semipalatinski Poligon", *Central Asia Monitor*, 34 (610), (August-September 2016), pp.12-14

Sholk, Dena, The Denuclearization of Kazakhstan (1991-1995), Access:05.11.2018, https://isd.georgetown.edu/sites/isd/files/JFD_Sholk_Denuclearization.pdf.

Sokov, Nikolai, *Russian Strategic Modernization: The Past and Future,* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.

Sultanov, Bulat, *Kazakhstan: 20 Let Nezavisimosti*, Almatı: KISI, 2011.

Tuleshova, Gulyayim and Anastasiya Prilepskaya, "Na Puti K Bezyadernomu Buduşemu", *Kazakhstanskaya Pravda,* 166 (28292), (August 2017), pp. 1-3

Ustiugov, Mikhail "Kazakh Power Play", *The Bulletin of Atomic Scientists*, Vol.52, Nu.4, (July/August 1996), pp.45-49.

Ustiugov, Mikhail "A Temporarily Nuclear State", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. 49, No.8, (October 2013), pp.33-36.

Wall, Robert "Nuclear Deterrence Theory, Nuclear Proliferation and National Missile Defense", *International Security*, 27 (4), (Spring 2003), pp. 86-118

Waltz, Kenneth "Nuclear Myths and Political Realities", *The American Political Science Review*, 84 (3), (September 1990), pp.731-745

Zagalsky, Leonid, "Finding its Own Way", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, 49 (8), (1993), pp.14-23

Zaitseva, Lyudmile, "Illicit Trafficking in Nuclear Materials: Assessing the Past Two Decades", Joseph F. Pilat and Nathan E. Busch (eds), Routledge Handbook of Nuclear Proliferation and Policy, London and NY: Routledge, 2015.

TÜRK CUMHURİYETLERİNDE İŞBİRLİĞİ VE AYRIŞMALAR

Yeşim DEMİR[1]

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılması dünyanın 1/6'ni kapsayan büyük bir coğrafyada jeopolitik durumu önemli derecede değiştirdi. Küreselleşmenin getirdiği yeni eylemler yüzyıllar boyunca tarihi zorunlulukların etkisiyle parçalanmış, birbirinden ayrı bırakılmış Türk Dünyası ülkeleri için kaçırılmış fırsatların gündeme getirilmesi için yepyeni olanaklar doğurmuştur. Küreselleşmenin önemli bir parçası da bölgeselleşmedir. Bölgeselleşme Türk Dünyasını yeni hedeflere yönlendirmek ve gelişimlerini sağlamak için büyük olanaklar yaratmıştır.

Ortak değerler, konjonktürel ihtiyaçlar ve çıkarlar ülkeleri işbirliğine yönelten temel faktörlerdir. Ortak bir kimlik oluşturulmadığı sürece bütünleşmenin sağlanması mümkün olamamaktadır. Ortak değerleri çok olan milletlerin birleşmesi farklılıkları çok olanlara göre daha kolaydır. Bu durum iktisadi işbirliğine de katkıda bulunmaktadır.

Her bir cumhuriyet içinde, sosyal, kültürel veya ekonomik ve politik yönden kurulabilecek "*Türk Cumhuriyetleri Birliği*"nin yerli halklar tarafından daha iyi benimsenmesi için sivil toplum örgütleri, özendirici çalışmalar, teşkilatlar ve ittifaklar kurulmalıdır.

Gittikçe önemi artan Orta Asya Bölgesi üzerinde menfaatleri ve bunlara bağlı hedefleri bulunan ülkeleri de hesaba katmak gerekiyor. Türk Dünyası arasında olası bütünleşme gerek geçmişte gerekse bugün Batılı devletlerin menfaatlerine ters düşmektedir.

Türk Cumhuriyetleri hem doğal kaynakları hem de insan gücü potansiyeli ile dünya üzerinde önemli bir yere sahiptir. Orta Asya'nın önemli petrol sahaları ve doğalgaz rezervleri üzerinde egemen Türk devletlerinin bu kaynakları ve bu kaynakların ihraç edileceği güzergahları kontrol etmek isteği ayrışmalara yol açmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerindeki ekonomik ve demokratik gelişmişlik seviyelerinin farklılığı, sanayi ve hizmet sektörlerinde yeniden yapılanmaya duyulan büyük ihtiyacın var oluşu, yatırımların yapılması için finans problemlerinin olması Türk Cumhuriyetleri arasındaki muhtemel iktisadi işbirliğinin kurulması için engel oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, İşbirliği, Ayrışma, Bölgesel güç

1 Dr, ANKA Enstitüsü. e-mail: yesimdemir@mynet.com

The Cooperation and Disintegration Disputes in The Turkish Republics

Abstract

The dissolution of Soviet Union changed geopolitical position signifacantly that take up the one sixth geography of the world. The globalisation that constitute the new actions had been decayed remained seperated but the effect of the historical obligation. Turkish Globe had created brand new opportunities for propose an item for the agenda of the missed occasions. The most important part of globalisation is territorialisation. Territorialisation had created great possibilities to direct Turkish Globe to the new target and provide the progress. Common values, cyclical requirements and interests arena the basic factors that aim cooperation for the countries. If they don't constitute the common identity to provide integration isn't possible. The combine of the nations that have great common values are easier than the nations that have great distinctness. This condition had contributed to financial cooperation.

In each of the republics that will be established social cultural in terms of economy or politic non-govermental organisations, incentive works, governances coalitions must been established for the assimilation of the Turkish republics by the native population.

We must regard the central Asia region that grow in importance progressively and the countries that have targets. Among the possible Union of the Turkish Globe both in the past and today had run counter to the benefit of the Western countries. The Turkish Republics with both natural resources and manpower have the importance in the world.

The Turkish resources that dominates on the important oilfields of the central Asia, naturalgas reserves of the Turkish nations and wishing to control this resources that is exported routes causes the disintegration. The level differences of the economical and democratic developments in the Turkish Republics the existence of the big necessity in the industry and the tertiary sectors and the existence of the finance problems to invest pose an obstacle among the Turkish Republics to establish economic cooperation.

Keywords: Turkish World, Cooperation, Separation, Regional power

Giriş

Günümüzde uluslararası alanda değişik ülkelerin değişik stratejik hedeflerle, ekonomik ve siyasi gerekçelerle bir araya gelmeleri, yeni örgütlenmeler, kurumlar, kuruluşlar tesis etmeleri sıkça görünen gelişmelerdendir. İki kutuplu dünyanın dağılmasından sonra bağımsız cumhuriyetlerin meydana gelmesi bu yönde, yani bölgesel ve uluslararası örgütlenmelerin oluşumu ve gelişimi açısından önemli bir süreç olmuştur[2]. Ortak değerler ve ortak menfaatler ülkeleri işbirliğine yönelten temel faktörlerdendir[3]. İşbirliği imkanlarını belirleyen faktörler coğrafi yakınlık, sosyal, kültürel ve ekonomik benzerlikler, uluslararası beşeri ilişkiler, zihni yakınlık, işlevsel menfaatler, yapısal çerçeve olarak sıralanabilir[4].

Devletler arasında ortak bir kimlik oluşturulmadığı taktirde birliğin sağlamlaştırılması mümkün olmamaktadır. SSCB'nin dağılması sonrasında, Türk Cumhuriyetlerinde yaşanan kimlik problemi ve bunun yanında ekonomilerinin zayıflığı özellikle, Türk Dünyasında istikrarı tehdit eden unsurlar olmuştu.

Tarihi Süreç İçerisinde Türk Dünyası

Orta Asya 19. yy. boyunca dönemin hâkim güçleri olan İngiltere ve Çarlık Rusya'sının önem verdiği, üzerinde politikalar ürettikleri bir coğrafya olmuştur. Sonraki süreçte de hatta diğer devletler tarafından da ilgi çekici bir coğrafya olmuştur. 1917 yılında Bolşevik İhtilali ile Çarlık Rusya yıkılıp yerine onun kalıntılarını alan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kurulması[5] aslında Orta Asya da yaşayan Türk halkı için yeni bir umut olmuş, bu ihtilal ile ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören Türk halkı Ruslar ile eşit seviyede değerli kabul edilebileceklerini düşünmüşlerdi[6]. Ne yazık ki Türkler bu rejim altında da bir sömürge kaynağı olarak görülmüş

2 Ali Asker, Türk Cumhuriyetleri Arasında Entegrasyon Sürecine İlişkin Bazı Hususlar http://www.tasam.org/TR/Icerik/25718/turk_cumhuriyetleri_arasinda_entegrasyon_surecine_iliskin_bazi_hususlar (Erişim tarihi: 28/10/2018)

3 James E. Dougherty ve Robert L. Pfalztzgraff, *Contending Theories of İnternational Relations*, (Newyork, 1981), s.279.

4 Ahmet Kuru, "Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, (İstanbul, Alfa yay., 1999), s.193.

5 Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, (Turan yay., 2000), s.104

6 Halim Nezihoğlu, G*eçiş sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, (İstanbul, Alfa Basım yay., 1999)

ve ekonomik sistem içerisinde o şekilde bir konuma sahip olmuşlardır[7].

Türk Cumhuriyetleri, coğrafi ve tarihi konumu itibariyle tarihte çok önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayıdır ki Sovyet yönetimi özellikle "*Türk*" ve "*Türkistan*" sözcüklerinin kullanılmamasına özen göstermiş, bu bölgelerde yaşayan küçük boylardan "*milletler*" ortaya çıkarmaya çalışmış, ülkede birliği sağlamak ve halklar üzerindeki yönetimi kolaylaştırmak için "*böl*" "*yönet*" politikası uygulamıştır[8].

Rusların 16. yüzyıldan bu yana uyguladıkları planlı göç stratejisinin yanında, bölge halkı hristiyanlaştırılıp Ruslaştırma politikasına maruz kalmış ve Ruslar bunu yaparken de İdil-Ural Bölgesinin kalbi olan Kazan'ı nasıl seçtiyseler, Türk topraklarında da bu faaliyetlerini durmaksızın devam ettirmişlerdir[9].

SSCB'nin yıkılması ile birlikte ortaya çıkan yeni devletler dünya üzerinde büyük ses getirirken dikkatlerin bu devletler üzerinde toplanmasına neden oldu. Aynı zamanda yüzölçümü olarak da dünyanın en büyük kıtası olan Avrasya, bulunduğu konumu itibari ile jeopolitik bakımdan büyük bir öneme sahip olmasının yanında yer altı kaynakları ile de dünyanın en önemli bölgelerinden birisi konumundaydı[10]. Nitekim bu coğrafyada oluşan bu yeni devletler kendilerini bir mücadele ve rekabet içinde buldular[11]. Anlaşılacağı üzere bu kadar büyük bir nüfus ve yüzölçümü, hiç azımsanamayacak kadar devasa bir kitlenin bulunduğunu bize göstermektedir. Bu kadar sayıca fazla bir topluluğun oluşturduğu havza hem büyük bir pazar, hem de muazzam bir güç, kudret demektir.

Sovyetler döneminde Türk Cumhuriyetleri'nin tarihi ve kültürel bağları aynı olduğu için bilgi ve anlayış yönünden de bu cumhuriyetler arasında hiçbir farklılık görülmemektedir. Ortak kültürün unsurlarının başında din, dil ve tarih gelmektedir. Bu durum ortak hedefler ve stratejilerin oluşmasında dayanak noktasıdır[12].

---

7 Mustafa Öztürk, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri,* (Ed.Mim Kemal Öke), (İstanbul, Alfa yay.,1998), s.274.

8 A. Ahat Andican, *Değişim Sürecindeki Türk Dünyası*, (İstanbul, Emre, yay.,1996), s.510.

9 İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, (İstanbul,Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., 2009), s.469.

10 Reinhard Krumm, *Central Asia Struggle For Power Energy and Human Rights*, (Germany, 2007), s. 10-11.

11 Ümit Özdağ, "Jeopolitikten Jeoekonomiye", Jeokonomi, *ASAM*, 1/1, (İlkbahar 1999), s.3-5.

12 İsmail Hakkı İşcan, *Yeni Türkiye Cumhuriyetleri'nin Sosyo-Ekonomik Açıdan SWOT Analizleri ve Yeniden İktisadi Yapılanmalarında Türkiye'nin Rolü*, (Kütahya, Yüksek Lisans

SSCB'nin ardılı olarak nitelenen Rusya Federasyonu'nun bölgeye olan ilgisi devam etmiştir. Dünya güçlerinin özellikle İran, Türkiye, Çin, ABD, Avrupa ve NATO'nun etkilerinin Orta Asya'ya sızmasını temel bir endişe olarak gören Rusya, radikal İslam, terörizm ve aşırı milliyetçilik gibi tehditlere karşı tampon bölge olabilecek jeopolitik konuma sahip bölgeye güvenliği açısından önem vermiştir. Bununla birlikte, bölgenin yer altı zenginlikleri ve doğal kaynaklarını kontrol altına alarak stratejik avantaj sağlamak isteyen Rusya, ABD'yi bölgeden uzak tutmak ve bölgede üstünlük kurma çabasında olmuştur. Nitekim bölgedeki zengin enerji kaynaklarını pazarlara ulaştıracak boru hatlarının güzergâhı ve inşası, bölgedeki petrol şirketleri ve güç odakları arasında yer alan ABD'nin de bu bölgeye olan ilgisini artırmıştır[13].

Bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri'nin, bölgeye yönelik iştahları kabaran devletlere karşı hem içte birlik hem de kendi aralarında işbirliğine gidip gidemeyecekleri ya da buna izin verilecek mi tartışmalarının hala gündemde olduğunu görüyoruz. İşbirliği için gerekli şartlar sağlandı mı ya da ayrışmalarına neden olan etkenler nelerdir tartışılabilir.

Türk Cumhuriyetleri Arasında İşbirliğini kolaylaştıran Etkenler

Herhangi bir alanda başlayan işbirliği ister istemez başka alanlara da yayılır ve devlet arasındaki sorunlar bu yolla çözümlenebilir. Siyasi etkinin yanı sıra ekonomik güç olabilmek için de bölgenin işbirliğine ihtiyacı vardır. Bütün bunların yanında etnik ve kültürel yapılarındaki benzerlikler, ciddi çatışmaların ortaya çıkmamış olması, ortak tarihe sahip olmaları gibi etkenler de bölgesel işbirliğini kolaylaştırmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşan siyasi yapı Türk Cumhuriyetleri açısından çeşitli imkanların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Türk Dünyasının coğrafî alanı aynı zamanda ortak bir kültür alanıdır. Türk devletlerinin coğrafî bakımdan birbirinin devamı olmaları büyük bir avantajdır. Ancak bu durumun gerçekliğe dönüştürülmesi gerekir. Türk devletleri arasında kültürden başlamak üzere bilim ve ekonomide birbiriyle uyumlu hâle gelmiş bir ekonomik ve sosyal ilişkiler ağını hızla kurmak gerekir. Bu durum Türk Dünyasının kendi içinde karşılıklı

Tezi, 1997), s.342.

13 Mohammad Djalılı, Thierry Kellner, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*, (Çev: Reşat Uzmen), I, (İstanbul, Bilge Kültür Sanat yay., 2009), s.64-65.

bir bağımlılık doğuracak ve Türk devletlerinin birbiriyle yakınlaşması yönünde ve birlikte davranmalarını teşvik edici bir etki yaratacaktır[14].

Tüm devletlerde olduğu gibi güvenlik kaygısı Türk Cumhuriyetleri'nin de önceliği olmuştur. Hepsinin güvenliğine yönelik tehditler benzerlik göstermektedir: kökten dincilik, uluslararası terörizm, uyuşturucu trafiği vb. Bölgede bu sorunların aşılması, istikrarın sağlanması ekonomik kalkınmanın önündeki engeli de ortadan kaldıracaktır. İşbirliği halinde ise "*ülke*" pozisyonları yerini "*bölge*" pozisyonuna bırakacak ve bölge ülkelerinin elini uluslararası alanda güçlendirecektir. Dünyanın heartland'inin bir blok halinde hareket edebilmesi önemli bir olaydır ve sadece bölge değil aynı zamanda dünya siyasetinde de önemli bir yer edinmeleri avantajını sağlar. Siyasi etkinin yanı sıra ekonomik güç olabilmek için de bölgenin işbirliğine ihtiyacı vardır[15].

Orta Asya ülkelerinin önemli bir özelliği vardır. Toplumun büyük bir kesimi eğitimli olup, değişime açıktır. Bir ülkenin içinde ya da genel olarak Orta Asya ülkeleri arasında ciddî bir ideolojik ayrımcılık bulunmamaktadır. Kimse ötekisinin iç işlerine karışmamaktadır. Bunlar avantajlar olarak görülebilir[16].

Türk Cumhuriyetleri Arasında Ayrışmalara Neden Olan Etkenler

Devletleşme süreçlerini tamamlayan Türk Cumhuriyetleri arasında her ne kadar işbirliğine yönelik adımlar atılmış ve gelişmeler olmuşsa da bazı etkenler ayrışmalara neden olmuştur. Orta Asya devletleri arasındaki ilişkiler Sovyetler Birliği dağılmadan önce de inişli çıkışı bir seyir izlemiştir. Düzenlenen toplantılar, yapılan anlaşmalar, anlaşmalardan çekilmeler, toplantılardaki temsilcilerin resmi statüsünün değişkenliği bölge içi ilişkilerde en dikkat çekici noktalar olmuştur. Bu dönemde bölgesel sorunlara ve Moskova kaynaklı meselelere çözüm aramak için Orta Asya Cumhuriyetleri liderleri arasında zirve toplantılarının yapılması yaygın bir uygulama idi. Bu bağlamda bütünleşme sürecinde Kazakistan ve Özbekistan'ın ayrı ayrı arayışları ön plana çıkmıştı. Örneğin, 23 Haziran 1990 tarihinde Kazakistan'ın başkentinde yapılan

14 İlyas Doğan, "Ulusal ve Uluslararası Alanda Değişen Algılar, Küreselleşme ve Türk Dünyası Değerlendirmesi", *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

15 Seyfettin Erol M., Mehmet Şahin, "Bağımsızlıklarının 20. Yılında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyon Süreci (1991-2011)" *http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105791*

16 Mahir Nakip, "Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya", *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

ilk "*entegrasyon toplantısı*" ki bu toplantı ile ilk defa Moskova'dan bağımsız bir ekonomi ve politika yürütülmeye başlanmıştı. Orta Asya devletleri arasında gerçekleşen toplantıda ajandanın en önemli gündemi ekonomik sorunlar olmakla birlikte kültür, bilim ve çevre konularında da ortak konseyler kurulması öngörülmüştü. Zamanla inişli çıkışlı ilişkilerin olduğu bu devletlerarasında toplantılara ve fikirlere olan ilgi de değişkenlik göstermiş, bu toplantılara ilk yıllarda devlet başkanı seviyesinde ilgi gösteren Tacikistan daha sonra bunun bir "*Türk birliği*" olduğu düşüncesiyle desteğini geri çekmiştir[17].

Türk Dünyasının işbirliğini engelleyen çeşitli nedenler vardır.

Coğrafi Nedenler

Türk dünyasının bütünlüğü sadece tarihi bağlarla sınırlı değildir. Coğrafya olarak Orta Asya bir bütünlük arz etmektedir ve masa başında tespit edilen suni sınırlarla ayrıldıklarından bölge ülkeleri arasında Avrupa ülkelerinde olduğu kadar tabii sınırlar yoktur[18].

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya coğrafyasında oluşan güç boşluğu çevre ülkeler tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Çevre ülkelerin tamamına yakınının yeni oluşan bağımsız ülkeleri tanıması ve onlarla ticari antlaşmalar başta olmak üzere çeşitli işbirliklerine gidilmesi bunun en büyük delili olarak gösterilebilir[19]. Coğrafi yakınlık güvenlik potansiyelini arttıran bir karşılıklı bağımlılık yaratmaktadır, çünkü tehdidin uzak yerlerden değil yakın coğrafyadaki bir güçten gelmesi daha muhtemeldir. Dünyanın heartland'i olarak nitelendirilen bölge önemini günümüze kadar sürdürmüş ve dolayısıyla güç mücadelesinin hakim olduğu bölgede Türk Cumhuriyetleri arasında işbirliği kurulması zorlaşmakla birlikte bu cumhuriyetler de güç dengesi içinde yer almak istemişlerdir[20].

Türk Cumhuriyetleri arasında muhtemel ekonomik işbirliğinin ülkeler açısından kısmen coğrafi dezavantaja sahip olduğu açıktır[21]. Bu problem teknoloji kullanılmak suretiyle ulaşım ve haberleşme alanında ortak

17 Seyfettin Erol M., Mehmet Şahin, *http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105791*

18 Ramazan Özey, "Türk Dünyasının Jeopolitik Önemi ve Başlıca Problemleri", *Avrasya Etüdleri*, Özel Sayı, (AB yay., 2001), s.3.

19 *A.g.m.*, s.126.

20 Seyfettin Erol M., Mehmet Şahin, *http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105791*

21 Ahmet Kuru, *a.g.m.*, s. 203

yatırımlar yapılarak aşılabilir[22].

Siyasi Nedenler

Sovyetler Birliği'nin sona ermesiyle birlikte birliği oluşturan cumhuriyetler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra kendi politikalarını uygularken bölgesel ve küresel dengelerden doğal olarak etkilenmişlerdi. Bölgenin geleceğini belirleyecek siyasi yapının nasıl şekilleneceği merak konusu olmuştu[23]. Orta Asya'nın Rusya ve Çin arasındaki stratejik önemi Türk Cumhuriyetlerinin dış politikalarını belirlerken bir yandan da ABD ve Türkiye gibi ülkeler de bu bölgede menfaatlerini dengelemeye çalışarak etkinliklerini artırmaya başlamışlardı.

Devletlerarasında işbirliğinin gerçekleştirilmesindeki ön koşullardan birisi de gerçekleştirilebilmesi için ülkelerin siyasi yapılarının ve ekonomik anlayışlarının büyük ölçüde benzemesini gerektirmektedir. Eğer siyasi yapılar birbirine benzemiyorsa, yani bir ülke diktatörlükle diğer ülke parlamenter rejimle yönetiliyorsa, bir ülkede demokrasi varken ötekinde otokrasi varsa söz konusu ülkelerin bir araya gelme şansı yoktur. Çünkü otokratik rejimlerin varlıklarını sürdürebilmeleri ancak izolasyonla mümkündür[24].

Türk Cumhuriyetlerinin geçmişinde bir demokrasi tecrübesi olmamıştır. Dolayısıyla demokrasi kültürleri yoktur[25]. Sovyetlerin çöküşünden sonra Orta Asya ülkelerinin tamamı anayasaya dayalı tek partili başkanlık sistemini tercih etmişlerdi. Ancak köktendinci terör grupları ve güvenlik sorunları Türk Cumhuriyetlerinde lidere bağlı bir totaliter yapı ortaya çıkardı[26].

İşbirliğini olumsuz etkileyen nedenler süreç içinde kendini göstermeye başlamıştı. Türk Cumhuriyetleri, 1990'lardan sonra kendi imkânlarıyla sosyo-ekonomik problemlerin aşılması konusunda başarılı olamamış, öncelikle Batı ve ABD tarafından desteklenen Türkiye'den bağımsızlığı

22 Murat Şahin, "Orta Asya'da Coğrafi Konumun Siyasi Etkileri", TİKA, *Avrasya Etüdleri*, (Sonbahar-Kış, 1999), 16, s.39

23 *https://docplayer.biz.tr/43816939-Orta-asya-turk-cumhuriyetleri-2023-yilinda-nerede-olacaklar-prof-dr-ahat-andican-devlet-eski-bakani-istanbul-universitesi.html*

24 https://docplayer.biz.tr/43816939-Orta-asya-turk-cumhuriyetleri-2023-yilinda-nerede-olacaklar-prof-dr-ahat-andican-devlet-eski-bakani-istanbul-universitesi.html

25 Haydar Çakmak, "Türkiye ile Türk Kökenli Cumhuriyetler Arasında ki İlişkiler, Öngörüler ve Yeni Bir Yol Haritası", *Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, (Ed. Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol), (Ankara, Barış Kitap, 2013), s.205.

26 Ramazan Özey, *a.g.m.*, s.71.

izleyen birkaç yıl dışında yeterli desteği bulamamıştır. Türkiye'nin modern Cumhuriyet'in kurulmasından beri yakalamış olduğu bu büyük fırsat özellikle 2001 ekonomik krizine kadar uzanan siyasi ve ekonomik içe kapanmanın tercih edilmesiyle iyi değerlendirilememiştir.

Bölgenin küresel ve diğer bölgesel güçlerle güçlü ekonomik bağlar kurma çabaları oluşturmaması olumsuz durumlardan birisidir. Bu bağlamda dünya politikasını algılamada henüz yeterli ölçüde gelişmemiş olan bölge ülkeleri sıkça taraf değiştirmiş ve 1990'larda yaşanan yeni bölgeselleşme akımlarının etkisinde kalınarak kurulmaya çalışılan bölge içi entegrasyon girişimleri ile istikrarlı bir çizgi yakalayamamıştır[27].

Gelişmiş ülkelerce daha doğrusu bu ülkeleri ana üs olarak seçmiş küresel holdinglerce desteklenen dışa açık egemenlik anlayışının ulusal çıkarlar lehine dengelenebilmesi için toplumun kendi içinden doğan ve dıştan yönlendirilmeyen, amacından saptırılmayan bir sivil örgütlenme yapısının eksikliği de Türk Cumhuriyetleri adına olumsuzluklardan birini teşkil etmektedir[28].

Orta Asya, hem toplumsal zihniyet dönüşümü, hem sosyo-ekonomik ve toplumsal dönüşüm açısından bağımsızlığı takip eden yıllarda çağdaş, demokratik ve müreffeh devletler oluşturma adına önemli bir ilerleme sağlayamamıştır[29].

Ekonomik Nedenler

İktisadi işbirliği için sadece pragmatik faydalar gerekli olmayıp, fikri temellerde gerekmektedir[30]. Orta Asya Cumhuriyetleri bulunduğu konum itibariyle, stratejik açıdan da değerlendirildiğinde, Rusya Federasyonu topraklarının, Rusya'nın "*yumuşak karnı*" olarak adlandırılan kısmı boyunca uzanmaktadır[31]. Türk Cumhuriyetleri'nin hakim olduğu topraklarda birçok yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını altın, uranyum, krom, petrol ve doğalgaz olarak sayabiliriz[32].

27 Mehmet Dikkaya, "Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya", *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

28 İlyas Doğan, *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

29 Mehmet Dikkaya, *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

30 James E. Dougherty ve Robert L. Pfalztzgraff, *a.g.e.*, s.279.

31 Mohammad Djalılı, Thierry Kellner, *a.g.e.*, s.65.

32 B.Zakir Avşar, Ferruh Solak, Ferhan Yorulmaz, *Yeni Bİr Yüzyılın Eşiğinde Türkiye Ve*

Sovyet döneminde merkezi ekonomik sistem uygulanmış, kararların tamamına yakını Moskova'da alınmış ve sıkı sıkıya uygulamaya konulmuştur. 1990'lardan sonra bağımsızlıklarına kavuşmayı başaran ve daha sonraları literatürde Bağımsız Devler Topluluğu olarak adlandırılacak olan bu ülkeler, planlı bir ekonomik sistem ile serbest piyasa ekonomisine adapte olmak için politikalar geliştirmişlerdi. Yeni baştan düzenlenen ekonomik yapıları ve yetersiz yatırım kabiliyetleri bu ülkeleri yabancı sermayeyi temin etmeye itmiş ve dünyada gelişmiş ülkeler tarafından paylaşılan pastadan pay alabilmek için türlü reformları hayata geçirmişlerdi. Türk Cumhuriyetleri'nin tam olarak hazırlık yapmadan bağımsızlıklarına kavuşmuş olmalarından dolayı tecrübesiz olmaları, gelişmelerini yavaşlatmıştır. Sovyet sisteminin mirası, komünist ideolojinin getirdiği ekonomik modelden, tam bağımsız, ekonomik, sosyal bir sisteme dönüş için çalışmalara başlamış olsalar da günümüzde ekonomik yapının tam dönüşüme uğradığını iddia etmek zordur[33].

Kuruldukları ilk dönemde ciddi ekonomik istikrarsızlıkla karşı karşıya bulunan Cumhuriyetler arasında ekonomik ilişkiler yeterli düzeyde değildi. Bu ülkelerin o dönemde temel sorunları; piyasa ekonomisine geçiş, yeni pazar bulma, yabancı sermayeyi uygun şartlarda ülkelerine getirme ve dönüşüm sorunlarıydı[34].

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan bu ülkelere "*Geçiş ekonomileri*" adı verildi ve literatürde bu şeklide takip edilmeye başlandılar.

Türk Cumhuriyetleri hızlı bir ekonomik reformla millî para, bankacılık, vergi sistemlerini, gümrüklerini, enerji politikalarını, ekonomiyi düzenleyen yasal düzenlemelerini oluşturmaya çalıştılar. Ancak Sovyetlerden kalan hantal, merkeze bağımlı, dünyaya kapalı ve merkezî ekonomik sistemden bir anda serbest, bağımsız, dünyaya açık ve adem-i merkeziyetçi bir sisteme geçmek hem idarî hem de toplumsal açıdan zor bir işti[35].

Bağımsızlık sonrası ekonomi alanında başlayan işbirliği Rusya'da meydana gelen ekonomik krizle tersine dönmeye başlamış, Orta Asya Ekonomi Topluluğu'nun gelişmesini sekteye uğratmış, krizin doğurduğu

Türk Cumhuriyetleri, (Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yay., 1997), 64, s.56.

33 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, (İstanbul, Küre yay., 2009), s.332-338.

34 *III. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları*, 1997, s.183.

35 Mahir Nakip, *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

hasarı kapatma çabası içerisinde ülkeler birbirlerine karşı daha korumacı tedbirler almaya başlamıştı. Orta Asya Ekonomi Topluluğu 2001 yılında Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un önerisi üzerine isim değiştirerek "*Orta Asya İşbirliği Örgütü*"ne dönüşmüştü. Rusya'nın bu birliğe dâhil olması, bölge ülkeleri merkezli Orta Asya bütünleşmesini önce fiilen, kısa süre sonra da resmen sona erdirmişti[36]. Her ne kadar Orta Asya'da kişi başına gelir, aylık ücret, gayri safi millî hâsıla, refah vs. artmış olsa da buna karşın, toplumsal sınıflar arasında uçurumlar, farklı hayat tarzları oluşmuştur. Denetimi nerdeyse imkânsız olan bir kayıt dışı ekonomi ortaya çıkmış, rüşvetle mücadele görünürde ne kadar önemseniyorsa da rüşvet toplumda ciddî sosyal yaralar açmaya devam etmektedir. Bölgeler arası kalkınmışlık farkı giderek açılmaktadır[37].

Aynı zamanda bu cumhuriyetlerde gelişmiş bir sanayi olmadığı gibi büyük projeler gerçekleştirebilecek ekonomik güç ve alt yapı bulunmayışı da Türk Dünyası işbirliğinin önünde önemli engel olmuştur[38].

İşbirliği kapsamında Hazar'ın statüsü ile ilgili sorunları da göz ardı etmemek gerekmektedir. Azerbaycan'ın en önemli yer altı kaynağı şüphesiz petrol ve doğalgazdır. Petrolün büyük bir kısmı Hazar Denizinden çıkarılmaktadır[39]. Bu sebepten Hazar Denizi sadece Azerbaycan için değil aynı zamanda bu iç denize komşu olan Rusya, Kazakistan, Türkmenistan ve İran için oldukça büyük bir önem arz etmektedir[40].

Ulaştırma ağlarının eksik oluşu bölgenin bütünleşmesi önünde ciddi engel teşkil etmektedir. Demir yolları güzergâhlarının az olması, kara yollarının büyük ölçüde hâlâ Sovyetler döneminden kalma olması bölgenin ulaşımını olumsuz etkilemektedir. Bölgeyi dünyaya bağlayan en önemli ulaşım şekli hâlihazırda hava yolları olmasına rağmen bu konuda da ciddi yatırımlara ihtiyaç bulunmaktadır[41].

Bağımsızlıktan sonra ekonomik ve sosyal hayatta yapılan reformların gerçekleştirilmesini etkileyen en önemli nedenlerden birisi de fiziki alt

36 Seyfettin Erol M., Mehmet Şahin, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105791

37 Mahir Nakip, *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

38 *Milliyet Gazetesi*, (1994), s. 14

39 Osman Nuri Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, (İstanbul, Der yay., 2001), s.4.

40 ECMT, 2006, s.24.

41 Seyfettin Erol M., Mehmet Şahin, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105791

yapı eksikliği olmuştur. Büyük bir coğrafya, kara stratejisinin kalbi, doğal kaynaklar açısından zengin ve işlenmemiş, enerji kaynaklarına sahip bu coğrafya yeni paylaşım stratejisinin hedefi durumundadır. Dolayısıyla bu coğrafyaya yönelik ekonomik işbirliği bağlamında yapılacak her türlü faaliyet önemlidir ancak bölge ülkelerinin ekonomik yapıları birbirlerini tamamlayıcı nitelikten ziyade birbirleriyle rekabet eden nitelikte olması durumu zorlaştırmaktadır.

İletişim Sorunu

Türk Dünyası açısından en büyük avantajlardan biri Türk ülkelerinde konuşulan dillerin birbiriyle büyük benzerlik göstermesidir. Bu durum ortak bir kültür yaratma koşullarını yeterince sağlamaktadır[42].

80 yıllık Sovyet döneminde her lehçenin bir dil olarak lanse edilmesi, ortak dilde ciddî ayrışmalara ve dildeki ayrışmalar da sosyal bölünmelere sebep olmuştur. Nitekim bir bakıma Türkçenin zenginliği olarak görülen farklı lehçelerin konuşulduğu bu bölgede, mevcut zenginliğin ve yapının bozulması için yoğun faaliyetler yürütüldüğü bilinmektedir. Tarihin yüzyıllar süren doğal seyri içerisinde Türk lehçeleri birbirinden uzaklaşmış ve birbirinden farklı yazı dillerine dönüşmüştür[43].

Türk toplulukları arasında derin bir şive ve lehçe farklılıklarının olması, bu Cumhuriyetlerde basılan dergi, kitap ve diğer yayınlar Cumhuriyetler birbiriyle paylaşamamakta yerli halklar tarafından diğer Cumhuriyetlerde basılan yayınlar anlaşılamamaktadır. Dolayısıyla bu durum siyasal, sosyal ve kültürel etkileşimi, iletişimi zayıflatmıştır. İlişkiler geliştikçe, Türk Cumhuriyetlerinin birbiriyle kitle iletişimi konusunda da büyük iletişim sorunu yaşandığı ortaya çıkmıştır[44]. Ancak kitle iletişim alanında başlatılan girişimler umulanı vermemiştir.

Türk Cumhuriyetleri arasında eğitim alanındaki işbirliğinin zayıf olması da işbirliğini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyetler arasında duygusal ilişkilerden çok teknoloji, bilgi ve yetişmiş insan gücü gibi yatırımlara yönelinmelidir[45].

İç ve Dış Problemler

42 İlyas Doğan, *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

43 Mahir Nakip, *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

44 B.Zakir Avşar, Ferruh Solak, Ferhan Yorulmaz, *a.g.e.*, s.103.

45 A. Ahat Andican, *a.g.e.*, s.330.

Bölgesel liderlik konusunda yaşanan rekabet (özellikle Kazakistan ve Özbekistan arasında), dış faktörlerin istikrarı bozucu girişimleri (Kırgızistan'daki ABD etkisi ile Tacikistan'daki Rus etkisi gibi), Tacikistan'da yaşanan iç savaşın etkileri, Özbekistan'daki radikal akımlar vs. Türk Cumhuriyetlerinin entegrasyonunu sınırlayan unsurlar olarak değerlendirilebilir[46].

Türk Cumhuriyetleri'ni çatışmaya götürebilecek sınır anlaşmazlıkları, etnik azınlıklar, su sorunu gibi sıkıntılar vardır. Bölge ülkelerindeki ekonomik sorunlar bu tür çatışmaların çıkması için uygun zemin hazırlamaktadır. Bu ülkeler arasındaki işbirliği çatışmaları önleyici etki yaratabilir[47].

1980'lerden itibaren dünya ekonomisini dönüştürmeye başlayan küreselleşme olgusunun dayattığı yeni gerçekler karşısında Orta Asya önemli ölçüde savunmasız kalmıştır. Ekonomik problemleri, ülkelerde gücün el değiştirmesi uğruna iç karışıkların ortaya çıkması gibi sorunlar izlemiştir. İç siyasal mücadelelerin en çarpıcı örneğini 1990'lardan itibaren Tacikistan ve sonrasında Kırgızistan oluşturmaktadır. Toplumsal kitleler, iç karışıklıklar dışında, enflasyon, işsizlik ve en yaşamsal gereksinimlerini sağlayamama gibi temel problemlerle karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Ruslar, Orta Asya'nın kendi bilincini oluşturan Türk-İslâm zihniyetini ortadan kaldırabilmek için yoğun bir faaliyet yürütmüştü[48]. 1990 sonrası dünyada kültürün ve dini inançların yükseldiği ve uluslararası mücadelede ve diplomaside dinin yer aldığı görülmektedir. Halkları ağırlıklı olarak Müslüman olan Türk Cumhuriyetlerinde İslâm ile şiddet ve terör birlikte kullanılmaya başlamıştır. Bölgesel köktendinci terör akımları nedeniyle giderek artan siyasal ve ekonomik çatışma potansiyeli devam etmektedir[49].

Bölgede bir diğer sorun etnik meselelerdir. İşbirliğine girecek ülkelerin etnik yapılarının çok farklı olması ve aralarında çatışma olma ihtimalleri işbirliğini özellikle de iktisadi anlamda olumsuz etkilemektedir. Sovyetlerin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki etnik grupları toplama

46 Mehmet Dikkaya, *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

47 İdris Bal, "Türk Cumhuriyetleri'nde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaların Etkisi", *Avrasya Etüdleri*, (2001), s.33.

48 Haydar Çakmak, http://www.belgeler.com/blg/2r52/bolgesel-ve-kuresel-politikalarda-orta-asya s. 50-51

49 *https://docplayer.biz.tr/43816939-Orta-asya-turk-cumhuriyetleri-2023-yilinda-nerede-olacaklar-prof-dr-ahat-andican-devlet-eski-bakani-istanbul-universitesi.html*

ve bu gruplar arasındaki farklılıkları kullanarak, etnik gruplar arasında ayrımcı politika yürütmesi sonucu Türk Cumhuriyetleri'nde nüfus, farklı ve etnik kökenli kişilerden oluşmaktadır[50].

Stalin iktidarı döneminde Orta Asya ve Kafkasya'nın farklı cumhuriyetlere bölünmesi olarak uygulanan "*Milliyetler Politikası*" bu bölge için oldukça önemlidir[51]. Bu uygulama ile Sovyetler Birliği "*böl ve yönet*" olarak tabir edilen politikasıyla küçük kavim ve aşiretlerden ulus yaratmaya çalışmış, böylece potansiyel tehdit olarak görünen Türkçü ve Pan-İslamist hareketlerin önüne geçmeye çalışarak halklar üzerinde kolaylıkla baskı kurmayı amaçlamıştı. Nitekim Sovyet Rusya hem İslam kimliği etrafındaki bütünleşmeyi zayıflatmak hem de Türkistanlılık ve Türklük yapılanmasının oluşmasını engellemek amacıyla, daha alt kimlik olan yerel milliyetçilikleri desteklemişti[52]. Özellikle Fergana Vadisi, söz konusu etnik sorunların kolayca çatışmaya dönüşebildiği bir saatli bomba durumundadır. Türk Cumhuriyetleri'nin yapılandırıldığı ve sınırlarının çizildiği yıllarda vadi, etnik dağılıma bakılmaksızın Özbek, Kırgız ve Tacik cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır. Ayrıca gelecekte potansiyel çatışma konusu olabilecek şekilde Kırgızistan içerisinde adacıklar şeklinde beş tane özerk Özbek bölgesi ve üç tane Tacik bölgesi oluşturulmuştur[53]. Böylece Sovyet döneminde Orta Asya'da Türkler üzerinde uygulanan politikalar tamamıyla sömürü düzeni içinde Rus egemenliği altındaki bir sistemin devamlılığı üzerine kurulmuştu. Bu düzenin devamı için öncelikle Türkler arasında bir birlik oluşması ihtimalinin yok edilmesi sağlandı[54].

Diğer Ülkelerin Etkisi

Türk Dünyası arasındaki birlik fikri tarih boyunca Avrupa ülkelerinin menfaatine ters düşmüştür[55]. ABD'de Türk Birliği kurulması fikrini Pan-Türkizmin yeniden doğuşu olarak değerlendirmekte ve Türkiye'nin de Orta Asya üzerinde etkili olmasını kabullenememiştir. Türkiye'nin Orta

50 A. Ahat Andican, *a.g.e.*, s.510.
51 Haktan Birsel, *Orta Asya Jeopolitiği*, (İstanbul, 2006), s. 14-15.
52 Alexnadre Bennigsen, *Soviet Muslim Intelligentsia In Central Asia Ideologies and Political Attıtudes*, (Ankara, Middle East Technical University, Asian – African Reserarch Group, 1986), 28, s. 7.
53 *https://docplayer.biz.tr/43816939-Orta-asya-turk-cumhuriyetleri-2023-yilinda-nerede-olacaklar-prof-dr-ahat-andican-devlet-eski-bakani-istanbul-universitesi.html*
54 Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), s. 123-124.
55 Kemal Karpat, "Turkish Foreign Policy: Some Introductory Remarks", *International Journal of Turkish Studies*, 6, (Winter, 1994), s.8.

Asya ile Avrupa arasında köprü olmasını ve Türk Cumhuriyetlerine rol model olmasına ses çıkarmazken, Türk Dünyasına liderliğini kabullenmemektedir[56].

Dünyanın kalbi olarak adlandırılan Orta Asya'nın jeopolitik önemi Basra Körfezi ve Sibirya bölgelerinden sonra petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olduğunun anlaşılmasıyla daha da artmıştır[57]. CIA tarafından hazırlanan "*Global Trendler 2015*" raporunda enerji talebinin son 15 yılda %50 artacağı ve Hazar Havzası gelecek enerji üretiminin kaynağı olarak gösterilmiştir[58]. Dolayısıyla bu bölgenin sahip olduğu zengin yer altı kaynakları Rusya'nın vazgeçilmezi olurken dış güçlerin ise pay mücadelesinde yer alacakları stratejik bölgelerden biri olmuştur[59].

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya'nın Orta Asya'daki çıkarları temelde askerî ve güvenlik nezdindeydi. Rusya'nın bu politikasında iki temel amaç vardı. Bunlardan ilki Türk Cumhuriyetleri ülkelerini Bağımsız Devletler Topluluğu'nun güvenlik şemsiyesi altına alarak bu ülkelerin Moskova'nın en yakın müttefikleri olarak kalmasını sağlamak, diğeri ise dış güçlerin bu bölgede stratejik olarak güç elde etmelerini engellemekti. Nitekim Rusya'nın bu siyasetindeki temel amaç Çin'in de inisiyatifiyle bölge ülkelerinin ABD gibi bölge dışı Batılı devletlerle yakınlaşmasını önlemekti[60].

Rusya, dünyada oluşan yeni düzende ABD, Çin ve AB üçlüsünün gücünü dengeleme yoluna gitti. Yine Rusya geçmiştekinden farklı olarak Türk Cumhuriyetleri ülkeleri ile dostane ilişkiler kurma yoluna gittiği gibi, petrol-gaz boru hatlarının Rusya'nın himayesi altında bulunmasını ve radikal dinî anlayışların güvenlik altına alınmasını da istiyordu. Rusya, bu politikalarını oluştururken iki temel hedef belirledi. Bunlardan ilkini askerî politikalar ikincisini enerji politikaları oluşturuyordu[61].

---

56 Alvin ve Heidi Toffler, *21. Yüzyılın Şafağında Savaş ve Savaş Karşıtı Mücadele*, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997), s.209; Ahmet Kuru, *a.g.m.*, s.200.

57 Ahmet Kuru, *a.g.m.*, s.200.

58 *Globus Dergisi*, 2001, s. 56

59 Annette Bohr, "Central Asia: Responding To The Multi Vectoring Game",*http://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Americas/us0510_bohr.pdf*

60 Şatlık Amanov, *ABD'nin Orta Asya Politikaları*, (İstanbul, Gökkubbe yay., 2007), s.310-311.

61 Mesut Hakkı Caşın, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Rusya'nın Orta Asya Politikaları" *Orta Asya'da Değişen Dengeler ve Türkiye (Sempozyum)*, (Ankara, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi (SAREM), 2007), s. 8-9.

SSCB'nin dağılması ile birlikte uluslararası konjonktürde birçok devlet hem bölgesel hem de küresel politikada sahip oldukları rolleri yeniden değerlendirme çabasına girmişlerdi[62]. Bununla ilgili olarak dünyaca ünlü "*Newsweek Dergisi*" Türk Cumhuriyetlerinin kimlik arayışında olduğunu İran, Türkiye, Suudi Arabistan, Pakistan, Afganistan, Japonya Hindistan gibi birçok ülkenin "*Orta Asya*" halkları üzerinde ekonomik, dinî ve kültürel olarak model olma yönünde adeta yarışa girdiğini ifade etmişti[63]. Türk Dünyası artık çevresine tehdit yaratan bir merkez olmaktan ziyade, çevresinin tehdidine maruz kalan bölge konumundaydı[64].

Sovyet Rusya'sının çekildiği alanlarda ABD dolaylı ya da dolaysız bir güç merkezi konumuna geldi. ABD, bu bölgedeki piyasaların küresel ekonomide ağırlığının olmamasını ve bu bölgenin ticari faaliyetler için gerekli altyapılara sahip olamamasını fırsat bilerek bu bölgeye odaklandı. Bununla birlikte ABD şirketlerinin ilgisini çeken en önemli yatırım alanları, Kazakistan ve Türkmenistan'daki petrol ve doğal gaz kaynaklarının çıkartılması ve taşınması, zengin maden çeşitleri, altın ve uranyumdu[65]. Aslında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgedeki küresel ve bölgesel rekabetler başta ABD ve Rusya olmak üzere Çin ve AB ülkeleri gibi enerji ihtiyacı yüksek ülkelerin pay kapma yarışıydı.

Türk Cumhuriyetleri bölgesel işbirliği örgütleri içinde de yer almışlardır. Çin ve Rusya'nın öncülüğünü yaptığını Şanghay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) katılmaları daha çok zorunluluktan olmuştu. Türk Cumhuriyetlerinin Çin ve Rusya'nın bölgedeki etkilerini artırmalarına hizmet edecek bir örgüt olan ŞİÖ'ye katılmaktaki amaçları, ABD'nin Orta Asya'ya yönelik izlediği politika ile güvenlik ve ekonomi konularında karşılaştıkları zorluklarda Pekin ve Moskova'nın desteğini alma isteğiydi[66].

Rusya'nın böylesine etkin olduğu bir ortamda bölge ülkeleri de, yukarıda sayılan ekonomik sıkıntıların da etkisiyle tamamen bölge merkezli bütünleşme çalışmalarında başarısız kalmışlardır[67].

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında ilişkiler

62 Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s.494-495
63 *Milliyet*, 1992
64 Suat İlhan, *Türkiye'nin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası*, (Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., 1999), s. 87-88.
65 Şatlık Amanov, *a.g.e.*, s.138-139.
66 Gökhan Telatar, "Şanghay İşbirliği Örgütü: 21. Yüzyılın Bölgesel/Global Çekim Merkezi", *Geleceğin Süper Gücü Çin* (Der. A. Sandıklı, İ. Güllü), (İstanbul, Tasam yay., 2005), s. 165.
67 Seyfettin Erol M., Mehmet Şahin, *http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105791*

Türkiye ile Türk Dünyası içerisinde yer alan topluluklar arasındaki temaslar, devletler ve topluluklar düzeyinde siyasî, ekonomik, askerî ve sosyo-kültürel alanlarda devam etmektedir. Türkiye daha sağlıklı politikalar izlemek için Eylül 1991'den sonra bu bölgeye Türk heyetleri gönderdi[68]. 1993 sonrası dönemde Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkileri kültür, eğitim ve özel sektör alanlarında gelişmeye devam ederken, politik alanda aynı başarı gösterilemedi. Bu durumda Türkiye'nin rakiplerinin önemli rolü olmuştur[69].

Bağımsızlıklarının ilk yıllarında ekonomik ve ticari ilişkileri yürütenler sadece Türkiye Türkleri olmuştur. Yani tek taraflı olmuştur. Karşı tarafın kurumları, yasaları ve müteşebbislerinin olmayışı zorunlu olarak bu tek yanlı ilişkiye neden olmuştur[70].

Türkiye açısından Asya'nın önemi, başta ekonomik ve ticari nedenlere dayanmaktadır. Bunun yanında Türkiye'nin bu bölgeye kültürel olarak da yakın olması Türkiye'nin nazarında Türk dünyasını özel bir yere koymaktadır. Bundan dolayı, Türkiye dağılmanın hemen ardından Türk Cumhuriyetleriyle siyasal ve diplomatik ilişkiler kurmanın yanı sıra Türk Cumhuriyetlerinin diğer devletlerle de ikili ya da çok taraflı ilişkiler kurmasını sağlamak için Dışişleri Bakanlığı çatısı altında çeşitli projeler yürütmeye başlamıştı. Nitekim bağımsızlığına yeni kavuşan bu cumhuriyetlerin gelişmiş bir şekilde diplomatik ağı bulunmuyordu. Yine, Sovyetler Birliği döneminde, yetişmiş ve dışişleri bakanlıklarının çekirdeğini oluşturacak diplomatik kadrolara da sahip değildiler. Bu şartlar altında, Türkiye'nin diplomaside rehberlik yapma önerisini memnuniyetle karşılamışlardı. Yine Türk Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını kazandıktan hemen sonra Türkiye üzerinden dünyaya entegre olma imkanı bulmuş ve Türkiye, Türk Cumhuriyetlerinin dünya ile bütünleşmeleri sürecinde önemli bir konuma gelmişti. Ayrıca Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'nin BM ve NATO gibi uluslararası ve bölgesel örgütlere katılmalarında yardımcı olduğu gibi, ekonomik, siyasal ve kültürel birçok konuda da her türlü yardımda bulunmuştu.

O döneme kadar belli kalıplar içerisinde şekillenen Türkiye'nin Dış Türkler politikası, Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla

68 Emrah Denizhan, "Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2/1 http://www.sobiad.org/eJOURNALS/dergi_SBD/arsiv/2010_1/03emrah_denizhan.pdf

69 Fuad Hüseynov, "Avrupa Birliği-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Türkiye", *Avrasya Etüdleri*, (2002), s.65.

70 Ramazan Özey, *a.g.m.*, s.15.

yeniden şekillendi. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetleri ile karşılıklı ziyaretlerde bulunularak diplomatik açılımlar yapılmış ve Türkiye, bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetleri ve Azerbaycan için ideal bir kalkınma modeli olmuştu[71]. Hatta Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev'in "*Türkiye, Türk Cumhuriyetlerine yol gösteren bir sabah yıldızıdır*." sözleri bütün Avrasya coğrafyasında olduğu gibi Türkiye'de de heyecan ve coşku yaratmıştı[72].

Türkiye'nin Orta Asya'daki politikaları, daha çok ABD tarafından Rusya'ya karşı olduğu takdirde desteklenmiş ve Türkiye açısından olumlu neticeler vermişti. Ancak Türkiye'nin kendi menfaatlerine yönelik uyguladığı politikalar ABD desteği görmediği ve Rusya'nın da engellemeleriyle karşılaştığı için zaman zaman başarısız kalabilmişti. Yine Türkiye, Orta Asya'daki politikalarında İran ile karşı karşıya gelmiş (ya da getirilmiş) ve bilhassa kimlik temelli faaliyetlerinde İran'la birbirine alternatif gibi gösterilmişti. Türkiye'nin bu konudaki en önemli avantajı bölge ülkelerinin, komünist sistemden liberal-kapitalist sisteme geçiş sürecinde ve rejim konusunda örnek olarak sunulmuş olmasıydı[73].

Türkiye, Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak kültürel, toplumsal ve de ekonomik girişimleri teşvik etmeyi amaçlayan bir politika izlemeyi benimsemişti. Türkiye uyguladığı politikalarda bölge ülkelerin yapısını ve beklentilerini de göz önüne alarak, bu ülkelerde pazar ekonomisi ve laiklik gibi değerlerin gelişmesini de desteklemeyi amaçlamıştı. Türkiye, ayrıca Asya'ya yönelik dış politika araçlarını yeniden tanımlayarak yeni politik araçlar geliştirme yoluna gitmişti. Mesela Türkiye'nin girişimi ile ECO'nun (Ekonomik İşbirliği Örgütü) Asya ülkeleri ve Afganistan'ı kapsayacak şekilde genişletilmesi talebi, yine Türkiye'nin girişimi ile KEİ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği) oluşturma çabası bunun örneklerindendir[74]. Yine Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde ideolojik olmaktan çok ekonomik ve kültürel bir politika uygulamayı hedeflemişti[75]. Uygulanan siyasetin belirli bir plan dâhilinde olmaması ve yapamayacağı vaatlerde bulunması Türkiye'nin bu bölgede lider olabilme konumunu engellemişti[76]. Bu durumun diğer nedenleri ise, Türkiye'nin

71 Haydar Çakmak, *http://www.belgeler.com/blg/2r52/bolgesel-ve-kuresel-politikalarda-orta-asya*, s. 46.

72 A. Ahat Andican, *a.g.e.*, s. 529.

73 Haydar Çakmak, *http://www.belgeler.com/blg/2r52/bolgesel-ve-kuresel-politikalarda-orta-asya*, s. 46.

74 Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 205-206

75 Mehmet Sağlam, "Türk Cumhuriyetleri ile Eğitim İlişkilerimiz", *Yeni Türkiye*,(Türk Dünyası Özel Sayısı, 15, Mayıs – Haziran 1997), s.683-684.

76 Ramazan Özdamar, "Türkiye'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler",*http://*

bölge hakkında yeterli bilgi sahibi olan yeterli elemanı olmadığı gibi yine Türkiye'nin Türk Dünyası politikasını oluşturacak yeterli uzmanları ya da kurumlarının mevcut olmaması[77] ile birlikte Türkiye'nin, Rusya'nın bölge üzerindeki etkinliğini hesaba katmadan bölge devletleriyle hiçbir alanda işbirliği geliştiremeyeceğinin farkına varmamasıydı. Nitekim Sovyet döneminden kalan ekonomik ve askerî bağımlılık, Rusya'yı bölge ülkeleri nezdinde önemli kılmaktaydı[78].

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri'nin ilişkileri Türkiye tarafından verilen vaatlerin gerçekleştirilememesi ve Türk Cumhuriyetlerinde Türkiye'nin kendilerini politikalarına alet etmek istediğini düşünmeleri nedeniyle durağan bir sürece girdi[79]. Nitekim bu süreç ile birlikte Türk Cumhuriyetlerinin hiç birisi Türk Kurultaylarının kendi ülkesinde yapılmasını istememişti. Türk Cumhuriyetleri artık Türkiye'yi ağabey konumunda görmemekteydi[80]. 1995 yılından sonra ise Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ilişkileri ağabey kardeş ilişkisinden farklı olarak daha rasyonel ve pragmatik bir zemine oturmuştu. Nitekim Türkiye'nin oluşturduğu bu yeni politikada ilişkiler karşılıklı çıkar ilişkine dayalı olarak gelişme gösterdi[81]. Bu durum, Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye yerine başka siyasî oluşumları rehber edinmelerine yol açtı. Nitekim BDT ve ŞİÖ bu durumun en güzel örnekleridir[82].

Türk ekonomisinin durumu da işbirliği imkanlarını zorlaştırmıştır[83]. Yine Türkiye'nin bölgedeki dış politikası, siyasî nüfuz elde etme arayışından giderek ekonomik işbirliğini geliştirme eksenine kaymasına rağmen bu konuda da çok başarılı olamamıştı. Çünkü Sovyet Birliği Sistemi, Türk Cumhuriyetlerini merkeze bağımlı hâle getiren bir sistem olduğu için bu ülkeleri gerekli güç ve altyapıdan yoksun bırakmıştı. Bunun için Türkiye ile Türk Dünyası arasında bu alt yapı eksikliği önemli bir sorun olmuştu[84].

---

tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-poltkasi-eksklkler-veoenerler.html

77 *Milliyet*, 1992, s.9.

78 Mustafa Aydın, "Avrasya'da Dönüşüm ve Türkiye", *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989 – 2006 (Avrasya Üçlemesi)*, (Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007), s. 5-6.

79 Aleksi Kuprianov, "KEİ Bölgesi, Ekonomik Değerlendirme", *Uluslararası Konferans*, (İstanbul, TÜSİAD, 1993), s.17.

80 Sadettin Gömeç, "Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Sonbahar 2007), s.116.

81 Ramazan Özdamar, *http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-poltkasi-eksklkler-veoenerler.html*

82 Sadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.116.

83 Aleksi Kuprianov, *a.g.m.*, s.17.

84 Mustafa Gökçe, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar Çevresinin Durumu,* (*Doktora Tezi*,

Genel itibariyle Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya ile ilişkilerinde en büyük gücü, okullar ve üniversiteler kurarak orada iyi eğitimler vermesi, askeri personele talim ve üniversite eğitimi sağlaması, yeni enerji boru hatları inşa etmesi ve bölgedeki insana Türkiye'ye dair farkındalık yaratması ve Anadolu Türkçesini götürmüş olmasıdır[85].

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin sona ermesiyle birlikte birliği oluşturan cumhuriyetler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra kendi politikalarını uygularken bölgesel ve küresel dengelerden doğal olarak etkilenmişlerdi. En büyük avantaj olarak nitelendirilen aynı dile, aynı dine, benzer kültür yapısına ve hatta ortak tarihsel geçmişe sahip olmak bir devletler birliği kurmak için yeterli olmamaktadır. Ne yazık ki Türk Cumhuriyetleri için de aynı durum söz konusudur. Gerek iç gerek dış etkenler işbirliğinden çok ayrışmalara neden olmaktadır.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik politikasında başarısız olmuştur demek yerine eksiklikler olmuştur demek daha doğru olacaktır.

Türk Cumhuriyetleri açısından bundan sonraki süreçte neler yapılabilir ona odaklanmak başlıca hedef olmalıdır. Devlet adamlarının özellikle aydınların bütün Türk Dünyasını kucaklayabilecek ortak yaklaşımlar üretmeleri, bu üretilen yaklaşımların geleceğe taşınabilmesi ve sürekli olabilmesi için Türkçe konuşan toplumların kendi sorunlarını kendi çabalarıyla çözebilme alışkanlığı kazanması gerekmektedir.

Türk Cumhuriyetleri arasında sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal anlamda bir birlik kurulabilmesi için sivil toplum örgütleri ve ittifaklar kurulmalıdır. Türk Dünyasında daha geniş coğrafyaya ulaşabilecek ortak televizyon yayını ülkelerin birbirlerindeki gelişmeleri takip etmesi açısından önemli olacaktır.

Türk dünyasında ileri teknoloji alanında işbirliği yapılarak, hem yüksek teknolojinin hem de ülkelerin bilgi birikimi ve imkanları ortaklaşa kullanılabilir.

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 62-63.

85 Erel Tellal, "Rusya ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler Yorumlar*, 1980-2001, II (Ed. Baskın Oran), (İstanbul, İletişim yay.) s. 543.

Kaynakça / References

Amanov, Şatlık, *ABD'nin Orta Asya Politikaları*, İstanbul, Gökkubbe yay., 2007.

Andican, A. Ahat, *Değişim Sürecindeki Türk Dünyası*, İstanbul, Emre, yay. 1996.

Andican, A. Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.

Aras, Osman Nuri, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, İstanbul, Der yay., 2001.

Asker, Ali, **"**Türk Cumhuriyetleri Arasında Entegrasyon Sürecine İlişkin Bazı Hususlar",*http://www.tasam.org/trTR/Icerik/25718/turk_cumhuriyetleri_arasinda_entegrasyon_surecine_iliskin_bazi_hususlar*

Avşar, B.Zakir, Solak, Yorulmaz, Ferhan, *Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye Ve Türk Cumhuriyetleri,* No:64, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yay., 1997.

Avşar, Zakir B., "Türk Cumhuriyetleri Arasında İletişim", *Avrasya Etüdleri*, I, İlkbahar 1996.

Aydın, Mustafa, "Avrasya'da Dönüşüm ve Türkiye", *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989 – 2006 (Avrasya Üçlemesi)*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007.

Bal, İdris, "Türk Cumhuriyetleri'nde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaların Etkisi", *Avrasya Etüdleri*, Özel Sayı, 2001.

Bennigsen, Alexnadre, *Soviet Muslim Intelligentsia In Central Asia Ideologies and Political Attıtudes*, Middle East Technical University, Asian – African Reserarch Group No: 28, Ankara, 1986.

Birsel, Haktan, *Orta Asya Jeopolitiği*, İstanbul, 2006.

Bohr, Annette, "Central Asia: Responding To The Multi Vectoring Game", *http://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Americas/us0510_bohr.pdf*

Caşın, Mesut Hakkı, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Rusya'nın Orta Asya Politikaları" *Orta Asya'da Değişen Dengeler ve Türkiye (Sempozyum)*, Ankara, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi (SAREM), 2007.

Çakmak, Haydar, "Türkiye ile Türk Kökenli Cumhuriyetler Arasında ki İlişkiler, Öngörüler ve Yeni Bir Yol Haritası", *Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, (Ed. Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol), Ankara, Barış Kitap, 2013.

Çakmak, Haydar, *http://www.belgeler.com/blg/2r52/bolgesel-ve-kuresel-politikalarda-orta-asya*

Davutoğlu, Ahmet, Stratejik Derinlik, İstanbul, Küre yay., 2009.

Denizhan, Emrah, "Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA", Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2/1 *http://www.sobiad.org/eJOURNALS/dergi_SBD/arsiv/2010_1/03emrah_denizhan.pdf*

Dikkaya, Mehmet, "Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya", *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

Djalılı Mohammad, Kellner, Thierry, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*, (Çev: Reşat Uzmen), 1. Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat yay., 2009.

Doğan, İlyas, "Ulusal ve Uluslararası Alanda Değişen Algılar, Küreselleşme ve Türk Dünyası Değerlendirmesi", *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

Dougherty, James E. ve Pfalztzgraff Robert L., *Contending Theories of İnternational Relations*, Newyork, 1981.

Erol M., Seyfettin, Şahin, Mehmet, "Bağımsızlıklarının 20. Yılında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyon Süreci (1991-2011)" *http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105791*

Globus Dergisi

Gökçe, Mustafa, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar Çevresinin Durumu,* Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, 2007.

Gömeç, Sadettin, "Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sonbahar, 2007.

Hayit, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

https://docplayer.biz.tr/43816939-Orta-asya-turk-cumhuriyetleri-2023-yilinda-nerede-olacaklar-prof-dr-ahat-andican-devlet-eski-bakani-istanbul-universitesi.html

Hüseynov, Fuad, "Avrupa Birliği-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Türkiye", *Avrasya Etüdleri*, 2002.

III. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma,

Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları (1997)

İlhan, Suat, *Türkiye'nin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., 1999.

İşcan, İsmail Hakkı, *Yeni Türkiye Cumhuriyetleri'nin Sosyo-Ekonomik Açıdan SWOT Analizleri ve Yeniden İktisadi Yapılanmalarında Türkiye'nin Rolü*, Kütahya, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Karpat, Kemal, "Turkish Foreign Policy: Some Introductory Remarks", *International Journal of Turkish Studies*, 6, Winter 1994.

Krumm, Reinhard, *Central Asia Struggle For Power Energy and Human Rights*, Germany, 2007.

Kuprianov, Aleksi, "KEİ Bölgesi, Ekonomik Değerlendirme", *Uluslararası Konferans*, TÜSİAD, İstanbul, 1993.

Kuru, Ahmet T., "Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, İstanbul, Alfa yay., 1999.

Milliyet Gazetesi

Nakip, Mahir, "Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya", *http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/bolgesel_ve_kuresel_pol_ortaasya.pdf*

Nezihoğlu, Halim, G*eçiş sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, İstanbul, Alfa Basım yay., 1999.

Özdağ, Ümit, "Jeopolitikten Jeoekonomiye", Jeokonomi, *ASAM*, 1/1, İlkbahar 1999.

Özdamar, Ramazan, "Türkiye'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler", *http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-poltkasi-eksklkler-veoenerler.html*

Özey, Ramazan, "Türk Dünyasının Jeopolitik Önemi ve Başlıca Problemleri", *Avrasya Etüdleri*, Özel Sayı, AB yay., 2001.

Öztürk, Mustafa, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri,* (Ed.Mim Kemal Öke), İstanbul, Alfa yay., 1998.

Sağlam, Mehmet, "Türk Cumhuriyetleri ile Eğitim İlişkilerimiz", *Yeni Türkiye*,Türk Dünyası Özel Sayısı 15, Mayıs – Haziran 1997.

Şahin, Murat, "Orta Asya'da Coğrafi Konumun Siyasi Etkileri", TİKA, *Avrasya*

Etüdleri, S.16, Sonbahar-Kış 1999.

Taymas, Abdullah Battal, *Rus İhtilalinden Hatıralar*,Turan yay., 2000.

Telatar, Gökhan, "Şanghay İşbirliği Örgütü: 21. Yüzyılın Bölgesel/Global Çekim Merkezi", *Geleceğin Süper Gücü Çin* (Der. A. Sandıklı, İ. Güllü), İstanbul, Tasam yay., 2005.

Tellal, Erel, "Rusya ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler Yorumlar*, II, 1980-2001 (Ed. Baskın Oran), İstanbul, İletişim yay.

Toffler, Alvin ve Heidi, *21. Yüzyılın Şafağında Savaş ve Savaş Karşıtı Mücadele*, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997.

Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul,Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., 2009.